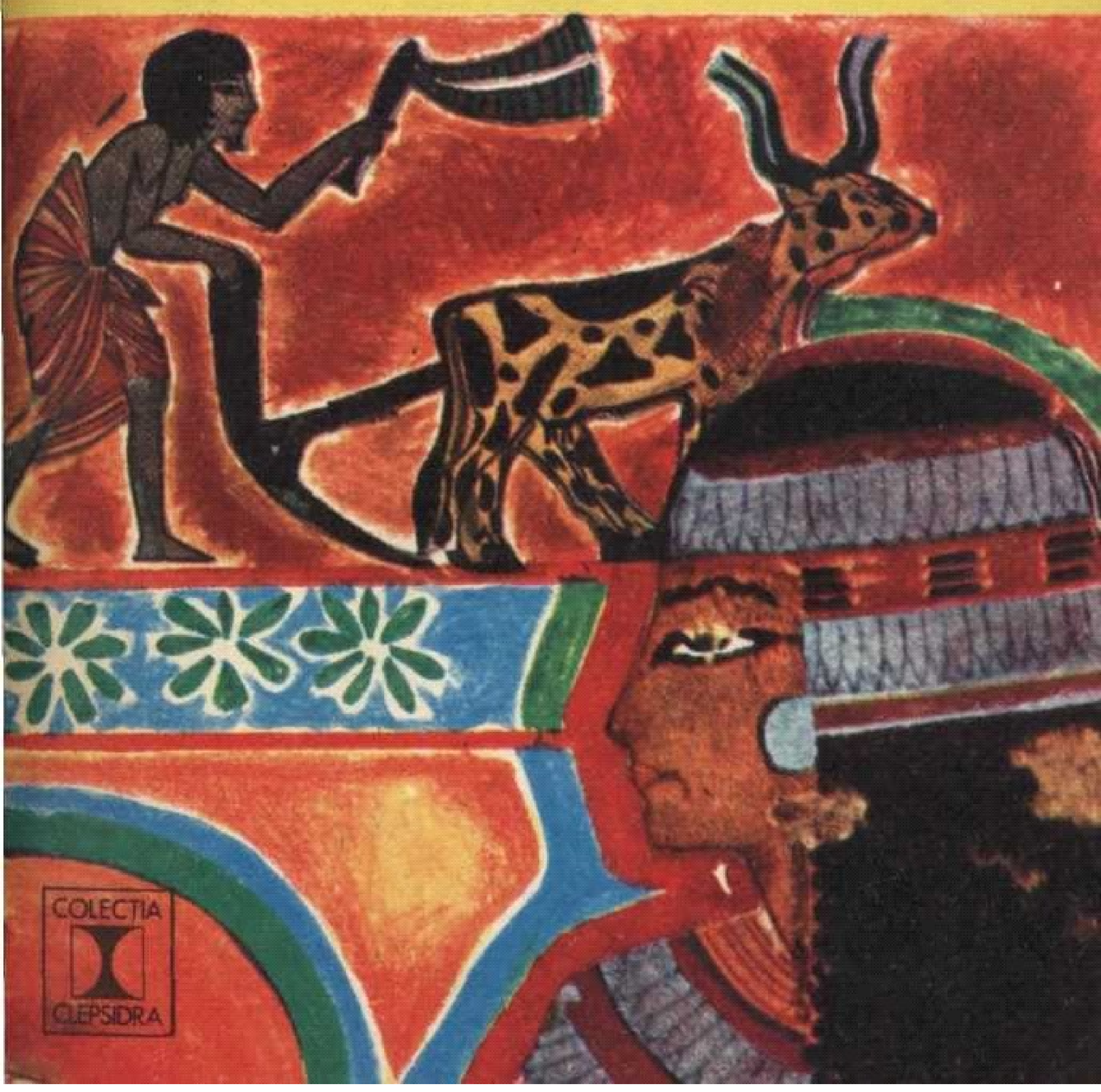
Pierre Montet

EGIPTUL PE VREMEA DINASTIEI RAMSES

Pierre Montet
Viaţa de toate zilele în Egipt pe vremea dinastiei Ramses

Cuvânt înainte

Lucrarea de faţă, opera lui Pierre Montet, unul dintre cei mai buni cunoscători ai istoriei şi civilizaţiei vechi egiptene, se impune nu numai prin bogăţia informaţiei sale documentare, dar mai ales prin felul în care autorul reuşeşte să reconstituie imaginea societăţii egiptene, în tot ce a avut ea mai colorat, mai viu şi mai divers, în perioada cea mai strălucită a dezvoltării sale istorice: perioada faraonilor din dinastia a XIX-a (secolele XIV-XIII î.e.n.) dominată de figura unor mari faraoni ca Setui I şi Ramses al II-lea. Această perioadă, ce se înscrie în istoria regatului nou al Egiptului, reprezintă nu numai perioada în care faraonii egipteni au atins culmile puterii lor, dominând întregul bazin al Mediteranei Orientale şi jucând rolul de arbitri în întreg Orientul apropiat, dar şi perioada în care dezvoltarea internă, economică, socială şi culturală a Egiptului, cu o lungă tradiţie politică şi o străveche civilizaţie, a înflorit mai mult ca niciodată. Stratificările sociale, posibilităţile şi nevoile economice, bogăţia şi varietatea tradiţiilor de tot felul, pe care le reflectă numeroasele documente scrise şi arheologice

ale acestei perioade, permit într-adevăr o reconstituire a „modului de viaţă” egiptean aşa cum a fost el prezentat de autorul lucrării de faţă.

Alegând însă, pentru motive uşor de înţeles, această perioadă din istoria Egiptului, autorul nu a mai considerat necesar să explice geneza istorică, social-economică, a acestei societăţi. Cititorul neavizat poate crede că lumea egipteană, atât de variată în manifestările sale, se aseamănă cu oricare altă societate din toate timpurile, bine ordonată în formele unui stat – fie el antic, fie el modern – deosebirile specifice Egiptului derivând doar din mediul natural în care a apărut şi s-a dezvoltat statul faraonilor. Nu negăm că o astfel de explicaţie conţine într-o anumită măsură o parte de adevăr. Considerată însă din punct de vedere al structurii sale, ca şi din acela al felului în care s-a ajuns la o astfel de organizare, istoria societăţii şi statului egiptean are coordonatele sale specifice, fără de cunoaşterea cărora n-am putea înţelege adevărata faţă a acestei lumi atât de interesante. Acest lucru merită a fi subliniat, dacă n-ar fi decât pentru faptul că prezentarea – altminteri magistrală – pe care o face Pierre Montet societăţii egiptene într-o anumită perioadă poate apărea ca o felie de viaţă, ruptă de contextul său milenar, fără acea explicaţie genetică ce poate îngădui singură

înţelegerea antichităţii egiptene în ce a avut ea mai specific şi mai general uman totodată. Vom încerca în rândurile care urmează să aşezăm această strălucită perioadă a Ramesizilor în cadrul general al istoriei Egiptului în antichitate şi să subliniem totodată în ce fel a fost posibilă şi necesară dezvoltarea unui anumit mod de viaţă, pe care îl prezintă atât de colorat şi de precis autorul lucrării de faţă.

Expresia lui Herodot, „părintele istoriei”: „Egiptul este un dar al Nilului” nu e o simplă figură de stil. Ea cuprinde un adevăr mult mai profund. Într-adevăr, Egiptul ca *regiune geografică* s-a format datorită apelor Nilului; Egiptul ca *stat* s-a format în condiţiile organizării sistematice a acestei regiuni şi a apelor marelui fluviu care i-a determinat întotdeauna structura şi peisajul uman; Egiptul ca *leagăn* al civilizaţiei egiptene străvechi a fost şi a rămas strâns legat de dezvoltarea agriculturii egiptene şi a transporturilor pe apă pe distanţe de sute şi mii de kilometri a materiilor prime şi a produselor meşteşugăreşti şi artistice de tot felul, executate în interiorul sau exteriorul ţării.

Înainte de toate însă Nilul, – unul dintre cele mai lungi fluvii din lume (peste 5000 km) – cu revărsarea regulată a apelor ce cresc în fiecare primăvară după topirea zăpezilor din munţii Etiopiei şi a numeroaselor ploi ce cad în primele

luni ale anului în Africa centrală, aduce o imensă cantitate de nămol roditor, care asigură solului egiptean o fertilitate deosebită. Egiptul nu e de fapt decât această lungă fâşie de pământ udată periodic de apele Nilului şi fertilizată de nămolul roditor adus în fiecare an de apele sale. Lupta cu apele nu era deloc uşoară. Consolidarea prin îndiguiri a noilor terenuri agricole, atât de roditoare, tăierea de noi canale, toate acestea presupuneau un efort comun şi tenace, durabil şi eficace numai în măsura în care toate colectivităţile agricole din regiunea respectivă erau cointeresate în menţinerea în stare bună de funcţionare a acestor canale de irigaţie. Altminteri, ele erau repede înfundate de noile aluviuni, iar pământul roditor smuls cu atâta muncă nisipurilor sau apelor îşi căpăta din nou aspectul său iniţial de pustiu sau mlaştină, în care domneau trestia şi animalele sălbatice. De aici, nevoia unei coordonări a eforturilor pentru construirea şi păstrarea canalelor de irigaţie cu ajutorul cărora comunităţile agrare îşi garantau cele mai însemnate mijloace de producţie: apa şi pământul roditor, reînnoit periodic de aluviuni. O astfel de coordonare, realizată iniţial de conducătorii fireşti ai fiecărei colectivităţi în parte, a dus destul de repede la necesitatea unei conduceri superioare, capabilă să acţioneze pe zonele întinse în care apa

binefăcătoare a acestor fluvii trebuia şi putea fi controlată. Clasicii marxismului au subliniat în mai multe rânduri acest fapt, care a avut consecinţe deosebit de mari asupra structurii specifice a primelor state orientale din regiunea „Semilunii roditoare”.

Alături de agricultură, o contribuţie esenţială la dezvoltarea societăţii şi statului egiptean au adus-o progresele obţinute în prelucrarea metalelor. Armele mai bune au asigurat unor conducători ai colectivităţilor rurale un loc privilegiat în raport cu ceilalţi membri ai obştilor orientale. Podoabe mai bogate (arme de bronz, coliere şi cercei de aur) sublimau puterea unor familii ce-au constituit începuturile aristocraţiei egiptene, care de pe urma rolului său important în războaiele de apărare sau de jaf a preluat, cel puţin parţial, sarcina coordonării eforturilor destinate să asigure construirea, distribuirea şi controlul acestor mijloace de producţie specifice. Este de la sine înţeles că realizarea prin muncă a acestui efort – ca şi realizarea tuturor marilor lucrări publice din Orient, care pretindeau mii şi mii de lucrători – nu se putea obţine fără o constrângere extraeconomică. În momentul în care un şef sau altul al acestei aristocraţii – regele sau despotul – realiza în favoarea sa şi a aristocraţiei ale cărei interese le reprezenta o anumită unitate teritorială şi

politică, el devenea, prin demnitarii săi, automat şi coordonatorul întregului sistem de irigaţie din ţară, stăpânul de fapt al apelor şi al tuturor roadelor obţinute pe această cale. Acesta este în realitate temeiul social al puterii necontestate (şi exercitate prin constrângeri extraeconomice) a faraonilor egipteni. Atunci când irigaţia era necesară, această autoritate se afirma şi mai rapid şi mai eficace. Subordonarea aceasta a permis înfăptuirea numeroaselor construcţii monumentale din Egiptul antic. Transportul, câteodată la mari distanţe, a unor imense blocuri de piatră şi prelucrarea lor în vederea construcţiei unor temple sau morminte regale, care stârnesc şi astăzi admiraţia noastră, nu se pot explica decât printr-o mobilizare cu caracter extraeconomic a unui uriaş număr de braţe de lucru, ce suplineau prin cantitate ceea ce tehnica încă puţin dezvoltată a epocii nu putea oferi. Piramidele, templele de la Karnak şi Luxor, ca şi marile palate şi zigurate babiloniene şi asiriene, ca şi zidul chinezesc, palatele regilor perşi sau atâtea alte opere artistice de mari proporţii au fost realizate numai pe această cale.

Monumentele egiptene străvechi, anterioare chiar celui mai vechi stat, ilustrează puterea unor şefi, ce vor concentra în mâinile lor, încă de la începutul mileniului al IV-lea î.e.n. Întreaga putere economică şi politică din valea Nilului.

Picturile murale ale unui mormânt din Hierakonpolis – datat din perioada Egiptului predinastic – reprezintă pe un şef victorios ce ucide cu măciuca un adversar învins. Putem astfel vorbi încă înainte de constituirea primelor state egiptene de existenţa unei bogate şi puternice aristocraţii care prosperează de pe urma plus-produsului smuls de la comunităţile agrare. Despre aceste comunităţi – care grupau imensa majoritate a populaţiei egiptene – ştim însă extrem de puţine lucruri. Cercetările arheologice din Egipt s-au îndreptat cu precădere asupra marilor centre urbane şi mai ales asupra templelor şi mormintelor aparţinând faraonilor şi aristocraţiei. Autorul lucrării de faţă şi-a concentrat deci atenţia asupra informaţiilor ce privesc alte clase sociale. Faraonii, aristocraţia, laică sau sacerdotală, egipteană, funcţionarii regali, chiar unii negustori, au ţinut să păstreze în texte scrise amintirea originii lor, ca şi a diferitelor acţiuni pe care le-au făcut în decursul vieţii lor. Numeroase texte egiptene cu caracter religios sau funerar subliniază preceptele de ordin moral sau ritualul ce întovărăşea viaţa sau trecerea în lumea de apoi a acestor oameni. Mii şi mii de sculpturi şi picturi, statui şi statuete, basoreliefuri, a căror varietate şi calitate trebuie a fi subliniate, ilustrează aspecte ale organizării economice şi politice, ale structurii diferitelor clase sociale

egiptene. Ele oglindesc în chipul cel mai viu aspecte ale vieţii cotidiene, ale momentelor solemne sau tradiţionale ale vechilor egipteni. Astfel de tradiţii, concepţii sau ritualuri s-au format de-a lungul a sute şi sute de ani, până când, în vremea Ramesizilor, pe care o prezintă cartea de faţă, ele au ajuns să constituie o civilizaţie unitară şi specifică întregului popor egiptean.

Procesul de unificare politică a Egiptului, determinat în primul rând de necesitatea coordonării eforturilor de irigaţie a apelor Nilului a cunoscut mai multe etape, caracterizate atât de dezvoltarea agriculturii, cât şi de creşterea exploatării celorlalte bogate resurse naturale – în primul rând piatra – ale acestei regiuni ale Africii de nord. Alte materii prime ce lipseau în Egipt – mai ales minereurile de aramă, aurul, într-o măsură oarecare şi lemnul – explică necesitatea expansiunii statului egiptean dincolo de hotarele sale şi organizarea unor campanii de pradă, destinate să suplinească aceste lipsuri. Imense turme de vite şi un mare număr de prizonieri, transformaţi în sclavi, amintite cu mândrie de analele egiptene, sporeau bogăţia faraonilor, a nobililor şi a templelor din valea Nilului.

Precedat de o lungă perioadă neolitică (ce durează cam două mii de ani), statul egiptean, ca formaţie politică tot mai bine organizată, a

durat cam trei mii de ani. În acest răstimp, societatea egipteană, a realizat o seamă de progrese tehnice, care stau la baza dezvoltării societăţii şi statului egiptean. Aceste progrese au făcut la rândul lor posibile şi necesare o tot mai mare diviziune a muncii şi o tot mai accentuată diferenţiere economică şi socială, fără de care n-am putea înţelege varietatea fenomenelor descrise în lucrarea de faţă.

Istoria statului egiptean a fost divizată încă din antichitate în mai multe perioade. Manethon, mare preot egiptean care a trăit la sfârşitul secolului al IV î.e.n., a ales drept criteriu al acestei periodizări succesiunea celor 30 de dinastii de faraoni. Istoriografia modernă a păstrat acest criteriu, grupând diferitele dinastii în câteva mari perioade istorice, prezentând fiecare în parte suficiente elemente de unitate. Astfel, după o aşa-zisă perioadă predinastică, în jurul anului 3000 î.e.n. Începe perioada regatului vechi egiptean (dinastiile III-VI). Perioada regatului mijlociu cuprinde epoca dinastiilor XI-XII, în timp ce, odată cu alungarea hicsoşilor, pe la 1580 î.e.n., începe perioada regatului nou (dinastiile XVIII-XX), perioadă în care Egiptul ajunge la apogeul puterii sale. Cele două perioade intermediare – acelea ale dinastiilor VII-X şi XIII-XVII – caracterizate prin fărâmiţarea autorităţii centrale şi întărirea excesivă, economică, politică şi militară a

aristocraţiei locale, constituie epoci de stagnare şi regres, ilustrate de numeroase texte istorice şi literare. Epocă de regres politic o constituie şi ultima perioadă a istoriei statului egiptean – epoca faraonilor de origine libiană, nubiană şi saltă (dinastiile XXII-XXX) când Egiptul îşi pierde poziţia sa de mare putere politică şi sfârşeşte prin a fi cucerit în 525 î.e.n. De către perşi.

Nu este, desigur, locul aici să urmărim în amănunt evoluţia politică a fiecărei perioade în parte. Ne vom limita doar a sublinia anumite aspecte comune tuturor acestor perioade, deosebite între ele de stadiul de dezvoltare social-economică pe care l-a atins societatea egipteană de-a lungul istoriei sale milenare.

Câteva cuvinte asupra structurii sociale egiptene sunt însă necesare, pentru a putea înţelege rolul pe care diferitele clase sociale îl ocupă în cartea de faţă.

Am amintit puţin mai sus despre elementul de bază al societăţii egiptene, care a fost şi a rămas obştea sătească. Plus-produsul muncii ţăranilor acaparat de şeful statului, faraonul, în calitatea sa de proprietar absolut al întregului Egipt, constituie elementul esenţial al puterii economice şi politice a monarhiei. Pământul, lucrat de ţărani, le aparţine doar pentru că îl lucrează, dar proprietarul adevărat – monarhul – poate dispune atât de pământ, cât şi de oameni. Şeful statului poate dărui unor temple

sau demnitari sate întregi, cedându-le de fapt o parte din uriaşul plus-produs care îi revenea de la fiecare obşte sătească în parte. Numeroasele lucrări de construcţie, la care sunt folosiţi mii şi mii de oameni, membri ai acestor obşti săteşti, fac parte din munca obligatorie pe care ei sunt ţinuţi s-o presteze şefului statului în calitatea sa de suprem proprietar şi şef al organizării teritoriului rural şi urban.

S-a pus problema dacă nu cumva toate aceste uriaşe lucrări – ce stârnesc şi astăzi admiraţia noastră prin frecvenţa şi dimensiunile lor extraordinare – nu ar fi fost executate în special de sclavi. Explicarea acestor realizări numai prin munca sclavilor nu rezistă la o analiză atentă a documentelor din epocile respective şi a condiţiilor generale social-economice ale statelor respective. Este adevărat că, începând mai ales cu mileniul al II-lea î.e.n., documentele atestă prezenţa sclavilor, uneori foarte numeroşi, în gospodăria marilor temple şi palate, adică acolo unde munca lor îşi găsea întrebuinţare, numărul lor putând fi chiar foarte mare. E de-ajuns să amintim faptul că numeroase documente ale faraonilor egipteni vorbesc nu numai de imensele turme de vite capturate în războaie, dar şi de marele număr de prizonieri. Astfel, un document din vremea dinastiei I vorbeşte de 120.000 de prizonieri. În vremea faraonului Snefru, întemeietorul

dinastiei a patra, au fost luaţi prizonieri, bărbaţi şi femei, o dată 7000 de etiopieni, altă dată 11.000 de libieni. Mai târziu, în epoca regatului nou, faraonul Amenhotep al II-lea (dinastia a XVIII-a) a adus de pe urma unei campanii din Siria 89.600 de prizonieri. Toţi aceşti sclavi fac parte din gospodăria marilor temple şi palate şi nu ajung decât într-o mică măsură – şi mai ales spre sfârşitul istoriei statului egiptean – să participe în mod nemijlocit la procesul de producţie al societăţii egiptene în care (mai cu seamă în agricultură, ce-şi păstrează de-a lungul mileniilor locul său predominant) munca sclavilor n-a înlocuit-o niciodată pe aceea a ţăranilor egipteni, grupaţi în obştile săteşti.

Peste şi în contrast cu obştile rurale, al căror ritm de dezvoltare, extrem de lent, prezintă un aspect specific, societatea egipteană cunoaşte o dezvoltare a vieţii urbane, care constituie de altfel una din marile inovaţii ale Orientului antic aduse istoriei universale. Locul lor în evoluţia socială a fost deosebit de important, întreaga evoluţie a omenirii cunoscând odată cu apariţia primelor aglomeraţii cu caracter urban o concentrare a anumitor forţe de producţie cu totul ieşită din comun, precum şi o diviziune tot mai accentuată a muncii. Fenomenul apariţiei primelor oraşe prezintă o seamă de aspecte specifice, izvorâte din evoluţia anterioară a societăţii egiptene. Un rol extrem de important

în dezvoltarea primelor aglomeraţii urbane l-au jucat războaiele de jaf şi comerţul exterior, cu ajutorul cărora, monarhul şi aristocraţii săi îşi puteau procura acele materii prime (mai ales aurul, minereurile de aramă şi cositorul) sau produse finite de care nu dispuneau în propria lor ţară. S-au creat astfel condiţiile dezvoltării comerţului interior şi exterior, paralel cu cele care au promovat apariţia unui tot mai mare număr de meşteşugari, solicitaţi să lucreze piatra şi uneltele, ţesăturile şi bijuteriile necesare satisfacerii trebuinţelor economice şi sociale ale aristocraţiei laice sau sacerdotale şi – înainte de toate – ale faraonilor şi curţii regale. Diviziunea socială a muncii atinge în epoca noului regat egiptean apogeul său, apogeu determinat de creşterea puterii economice şi politice a statului cârmuit de faraonii din dinastiile XVIII-XIX, ale căror expediţii ating Siria şi Fenicia, spre nord, Nubia şi Somalia spre sud. Se impun deci câteva precizări cu privire la istoria acestei perioade de apogeu a Egiptului antic, spre a ne putea explica mai bine bogăţia monumentelor şi documentelor pe care se întemeiază autorul cărţii de faţă atunci când încearcă să prezinte toată varietatea aspectelor sociale, economice şi culturale ale societăţii egiptene din vremea Ramesizilor.

Odată cu înfrângerea şi alungarea hicsoşilor de către Kamesu şi mai ales de Ahmes I

„Eliberatorul” – întemeietorul dinastiei a XVIII-a, cu care începe perioada noului regat – are loc atât restaurarea statului unitar egiptean, cât şi o intensă activitate militară, destinată să asigure Egiptului materiile prime de care ducea lipsă.

Textele literare şi monumentele epocii ilustrează pe deplin această dinamică activitate, graţie căreia faraonii dinastiilor XVIII şi XIX şi-au asigurat un imens prestigiu şi o mare autoritate politică în tot Orientul apropiat. În urma lungilor războaie desfăşurate de faraonii dinastiei a XVIII-a, a fost cucerită întreaga Sirie, până la frontiera Asiei Mici, la nord, şi până la cotul cel mare al Eufratului la nord-est. Încă de la primii succesori ai lui Ahmes I se schiţează acea politică sistematică de cucerire a Palestinei şi Siriei, pentru a ajunge la punctul ei culminant sub Tutmes al III-lea (1525–1491 î.e.n.), care avea să poarte de-a lungul unei domnii îndelungate şaptesprezece campanii îndreptate împotriva Siriei. Marea cronică ce s-a păstrat din această epocă descrie amănunţit campaniile faraonului. Prin lupta lui dârză împotriva triburilor siriene, Tutmes al III-lea cuprinde întreaga ţară, consolidând stăpânirea Egiptului asupra ei prin înăbuşirea răscoalelor populaţiei locale. Influenţa Egiptului sporeşte în aşa măsură de pe urma cuceririlor lui Tutmes al III-lea, încât o serie întreagă de regi – ca, de pildă,

regele Babilonului, cel al Asiriei, regele hitiţilor – îi plătesc tribut pentru a-şi feri ţara de invazie. Dar şirul cuceririlor nu s-a oprit la Siria: tot Tutmes al III-lea este cel care începe şi cucerirea Nubiei, stăpânirea Egiptului întinzându-se astfel până la cea de-a patra cataractă a Nilului, fapt atestat de documentele egiptene din acea vreme, care menţionează seria ţinuturilor cucerite. Cucerirea Nubiei asigură Egiptului exploatarea bogăţiilor din sud: mari cantităţi de aur din minele nubiene sunt acum canalizate spre capitala faraonilor; pentru uşurarea transporturilor, se procedează din nou la curăţirea canalului de la prima cataractă. Căutând să-şi întărească stăpânirea căilor comerciale şi să supună definitiv bogatele ţinuturi din sud, egiptenii colonizează încet-încet Nubia. Este epoca de cea mai mare înflorire a puterii lor militare şi a influenţei lor politice în Orientul apropiat.

Această politică de cuceriri a fost urmată în parte de unii dintre succesorii lui Tutmes al III-lea, mai ales de Amenhotep al II-lea (1491–1465 î.e.n.). Începând însă cu Amenhotep al III-lea (1455–1424 î.e.n.), statul egiptean înlocuieşte campaniile militare printr-o intensă activitate diplomatică, pe care o cunoaştem destul de bine de pe urma descifrării documentelor din arhiva regală de la el-Amarna. Se poate vorbi într-o oarecare măsură de istovirea forţelor

militare ale Egiptului cu începere din a doua fază a dinastiei a XVIII-a, dar nu şi de slăbirea imenselor sale resurse economice. Mari cantităţi de aur acordate diferiţilor principi străini, căsătorii între membrii familiilor regale din Egipt, Babilon, Asiria, Mitanni şi regatul hitit, numeroase ambasade ce parcurg în lung şi-n lat aceste ţinuturi dovedesc eficacitatea diplomaţiei egiptene în vremea lui Amenhotep al III-lea.

Dar sub domnia urmaşului său, Amenhotep al IV-lea (1424–1388 î.e.n.). Slăbirea puterii militare a Egiptului se accentuează. Nenumăratele războaie purtate de predecesorii săi şi mai cu seamă criza internă a statului egiptean de la sfârşitul secolului XV (î.e.n.), l-au obligat pe Amenhotep al IV-lea la o serie de măsuri ce se înscriu printre cele mai însemnate acte de politică internă şi externă ale statului faraonilor. Conflictul de autoritate cu marea preoţime grupată în jurul templului lui Amon-Ra de la Teba, îl îndeamnă pe acest îndrăzneţ şef de stat să procedeze la o reformă religioasă, care a dus la construirea unei noi capitale – Ahetaton – lângă actuala localitate el-Amarna, unde s-a şi descoperit o neobişnuit de bogată arhivă regală. Faraonul îşi schimbă numele în Ehnaton şi se mută în noua sa capitală împreună cu întreaga curte, urmat de slujitorii regali şi de o nouă preoţime menită să

preamărească pe „zeul soarelui Aton”, care era destinat să înlocuiască străvechiul cult al lui Amon-Ra din Teba, ai cărui preoţi deveniseră primejdios pentru autoritatea centrală. Astfel se deschide un lung şi grav conflict intern, care, după moartea lui Amenhotep ai IV-lea, avea să ducă la înlăturarea dinastiei a XVIII-a reprezentată de faraoni din ce în ce mai slabi. Unul dintre ei este celebrul Tutankhamon, al cărui mormânt descoperit în 1922 a stârnit pe drept cuvânt o vâlvă extraordinară.

Preoţimea din Teba s-a dovedit în cele din urmă a fi mai puternică şi ea a impus pe tron pe generalul Horemheb (1342–1338), întemeietorul dinastiei a XIX-a. El a lichidat reforma lui Ehnaton, a părăsit noua capitală întorcându-se la Teba şi a luat o seamă de măsuri politice şi administrative menite să şteargă orice urmă a „ereziei” predecesorului său. Tot el va relua, cel puţin într-o anumită măsură, politica de cuceriri a primilor faraoni din dinastia a XVIII-a. Însă adevăratele expediţii militare ale dinastiei a XIX-a vor avea loc pe vremea succesorilor săi, Ramses I (1388–1337), Setui I (1337–1317) şi mai ales a lui Ramses al II-lea (1317–1251) – a cărui lungă domnie va duce la apogeul statului egiptean. Scopul final al acestor expediţii era asigurarea dominaţiei egiptene în întreg Orientul apropiat şi în special pe coasta de răsărit a Mediteranei, spre care se îndreaptă în

această perioadă ambiţiile regilor hitiţi din Asia Mică. Aşa cum arată inscripţia comemorativă a lui Ramses al II-lea găsită lângă Beirut, el îşi îndreaptă întâi privirile spre ţărmul Siriei pe care-şi propune să-l cucerească. Faraonul adună peste 30.000 de soldaţi pentru campania începută împotriva hitiţilor, constituindu-şi astfel o armată destul de puternică, împărţită în patru corpuri, cărora li se mai adăugau detaşamentele compuse din mercenari străini (din Nubia, Şardana etc.). Muvattalu, regele hitiţilor, porneşte împotriva sa dinspre nord, în fruntea unor trupe care, pe lângă unităţile hitite, număra şi detaşamente aliate, trimise de prinţii sirieni, sau de mercenari aparţinând diverselor triburi ce trăiau în Asia Mică.

Deşi analele egiptene – şi în primul rând poemul lui Pentaur – vorbesc despre victoria lui Ramses al II-lea de la Kadeş (în Siria de nord), adevărul este altul: surprins de atacul regelui hitit, faraonul a trebuit să părăsească, cu grele pierderi, câmpul de bătaie. Tocmai de aceea, celelalte campanii din Siria au fost întreprinse cu mult mai multă grijă. Ele se vor încheia în anul 1296 î.e.n., prin tratatul de pace dintre Ramses al II-lea şi regele hitit Hattuşil al III-lea. Prin acest tratat, al cărui text ni s-a păstrat în întregime, se stabilea, pe fluviul Oronte, o graniţă comună, ce delimita zonele de influenţă ale ambelor state. Curând după aceasta a avut

loc şi o căsătorie, al cărei ceremonial s-a păstrat într-un document contemporan, între Ramses al II-lea şi fiica lui Hattuşil al III-lea, spre a întări acest tratat de pace, considerat şi ca un tratat de alianţă între cei doi suverani. Campaniile militare ale lui Ramses al II-lea au dus însă la contacte tot mai strânse cu oraşele din Siria şi Fenicia. Cu acest prilej, o mulţime de asiatici, mai cu seamă negustori fenicieni, pătrund în Egipt, în aşa măsură încât la Memfis se formează un cartier al străinilor, cu temple ridicate în cinstea zeilor Baal şi Astarte, iar limba egipteană se îmbogăţeşte cu numeroase cuvinte împrumutate din limbile semite ale Orientului apropiat. Nobili sirieni ajung să deţină funcţii înalte la curtea faraonilor. La fel de însemnată pentru economia egipteană este şi dominaţia statului lui Ramses al II-lea în Nubia.

Lunga domnie a lui Ramses al II-lea (66 de ani) explică numeroasele monumente ridicate în vremea sa. Amintim printre altele gigantica sală de coloane a templului din Teba, templele de la Abydos şi de la Abu-Simbel, recent strămutat de pe urma lucrărilor de la barajul de la Assuan, precum şi numeroase sculpturi destinate să perpetueze chipul acestui mare suveran.

Urmaşul său, faraonul Merneftah (1251–1231) a avut de rezolvat probleme grele legate de apărarea Egiptului, atacat de triburile libiene şi de „popoarele maritime”. Răscoalele din oraşele

siriene, nemulţumite de exploatarea egipteană, au agravat situaţia statului egiptean, care intră într-o fază critică, ce se va atenua doar pentru scurtă vreme în timpul domniei faraonilor Setnaht, întemeietorul dinastiei a XX-ea şi a fiului său Ramses al III-lea (1204–1173 î.e.n.).

Acesta este cadrul politic al marilor succese ale statului egiptean în perioada noului regat şi mai ales a dinastiilor XVIII-XIX. Ele au fost însă posibile – şi, în parte, au determinat-o la rândul lor – datorită unei mari dezvoltări a economiei şi comerţului statului egiptean în perioada noului regat. Astfel se explică şi bogăţiile uriaşe de care dispun aristocraţia şi preoţimea egipteană, cei dintâi beneficiari ai tuturor prăzilor de război şi ai uriaşelor venituri obţinute de pe urma exploatării agricultorilor şi meşteşugarilor egipteni sau a cuceririlor efectuate dincolo de hotarele Egiptului. În epoca regatului nou se strâng legăturile comerciale cu Siria şi Fenicia, cu Cipru şi Asia Mică, de unde provin arama şi argintul. De mai departe, din Nubia şi Somalia – ţara Puntului – se aduce aur, fildeş şi mulţi sclavi. Sunt celebre expediţiile din Punt ale reginei Hatşepsiut (1525–1503 î.e.n.), reprodusă pe zidurile curiosului său templu din Teba. Egiptul nu e numai cel mai puternic stat oriental, dar şi unul dintre cele mai bogate prin acumularea de adevărate tezaure şi prin producţia sa meşteşugărească şi artistică, de o

calitate de-a dreptul excepţională. Societatea egipteană – pe care cartea de faţă o prezintă sub diversele sale aspecte, cu gusturile şi preferinţele sale – constituie o adevărata piramidă socială, compusă dintr-o aristocraţie de războinici, preoţi, slujitori de tot felul grupaţi în jurul marilor palate ale faraonului şi funcţionarilor săi sau în jurul marilor temple, aristocraţie ce trăieşte o viaţă tot mai complexă, adeseori tot mai rafinată, pe măsură ce programul de cuceriri al marilor faraoni din dinastiile XVIII şi XIX duce statul egiptean spre apogeu. Pentru satisfacerea acestui program de cuceriri şi a acestei vieţi de palat, lucrează fără de răgaz toată ţărănimea egipteană, ca şi tot mai numeroşii meşteşugari şi artişti egipteni, a căror activitate şi producţie asigură bunăstarea claselor suprapuse. Aceasta este explicaţia socială, economică şi politică a înfloririi Egiptului în vremea Ramesizilor, înflorire pe care în chip atât de documentat o urmăreşte şi o prezintă Pierre Montet în paginile cărţii de faţă.

Acad Emil Condurachi

Introducere

Vechii egipteni aveau mult mai multă grijă de zei şi de morţi, decât de ei înşişi. Când proiectau un nou „palat pentru milioane de ani”, când îşi

clădeau, la vest de Teba, „locuinţele veşnice”, ei se duceau să caute foarte departe şi cu mari cheltuieli, pietrele, metalele şi lemnele preţioase. Nimic nu li se părea prea frumos, nici prea solid pentru ele. În schimb, trăiau în case de cărămidă nearsă, în care doar zugrăveala imita pietrele şi metalele. Templele şi mormintele au durat deci mai mult decât oraşele, aşa încât colecţiile noastre păstrează mai multe sarcofage şi mai multe pietre de mormânt, mai multe statui regale sau divine, decât obiecte lucrate pentru nevoile celor vii, mai multe ritualuri şi cărţi ale morţilor decât memorii şi romane.

Putem oare încerca, în aceste condiţii, să descriem viaţa de toate zilele a supuşilor faraonului fără a fi reduşi la observaţiile superficiale sau la judecata puerilă[1] a călătorilor greci şi romani? Lumea modernă e gata să creadă că egiptenii se năşteau înfăşuraţi în fâşii de pânză. Când Gaston Maspero a tradus primele cântece de dragoste, a scris că nu-i uşor să-ţi închipui un egiptean de altădată îndrăgostit şi stând în genunchi în faţa iubitei lui. În realitate, viaţa părea atât de frumoasă pe malurile Nilului, încât egiptenii erau plini de recunoştinţă faţă de zei, stăpânii tuturor lucrurilor. Şi din această cauză s-au străduit să se bucure până şi în mormânt de bunurile

[1] De exemplu Juvenal, *Satira XV,* Herodot, II, 35.

acestei lumi.

Au crezut că reuşesc acest lucru acoperind pereţii mormântului cu basoreliefuri şi cu picturi înfăţişându-l pe cel culcat în sarcofag, trăind pe moşia lui, cu soţia şi copiii, cu neamurile, cu servitorii şi cu o întreagă liotă de meşteşugari şi de ţărani.[2] Stăpânul îşi cutreieră moşia fie pe jos, fie în litieră sau în barcă. Se bucură de priveliştea din faţa lui, instalat comod într-un jilţ, în vreme ce totul se mişcă împrejur. El ia parte la această mişcare, se urcă într-o barcă, aruncă cu praştia în păsările care se cuibăresc în florile de papirus, prinde cu harponul peşti mari, aproape cât un om, pândeşte raţele sălbatice şi dă semnalul vânătorilor, urmăreşte cu săgeţile antilopele şi gazelele. Toţi prietenii ţin să asiste la toaleta sa. Manichiuristul are grijă de mâini, pedichiuristul de picioare, un intendent îi prezintă un raport, unul din paznici împinge, cam cu asprime, în faţa lui nişte servitori necredincioşi. Muzicanţi şi dansatoare se pregătesc să-i încânte ochii şi urechile. În ceasurile calde ale zilei, el şi soţia lui se distrează cu jocuri care amintesc jocul nostru de şah sau de zaruri.

Pentru a-şi mulţumi clientul, decoratorul trebuie să zugrăvească toate meseriile. Populaţia de pe malul mlaştinilor se ocupa mai

---

[2] Montet, *Les scènes de la vie privée dans les tombeaux égyptiens de l’Encien Empire,* Strasbourg, 1925.

ales cu vânătoarea şi pescuitul. Papirusul îi oferea materialele necesare atât pentru ridicarea colibelor, cât şi pentru construirea bărcilor uşoare, aşa de potrivite pentru a urmări crocodilul şi hipopotamul printre plantele acvatice, pentru a străbate hăţişurile în care păsările îşi au împărăţia şi a descoperi locurile unde mişună peştii. Înainte de a pleca în expediţie, vânătorii încercau bărcile, măsurându-şi puterea şi îndemânarea. Cu cununi de flori pe cap şi înarmaţi cu o cange lungă, ei se împing în apă, înjurându-se. La întoarcere, împăcaţi, împletesc şi repară plasele şi uneltele, conservă peştele, cresc păsări. Agricultorul seamănă şi ară, smulge inul, seceră şi leagă snopii de grâu pe care măgarii îi cară în sat; îl împrăştie apoi pe arie ca să fie treieraţi de boi şi de măgari, la nevoie chiar şi de oi. Alege paiele şi boabele. În vreme ce unii ridică pietrele de măcinat, ceilalţi cântăresc boabele şi le duc în hambar. Abia încheiate aceste munci, strugurii se şi coc. În curând vor trebui culeşi, tescuiţi, amforele cele mari umplute şi pecetluite. În tot timpul anului, morarii macină şi furnizează făină berarului şi brutarului.

Meşteşugarii modelau lutul, piatra, lemnul şi metalele. Cum lemnul lipsea, uneltele de care aveau nevoie agricultorii, viticultorii, berarii, brutarii, bucătarii se făceau din pământ ars. Vesela mai frumoasă se confecţiona din piatră.

Se întrebuinţau mai ales granitul, şistul, alabastrul, brecia. Cupele de format mic erau de cristal.

Egiptenilor le plăceau podoabele. Din atelierul argintarului ieşeau coliere, brăţări, inele, diademe, pectorale şi amulete. Aceste nimicuri preţioase erau păstrate în sipete. Fetele le scoteau din ascunzătoare şi se găteau cu ele. Sculptorii realizau din alabastru, granit, lemn de abanos sau de salcâm statuia stăpânului, în picioare sau aşezat, singur sau împreună cu familia. Tâmplarul construia dulapuri şi lăzi, paturi, scaune, bastoane. În sfârşit, dulgherii doborau şi ciopleau copacii, construiau bărcile, şlepurile, navele cu care puteau cutreiera Egiptul, strângeau recoltele, făceau pelerinaje la Abydos, la Pe sau la Dep. După cum spune naufragiatul care a fost aruncat de valuri în Insula şarpelui cel bun, acolo se găsea orice doreai. Lipseşte din aceste picturi, numai ceea ce ar putea evoca faptele intime ale stăpânului mormântului. Mai numeroase sau mai puţine, regăseşti peste tot aceleaşi scene, fie că te afli la un militar sau la un curtean, la un bărbier sau la un doctor, la un arhitect sau la un vizir. Legendele hieroglifice care le încadrează sau care umplu spaţiile libere dintre personaje, definesc aproape în aceiaşi termeni ocupaţiile şi reproduc aceleaşi dialoguri, aceleaşi cuvinte, aceleaşi cântece. Şi textul şi imaginile pornesc

din aceeaşi sursă. Exista deci un repertoriu de subiecte la îndemâna artiştilor însărcinaţi să decoreze mormintele. Fiecare lua din el ce i se părea potrivit şi folosea totul după cum credea. Acest repertoriu era întocmit încă de la începutul dinastiei a IV-a. El a fost îmbogăţit în tot timpul Vechiului Imperiu de artişti, cărora nu le-a lipsit nici imaginaţia, nici umorul. De exemplu, un trecător profită de lipsa păstorului, ca să-i mulgă vaca. O maimuţă sprintenă înşfacă un servitor care întinde mâna spre un coş plin de smochine. O femelă de hipopotam e gata să fete; crocodilul aşteaptă răbdător să nască puiul, ca să i-l înghită. Un băieţel întinde tatălui său un capăt de funie, lung cât mâna, ca să lege o barcă. La acest repertoriu s-ar mai putea adăuga şi alte scene. Artiştii n-au pierdut niciodată din vedere scopul iniţial, care era acela de a reprezenta muncile de fiecare zi pe o mare moşie.

Repertoriul acesta n-a fost niciodată nesocotit. Principalele teme se regăsesc în mormintele Imperiului de Mijloc, la Beni-Hassan, la Meir, la El-Bercheh, la Teba, la Assuan. El este utilizat şi câteva secole mai târziu, când faraonii îşi mută capitala la Teba. Artistul care a decorat, la începutul epocii ptolomeice, elegantul monument în formă de templu, în care odihneşte Petorisis, fost notabil al vechiului Oraş al celor opt zei, mare printre cei cinci, preot al

lui Thot şi al altor zei, a recurs tot la el. Totuşi, aceste morminte nu reprezintă o repetare monotonă şi plictisitoare a unui decor creat şi perfecţionat încă din epoca marilor piramide. Cu timpul, jocurile, luptele, întrecerile, deşertul, ocupă mult mai mult loc la Beni-Hassan decât înainte. Războinicii nomei se antrenează, asediază fortăreţe. Deci, un prim pas era făcut. Acum, reprezentarea evenimentelor însemnate din viaţa personajului se îmbină cu scenele vechiului repertoriu. Vedem beduini veniţi din Arabia prezentându-se în faţa guvernatorului nomei Oryx ca să schimbe un praf verde pe cereale şi, ca să-şi dovedească bunele intenţii, îi oferă acestuia o gazelă şi un muflon prinşi în deşert. Această primire se înserează, în mormântul lui Khnumhotep, între vânătoare şi trecerea turmelor.[3] Guvernatorul din noma Iepurelui n-avea nevoie să primească vizitatori atât de îndepărtaţi. El comandase unor sculptori, care-şi aveau atelierul în apropiere de carierele de alabastru de la Hat-nub, nu prea departe de reşedinţa sa, propria-i statuie, înaltă de treisprezece coţi. Când statuia terminată fu scoasă din atelier, o legară de o sanie. Sute de oameni, tineri şi bătrâni, aşezaţi pe patru rânduri, o traseră uşurel până la templu, pe un drum stâncos, strâmt, greu, între două şiruri de spectatori, care întâmpinau fiecare pas cu

---

[3] Newberry, *Beni-Hassan,* I (Londra, 1893), pl. 28, 30, 31, 38.

strigăte şi aplauze.[4] în adevăr, în mormintele Vechiului Imperiu, vedem pictate transporturi de statui, dar ele sunt de mărime naturală şi sunt destinate mormântului. Pentru transportul lor nu fusese nevoie să se mobilizeze toţi oamenii valizi dintr-o provincie, căci nu era decât un episod banal de cult funerar. Dar pentru a-i uimi pe cei care-i vor vizita mormântul, Thuty-hotep a ales un fapt absolut excepţional, care va lăsa o impresie neştearsă despre averea şi trecerea de care se bucura în palatul regelui.

În vremea Noului Imperiu, subiectele care decorează mormintele particularilor alcătuiesc trei mari serii. Mai întâi, sunt scene luate din vechiul repertoriu şi adaptate gustului epocii, căci într-un mileniu se produseseră multe schimbări. În al doilea rând, sunt scene istorice. Un vizir ca Rekhmarê, un prim profet al lui Amon ca Menkheperrê, sau un fiu de rege din Kuch ca Huy, luau parte la evenimente importante. De exemplu, prezentaseră majestăţii sale demnitari străini, cretani, sirieni sau negri, care doreau să fie „în apa regelui”, sau care veneau să implore suflul vieţii. Ei ridicaseră impozitele, împărţiseră dreptatea, supravegheaseră lucrările, instruiseră pe recruţi. Altădată, se grava în mormânt o povestire a vieţii defunctului. Acum, viaţa lui e

---

[4] Griffith şi Newberry, *El Bersheh,* I, (Londra, 1894), pi. 13, 17.

povestită în imagini. În sfârşit, credinţa faţă de zei, despre care nu fusese vorba până atunci, inspiră numeroase scene. Ceremoniile de înmormântare ocupă un loc din ce în ce mai mare. Vedem acolo cum se fac pregătirile: confecţionarea unui mobilier funerar, care ar putea umple un mare magazin, formarea cortegiului, trecerea Nilului, punerea în mormânt, gesturile bocitoarelor, ultimul rămas bun.

Templele sunt o uriaşă carte de piatră, în care gravorul a utilizat toate suprafeţele. Arhitravele, fusurile coloanelor, soclurile, cadrul uşilor sunt împodobite cu personaje şi hieroglife, la fel pereţii interiori şi exteriori. În templele mai complete, cum sunt cele din epoca veche, vignetele şi textele nu se referă decât la ritual. Înainte, dacă templul era casa zeului, el era în egală măsură şi un monument ridicat pentru gloria regelui. Faraonul este fiul zeului. Ceea ce a făcut el s-a realizat cu voia zeului şi adeseori cu ajutorul lui. A evoca faptele însemnate ale unei domnii, reprezenta aşadar un mijloc de a-i onora pe zei. De aceea, scenele luate din viaţa regelui se amestecă cu scenele religioase. Se va aminti mai ales tot ce a întreprins regele pentru a înfrumuseţa sanctuarul şi a face plăcere zeilor: o expediţie în Ţara tămâiei, episoade din războaiele cu Siria, Libia şi Nubia, de unde se întorcea încărcat de pradă şi precedat de

prizonierii pe care-i va face sclavii templului. Vânătorile regale, apariţiile zeului în mijlocul unei mulţimi uimite, vor completa această colecţie de imagini, al căror interes este sporit de textele care le explică şi care transcriu cuvintele, ordinele, cântecele.

Încercarea de a descrie viaţa de toate zilele în vechiul Egipt poate fi deci dusă la bun sfârşit, cu toate că suntem siliţi să-i ignorăm unele aspecte. Monumentele nu ne-au păstrat numai basoreliefuri şi picturi, statui şi pietre de mormânt, sarcofage şi obiecte de cult, ci şi lucruri de tot felul. Fără îndoială că, în locul mobilierului funerar al lui Tutankhamon sau al lui Psusennes[5], am fi preferat mobilierul unui palat al lui Ramses. Dar, în definitiv, nevoile mortului erau aceleaşi ca şi ale oamenilor. Şi apoi, de nenumărate ori, mâini pioase au aşezat în mormânt obiecte pe care defunctul le purtase sau le întrebuinţase în viaţă, precum şi multe amintiri de familie.

Este evident că nu putem întrebuinţa la întâmplare o documentaţie care se întinde pe o perioadă de mai mult de trei mii de ani. E adevărat că lucrurile au evoluat mai încet în Egiptul faraonilor decât în alte civilizaţii. Nilul, care dă viaţă malurilor sale, e un stăpân autoritar. Imperativele lui n-au fluctuat. Dar

[5] Carter, *The tomb of Tut-Ankh-Amun,* 3 vol., Londra, 1923–1933. Montet, *Tanis,* Paris, 1942, cap. VII.

moravurile, instituţiile, tehnicile, credinţele s-au schimbat. Acest adevăr, care nu-i contestat de niciun egiptolog, este însă foarte neglijat în practică. În unele lucrări recente, sunt citate, unele peste altele, texte din toate epocile. Câteodată, se încearcă să se explice confuzia unui text vechi prin citate din Diodor sau din Plutarh, ori chiar din Jamblique. Se continuă să se dea lunilor anului nume care n-au fost întrebuinţate decât târziu. În felul acesta, se răspândeşte ideea că Egiptul a rămas acelaşi de la un capăt la altul al unei istorii nesfârşite.

Pentru a nu cădea în această greşeală, trebuia mai întâi să ne referim la o epocă precisă. După ce am eliminat cele două perioade intermediare, adică lunga decadenţă care a urmat după Războiul necredincioşilor şi Renaşterea saită, când Egiptul e în adevăr prea ocupat cu mumificarea animalelor sacre şi cu copierea cărţilor magice, ca şi perioada ptolemeică, ce nu ţine numai de domeniul egiptologilor, autorul a avut în vedere perioada marilor piramide, a Labirintului, vremurile glorioase ale lui Tutmes şi Amenhotep. Desigur că toate aceste perioade sunt atrăgătoare. Vechiul Imperiu înseamnă tinereţea Egiptului, căci atunci a creat Egiptul tot ce e mare şi original. Cu toate acestea, am ales epoca faraonilor Setui şi Ramses, care se potrivea mai bine cu scopul nostru. Această perioadă este

destul de scurtă. Ea începe pe la 1320, printr-o înviorare a natalităţii. Egiptenii înţelegeau prin aceasta că o familie cu o numeroasă progenitură pusese capăt certurilor de succesiune şi-n acelaşi timp adusese numeroase schimbări. Până acum, stăpânii celor două teritorii fuseseră memfiţi sau tebani sau crescuseră în nomele Egiptului de Mijloc, între Coptos şi Fayum. Pentru prima dată, tronul lui Horus este ocupat de oameni din Deltă, ai căror strămoşi slujeau de cel puţin patru sute de ani un zeu cu faimă rea, care-şi ucisese fratele, pe zeul Seth. Această epocă se sfârşeşte către 1100 cu o altă înviorare a naşterilor, prin care Egiptul înlătură definitiv şi descendenţa lui Ramses şi pe zeul său.[6] Aceste două secole au fost ilustrate de trei domnii strălucite: Setui I, Ramses al II-lea şi Ramses al III-lea.

Egiptul are în urma lui un trecut lung. După o criză serioasă, noii lui stăpâni i-au adus, pentru o vreme, pacea religioasă, care nu va fi tulburată decât aproape de anul 1100. Armatele sale dobândesc victorii strălucite. Se amestecă în viaţa altor naţiuni mai mult decât în epocile trecute. Egiptenii, care trăiesc în afara graniţelor, sunt numeroşi. Şi mai numeroşi sunt străinii care trăiesc în Egipt. Pe de altă parte, Ramesizii au fost mari constructori. Hicsoşii

---

[6] Asupra acestei epoci, v. Montei, *Le drame d'Avaris, Paris,* 1941, cap. III şi IV.

distruseseră înainte vreme totul în calea lor şi regii tebani nu terminaseră restaurarea regiunilor devastate. Cu toate că se construise mult la Teba, după erezie, opera lor trebuia reluată. Sala hipostilă de la Karnak, pilonul din Luxor, Ramesseum-ul şi Medinet-Habu, precum şi alte edificii mari şi mici din „oraşul cu o sută de porţi”, sunt opera măreaţă a lui Ramses I şi a succesorilor săi. Nicio porţiune din vastul lor imperiu n-a fost neglijată de ei. Din Nubia până la Pi-Ramses şi la Pitum, cât de multe oraşe au fost întemeiate, câte edificii au fost mărite, restaurate şi chiar zidite din nou.

Toate aceste monumente, precum şi mormintele regilor şi reginelor şi mai ales cele ale contemporanilor lor, furnizează o bogată documentaţie. Pentru a o completa, dispunem de foarte numeroasele papirusuri care datează din secolele al XIII-lea şi al XII-lea, de romane, de opere polemice, culegeri de scrisori, liste de lucrări şi de muncitori, contracte, procese-verbale şi, mai preţios decât toate, testamentul politic al lui Ramses al III-lea. Iată izvoarele pe care le-am avut mereu sub ochi pentru alcătuirea prezentei lucrări. Aceasta nu înseamnă că n-am utilizat şi izvoare mai vechi sau mai recente. Protestând împotriva tendinţei, manifestată în numeroase lucrări, de a considera Egiptul ca un bloc de trei mii de ani şi de a aplica întregii civilizaţii faraonice ceea ce

este valabil numai pentru o anumită epocă, n-am pierdut din vedere că multe obiceiuri, multe instituţii, multe credinţe egiptene au avut o viaţă foarte lungă. Când un autor clasic îşi spune părerea asupra unui basorelief memfit, noi avem dreptul să gândim că, cel puţin din acest punct de vedere, egiptenii din epoca ramessidă se comportau întocmai ca strămoşii şi ca urmaşii lor. Ne-am folosit deci de toate izvoarele, ori de câte ori am crezut că putem s-o facem fără să împestriţăm cu colori false tabloul pe care-l prezentăm despre viaţa de toate zilele în Egipt, în epoca dinastiei Ramses.

Capitolul I
Locuinţa

Oraşele

Oraşele faraonice nu mai sunt astăzi decât grămezi de praf, pline de cioburi de olărie şi de rămăşiţe. Nu trebuie să ne mirăm, deoarece oraşele şi palatele erau construite din cărămidă nearsă. Totuşi, unele din ele se aflau într-o stare mai puţin desperată când le-au cercetat savanţii aduşi de Napoleon. În timpurile moderne s-au adăugat alte distrugeri, căci indigenii nu numai că au continuat să exploateze *sebakh*-ul din ruine, să scoată din el blocurile de piatră, dar au luat şi supărătorul obicei de a căuta antichităţi.

Nu există decât două oraşe despre care putem vorbi în cunoştinţă de cauză, deoarece amândouă au durat puţin timp. Întemeiate printr-o hotărâre regală, ele au fost părăsite repede, după o scurtă existenţă. Cel mai vechi, Hetep-Sanusrit, a fost întemeiat la Fayum de Sanusrit al II-lea şi a durat mai puţin de un secol. Celălalt, Akhetaton, a fost reşedinţa lui Amenhotep al IV-lea, după părăsirea credinţei sale în Aton. Urmaşii lui au locuit acolo până în ziua când Tutankhamon şi-a mutat reşedinţa la Teba. E necesar să aruncăm o privire asupra lor, înainte de a ne ocupa de descrierea oraşelor ramesside.

Întemeierea oraşului Sanusrit, înconjurat de un meterez care măsoară trei sute cincizeci de metri pe patru sute, a fost concepută în aşa fel, ca să cuprindă multă lume într-un spaţiu îngust.[7] Templul se află în afara incintei. Un zid gros împarte oraşul în două secţiuni, una pentru bogaţi, alta pentru săraci. Aceasta din urmă este străbătută de o stradă largă de nouă metri, pe care o taie în unghiuri drepte numeroase străduţe strâmte. Casele sunt grupate spate în spate, în aşa fel încât să aibă faţada spre stradă. Îngustimea camerelor şi a coridoarelor este surprinzătoare. În schimb, cartierul elegant e străbătut de străzi largi, care duc la palat şi la locuinţele marilor funcţionari, locuinţe de cel

[7] Planul în Petrie, *Illahun. Kahun and Gurob,* pl. 14.

puţin cincizeci de ori mai mari decât casele obişnuite. Casele şi străzile ocupă tot spaţiul. Egiptenilor le-au plăcut din totdeauna grădinile. Harkhuf, exploratorul care adusese din Nubia un pitic pentru micul său suveran, povesteşte că a construit o casă, a săpat un bazin, a plantat arbori. Iar o doamnă, care a trăit în epoca lui Sanusrit, a pus să se sape pe piatra ei funerară, cât de mult iubea copacii. Ramses al III-lea i-a plantat peste tot. Dar e curios că în arhitectura oraşului n-a fost prevăzut niciun loc pentru distracţie sau pentru plimbare.

Reşedinţa lui Akhenaton era un oraş luxos[8], care dispunea de o suprafaţă vastă, semicirculară, între Nil şi munte. O alee paralelă cu fluviul traversa oraşul de la un capăt la altul şi se încrucişa cu alte alei care duceau la chei, la necropolă şi la carierele de alabastru. Palatul oficial, templul, clădirile administrative şi magazinele, formau cartierul central. Pe străzi, casele modeste alternau cu case mai luxoase, pe care arheologii le-au atribuit membrilor familiei regale.

Pentru plantarea arborilor şi pentru grădini au fost rezervate spaţii vaste, atât pe proprietăţile particulare, cât şi pe terenurile urbane. Muncitorii din necropolă şi din cariere au fost

---

[8] Descrierea generală a oraşului şi a principalelor edificii în Pendlebury, *Les fouilles de Tell el Amarna,* Paris, 1936. Plan sumar, p. 63.

instalaţi mai la o parte, într-un sat înconjurat de un zid. Dar oraşul a fost părăsit atât de brusc, încât nimeni n-a avut timp să schimbe ce făcuseră primii săi locuitori.

În oraşele vechi – care sunt şi cele mai numeroase – domnea, dimpotrivă, o extremă dezordine. Men-Nefer – „frumuseţe neschimbătoare” – a regelui sau a zeului – din care grecii au făcut mai apoi Memfis, se mai numea şi Onkh-taui, „viaţa celor două regiuni”, Hat-ka-ptah, „castelul dublului lui Ptah”, Nehet, „sicomorul”. Fiecare din aceste nume poate fi întrebuinţat pentru ansamblul construcţiilor, dar la origine desemna fie palatul regal şi anexele sale, fie templul lui Ptah, patronul oraşului, sau templul zeiţei Hathor, cunoscută la Memfis ca „doamna sicomorului”. Acelaşi lucru se întâmplase şi cu Teba, „oraşul cu o sută de porţi” al lui Homer. Mai întâi s-a numit lat, ca a patra nomă din Egiptul de Sus, care depindea de ea. În Noul Imperiu s-a luat obiceiul să fie numită Opet, nume pe care unii îl traduc prin „harem”, iar alţii prin „capelă” sau „castel”. Imensul ansamblu de monumente, care în zilele noastre a luat numele de Karnak, era încă de pe vremea lui Amenhotep al III-lea Opet-ul lui Amon.[9] O alee de sfincşi îl lega de templul de la Luxor, din Opet-ul meridional. Fiecare Opet era înconjurat de un zid de cărămidă nearsă şi era

---

[9] 1 Planul general de la Karnak. *Topographical bibliography,* II, 2, 98.

străpuns de mai multe porţi monumentale de piatră, ale căror portaluri erau lucrate din brad adus din Liban, ferecate în bronz şi încrustate cu aur. În caz de primejdie, aceste porţi erau închise. Dar, în timp de pace, textele pe care le cunoaştem nu fac niciodată aluzie la închiderea acestor porţi şi suntem mai curând înclinaţi să credem că se putea intra şi ieşi în voie, ziua şi noaptea.

În interiorul incintei, locuinţele, magazinele, antrepozitele, astăzi dispărute, ocupau o bună parte din spaţiul cuprins între templu şi ziduri. Grădinile şi livezile numeroase încântau ochii; turmele lui Amon păşteau prin parcuri. Tutmes al III-lea a pus să se reprezinte pe un perete din Sala analelor una din aceste grădini plină de plante şi arbori importaţi din Siria.[10] De fiecare parte a aleii cu sfincşi şi pe malul fluviului, se înşirau clădirile oficiale şi palatele. Fiecare rege şi-l avea pe al său. Reginele, prinţii, vizirii şi marii funcţionari nu erau mai puţin ambiţioşi. Cum oraşul n-a încetat să tot crească timp de trei dinastii, e probabil că cele mai modeste case şi cele ale sărăcimii se amestecau printre aceste locuinţe bogate, în loc să formeze un cartier separat, ca la Hotep-Sanusrit.

În faţa oraşelor Karnak şi Luxor, pe malul vestic, se dezvolta un al doilea oraş, Tjame, sau mai curând o succesiune de monumente mari,

---

[10] Wreszinski, *Atlas zur Altaegyptische Kulturgeschichte,* II, 30, 31.

înconjurate de case şi de prăvălii şi închise în incinta lor de cărămizi nearse, incintă care măsoară adeseori trei sute pe patru sute de metri sau chiar mai mult.[11] Incinta lui Amenhotep al III-lea nu are mai puţin de cinci sute de metri pe o latură. Aceste imense ziduri de pământ au la bază vreo cincisprezece metri lăţime. Înălţimea lor depăşeşte douăzeci de metri şi ascunde aproape cu totul interiorul, nelăsând să se vadă decât vârfurile piramidale ale obeliscurilor, cornişele pilonilor şi coroanele statuilor colosale. Cea mai mare parte din aceste cetăţi au fost maltratate nemilos de oameni şi de vreme. Coloşii lui Memnon se ridică acum în mijlocul câmpurilor cu grâu, deşi nu fuseseră creaţi pentru această splendidă izolare. La început, ei împodobeau faţada unui templu grandios, înghesuit din toate părţile de construcţii de cărămidă, adăpostind o populaţie numeroasă şi imense cantităţi de mărfuri. Doar aceştia au sfidat secolele, căci restul se reduce la câteva vestigii neînsemnate. Şi în alte părţi, statuile colosale s-au deteriorat. Vestigiile aduse la lumina zilei în timpul unei campanii rapide de săpături, dispăreau repede sub semănături. Monumentul lui Ramses al III-lea, la Medinet-Habu, Ramesseum-ul şi monumentul lui Set I, mai la nord, împreună, bineînţeles, cu templul în terase al reginei Hatchepsiut, sunt singurele

[11] *Topographical bibliography,* II, 112; Robichon şi Variile, *En Egypte.*

care oferă resturi importante. La Medinet-Habu îţi poţi da seama şi acum de aspectul pe care puteau să-l prezinte la începutul lor aceste oraşe închise[12]. Călătorul, venit să le viziteze, era lăsat de o barcă la picioarele unei scări duble; străbătea apoi, printre două gherete de paznici, un zid de piatră nu prea înalt, împodobit cu creneluri şi despărţit de marele zid de cărămizi nearse printr-un drum care înconjura oraşul. Zidul era străpuns de o poartă fortificată, care semăna cu un migdol sirian. Poarta era aşezată între două turnuri înalte, simetrice, despărţite printr-un interval de şase metri, dincolo de care se afla o clădire a cărei deschizătură era largă cât să poată trece un car. Basoreliefurile care îmbrăcau zidurile acestei clădiri arătau puterea faraonului. Consolele erau susţinute de capetele eternilor duşmani ai Egiptului, libieni, arabi, negri, nubieni. Desigur că te simţeai cam stingherit între aceste ziduri. Dar în camerele de sus ale casei, subiectele erau mai graţioase. Într-una din ele, sculptorul l-a înfăţişat pe Ramses mângâind bărbia unei încântătoare egiptence, în timp ce sclavii îl serveau. Acest edificiu nu era însă decât un refugiu în caz de răscoală, căci palatul şi haremul se aflau ceva mai departe, alături de templu, pe când aici nu

---

[12] *The Oriental institute of the University of Chicago,* comunicările nr. 15, I, 28; nr. 18, frontispiciul.

locuiau de obicei decât gărzile.

După ce treceai de poartă, te aflai într-o curte spaţioasă, mărginită în fund de un al treilea zid, care înconjura templul, palatul şi haremul, curţile şi clădirile. Locuinţe mici. Îngrămădite unele peste altele de o parte şi de alta a unei alei centrale. Înconjurau din trei părţi această a treia incintă. Clerul templului şi numeroşi laici formau populaţia permanentă a acestui orăşel, unde se oprea regele când venea pe ţărmul stâng, cu femeile şi numeroşii săi servitori.

Astfel se prezenta palatul lui Ramses, suveran în On, pe domeniul lui Amon. Tot aşa erau şi Ramesseum-ul şi cele douăzeci sau treizeci de oraşe regale de pe ţărmul stâng al Nilului. Aspectul lor exterior era foarte auster. Înăuntru, însă, se amestecau minunate palate aurite, cu numeroase cocioabe posomorâte. Tot ceea ce Egiptul putea oferi mai strălucit în echipaje, prinţi şi prinţese, străbătea câteodată ca un fulger aleile şi curţile. Râsetele, cântecele şi muzica umpleau apartamentele regale. Când petrecerile se sfârşeau, poarta fortificată nu mai lăsa să treacă decât turmele, şirurile de sclavi purtând câte un balot pe cap sau pe umeri, soldaţii, contabilii, zidarii, meşteşugarii, care, în mijlocul strigătelor şi prafului, se răspândeau prin ateliere şi prăvălii, prin grajduri şi abatoare, în vreme ce şcolarii şi ucenicii se duceau să-şi

primească porţia de ştiinţă şi de ciomăgeală[13].

Oraşele din Deltă nu erau mai prejos decât cele din Egiptul de Sus nici prin vechimea, nici prin splendoarea monumentelor lor. Devastate de hicsoşi, neglijate de regii din dinastia a XVIII-a, ele au fost restaurate, mărite şi înfrumuseţate de Ramessizi. Lui Ramses al II-lea îi plăcea foarte mult Delta orientală, pentru că această regiune fusese leagănul familiei sale. El îi aprecia climatul suav, pajiştile, marile întinderi de apă, viile care produceau un vin mai dulce decât mierea. Pe malul braţului tanitic, într-o pajişte bătută de vânt, se afla un vechi oraş locuit de teologi, centru al cultului zeului Seth şi de asemenea sediul unei şcoli de artă originală, care exista din vremuri foarte îndepărtate. Se numea Hat-uarit. Hicsoşii îşi stabiliseră capitala aici. De când îi alungase Ahmose, oraşul vegeta. Ramses se instala acolo îndată ce-şi îndeplini ultimele datorii faţă de tatăl său şi începu imediat marile lucrări care trebuiau să readucă viaţa şi prosperitatea în regiune şi să facă din vechea cetate o incomparabilă reşedinţă regală.[14]

Ca şi la Teba, templul şi celelalte clădiri erau închise într-o mare incintă de cărămizi. Această incintă avea patru porţi, de unde porneau, spre

---

[13] A se vedea de exemplu procesiunile reprezentate în templele de la Medinet-Habu şi Abydos *(Medinet-Habu, Wr. Atl.,* II, 184–190).

[14] Montet, Le *drame d'Avaris,* Paris, 1941, cap. II şi IV.

cele patru puncte cardinale, drumuri şi canale. Regele pusese să se aducă de la Assuan, fără să ţină socoteală nici de distanţă, nici de greutăţi, blocuri de mărime neobişnuită, ca să zidească sfânta sfintelor, şi să împodobească cetatea cu stele şi obeliscuri perfect cizelate. Lei cu faţă omenească, cu o expresie teribilă, şi sfincşi de granit roz şedeau faţă în faţă în lungul aleilor pavate cu blocuri de bazalt. În faţa porţilor păzeau lei culcaţi. În faţa pilonilor erau aliniate diade şi triade, coloşi în picioare şi aşezaţi, dintre care mulţi rivalizau cu cei din Teba şi-i întreceau chiar şi pe cei din Memfis.

Palatul strălucea de aur, de lapis-lazuli şi de turcoaze. Flori multicolore sporeau splendida frumuseţe. Câmpia, admirabil cultivată, era străbătută de drumuri umbrite. În magazine se îngrămădeau mărfuri aduse din Siria, din insule şi din ţara Punt. Lângă palat, îşi aveau cantonamentul detaşamente de infanterie, companii de arcaşi, care şi echipaje din flotă. Numeroşi egipteni veniseră să se instaleze aproape de soare. „Nu se poate mărturisi ce bucurie e să locuieşti acolo, spunea scribul Pabasa. Cel mic e ca şi cel mare... Toată lumea are voie să-i adreseze o cerere”. Ca şi în celelalte oraşe mari, libienii şi negrii se amestecau cu egiptenii. Dar mai ales înainte de exod, şi chiar şi după aceea, mişunau asiaticii. Se aflau acolo urmaşii fiilor lui Iacob, ori nomazi

care, obţinând permisiunea de a locui în Egipt, nu mai voiau să-l părăsească, ori captivi aduşi din ţările Canaanului, din Naharina, ai căror fii se transformau cu vremea în agricultori şi în meşteşugari liberi. În curând, oraşul regal se transformă într-un oraş mult mai întins, în care se îngrămădeau locuinţe şi prăvălii. Noile cartiere îşi avură şi ele repede templul lor, înconjurat, ca şi cel mare, de un zid de cărămizi. Trebui, de asemenea, să se rezerve loc pentru un cimitir[15], căci egiptenii din Deltă n-aveau posibilitatea, ca cei din sud, să-şi îngroape morţii în deşertul apropiat. Ei îşi construiau mormintele lor şi mormintele animalelor sacre în oraş, când în afară de ziduri, când înăuntrul lor, la doi paşi de templu. Cum locul era limitat, nu se mai putea pune problema să se ridice monumente tot aşa de măreţe ca cele de la Memfis. Oricare era rangul personajelor, mormintele sunt foarte mici, atât la Tanis, cât şi la Athribis.

În materie de construcţii, Ramses al II-lea nu mai lăsase urmaşilor săi mare lucru de făcut. Aşa că Ramses al III-lea a fost preocupat în primul rând de întreţinerea şi de întinderea grădinilor, precum şi de plantarea arborilor: „Am făcut să se acopere întreg pământul cu arbori şi plante, zicea el. Am făcut în aşa fel ca

---

[15] Montet, *Tanis.* Paris, 1942, 9, 23, 107, 128.

oamenii să se poată aşeza la umbra lor.”[16] În reşedinţa ilustrului său strămoş, el a creat imense grădini, a amenajat locuri de plimbare în câmpie, a plantat vii şi măslini, a pus pe marginea drumului sacru flori strălucitoare.[17] La On, regele a pus să se cureţe lacurile sacre ale templului „scoţând toate murdăriile care se strânseseră acolo de când exista pământul”. A plantat din nou, peste tot, arbori şi plante. A creat livezi, ca să dea zeului Tum vin şi lichioruri, o livadă cu măslini care producea „cel mai bun untdelemn din Egipt, menit să întreţină flacăra în palatul sacru”. Templul lui Horus, aşa de ruinat odinioară, merita acum să fie pus în fruntea tuturor templelor. „Am făcut să crească pădurea sacră care se afla în incinta sa. Am făcut să înverzească papirusul ca în mlaştinile de la Akh-bit (unde trăise Horus copil). Fusese lăsat în părăsire din antichitate. Am făcut să crească pădurea sacră a templului. L-am aşezat la locul său dinainte. L-am înzestrat cu grădinari care să-i îngrijească grădinile, ca pomii lor să producă cele necesare pentru libaţii şi ofrande de lichioruri.”[18]

Îl făcuse şi util şi plăcut. Herodot a notat că templul din Bubasta, înconjurat de copaci mari, era unul din cele mai frumoase din tot Egiptul.

---

[16] *Papirusul Harris,* I. 78, 8.
[17] *Ibid,* 6.
[18] *Ibid,* 27–29.

Fără îndoială, în secolul al XII-lea, un călător ar fi putut să aibă aceeaşi impresie reconfortantă în multe oraşe din Egipt. Severitatea marilor ziduri de cărămidă era compensată de petele de verdeaţă. Orăşenii se bucurau de răcoare la umbra copacilor de pe malurile braţelor Nilului. În curţile templelor, sculpturile erau puse în valoare de mulţimea florilor.

Era însă nevoie de multă apă pentru animale, pentru plante şi chiar pentru oameni. Ar fi fost foarte greu să te duci s-o scoţi din canal, de dincolo de ziduri, chiar dacă acest canal trecea pe lângă poarta monumentală, ca la Medinet-Habu sau ca la Pi-Ramses. De aceea, în cea mai mare parte din oraşele înconjurate de o incintă, exista un bazin de piatră.[19] O scară, tot de piatră, ajungea la nivelul apei în orice anotimp. Existenţa puţurilor este atestată cel puţin din vremea Noului Imperiu. Ele s-au găsit atât pe proprietăţile particulare, cât şi în cartierele urbane.[20] Existau cel puţin patru în incinta de la Pi-Ramses. Sunt făcute din piatră şi construite cu multă grijă.[21] Cel mai mic, la vest de templu, are un diametru de trei metri şi zece centimetri. Se cobora în el pe o scară dreaptă cu douăzeci, şi trei de trepte acoperite, care se continuau

---

[19] Chassinat, *Dendara,* I, pl. 15 ; Robichon şi Variile, *Le temple du scribe royal Amenhotep, fils de Hapou.* Cairo, 1936, 35.
[20] Pendlebury, op. cit., 114, 140.
[21] Fougerousse, *Le grand puits de Tanis,* Kêmi : *Revue de Philologie et d'archéologie égyptennes et coptes,* V, 71, 103.

înlăuntrul puţului cu o scăriţă în spirală de vreo douăsprezece trepte. Cel mai mare, la sud de templu, are un diametru de cinci metri. Se ajungea la apă pe o scară acoperită, de patruzeci şi patru de trepte, în două şiruri, separate printr-un palier de popas. În interiorul puţului se mai putea continua coborârea printr-o scară în potcoavă şi umple ulcioarele, chiar în epoca în care apele erau foarte scăzute. În afară de această epocă, era mai simplu să faci apa să se ridice cu ajutorul unei cumpene până în bazinul pe care un jgheab îl lega de un al doilea bazin de piatră, aflat chiar în templu. În partea orientală a oraşului, am descoperit mai multe canalizări făcute din olane de diferite modele, îngropate adânc. Cea mai importantă e făcută din olane care se îmbucă unele în altele şi apoi cimentate cu grijă. Până în prezent n-a fost posibil să se urmărească aceste canalizări pe toată întinderea, ca să se descopere punctul lor de plecare şi locul unde ajungeau. Nu numai că nu le putem data, dar nici nu ştim dacă serveau să aducă apa potabilă sau să evacueze apele murdare. Dar am ţinut să semnalăm existenţa acestor lucrări, care dovedesc faptul că administraţia faraonică nu era indiferentă nici faţă de bunăstarea locuitorilor, nici faţă de sănătatea publică.

Domeniul regal sau divin exercita o atracţie puternică în jurul său. În epocile nesigure, cei

care se temeau de agresiuni, forţau incinta, se aşezau înăuntru şi nu mai voiau să plece de acolo. Ei îşi construiau casele în parcuri şi în livezi, distrugând frumoasa perspectivă proiectată de cei dintâi constructori. Invadau chiar şi piaţa din faţa templului, se cocoţau pe ziduri, împiedicând ceremoniile cultului, cu toată supravegherea sentinelelor. Un doctor, care-şi exercita meseria sub domnia lui Cambyze, anume Uadj-horresne, constata cu durere că străinii se instalaseră până şi în templul zeiţei. Neith, doamna din Sais.[22] Cum el avea trecere la rege, obţinu de la majestatea sa permisiunea de a alunga pe toţi aceşti indezirabili, de a distruge cocioabele ca să se poată celebra sărbătorile şi procesiunile aşa cum se făcea mai înainte. Un vrăjitor numit Djed-hor, care trăia la Hathribis, constata şi el că nişte simpli particulari îşi clădiseră colibele de cărămizi nearse pe deasupra mormintelor şoimilor sacri.[23] Acesta nu avea relaţii aşa de înalte ca doctorul sait. El întrebuinţa deci puterea de convingere şi reuşi să-i determine pe invadatori să părăsească incinta şi să se mute într-un loc mai potrivit, indicat de el. Locul era un teren mlăştinos, dar el le arătă că n-aveau decât să dărâme casele ruinate şi să umple cu

---

[22] Posener. *La premiere domination perse en Égypte,* Cairo. 1936, 15–16.

[23] *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte,* (1918), 145.

moloz mlaştinile. Şi astfel se realiză pentru oamenii cumsecade din Hathribis o aşezare curată şi comodă şi care în epoca apelor mari nu era prea umedă.

La Tanis am constatat noi înşine invadarea templului de către locuinţe particulare. Le-am găsit în curţi, ba chiar şi pe ziduri. Un oarecare Panemerit, personaj important, şi-a construit casa în cea dintâi curte a templului, sprijinind-o de pilon, pentru ca şi statuile sale să beneficieze de ceremoniile sacre[24]. Panemerit a trăit mai mult decât doctorul din Sais şi decât vrăjitorul din Hathribis şi nimeni nu l-a mai mutat de acolo. Căci Egiptul era o ţară cu tradiţie şi era greu să schimbi ceva. Faptele pe care le-am arătat, după unele documente tardive, cred că s-au repetat de nenumărate ori în decursul vremurilor. Profitând de slăbiciunea sau de lipsa de atenţie a autorităţilor, locuitorii îşi părăseau deseori cartierul lor mai puţin apărat, ca să se pună la adăpostul zidurilor înalte sau poate ca să aibă ocazia să prade. Când autoritatea devenea din nou vigilentă, aceşti paraziţi erau iar alungaţi. Templul şi oraşul regal îşi recăpăta splendoarea, până la următoarea invazie. În vremea lui Set I, a marelui Sesostris, a lui Ramses al III-lea, nimănui nu i-ar fi trecut prin cap să se instaleze pe un teren rezervat, dar acest lucru s-a întâmplat frecvent în epoca

[24] Kêmi, VIII.

dintre domniile lui Merenptah şi Seti-Nekht şi mai ales sub ultimii Ramses.

Palatele

Contemporanii admirau foarte mult palatul regal de la Pi-Ramses. Din nenorocire, descrierea lui este neclară şi nici locul nu este bine cunoscut, iar săpăturile n-au adus nicio informaţie sigură în această privinţă. În Deltă se cunosc şi alte reşedinţe regale. Au fost găsite ruinele unui palat la Quantir, sat umbrit de palmieri frumoşi, la douăzeci şi cinci de kilometri spre sud de Pi-Ramses.[25] în timp ce faraonul îşi aştepta logodnica, pe fiica regelui hitit, care străbătea în plină iarnă Asia Mică şi Siria ca să-l întâlnească, el avu delicata atenţie să construiască în deşert, între Egipt şi Fenicia, o cetăţuie, unde se duse s-o aştepte. Cu toată distanţa mare de capitală, această cetate era înzestrată cu tot ce-i trebuia. Fiecare din cele patru părţi era pusă sub patronajul unei divinităţi: Amon păzea occidentul, Setekh sudul, Astartea levantul şi Uadjit nordul. În cinstea regelui Egiptului şi a soţiei sale asiatice, se grupaseră două divinităţi egiptene şi două asiatice, căci Set adoptase acum acoperământul de cap şi veşmântul lui Baal şi aproape că nu mai semăna cu un zeu egiptean. Patru statui

[25] Ann. S.A.E., XXX, 40, 41.

care aveau nume de fiinţe vii, Ramses-Mianum, Viaţă, Sănătate, Forţă, Montu adorat în cele două regiuni, Farmec al Egiptului, Soarele prinţilor, ţineau loc de zeu, de vizir şi de paşă.[26] Înăuntrul oraşului său, care se afla la vest de Teba, Ramses al III-lea avea un palat pe care-l numi Casa bucuriei, ale cărui vestigii au fost salvate şi studiate de arheologii Institutului oriental din Chicago.[27] Faţada dădea spre prima curte a templului. Basoreliefurile care o decorau şi care se zăreau printre coloanele peristilului, fuseseră foarte potrivit alese pentru a ridica în slavă puterea regelui: Ramses îşi ucidea duşmanii cu o lovitură de măciucă; urmat de o escortă strălucită, îşi vizita grădinile; urcat pe carul său. Împodobit cu armele de război, se ducea să ia comanda armatei; în sfârşit, împreună cu toată curtea sa. Asista la luptele şi la exerciţiile celor mai buni soldaţi. În mijlocul acestei faţade, se afla balconul apariţiilor regale, bogat decorat şi susţinut de patru colonete de forma papirusului, foarte zvelte, care susţineau o cornişă cu trei etaje. Pe etajul inferior se vedea discul înaripat. Etajul intermediar era decorat cu ramuri de palmier, iar etajul superior cu simbolul şarpelui având pe cap discul. Acolo se arăta regele, când poporul

---

[26] *Bibliotheca aegyptiaca,* Bruxelles, VII, 12; cf. *Drame d'Avaris,* 135135.

[27] *The oriental institute of the university of Chicago,* comunicări, nr. 7, 1–23.

avea voie să se îngrămădească în curte la sărbătoarea lui Amon şi tot acolo dădea el recompensele. Balconul comunica cu apartamentele regale.

Acestea cuprindeau, în mijloc, mai multe săli cu coloane, printre care sala tronului, camera regelui şi camera de baie. Această parte centrală era izolată, printr-un vestibul, de apartamentele reginei, care erau compuse din mai multe camere şi săli de baie. Culoare lungi şi drepte uşurau trecerea dintr-o parte în alta, precum şi supravegherea, căci Ramses al III-lea, care avea multă experienţă, era bănuitor.

Decoraţia interioară a sălii tronului pare să fi fost austeră, dacă judecăm după plăcile emailate descoperite acum treizeci de ani şi după basoreliefurile descoperite mai de curând de misiunea americană. Regele este reprezentat peste tot stând în picioare, sub forma unui sfinx şi de asemenea prin numele sale hieroglifice. Duşmanii Egiptului se văd legaţi fedeleş în faţa lui. Ei sunt îmbrăcaţi cu cele mai bogate veşminte brodate cu ornamente barbare şi sunt executaţi cu mare grijă, ca să li se observe exact fizionomiile, coafura, bijuteriile. Libienii sunt tatuaţi. Negrii au cercei. Nomazii şasu îşi prind, cu un pieptene, părul lung lăsat pe spate.[28] Desigur că odăile regelui şi ale reginei erau decorate cu

[28] Ann. S.A.E., XI (1910), 49–63.

lucruri mai graţioase.

Suprafaţa ocupată de locuinţa regală nu e prea întinsă. Pătratul are latura de mai puţin de patruzeci de metri. Fără îndoială că regele nu locuia prea mult timp aici, căci avea palate şi de cealaltă parte a apei. În Deltă, erau atâtea, că n-avea decât să aleagă. Memfis, On sau Pi-Ramses nu aşteptau decât să-l primească. El începuse o construcţie cu totul nouă între On şi Bubasta, în locul pe care arabii l-au numit Tell el Yahudieh şi unde s-au descoperit plăci smălţuite de felul celor găsite la Medinet-Habu.[29] Vremea a deteriorat într-atât palatele lui Seti şi ale Ramessizilor, încât, pentru a ne face o idee mai clară despre palatul unui faraon din Noul Imperiu, trebuie să ne ducem cu gândul la reşedinţa lui Akhenaton, care e cu foarte puţin anterioară. Aici pavimentul sălilor cu coloane reprezintă un lac cu peşti, acoperit de nuferi, peste care zboară păsări de apă şi e înconjurat de trestii şi papirus. Prin desiş zburdă viţei care sperie raţele sălbatice. Pe fusurile coloanelor se înfăşoară ramuri de viţă şi zorele. Capitelurile şi cornişele sunt împodobite cu încrustaţii strălucitoare. Pe pereţi, pictate scene din viaţa de familie. Regele şi regina sunt aşezaţi unul în faţa celuilalt, Akhenaton pe un jilţ, Nefertiti pe o pernă. Pe genunchi ea ţine un copilaş; cea mai mare dintre prinţese înconjoară cu braţele gâtul

[29] *Papyrus Harris,* I, 29, 8 ; Montet, *Tanis,* II.

celei mai mici. Alte două prinţese se joacă pe jos.[30] S-a spus, cu oarecare exagerare, că niciodată arta egipteană n-a pictat o scenă mai încântătoare. De fapt, lacurile, papirusurile, păsările, animalele care zburdă sau galopează fac parte din repertoriul obişnuit. L-am văzut pe rege la Medinet-Habu înconjurat de favorite graţioase. Nu exagerăm afirmând că palatele faraonilor din dinastia a XIX-a şi a XX-a erau decorate cu tot atâta bogăţie. Ca şi pe vremea lui Akhenaton, pereţii, plafoanele, pavimentele, coloanele şi cornişele pictate cu culori proaspete erau o bucurie pentru ochi şi pentru suflet. Bogăţia mobilierului, luxul podoabelor şi al costumelor desăvârşeau un ansamblu de o extremă distincţie.

Casele

Marile personaje se întreceau să imite luxul şi confortul locuinţelor regale. Reşedinţele lor din oraş sau de la ţară, măsurând câteodată o suprafaţă de un hectar sau chiar mai mult, erau înconjurate, ca şi domeniul divin sau regal, de un zid gros şi înalt; în acest zid, o poartă de piatră ducea la locuinţa stăpânului; alte porţi secundare, simple deschizături în zid, deserveau celelalte acareturi şi grădinile. Aşa

---

[30] Petrie, *Tell el Amarna,* 2–4 ; Davies, *Mural painting in the city of Akhenaten, Jurnal of egyptian archeology,* Londra. VII, pl. 1 şi 2.

era la Bubasta, casa în care perfida Tbubui şi-a atras iubitul. Casa lui Apuy semăna cu un mic templu. Faţada era precedată de un portic cu coloane papiriforme, iar arhitrava suporta o cornişă decorată cu frunze de palmier. Uşa de la intrare era încadrată cu pietre mari şi pragul de sus decorat cu frunze de palmier.[31] Casa în care regele Ay primi şi răsplăti pe soţia lui, Neferhotep, are o terasă cu coloane. Această terasă suporta un acoperiş uşor, care-şi sprijinea marginile pe coloane înalte şi subţiri, formând în jurul casei un peristil.[32] Ne putem face o idee despre aspectul exterior al acestor două locuinţe mulţumită picturilor pe care Apuy şi Neferhotep le-au poruncit în mormintele lor. Pentru aranjamentul interior, trebuie să vizităm săpăturile de la El Amarna. Din pridvor, se trece într-un vestibul, înainte de a intra în sălile de primire, al căror acoperiş e susţinut de coloane. Aceste săli de primire se prelungesc cu nişte vestiare, unde s-au găsit lăzi, care probabil au servit de dulapuri de rufărie şi de haine, şi cămări unde erau depozitate proviziile şi băuturile. Apartamentele stăpânilor, cu sălile de baie şi camerele de distracţie, ocupă restul clădirii. Pereţii sălii de baie sunt îmbrăcaţi în piatră. Într-un colţ, s-a găsit o piatră înconjurată

[31] *Robb de peyster Tytus Memorial series,* V, 28–29. Pentru casa lui Tbubui, Maspero, *Contes populaires,* ed. IV, 147.
[32] Davies, *Neferhotep,* 14.

cu un paravan de zidărie, din spatele căruia un servitor arunca apă peste cel care făcea baie. Acesta putea să se aşeze pe un scaun alăturat, ca să fie fricţionat. Cabinetul de toaletă, îndărătul sălii de baie, era spoit cu var şi prevăzut cu un scaun de calcar găurit, pus pe un fel de cutie de cărămizi, care conţinea nisip.[33]

Orice casă, oricât de puţin confortabilă, este înconjurată de mai multe curţi. Una din ele cuprinde hambare în formă de stup. Coteţele şi grajdurile se află spre nord. La est se înşiră de obicei bucătăria, brutăria şi căsuţele de cărămidă ale servitorilor. Aceştia erau deci siliţi să facă un drum destul de lung ca să aducă stăpânilor bucatele. O intrare de serviciu le permitea să ajungă în sălile de primire. Căsuţele sunt, în cea mai mare parte, compuse din patru odăi, un antreu, o sală centrală al cărei acoperiş e susţinut de o coloană, iar în fund, bucătăria şi încă o cameră. Familia se îngrămădea în acest spaţiu strâmt, pe care câteodată îl împărţea cu animalele. O scară permitea urcarea pe acoperiş. Casele intendenţilor, aflate la marginea acestui cartier, sunt spaţioase şi confortabile.[34] De obicei, apa potabilă era scoasă dintr-un puţ de piatră.

Grădinile sunt împărţite în pătrate şi în

---

[33] Pendlebury, op, cit., 127–119.

[34] *Ibid,* 152, 153.

dreptunghiuri prin alei care se întretaie perpendicular, foarte drepte, plantate cu arbori, umbrite de butuci de viţă, mărginite de flori. Egiptenii aveau mare grijă de ele. Anna adunase acasă la el toţi arborii care creşteau în valea Nilului, curmalul, palmierul, cocotierul, sicomorul, smochinul, balanitul, arbori fructiferi, persea, grenadul, salcâmul, tisa, tamariscul, salcia şi alţi câţiva care nu sunt identificaţi, cu totul optsprezece specii.[35] La fel, Rekhmarê cultiva în grădina sa, înconjurată de ziduri trainice, toate speciile de arbori şi de plante cunoscute în vremea aceea.[36] Câteodată, sub arbori se înălţa un chioşc din materiale uşoare, dar nu lipsit de eleganţă. În timpul verii, stăpânii luau masa acolo. Peste tot vedeai barăci de lemn unde băuturile se răceau în amfore mari, ascunse sub frunze, alături de mese şi de etajere, pe care servitorii aşezau artistic toate rafinamentele bucătăriei egiptene.

Nu se poate închipui însă o grădină fără un bazin cu apă. Acesta este de obicei de formă dreptunghiulară, făcut din zidărie. Suprafaţa este înţesată cu nuferi. Raţele se scaldă în el. Se ajunge la apă. Pe o scară şi o barcă stă aproape întotdeauna la dispoziţia locatarilor.[37]

Casele locuite de clasa mijlocie au de obicei

---

[35] *Wr. Atl.,* I, 60; *Mémoires publiés par les membres de la mission archéologique française au Caire,* XVIII, I, *Urkunden des aegyptichen Altertums,* IV, 1046–1047.

[36] *Wr. Atl.*. I, 278. *Grădina lui Min-nekht.*

mai multe etaje şi, în plus, câteodată, hambare pe acoperiş. Niciun ornament nu înveseleşte faţada. Uşa, încadrată de doi uşori şi de o bârnă de piatră, este aşezată într-un colţ. Ferestrele, în număr de două, patru, sau chiar opt de fiecare etaj, sunt mici, pătrate, prevăzute cu jaluzele, ca să-i apere pe locatari de căldură şi de praf.

Am găsit la Tanis un cadru de fereastră făcut din piatră, care nu măsoară mai mult de un cot. O lespede ajurată ţinea loc de jaluzele. Tot la Tanis am descoperit cele două iniţiale ajurate ale regelui Menemptah, gravate într-o fereastră pătrată. Pe unele picturi tebane sunt trase pe ziduri dungi orizontale, ca şi cum aceste ziduri ar fi fost făcute din bârne sau scânduri. Explicaţia acestor dungi ne-a apărut la Tanis, unde am constatat că zidarii întindeau mortar pe straturile orizontale, în vreme ce articulaţiile verticale erau umplute cu lut. Odată terminat, zidul apărea străbătut orizontal de dungi albe şi lungi.

Camerele de la parter sunt de preferinţă destinate meşteşugarilor. Aceasta se observă de exemplu la Teba, în casa unui oarecare Thuty-nefer. Femeile torc, iar bărbaţii lucrează la războiul de ţesut. În camera vecină, alţii

---

[37] Grădina lui Rekhmarê ; *Wr. Atl.,* I, 3 ; a lui Sebekhotep, *ibid.,* I, 222 ; a lui Amenemheb, ibid., I, 66 ; a lui Qenamon, Davies, *Ken-Amum,* 47 ; fresca din Muzeul britanic, 37983 în *Wr. Atl.,* I, 92.

macină grâul sau pregătesc pâinea. Stăpânii stau la primul etaj, într-o încăpere destul de spaţioasă, luminată de ferestre mici, aşezate sus, şi cu plafonul susţinut de coloane în formă de lotus. Uşa pare decorată cu discuri smălţuite, dacă nu cumva ele au fost sculptate direct pe lemn. Pe pereţi nu se vede nimic, deşi obiceiurile egiptenilor cereau să fie împodobiţi cu picturi. La Tanis. Dintr-o casă din epoca veche, ai cărei pereţi fuseseră tencuiţi cu ghips, am strâns discuri pe care fuseseră desenate dansatoare şi corăbii. Fără nicio îndoială că această modă era veche şi avem toate motivele să credem că încăperile caselor se aseamănă cu cele ale mormintelor tebane, în care, pe plafon, este pictată viţă de vie, în timp ce o vânătoare, o călătorie în oraşul sfânt al lui Osiris şi alte scene intime sunt zugrăvite pe pereţi.

Etajul al doilea are tavanul atât de jos, încât locatarii nici n-aveau nevoie să se înalţe în vârful picioarelor ca să-l atingă cu degetul. Într-una din încăperile de la acest etaj, pictura îl arată pe stăpân făcându-şi toaleta. El stă aşezat pe un jilţ. Servitorii îi aduc o cană şi un lighean, un evantai, o apărătoare de muşte. Scribii se aşază pe vine ca să-i citească scrisorile şi să-i înregistreze poruncile. Alţi servitori circulă neîncetat pe scară şi pe coridoare, purtând pe cap baloturi şi ulcioare pline cu apă, atârnate la

cele două capete ale cobiliţei purtată pe umeri.[38]

În casa unui oarecare Mahu, utilizarea etajelor se face după aceleaşi reguli. Ulcioarele sunt îngrămădite la parter. La primul etaj se află sufrageria. Al doilea etaj e plin de scuturi, arme şi diferite unelte. Cum Mahu era şef de poliţie, suntem îndreptăţiţi să credem că-şi petrecea noaptea acolo, ca să poată, dacă era chemat fără veste, să sară la arme şi să alerge împotriva tâlharilor.

În general, acoperişurile sunt plate şi se ajunge la ele pe o scară. Unii, ca Thuty-hotep, instalau acolo coşarele cu grâne. Alţii puneau pe margini un grilaj pentru securitatea copiilor sau pentru a se feri de privirile indiscrete, când petreceau noaptea sub cerul liber. Nebamon şi Nakhti au instalat pe acoperişurile lor nişte obiecte de forma unui triunghi dreptunghi, care au fost interpretate ca fiind nişte giruete. Totuşi, casele cu acoperiş ascuţit nu erau necunoscute în Egipt. Într-un mormânt de la Abu-Roach, aproape de Cairo, contemporan cu regele Den, care a trăit cu aproape două milenii înainte de Ramessizi, am găsit două piese dintr-un joc de fildeş, care reprezentau case al căror acoperiş înclinat e format din două triunghiuri şi două

---

[38] Davies, *The town house in ancient Egypt, Metropolitan Museum studies,* I, mai 1929, 233–255.

trapeze.[39] Acest acoperiş savant surprinde pentru o epocă atât de veche. El n-a putut fi imaginat decât într-o ţară unde ploua şi unde lemnul nu era o raritate. În Egipt ploile sunt ceva mai abundente doar în regiunile de coastă, unde şi în zilele noastre casele au în loc de acoperiş o terasă. Este deci probabil că piesele de la Abu-Roach reproduc un tip de locuinţă străin de Egipt. N-avem nicio dovadă că ar fi fost folosit în epoca Ramessizilor, în vreun loc de pe teritoriul Egiptului.

Dar la Teba, locuinţele nu erau aşa de îngrămădite unele în altele şi terenul nu era atât de scump ca să nu se poată planta câţiva copaci, fie într-o curticică interioară, fie în faţa casei. Doi palmieri par a ieşi din acoperiş în casa lui Nebamon, ceea ce nu-i împiedică să fie încărcaţi cu curmale din belşug. La Nakhti, poarta e umbrită de un palmier şi un sicomor. În mormântul 23 din Teba, este reprezentată o casă mai mult înaltă decât largă, cuprinsă între două rânduri de copaci. Alta, cunoscută din mormântul 254, are în faţă trei rodieri, care ies din nişte vase de lut încrustate cu ornamente de culori diferite şi doi palmieri.[40]

Egiptenii, chiar cei din clasa modestă, îşi dădeau toată osteneala ca să aibă locuinţe

---

[39] Una din aceste piese se află la muzeul din Cairo, cealaltă la Luvru, cf. Kêmi, VIII.

[40] Davies, *op. cit.*. 242, 243, 246, 247.

plăcute şi confortabile. De asemenea, aveau toată grija să le apere împotriva duşmanilor, foarte numeroşi în ţara lor, care le tulburau liniştea, insectelor, şoarecilor, şopârlelor, şerpilor şi păsărilor de pradă. Papirusul Ebers ne-a păstrat câteva reţete folositoare împotriva lor.[41] Vrei să distrugi insectele din casă? Trebuie să o speli cu o soluţie de natrum sau să o spoieşti cu un produs numit bebit, topit pe cărbuni. Dacă se pune fie natrum, fie un peşte uscat, *tilapia nilotica,* sau chiar seminţe de ceapă lângă gaura unui şarpe, şarpele nu va ieşi din gaura lui. Grăsimea de grangur este minunată împotriva muştelor, icrele împotriva puricilor. Dacă se pune grăsime de pisică pe saci sau pe baloturi, şoarecii nu se vor apropia de ele. Rozătoarele vor fi împiedicate să mănânce grăunţele, arzând în hambar excremente de gazelă sau spoind pereţii şi podeaua cu o anumită soluţie.

Iată un mijloc sigur de a împiedica un uliu să fure: se înfige în pământ o ramură de salcâm şi se spune: „Un uliu a furat în oraş şi în sat… Fură, coace-l, mănâncă-l”. A spune aceste vorbe lângă băţul de salcâm, după ce s-a pus alături o prăjitură, e un mijloc sigur de a împiedica uliul să fure. Afumatul este eficace pentru a purifica mirosul din încăperile cu haine. Acest mijloc nu era la îndemâna oricui, deoarece trebuia să se

[41] *Papirus Ebers,* reţetele 840, 852, pl. 97-98.

facă dintr-un amestec de tămâie, răşină de terebint şi alte produse exotice şi egiptene. Această reţetă, ca şi cele precedente, dovedeşte dorinţa de a ţine casa curată şi aerisită. Această dorinţă, atât de firească, a silit autorităţile să ia măsuri generale pentru a îndepărta apele murdare şi a ridica resturile şi gunoaiele menajere. Totuşi, din lipsă de documente, nu putem spune nimic precis despre aceste lucruri.

Mobilierul

În sălile de recepţie ale palatului, ca şi în casele celor bogaţi, mobilierul consta mai ales din diferite scaune. Unele erau foarte simple, semănând cu o ladă pătrată şi având un spătar nu mai înalt de o palmă. Laturile erau împodobite cu ornamente de bagă încadrate de bagheta egipteană. Simplitatea obiectului era însă compensată de bogăţia materialelor şi calitatea execuţiei. Mult mai elegante şi chiar mai confortabile erau jilţurile ajurate, al căror fund, sprijinindu-se pe patru picioare de leu, era prevăzut cu un spătar înalt şi cu două braţe. Pentru rege şi regină scaunele sunt şi mai îngrijit lucrate. Faţa şi dosul spătarului, precum şi braţele, sunt decorate cu subiecte luate din lista marilor sculpturi, gravate în lemn, încrustate cu piele sau cu metal bătut cu

ciocanul, cu aur, argint, aramă şi pietre scumpe. Regele, sub forma unui grifon sau a unui sfinx apărat de simbolul şarpelui, al vulturului sau al şoimului, sfâşie cu ghearele un asiatic sau un negru. Fiinţe groteşti, ca acelea oare erau aduse cu mari cheltuieli din ţara Punt sau din părţile Nilului de Sus, dansează cântând din tamburină. Regele primeşte din mâinile reginei floarea dragostei. Regina atârnă un colier de gâtul soţului ei. Pe marginea scaunului şi la capătul braţelor sunt aşezate capete de lei sau de şoimi. Dintre picioarele scaunului ies plante simbolice, din nord şi din sud, şi se împletesc în jurul unei mari hieroglife care înseamnă unire.[42]

Scaunele erau de două feluri. Cele mai simple aveau picioarele verticale. Pentru cele mai luxoase, picioarele terminate printr-un cap de raţă erau încrucişate, în formă de X. Barele erau de asemenea terminate prin capete de animale. Pe jos erau întinse rogojini şi peste tot zăceau foarte multe perne[43], care se puneau şi la spatele şi sub picioarele persoanelor aşezate pe jilţuri. Când asistenţii erau mai numeroşi decât scaunele, ultimii veniţi şi tinerii se aşezau pe perne sau direct pe rogojini.

---

[42] Scaune frumoase, admirabil conservate au fost scoase din mormântul lui Yuia şi al lui Tuiu şi mai ales din al lui Tutankhamon. În temple şi în morminte există multe picturi frumoase care le reprezintă. Exemple: *Mem. Tyt.,* V, 5, 9, 25; *ibid.,* IV, 7; *The theban tombs series,* I. 15–16: *ibid.* V, 41, 43.

[43] Fresca din palatul lui Akhenaton. Pendlebury, *op. cit.,* p. 14; *Journal of egyptian archeology,* VII.

Sufrageria, când era deosebită de sala de recepţie, era mobilată cu scaune şi măsuţe pentru musafiri, precum şi cu mese şi etajere pe care se puneau coşurile cu fructe, tăvile cu carne şi legume, ulcioarele şi vasele. Aceste mobile erau numeroase, dar mici. Egiptenilor nu le-a trecut niciodată prin minte să construiască mese mari, în jurul cărora să se poată aduna mai mulţi convivi. Ei mâncau singuri sau câte doi.

În epocile foarte vechi, se întrebuinţa veselă de două feluri: vesela obişnuită era de lut, iar cea de lux era făcută din piatră. Pietrele întrebuinţate erau mai ales şistul negru sau albastru şi alabastrul, mai puţin obişnuită brecia roşie, granitul pentru vasele de mare capacitate, cristalul de rocă pentru pahare. Din aceste materiale felurite, se fabricau vase cilindrice sau ovoidale, pahare, castronaşe, cupe, farfurii, străchini prevăzute cu cioc, stacane, supiere, vase cu picior. Meşteşugarii înzestraţi cu mai multă imaginaţie sculptau pe pântecele vaselor plasa care servea la purtat vasul sau dădeau recipientului forma unei corăbii sau a unui animal.[44]

Egiptenii n-au încetat niciodată să fabrice vase frumoase de piatră. În mormintele din Imperiul

[44] O extraordinară colecţie de asemenea vase scoase din subteranele piramidei cu scări poate fi vizitată la Saqqarah. Cele care provin de la Abu-Roach în *Kêmi,* VIII.

Nou s-au descoperit serii importante. Cu toate acestea, se întrebuinţa cu mai multă plăcere vesela de aur sau de argint. Se făceau, din aceste materiale scumpe, ibrice destinate serviciului religios şi numeroase piese pentru uzul profanilor.[45] Se pregăteau infuzii calde în ceainice asemănătoare eu ale noastre, prevăzute în interior cu o strecurătoare fixată în faţa gâtului. Se putea vărsa însă băutura caldă şi printr-o strecurătoare, de unde cădea în ceaşca ţinută de consumator. Faimosul vas cu căpriţa din tezaurul de la Bubasta este foarte potrivit pentru păstrarea laptelui. Ibricele aveau forme foarte variate: pahare cu fundul rotunjit prevăzute cu cioc, calote rotunde, prevăzute cu un mâner şi cu cioc, pahare cu o coadă lungă, asemănătoare cu măsurile lăptăreselor noastre. Craterele şi cupele cu ornamente în relief erau bune pentru creme şi prăjituri. Ramses al III-lea n-ar fi consimţit să plece în expediţie dacă ofiţerul de serviciu n-ar fi luat cu el un recipient cu toarte de aur, cam de trei litri, şi o garafă.[46] Cei care nu puteau să-şi ofere o astfel de veselă luxoasă, se mulţumeau cu una de lut. De câtăva vreme, olarii începuseră să producă

---

[45] Montet, *Vases sacrés et profanes du tombeau de Psousennès, Monuments Piot,* XXXVIII (1-941), 17–39 ; Maspero, *Essais sur l'art egyptien,* Paris, 1912, 189–216 ; Edgar, *The treasure of tell Basta, Musée égyptien,* II, 93, 108 ; Vermier, *Cat. Caire, Bijoux et orfèvreries,* 104, 106.

[46] Medinet-Habu, 38, 55.

frumoase piese de olărie fină, pe care se pictau fie ornamente geometrice sau florale, fie scene animate, ca cele care se văd pe vasele de metal, cum ar fi o pasăre sfâşiind un peşte sau animale alergând.

Începând cu Noul Imperiu, Egiptul primea din străinătate, din insule, din Siria şi din Nubia, piese de lux din metal şi pietre preţioase, amfore, măsuţe absolut inutilizabile, care serveau drept pretext pentru a picta pe ele toată flora şi toată fauna reală sau imaginară. Templele strângeau cea mai mare parte din aceste obiecte preţioase, dar faraonul păstra şi pentru el câteva exemplare din cele mai frumoase. Gustul pentru aceste piese exotice se răspândi şi în popor. Aurarii şi argintarii egipteni începură şi ei să le fabrice. Prinţul Oenamon, însărcinat cu funcţii mari, avea printre îndatoririle sale sarcina de a prezenta regelui daruri de Anul nou. El a pus să se deseneze în mormântul său colecţia completă a acestor daruri, lucrate în atelierele regale.[47] Se remarcă, cu deosebire, o mobilă pe care creşte o pădure de palmieri şi de palmete siriene, combinate cu nuferi şi margarete. Maimuţe se caţără pe tulpini, pentru a suge măduva palmierului. Alte piese sunt mai conforme cu gustul tradiţional. Statui de abanos, altele de abanos încrustat cu aur, reprezintă pe rege şi pe regină, cu

[47] Davies, *Ken-Amun,* 13, 20.

simboluri diferite pe socluri, sfincşi cu cap de om, cu cap de şoim, capre, gazele întinse pe o masă, sipete. Presupun că toate aceste obiecte erau destinate să mobileze palatele regale şi că multe îşi aflau locul în sălile de recepţie.

În camerele de culcare, piesa esenţială este patul. Unele sunt foarte simple: un cadru de lemn susţinând o plasă pusă pe patru picioare. Picioarele sunt câteodată sculptate în formă de picioare de taur sau de leu. Mormântul lui Tutankhamon a păstrat trei paturi somptuoase, fiecare parte a lor reprezentând un animal întreg, vacă, panteră sau hipopotam. Camera mai cuprindea şi dulapuri de lemn împodobite cu incrustaţii, în care se păstrau rufăria şi hainele. Obiectele de toaletă, oglinzile, pieptenii şi acele de cap, precum şi perucile se ţineau în cutii şi sipete de toate formele; produsele cosmetice, uleiurile şi parfumurile erau păstrate în cutiuţe de feldspat sau de fildeş. În camerele rezervate membrilor familiei, copiilor şi fetelor, se aflau oricând instrumente de muzică şi cutii cu jucării.

Camerele de lucru erau mobilate cu dulapuri de un tip special, în care se strângeau manuscrisele, rulourile de pergament şi de papirus şi tot materialul de scris. După ce un papirus era acoperit cu scriere, se rula, se lega, se sigila. Rulourile erau făcute pachete, pachetele erau îndesate în nişte genţi de piele

şi acestea dispăreau în dulapuri.[48] Scribii n-aveau nevoie de masă; le era de ajuns să întindă papirusul pe genunchi. La nevoie, scriau stând în picioare, şi ţinând papirusul în mâna stângă întinsă. Când plecau, adunau tot materialul de scris într-un fel de sac tare, cu fundul plat, înzestrat cu o închizătoare cu glisieră şi cu o curea de atârnat.

Mobilierul bucătăriilor cuprindea mese cu patru picioare şi recipiente de toate formele şi de toate dimensiunile, făcute grosolan din lut. Cuptoarele erau de cărămidă refractară. Lămpile de metal, cu picior lung, pe care se pârleau gâştele, cred că nu erau întrebuinţate decât în templu şi n-ar fi putut fi folosite de un bucătar obişnuit.

În casele cele mai sărace, în care o familie întreagă se îngrămădea pe o suprafaţă de patruzeci de metri pătraţi şi chiar mai puţin, mobilierul se reducea la rogojini şi la câteva oale. Acolo, câteva etajere şi lăzi de lemn constituiau o dovadă de bunăstare.

Capitolul II
Timpul

Anotimpurile

Anul nu însemna pentru egipteni timpul cerut

---

[48] Montet, *Vie privée,* pl. 13 şi p. 145.

de revoluţia soarelui, ci timpul necesar pentru producerea unei recolte. Ei scriau numele anului *renpit* cu o hieroglifă care reprezintă o mlădiţă tânără cu boboc. Acest semn se regăseşte şi în cuvintele înrudite: *renpy,* „fiinţă tânără, viguroasă” sau *renput,* „produse anuale”.

În Egipt, recolta depinde de inundaţie. În toţi anii, la începutul lui iunie, ţara suferă de secetă. Nilul aproape că nu mai aduce apă. Pustiul ameninţă să-i înghită valea. O mare îngrijorare pune stăpânire pe oameni. Atitudinea egiptenilor în faţa dărniciilor naturii e recunoştinţa şi teama. Ei se temeau că-l mutilează pe zeu când scoteau o piatră din carieră, că îl înăbuşă când îngropau sământa, că îl ucid când treierau, că îl decapitează când tăiau spicele. De când îşi aduceau oamenii aminte, inundaţia nu lipsise niciodată, când prea violentă, când neîndurătoare, însă aproape totdeauna binefăcătoare; dar experienţa, niciodată dezminţită, nu-i linişte cu totul pe riverani: „Când oamenii imploră ca să obţină apa în fiecare an, cel puternic stă alături de cel slab. Fiecare vine cu uneltele sale. Nimeni nu rămâne în urma vecinului său. Copiii celor bogaţi nu mai sunt împodobiţi şi nu se mai aud noaptea cântece”[49]. Credinţa egiptenilor rânduise de multă vreme Nilul, numit Hapi, printre zei. Îl reprezentau ca pe un bărbat bine

[49] Maspero, *Hymne au Nil.* 3, 8, 12.

hrănit, cu mamelele atârnând, cu burta încreţită de grăsime, susţinută de o centură, cu sandale în picioare – ceea ce era un semn de bunăstare. Pe cap purta o coroană de plante acvatice. Mâinile lui dăruiau viaţa sau ţineau o masă încărcată cu ofrande, care dispărea sub grămezi de peşti, raţe, mănunchiuri de flori şi spice. Mai multe oraşe purtau numele lui şi era numit tatăl zeilor. Oamenii trebuiau să fie tot atât de generoşi faţă de el, ca şi faţă de alte divinităţi. Ramses a făcut la fel. La On, în timpul întregii sale domnii, la Memfis timp de trei ani, el a instituit sau a reînnoit cărţile lui Hapi, în care erau înregistrate enorme cantităţi de merinde şi de alte produse. Se fabricau mii de Hapi mici de aur, argint, aramă sau plumb, de peruzea, de lapis-lazuli, de faianţă şi din alte materiale, ca şi sigilii, cercei şi statuete reprezentând pe Repyt, soţia lui Hapi.[50] În clipa când apele începeau să crească, aceste ofrande erau prezentate zeului în mai multe temple, cărţile Nilului erau aruncate într-un lac al templului lui Ra-Harakhte din On, care se numea Qebehu, cum se numea şi Nilul mai sus de cataractă. Poate că se aruncau acolo şi statuetele[51]. Două luni mai târziu, procedau la fel, când creşterea atingea apogeul. Docil, Nilul care acoperea valea întreagă şi curgea acum între două pustiuri,

---

[50] *Pap. Harris,* I, 37 b 1, 41 b 6; 54 a 2, 56 a 12.
[51] Moret, *La mise à mort du dieu en Égypte, Paris,* 1927, 10, 13.

schimbând oraşele şi târgurile în insuliţe şi drumurile în diguri, începea să descrească. După patru luni de la prima fază a creşterii, el reintra eu totul în albia lui. Această perioadă de patru luni forma cel dintâi anotimp al anului, *akhit,* adică inundarea.

Îndată ce pământul ieşea din apă, ţăranii se împrăştiau pe ogoare, şi, fără să lase pământului răgazul să se întărească, arau şi semănau. După aceea, timp de patru sau cinci luni nu mai aveau altceva de făcut decât să irige. Apoi venea vremea secerişului şi, după seceriş, căratul cerealelor, treieratul şi alte munci. Prin urmare, după anotimpul inundaţiei venea un anotimp al muncii, *perit,* apoi un anotimp al recoltei, *chemu.* Trei anotimpuri în loc de patru, câte erau la evrei şi la greci.

Oricât de regulat ar fi fost fenomenul inundaţiei, era greu de fixat începutul anului numai după creşterea apelor. Dar în epoca în care Nilul începea să se umfle, se producea, totdeauna la aceeaşi dată, un fenomen care putea să călăuzească pe cititorii calendarului. Steaua Sirius, cu numele său egiptean Sopdit, care nu se mai vedea de multă vreme, apărea pentru o clipă spre est, chiar înainte de răsăritul soarelui. Egiptenii asociară cele două fenomene. Ei atribuiau inundaţia lacrimilor zeiţei Isis. Steaua fu considerată drept o manifestare a zeiţei şi făcură din ea patroana anului. Ziua în

care răsărea steaua deveni cea dintâi zi a anului. Această potrivire era consemnată în cărţile Casei Vieţii, un fel de păstrătoare a tradiţiilor şi a cunoştinţelor, şi care rămăsese în vigoare din vremea Vechiului Imperiu şi până în epoca nouă.[52] Calendarul, pe care Ramses al. III-lea a poruncit să fie gravat pe un zid exterior al templului său. La Medinet-Habu, arată că sărbătoarea zeiţei Sopdit, celebrată cu ocazia răsăritului astrului, coincidea cu sărbătoarea Anului nou.[53] Într-un cântec de dragoste, îndrăgostitul o compară pe frumoasa Lui cu steaua care străluceşte la începutul anului perfect, *renpit nefert.*[54] Căci există şi un an şchiop, incomplet, când zeul Chu nu se mai scoală, când iarna ia locul verii, când lunile nu mai sunt la locul lor. Dar lumea nu-l dorea: „Apără-mă. Notează scribul, de anul incomplet!"[55] Agricultorii, vânătorii, pescarii, exploratorii, medicii, preoţii obişnui ţi să celebreze cea mai mare parte din sărbători la o epocă fixă, într-un cuvânt toţi acei cărora natura le dirija ocupaţiile, utilizau anul perfect, un an în care lunile şi anotimpurile rămâneau la locul lor, în care *akhit* nu poate reprezenta decât cele patru luni în care Nilul iese din albie, *perii* timpul semănatului, care coincide cu timpul răcoros şi

---

[52] *Décret de Canope,* Urk, II, 138.
[53] *Medinet-Habu,* II, 152.
[54] *Papirus Chester Beatty,* I, verso C 1.
[55] *Papirus Anastasy,* IV, 10, 1, 3.

chemu anotimpul recoltelor şi al zilelor calde. De aceea se spunea despre faraon că el este răcoarea în anotimpul *chemu* şi un colţ încălzit de soare în anotimpul *perit.*[56] Minerii care se duceau să extragă turcoazele din Sinai ştiau că nu trebuie să aştepte lunile din *chemu,* pentru că în acest anotimp prea cald munţii sunt încinşi ca fierul înroşit, ceea ce alterează culoarea gemelor.[57] Medicii şi veterinarii ştiau că anumite boli şi neplăceri revin periodic, unele în *perit,* altele în *chemu.* Ei merg şi mai departe, arătând ce anume leac se poate întrebuinţa în cea de a treia şi a patra lună din *perit* şi altul numai în primele două luni din acelaşi anotimp. Dimpotrivă, alte preparate sunt eficace în *akhit,* în *perit,* în *chemu,* adică de la un capăt la altul al anului.[58]

Pentru mai multă uşurinţă, cele trei anotimpuri au fost egalizate şi împărţite în douăsprezece luni de câte treizeci de zile, care sunt, încă din epoca Ramessizilor, ca şi din cea mai adâncă antichitate, desemnate după rândul lor în anotimp: întâia, a doua, a treia, a patra lună din *akhit,* din *perit,* din *chemu.* Numele sărbătorilor lunare n-au fost folosite decât în epoca saită. Se adaugă cinci zile suplimentare la sfârşitul celei de a patra luni din *chemu,*

---

[56] *Hymne à Sesostris,* III, Sete, *Lesestücke, 67.*
[57] Inscripţia Inginerului Horurre Kêmi, II, 111–112.
[58] *Papirus Ebers,* 18, 2; 61, 4–5; 61, 65; *Papirusul medical de la Berlin,* 11–12; *Papirus Hearst,* 2, 17.

pentru completarea numărului de 365 de zile. Documentele faraonice nu ne spun cum reuşeau ei să menţină calendarul neschimbat şi să împiedice ca Anul nou să întârzie cu o zi o dată la patru ani. Strabon spune, într-un fel cam ciudat, că se adăuga o zi la anumite intervale, când fracţiunile de zi strânse în fiecare an făceau o zi întreagă.[59] Cel mai bun lucru era să adauge o zi o dată la patru ani şi fără îndoială că aşa se întâmpla când Egiptul avea fericirea să fie guvernat de regi ca Setui I sau ca fiul său. Se poate înţelege că ziua suplimentară era uitată în epocile tulburi. Atunci calendarul se deregla până când un faraon, instruit de savanţii din Casa vieţii, punea de acord calendarul cu natura şi hotăra iarăşi ziua de Anul nou la sărbătoarea lui Sopdit.

Serbările şi vacanţele

Cea dintâi zi a anului nu era numai sărbătoarea zeiţei Sopdit, ci era o sărbătoare celebrată peste tot. In templul din Up-uayt se făceau în acea zi cadouri stăpânului.[60] Cred că trebuie să înţelegem prin aceasta că personalul templului prezenta zeului ofrandele aduse de săteni în zilele precedente. Prinţul Qenamu a pus să se picteze în mormântul său preţioasele

[59] Strabon, XVII, 46.
[60] Siout, I, 278 (al doilea contract al lui Hapi-Djefai).

daruri oferite prin grija sa regelui, cu ocazia Anului nou.[61] Putem oare susţine că toţi egiptenii schimbau daruri şi urări la începutul anului? Sărbătorile erau nenumărate de la un capăt la altul al anului, dar mai ales în anotimpul akhit, când muncile câmpului încetau. În mijlocul acestui anotimp, marea sărbătoare de la Opet ţinea aproape o lună.

N-aş putea afirma că toată lumea lua o lună de vacantă, dar este sigur că o mulţime imensă aclama marea corabie sacră a lui Amon şi o escorta de pe ţărm, când urca spre Opet. Pentru a asista la serbările de la Bubasta, egiptenii îşi părăseau bucuroşi ocupaţiile şi se urcau în bărci, femeile cu crotale, bărbaţii cu flaute. Până la sosire, nu se opreau din dans şi din cântece şi adresau glume celor pe care-i întâlneau. În timpul serbării, se zicea că se bea mai mult vin decât în tot restul anului. Sărbătoarea *tekhi,* cuvânt care însemna „beţie”, şi care se celebra în ziua întâi a lunii a doua, era aşteptată cu nerăbdare. La fel, cea dintâi zi din prima lună a anotimpului semănatului era sărbătorită în toată ţara. În fiecare nomă şi în fiecare oraş, era obligatoriu să fie sărbătorit măcar o dată pe an zeul care-i era stăpân şi protector. Cum zeilor egipteni le plăcea să călătorească şi erau foarte ospitalieri, orice templu de oarecare importanţă adăpostea mai

[61] Davies, *Ken-Amun,* 38–39.

mulţi zei. Ptah din Memfis avea un loc în incinta de la Karnak şi Uadjit, doamna din Imit, la Tanis. Locuitorii care nu se puteau sustrage datoriei de a-şi sărbători zeul local, nu puteau nesocoti nici pe zeii prieteni. Unşi cu ulei şi îmbrăcaţi cu haine noi, ei se duceau la templu, ofereau daruri şi apoi aveau libertatea să bea, să mănânce şi să strige mai mult ca de obicei. Unele sărbători erau atât de venerate, încât chiar dacă zeul nu avea sanctuar în templul local, fiecare trebuia să-l sărbătorească acasă, să nu înceapă în acea zi nicio muncă nouă şi chiar să se abţină de la orice lucru. Felahul şi meşteşugarul ar fi avut dreptul să spună, ca şi cizmarul, (lui La Fontaine), că domnul părinte încarcă totdeauna predica cu vreun sfânt nou.

De altfel, se pare că prima zi din fiecare decadă ar fi fost un fel de duminică. Pe o stelă din anul VIII, care a fost ridicată la On în templul lui Hator, Ramses al II-lea se adresează tuturor meşteşugarilor care înfrumuseţau templele şi palatele sale: „Am umplut hambarele pentru voi cu toate bunătăţile, faguri, carne, pâine, sandale, haine, parfumuri ca să vă ungeţi capetele o dată la zece zile, haine pentru tot anul, sandale pentru cele două picioare ale voastre în fiecare zi”.[62] Într-adevăr, nu se putea cere celor care se gătiseră cu grijă şi consumaseră o masă mai consistentă, să se

[62] *Ann. S.A.E.,* XXXIX, 219, 399.

apuce de lucru în astfel de zile.

Zile faste şi zile nefaste

Deşi îşi îndeplinise datoriile faţă de zei şi respectase odihna duminicală, egipteanul tot nu putea, decât cu mari precauţiuni, să se distreze sau să se ocupe de lucruri folositoare. Zilele erau împărţite în trei categorii: bune, ameninţătoare sau ostile, după întâmplările petrecute pe vremea când zeii trăiau pe pământ. La sfârşitul celei de a treia luni de inundaţie, Horus şi Seth îşi încheiaseră lupta lor crâncenă. Pacea fusese dată lumii. Horus primise întreg Egiptul în stăpânirea lui. Deşertul, în toată întinderea, devenise proprietatea lui Seth. Zeii se veseleau şi, în faţa zeilor potoliţi şi împăcaţi – căci cearta se întinsese peste toţi Locuitorii cerului – Horus îşi pusese pe cap coroana albă şi Seth coroana roşie. Au fost trei zile fericite. Fericită a fost şi prima zi din a doua lună din *perit,* când Ra, cu cele două braţe puternice ale lui, ridicase cerul.

Dar Seth reîncepuse în curând să-şi facă iar de cap. În a treia zi din a doua lună din *perit,* Seth şi tovarăşii săi se împotriviră navigaţiei lui Chu. Aceasta era o zi ameninţătoare, ca şi a treisprezecea din aceeaşi lună, când ochiul lui Sekhmet, zeiţa care răspândea epidemiile, se încruntase. Cât despre ziua a douăzeci şi şasea

din prima lună din *akhit,* aceasta era nu numai îngrijorătoare, ci de-a dreptul nefastă, pentru că era aniversarea luptei dintre Horus şi Seth. Cei doi zei, luând chip omenesc, începuseră să se Lovească unul pe altul, apoi, schimbându-se în hipopotami, petrecură trei zile şi trei nopţi în această stare, până când Isis, mama celui dintâi şi sora celui de al doilea, aruncându-şi harponul, i-a silit să-şi lepede această înfăţişare grotescă. Ziua naşterii lui Seth, care era a treia din *perit,* era o zi nefastă. Regii o petreceau fără să facă nimic până noaptea şi chiar fără să se îngrijească pe ei înşişi. Purtarea celorlalţi oameni se orânduia de asemenea după natura zilelor. În zilele nefaste era mai bine să nu ieşi din casă, fie la apusul soarelui, fie în timpul nopţii, fie chiar şi la anumite ore din zi. Era interzis să te scalzi sau să te urci în barcă sau să pleci în călătorie, să mănânci peşte sau orice provine din apă, să tai o capră, un bou, o raţă. La 19 a primei luni din *perit* şi în multe alte zile, nimeni nu se putea apropia de femei fără riscul de a fi, mistuit de boli. Existau zile în caro nu trebuia să aprinzi focul în casă, altele în care ar fi fost rău să asculţi cântece vesele, să pronunţi numele lui Seth, zeu certăreţ, brutal şi desfrânat. Oricine rostea acest nume în timpul zilei avea certuri veşnice în casă.

Cum putea egipteanul să ştie ce să facă, ce să întreprindă şi ce trebuie să evite cu orice preţ?

Desigur, din tradiţie, dar pentru a împrospăta memoria şi a preciza cazurile îndoielnice, existau calendare cu zilele faste şi nefaste. Deţinem părţi întregi dintr-unul din aceste calendare şi câteva fragmente din alte două.[63] Dacă am avea norocul să găsim un calendar complet, cred că am găsi şi o introducere care să lămurească pe ce se bazau sfaturile şi interdicţiile. Desigur că în Egipt nu lipseau nici oracolele. Calendarele zilelor faste şi nefaste proveneau fără îndoială din temple, în care se aflau şi oracolele; de asemenea, fără îndoială că ele se contraziceau, ceea ce permitea egiptenilor, care aveau neapărat nevoie să iasă din casă, să călătorească, să muncească într-o zi în care era interzis, să consulte alt oracol, care considera fericite zilele clasate de altul ca nefaste. Faptele lui Seth lăsaseră o amintire îngrozitoare prin locurile consacrate lui Osiris, lui Horus sau lui Amon, dar la Papremis[64] şi-n tot cuprinsul Deltei, în centru, în noma a unsprezecea. În Egiptul de Sus. La Nubit şi Oxyrrhinc, în sfârşit peste tot unde Seth era venerat, aceste fapte treceau drept extraordinare şi aniversarea lor nu putea fi decât o zi fericită. Să ne închipuim totuşi că

---

[63] *Pap. Sallier,* IV, studiat de Chabas, *Le calandrier des jours fastes et néfastes de l'année égyptienne,* Paris şi Chalon, 1870 şi *Bibliothèque égyptologique,* XII, 127 şi Budge, *Facsimile of Kg. Hieratic papyri in the Br. Mus.,* II, pl. 88 ssq. Griffith, *The Petrie Papyri,* p. 62 şi pl. 25.

[64] Despre Seth (Ares) la Papremis, v. Herodot, II, 59, 63.

egipteanul nostru nu avea posibilitatea să consulte un alt oracol sau că nu avea încredere decât în al său; probabil că la sfârşitul calendarului i se arăta cum s-o scoată la capăt, cum să facă dragoste fără primejdie, cum să se scalde fără să fie înhăţat de un crocodil, cum să se întâlnească cu un taur fără să moară imediat. Era de ajuns să recite o formulă potrivită împrejurării, să-şi atingă amuleta şi mai ales să se ducă la templu şi să depună o mică ofrandă, ca să scape de orice neajuns.

Orele

Egiptenii, care împărţeau anul în douăsprezece luni, împărţeau de asemenea ziua în douăsprezece ore şi noaptea la fel. Ora nu pare să fi fost împărţită, la rândul ei, în unităţi mai mici, deşi cuvântul *at,* pe care noi îl traducem prin „clipă”, nu corespunde nici unei durate definite. Orele aveau nume. Cea dintâi oră a zilei se numea strălucitoarea, a şasea înălţătoarea şi a douăsprezecea „Ra se uneşte cu viaţa”. Cea dintâi oră din noapte era „măcelul duşmanilor lui Ra” şi a douăsprezecea „cea care vede frumuseţea lui Ra”[65]. Ai fi ispitit să crezi că durata orelor numite astfel se schimba în fiecare zi. Deloc. Orele zilei şi ale

---

[65] Orele zilei : Chassinat, *Edfou,* III. 214, 229. Orele nopţii : Bucher, *Les textes des tombes de Thoutmosis III et d'Amenophis II,* II, 8–77.

nopţii erau egale în epoca echinocţiilor. În restul timpului, egiptenii ştiau că soarele era fie în întârziere, fie înainte. Acest fapt nu-i neliniştea, după cum nu ne deranjează pe noi să constatăm că ora şase dimineaţa şi opt seara reprezintă realităţi cu totul deosebite iarna şi vara.

Numele pe care le-am citat nu erau cunoscute decât printre preoţi şi savanţi. Lista lor se găseşte în morminte, pentru că drumul soarelui în cele douăsprezece regiuni ale celeilalte lumi face parte totdeauna din decoraţia funebră. Cei neştiutori o scoteau la capăt indicând orele prin numere. Această observaţie ne face să ne întrebăm dacă egiptenii erau curioşi să ştie ce oră este şi dacă aveau această posibilitate. O anumită categorie de preoţi se numea *unuyt,* cu un cuvânt care derivă din *unut,* „oră”, ca şi când trebuiau să se schimbe din oră în oră, pentru a asigura un fel de adoraţie perpetuă. Un funcţionar al regelui Pepi I pretinde că numără toate orele de lucru cerute de Stat, după cum număra mărfurile, animalele sau furniturile luate ca impozit.[66] În scrisoarea sa către Harkhuf, regele Neferkare recomandă exploratorului care-i aduce la curte un pitic dansator, să pună pe lângă acest preţios supus oameni pricepuţi, care vor fi număraţi la fiecare

---

[66] *Urk.,* 1, 106 (Ouni 36).

oră[67]. Poate că ar fi exagerat să susţinem, bazându-ne pe aceste texte, că aparatele de măsurat timpul erau foarte răspândite. Neferkare nu era decât un copil când îi scrisese lui Harkhuf. Poate că-şi închipuise, cu naivitate, că aparatele pe care le văzuse în palat erau la dispoziţia oricui. Oricum ar fi, astfel de aparate existau încă din această epocă. Ele se pot vedea în muzeele noastre, eşalonate între a XVIII-a dinastie şi epoca nouă.

Noaptea, ora se putea determina observând stelele şi utilizând o linie gradată şi două echere prevăzute cu un fir cu plumb. Era necesar să existe doi oameni, un observator şi un martor, care trebuiau să se aşeze exact în direcţia stelei polare. Observatorul utiliza un tablou alcătuit dinainte şi valabil numai pentru o perioadă de cincisprezece zile, pe care se afla însemnat că anume stea cunoscută trebuia să se afle, în prima oră, chiar deasupra martorului, că la altă oră o altă stea urma să fie deasupra ochiului stâng sau a ochiului său drept.[68]

Când nu se putea observa stelele, utilizau nişte vase conice, înalte de aproape un cot, găurite la fund.[69] Capacitatea lor şi diametrul orificiului erau calculate în aşa fel, ca apa din

[67] *Urk.,* 1, 130.

[68] Erman-Ranke, *Aegypten und aegyptischen Leben im Altertum,* 399, 402; H.– W. Sloby, *Primitive methods of measuring time, J.E.A.*, XVII (1991), 166–178.

[69] *J.A.E.,* XVII, pl. 19, 22, *Kêmi,* VIII.

vas să se poată scurge exact în douăsprezece ore. Exteriorul vasului era adesea decorat cu figuri astronomice sau cu inscripţii repartizate în registre orizontale: sus, divinităţile celor douăsprezece luni, dedesubt cele treizeci şi şase de semne zodiacale, mai jos, dedicaţia monumentului şi, în sfârşit, într-o mică nişă, un cinocefal, animalul sacru al zeului Thot, zeul savanţilor şi al scribilor. Între picioarele acestui animal se afla orificiul de scurgere. În interior existau douăsprezece benzi verticale, separate prin panouri egale, pe care erau reprezentate semnele vieţii, ale duratei, ale stabilităţii, aşezate la distanţe aproape egale. În principiu, fiecare bandă trebuia să servească pentru o anumită lună. De fapt, deoarece găurile erau la fel, puteau fi întrebuinţate oricând, indiferent cum.

Clepsidra putea servi şi ziua şi noaptea, dar într-o ţară ca Egiptul, unde soarele nu se ascunde deloc, era preferabil să se întrebuinţeze un gnomon. Acesta putea fi de două feluri. Pe unele se măsura lungimea umbrei, pe celelalte se nota direcţia.[70] Aceste instrumente interesau prea puţin publicul. Este cu totul excepţional când ni se spune la ce oră s-a întâmplat un eveniment mai mare sau mai mic. O tânără femeie, a cărei poveste mişcătoare o citim pe o stelă din Muzeul

[70] *J.A.E.,* XVII. 170–174.

britanic, ne face cunoscut că copilul ei s-a născut la ora patru noaptea, dar femeia era soţia unui preot.[71] Era ora şapte ziua când Tutmes al III-lea ajunse pe malurile lacului Qina în Siria şi-şi aşeză tabăra, dar cronicarul nu spune că această precizare a fost obţinută cu ajutorul unui gnomon[72]. Simpla observare a soarelui putea arăta că mijlocul zilei era uşor depăşit. Când cronicarul povesteşte cum a decurs bătălia, el spune simplu că în anul XXIII, în prima lună de vară, la 21, ziua mulţumeşte cu expresii mai puţin precise, ca: „pământul se lumină", „la ora mesei de seară", „la ora crepusculului", potrivite aici, căci un biet fugar n-avea nevoie nici de col mai mic aparat de măsurat timpul.[73] Dar aceleaşi expresii sau altele asemănătoare se întâlnesc şi în buletinul luptei de la Qadech, în papirusul Albott, care relatează o anchetă judiciară, sau în procesele-verbale de interogatorii. Chiar şi aceste indicaţii sumare lipsesc cu totul de pe tablourile care reprezintă un vizir primind pe strângătorii de impozite, pe şefii de serviciu sau introducând la rege pe delegaţii străini. Adeseori ni se spune că faraonul îşi adună consiliul, dar se neglijează să se noteze ora. Diodor pretinde că regele se scula devreme şi că timpul său era strict

[71] Maspero, *Études égyptiennes,* I, 185–6.
[72] *Urk.,* IV, 655.
[73] Sinouhit, B, 10, 12, 20; Bibl. aeg., VII, 30; *Bulletin de Qadeeh,* 5.

împărţit între lucru, reculegere şi odihnă.[74] Acest fapt nu e neapărat inexact, dar se vede că fericiţii săi supuşi nu erau deloc grăbiţi. În definitiv, ei se încredeau în cerinţele stomacului lor şi în înălţimea soarelui, ca să ştie ora în timpul zilei. Noaptea, oamenii osteniţi dormeau, iar celorlalţi nu le păsa de oră. Clepsidrele şi gnomonii nu erau instrumente pentru civili, nici pentru militari. Acestea făceau parte din mobilierul templelor, unde preoţii le consultau pentru practicile minuţioase ale cultului divin.

Noaptea

Soţii aveau camere separate, cel puţin când era vorba de oameni cu stare. O poveste spune că era odată un rege care n-avea copil de parte bărbătească şi era foarte trist din această pricină. Atunci se rugă zeilor din vremea sa să-i dea unul şi aceştia hotărâră să-i îndeplinească rugămintea. El petrecu noaptea împreună cu soţia lui şi aceasta rămase grea.[75] Desigur că autorul romanului *Prinţul predestinat* s-ar fi exprimat altfel dacă regele ar fi avut obiceiul să petreacă noaptea alături de soţia sa. Pe ostraconi[76], scenele de gineceu sunt destul de

---

[74] Diodor, I, 70.
[75] *Pap. Harris,* 500, IV, 1, 2.
[76] *Ostracon =* ciob de ceramică.

frecvente[77], însă soţul lipseşte din ele. Singurele personaje sunt femeile şi copiii mici. Femeia este întinsă pe un pat, îmbrăcată într-o rochie transparentă sau stă aşezată, ocupându-se de toaleta ei, ajutată de o servitoare, ori îşi alăptează copilul. În cameră, patul este piesa principală a mobilierului. Câteodată picioarele patului au forma zeului Bes, acel zeu cu figura caraghioasă, venit din ţările sudice, care-i apăra pe oameni de accidente casnice, de exemplu de căderi. Obiectele de toaletă şi un scăunel, sunt aşezate sub pat. Grinda acoperişului e susţinută de colonete papiriforme. Ghirlande de flori naturale sau artificiale se încolăcesc în jurul colonetelor şi se caţără până pe acoperiş. Camera soţului e mobilată ca şi cea a soţiei, cu un pat, un taburet, un scăunel. Sipetele conţineau veşmintele şi obiectele de toaletă.

Egiptenii, şi-n primul rând faraonul, erau foarte preocupaţi de visele lor. Prinţul Tutmes, ducându-se la vânătoare, adormi obosit la umbra sfinxului. El văzu în vis pe zeu, care-i porunci să-l elibereze din nisipul care-l înăbuşea, promiţându-i, drept răsplată, a domnie rodnică.[78] Prinţul nu aşteptă să i se spună a doua oară şi-i îndeplini porunca.

În cele mai grave împrejurări, faraonul ţinea

---

[77] J. Vandier d'Abbadie, *Les ostraca figurés de Deir el Medineh,* 2337, 2339, 2342, 2344, 2347.

[78] Maspero, *Historie,* II, 294, 295.

totdeauna seama de visuri. În anul V din Merenptah, tyrsienii, sardanii, lycienii, acheenii şi libienii atacară împreună Delta. Regele se pregătea să pornească el însuşi împotriva lor, dar Ptah îi apăru în vis şi-i porunci să stea pe loc şi să trimită trupe în regiunile ocupate de duşmani.[79] Când visul nu i se părea destul de limpede, el chema pe interpreţi. Iosif a făcut avere interpretând visul cu vacile grase şi vacile slabe şi pe cel cu spicele. Un neînsemnat rege etiopian – dar Etiopia era un alt Egipt – văzu în timpul nopţii doi şerpi, unul în dreapta şi altul în stânga sa. El se deşteptă, dar şerpii dispăruseră. Fusese doar un vis. Interpreţii preziseră că un viitor strălucit îi era rezervat visătorului, care, deja stăpân pe Egiptul de Sus, avea să cucerească în curând Egiptul de Nord şi să-şi pună pe cap vulturul, simbolul Sudului şi cobra, simbolul Nordului.[80]

Particularii care nu dispuneau de un interpret autorizat, n-aveau decât să consulte o lucrare de felul celei cuprinsă în papirusul *Chester Beatty III,* care datează din epoca ramessidă.[81] Această lucrare e împărţită în două părţi. Cea dintâi parte cuprinde visurile senatorilor lui Horus, consideraţi drept elita egiptenilor. Nu se poate ascunde faptul că sub dinastia Ramses,

---

[79] Maspero, *Histoire,* II, 433, 444.

[80] *Urk.,* III, 61, 62.

[81] Gardiner, *Hieratic papyri in the British Museum.* Partea a treia, Londra, 1935, vol. II, pl. 5, 8.

sethienii erau foarte numeroşi şi foarte influenţă deoarece familia regală descindea direct din zeul Seth şi întemeietorii dinastiei fuseseră marii săi preoţi. Sethienii erau politicoşi cu preoţii şi cu credincioşii lui Amon şi Horus, dar aceştia, în realitate, detestau pe sethieni. Ei susţineau că certurile, injuriile, vărsarea de sânge erau obişnuite la ei, că nu deosebeau o femeie de un bărbat, amintindu-şi fără îndoială de faptul că zeul desfrânat petrecuse o noapte cu nepotul său Horus.[82] Un sethian, chiar dacă în realitate era un „cunoscut al regelui”, rămânea totuşi un om de nimic. Mort, el nu devenea un locuitor al vestului, ci stătea în pustiu, pradă păsărilor răpitoare. Visurile servitorilor lui Seth sunt deci tratate deosebit, în partea a doua. Dacă lucrarea ar fi completă, poate că am găsi şi alte informaţii. În vremea lui Herodot, se aflau în Egipt şapte oracole şi fiecare îşi avea procedeele salo divinatorii.[83] Dar din a doua parte a lucrării menţionate nu posedăm până în prezent decât începutul. Deci, cu toate lacunele numeroase ale papirusului, numai din visurile adepţilor lui Seth putem şti ce visau egiptenii şi cum interpretau visele.

Într-un mare număr de cazuri, interpretul procedează prin analogie. Dacă omul visa că

---

[82] *Ibid.,* Vol. I, 20, 21.

[83] Herodot, II, 83. Sourdille, *Hérodote et la religion de l’Égypte,* Paris, 1910, cap. VI.

cineva îi dădea pâine albă, era bine. Dacă se vedea cu o faţă de leopard, urma să ajungă departe. Dacă se afla împreună cu cineva mai mare ca el, de asemenea era bine. Geniul său protector avea să-l ajute să înainteze. Dimpotrivă, nu era bine să visezi că bei bere caldă pentru că voi pierde ceva; dacă te înţepai cu un spin, era semn că cineva te minte. Dacă ţi se smulgeau unghiile, însemna că vei fi lipsit de puterea de a munci. Dacă-ţi cădeau dinţii, urma să moară cineva la care ţineai. Dacă te uitai într-un puţ, urma să fii aruncat în închisoare. Dacă te urcai pe un catarg, zeul te va ajuta să ajungi departe. Dacă primeai merinde din templu, zeul îţi lungea viaţa. Dacă înotai în Nil, erai spălat de păcate. Dar nu toate cazurile sunt atât de simple. Interpretarea ar fi fost la îndemâna oricui şi cheia viselor n-ar mai fi servit la nimic. Iată deci câteva cazuri în care visul arc semnificaţii neprevăzute. Dacă cel care visează se vede mângâindu-şi soţia la soare, e rău, căci zeul îi va trimite necazuri. Dacă sparge pietre, e semn că zeul îi este potrivnic, în vreme ce dacă visează că priveşte de pe balcon, zeul îi va auzi rugăciunea. A visa că eşti căpitan pe o corabie, nu înseamnă nimic neplăcut. Totuşi prinţul Amenhotep susţinea că un astfel de vis anunţa pierderea unui proces. Ar fi greu de explicat de ce dragostea tatălui răposat protejează pe cel care a visat asiatici. Câteodată, interpretul iese

din încurcătură printr-un joc de cuvinte. Visând că mănânci carne de măgar el prezice o mărire, pentru că „măgar” şi „mare” sunt două omonime. Şi dacă e rău să primeşti o harpă, este pentru că *noine,* „harpă”, te face să te gândeşti la *bin,* „rău”. Visurile obscene, care sunt frecvente, nu anunţă în genere nimic bun. Nu poţi fi niciodată prea liniştit nici când visezi lucruri divine. A arde tămâie pentru zeu e un act lăudabil, dar cel care-o face în vis, va avea împotriva lui puterea zeului.

Omul care avusese un vis alarmant nu trebuia însă să dispere. Vacile slabe şi spicele arse erau un avertisment de care trebuia să ţii seama mai curând decât de vestirea unei catastrofe inevitabile. Într-un asemenea caz, trebuia s-o invoci pe Isis, care venea în grabă şi care ştia să-l apere pe cel ce visează aşa ceva împotriva urmărilor rele pe care Seth, fiul lui Nut, era gata să le provoace. Se lua pline şi puţină iarbă verde. Se înmuiau în bere. Se adăuga tămâie şi, cu acest amestec trebuia să-ţi mânjeşti faţa. Astfel, toate urmările viselor rele erau îndepărtate.

Capitolul III
Familia

Căsătoria

Orice cap de familie îşi avea casa sa, mare sau mică, mobilată cu lucruri scumpe şi frumoase sau pur şi simplu numai cu o rogojină. A întemeia o casă şi a-ţi lua soţie, erau expresii sinonime. Înţeleptul Ptah-hotep sfătuieşte pe discipolii săi să facă acest lucru la vremea potrivită.[84] Fratele cel mai mic, care nu moştenea nimic de la părinţi, locuia la fratele cel mai mare, ca servitor, îngrijea de animale şi se culca în grajd. Ahmose, înainte de a se evidenţia în asediul de la Hauarit, dusese, din cea mai fragedă vârstă, o viaţă aspră de marinar, dormind într-un hamac, ca un soldat bătrân. El profită de o întrerupere a ostilităţilor şi se întoarse în oraşul său Nekhabit să întemeieze un cămin şi să-şi ia soţie. Dar nu-i era sortit să guste multă vreme pacea căminului. Războiul începu din nou; recrutorii faraonului nu uitaseră că Ahmose era viteaz şi-l înştiinţară că nu puteau continua războiul fără el.[85]

Un personaj care se afla în serviciul reginei ne spune că suverana îl căsători cu una din femeile sale şi, devenind văduv, cu alta. El nu se plângea de asta, căci regina nu uita să-şi înzestreze protejatele.[86] Vom admite aşadar că într-un mare număr de cazuri, părinţii sau

[84] *Ptah-hotep* (Ed. Dévaud), maxima 21.
[85] *Urk.,* IV, 2–3.
[86] *Urk.,* IV, 30–31.

superiorii hotărau căsătoriile. Totuşi cântecele de dragoste pe care le-au păstrat unele papirusuri de la Londra şi Torino, ne îndreptăţesc să credem că tinerii se bucurau de o mare libertate.

Un băiat a remarcat o fată frumoasă: „Negru este părul său, mai negru decât noaptea; roşii îi sunt buzele, mai roşii decât jaspul roşu, mai roşii decât curmalele coapte. Sânii ei sunt ca nişte rodii”. Iată-l îndrăgostit. Pentru a atrage atenţia frumoasei, el inventează un vicleşug: „Vreau să mă culc în casă prefăcându-mă bolnav. Vecinii mei vor intra să mă vadă. Sora mea va fi cu ei. Ea îşi va bate joc de doctori, ea care cunoaşte boala mea!”[87] Vicleşugul n-a reuşit. Îndrăgostitul se îmbolnăveşte de-a binelea. Ca în poemul celebru al lui André Chénier. „Azi sunt şapte zile de când n-am văzut-o pe sora mea. Melancolia a pătruns în mine. M-am toropit. Trupul meu nu se mai recunoaşte pe el însuşi. Chiar dacă ar veni să mă vadă doctori vestiţi, leacurile lor nu m-ar linişti. Nici preoţii n-ar putea face nimic.

Boala mea e fără leac. Vedeţi, ceea ce am făcut mă ajută să trăiesc. Numele ei mă susţine. Venirea şi plecarea trimişilor ei mă învie. Sora mea îmi e de folos mai mult decât toate leacurile. Ea face mai mult decât toate cărţile.

---

[87] *Pap. Harris, 500, Chants d'amour,* II, 9, 11 ; W.-M. Müller, *Die Liebespoesie der alten Aegypten.*

Venirea ei înseamnă vindecarea mea. Dacă o văd, sunt sănătos. Când deschide ochii: trupul meu întinereşte. Cinci vorbeşte ea, sunt puternic. Când o îmbrăţişez, îmi alungă răul. Dar ea n-a venit de şapte zile.”[88]

Nici fata nu rămâne nesimţitoare la vederea unui băiat frumos. „Fratele meu mi-a tulburat inima cu glasul lui”.[89] Dar ea se gândeşte la viitor şi are încredere în mama ei: „El stă în apropiere de casa mamei mele, dar eu nu pot să mă duc la el. Ce bună ar fi mama dacă s-ar ocupa de asta în locul meu”.[90] Ea speră că îndrăgostitul va înţelege şi va face el primii paşi: „Dacă ar trimite mamei o misivă! Frate, eu îţi sunt destinată de zeiţa Or ca soţie. Vino la mine să-ţi văd frumuseţea. Tatăl şi mama mea se bucură. Toţi oamenii te admiră. Ei te aplaudă, o, frate!”[91]

„Fratele”, în ce-l priveşte, e gata să iubească şi invocă la rândul lui pe această zeiţă Or, doamna frumuseţii, a muzicii, a cântecelor, a dragostei: „Ador pe Nubit, laud strălucirea sa. Laud pe doamna cerului. Ador pe Hathor şi laud pe doamna sa. Îi adresez zeiţei o rugăminte. Ea îmi aude plângerea. Îmi hărăzeşte o doamnă. Cea care a venit să mă vadă. Cât e de înseninat ceea ce mi se întâmplă! Sunt foarte fericit,

---

[88] Alan H. Gardiner, *The Chester Beatty papyri,* nr. 1, pl. 25, 6–26, 2.
[89] *Ibid.,* 22, 8.
[90] *Ibid.,* 22, 8 : 23, 1.
[91] *Ibid,* 23, 2–4.

foarte vesel, mă înalţ!”[92]

Îndrăgostiţii s-au văzut şi s-au înţeles, dar cuvintele hotărâtoare n-au fost încă pronunţate. Fata se simte împărţită între teamă şi speranţă: „Trecui pe lângă casa lui. Am găsit uşa deschisă. Fratele meu stătea în picioare lângă mama lui şi toţi fraţii şi surorile erau cu el. Dragostea lui a cuprins inima tuturor celor care treceau pe drum. El ştie să iubească ca nimeni altul, pentru că este un om ales! M-a privit cum treceam. Cât e de fericită inima mea că fratele meu m-a văzut. Zeul să facă în aşa fel ca mama ta să-mi cunoască inima. Ea ar veni la noi. O, Nubit, pune această dorinţă în inima ei. Alerg la fratele meu şi-l miros (egiptenii se sărutau cu nasul, nu cu buzele, cum făceau grecii şi cum vor face ei înşişi prin imitaţie, în epoca mai nouă) în faţa tovarăşilor lui”.[93] Până atunci, arborii şi păsările din grădină primesc confidenţele iubitei, care se şi vede stăpâna casei, plimbându-se la braţul iubitului ei.[94]

Dacă lucrurile nu merg aşa de repede cum ar vrea nerăbdarea celor interesaţi, dacă se ivesc piedici, acestea vin din partea tinerilor înşişi. Părinţii consimt şi par a aproba alegerea copiilor lor. Dacă rezistă, o fac numai de formă. Aflăm că faraonul avea intenţia să căsătorească pe

[92] *Ibid.*, 24, 4–7.
[93] *Ibid., 24,* 10–25, 6.
[94] *Pap. Harris,* 500, *Chants d’amour,* IV, 2; V, 3.

fiica lui, Ahuri, cu un general de infanterie şi pe fiul său, Nenoferkaptah, cu fiica unui alt general de infanterie, dar îi căsătoreşte unul cu altul îndată ce observă că tinerii se iubesc.[95] Prinţul predestinat soseşte în oraşul Naharina, unde se adunaseră tineri de vârsta lui ca să încerce un asalt. Regele ţării e hotărât să n-o dea pe fiica lui decât celui mai îndrăzneţ căţărător, care va ajunge la fereastra frumoasei, ce locuieşte într-un castel zidit pe un munte. Prinţul se amestecă cu ceilalţi. El se dă drept fiul unui ofiţer egiptean care fusese nevoit să părăsească Locuinţa părintească, pentru că tatăl său se recăsătorise şi mama vitregă îi făcea viaţa nesuferită. Câştigă încercarea. Regele, furios, jură că nu-şi va da fata unui transfug din ţara Egiptului. Însă prinţesa nu e de aceeaşi părere. Acest egiptean, pe care abia l-a zărit, i-a mişcat inima. Dacă nu i-l dă de soţ, va muri. În faţa acestei ameninţări, împotrivirea tatălui începe să slăbească. El face o primire bună tânărului egiptean, se interesează de trecutul lui şi, ignorând că are înaintea lui pe fiul faraonului, dar atras ca de un farmec divin, îl îmbrăţişează cu dragoste şi-l încarcă cu daruri.[96]

În cântecele de dragoste, tânărul numeşte pe iubita sa „sora mea” şi fata, vorbind de alesul ei, îi spune „fratele meu”. Totuşi, s-a putut

---

[95] Maspero, *Contes populaires,* ed. IV, 128.
[96] *Ibid.,* 197, 203.

observa că îndrăgostiţii nu locuiesc sub acelaşi acoperiş şi că părinţii tânărului nu sunt şi părinţii fetei. După căsătorie, bărbatul va continua să-şi numească soţia *sonit,* nu *lihnit.*[97] Această modă s-a adoptat către sfârşitul dinastiei a XVIII-a. Nu ştim când a luat sfârşit, dar cu siguranţă că a durat în tot timpul Noului Imperiu. La tribunal, judecătorii sunt mai puţin subtili şi întrebuinţează cuvintele *son, hay* şi *himit* cu semnificaţia pe care a avut-o totdeauna: frate, soţ, soţie. Totuşi, mai întâi grecii şi după ei mulţi istorici moderni au susţinut că mariajul între fraţi şi surori era frecvent în Vechiul Egipt.[98] Mulţi faraoni s-au căsătorit cu sora şi chiar cu fiica lor, dar asupra acestui fapt s-ar putea repeta ceea ce judecătorii regali i-au răspuns lui Cambyse, când acesta i-a întrebat dacă legea autoriza pe oricine să se căsătorească cu sora lui. Nicio lege nu permitea aceasta, dar o lege specială permitea regelui să facă ce voia.[99] Până în prezent, nu se poate cita un egiptean, nobil, orăşean sau sătean care să se fi căsătorit cu sora sa după mamă sau tată. Căsătoria

---

[97] Davies, *Neferhotep,* 36, 37*; Hem. Tyt.,* IV, p. 5; V, 5–7. Nu trebuie să uităm că termenii care indică relaţiile de rudenie au în limba egipteană, pe lângă sensul lor precis, un sens mai întins. *Iôt,* „tată”, înseamnă câteodată „strămoş”. *Sn, snt,* „frate”, „soră”, indică adeseori pe membrii unui grup. Verbul *snsn* înseamnă „a fi asociat”.
[98] Maspero, *Contes populaires,* c-d. IV, p. 129, nota 1 ; Moret, *Le Nil et la civilisation égyptienne,* 110, 318–319.
[99] Herodot, III, 31.

unchiului cu nepoata pare să fi fost permisă, căci pe mormântul unui Amenemhat, fiica surorii sale, Baket-Amon, este aşezată lângă el, ca şi cum ar fi fost soţia lui.[100]

În textele şi documentele figurate este foarte rar vorba de căsătorie. Când faraonul din romanul lui Setna-Khamois s-a hotărât să-şi căsătorească copiii, el spune: „Să fie adusă Aburi în casa lui Nenoferkaptah chiar în noaptea aceasta! Să se aducă tot felul de daruri frumoase odată cu ea!” Aşa se făcu şi tânăra femeie relatează: „M-au adus ca soţie în casa lui Nenoferkaptah. Faraonul porunci să mi se aducă zestrea de aur şi de argint şi tot personalul din casa regală mi-o prezentă!”[101] Transportarea fetei împreună cu zestrea sa, din casa părintească în casa logodnicului, constituia deci esenţialul ceremoniei. Îmi închipui că acest cortegiu nu era mai puţin pitoresc, nici mai puţin zgomotos decât procesiunile purtătorilor de ofrande, decât cortegiile străine care solicitau audienţă la rege şi decât înmormântările, pe care egiptenii le considerau, la urma urmei, ca o schimbare de domiciliu. Este probabil că logodnicul se ducea în întâmpinarea cortegiului, după cum Ramses al II-lea se dusese să aştepte într-unul din castelele sale, situat între Egipt şi Fenicia. Pe

[100] *Th. T.S.,* I, p. 4 ; A 2 XLVIII, 50.
[101] Maspero, *Contes populaires,* ed. IV, 130.

fiica regelui Khattusil, care traversase, în plină iarnă, o parte din Asia Mică şi toată Siria pentru a deveni soţie de rege. Egiptenii fiind mari birocraţi, este de presupus că noii căsătoriţi se prezentau în faţa unui funcţionar care le însemna numele şi înregistra averea conjugală. Când o femeie măritată trebuia să se ducă la tribunal, ea era chemată cu numele său. Urmat de numele soţului, de exemplu: Mutemuia. Soţia scribului de cărţi sacre, Nesiamu.

Un ostracon din Teba precizează că soţul aduce două treimi şi soţia numai o treime din avere. După decesul unuia dintre soţi, supravieţuitorul are uzufructul întreg, dar nu poate dispune decât de partea adusă de el însuşi.[102] Astfel, un bărbier cedează unui sclav capitalul său comercial şi-i dă în căsătorie pe nepoata sa orfană. Aceasta primeşte o dotă luată din averea personală a bărbierului, care mai înainte a făcut un partaj, înregistrat, al bunurilor sale, cu soţia şi sora lui.[103]

Ni se pare imposibil ca religia să fi fost lăsată la o parte într-un act aşa de important cum e căsătoria. Când un bărbat căsătorit face un pelerinaj la Abydos, el îşi ia totdeauna soţia cu el. Foarte adesea soţii se duc împreună la templu. Astfel, Nefer-hotep, conducătorul

---

[102] J. Cerny, *La constitution d'un avoir conjugal en Égypte, Bull de l'Institut français d'Archéologie orientale du Cairo,* 1937, 41 ssq.
[103] Linage, în *Bull. I.F.A.O.,* XXXVIII, 233, 599.

turmelor lui Amon, este ajutat de soţia sa, stăpâna casei şi cântăreaţă în templul lui Amon, atunci când adoră pe Ra, la răsăritul soarelui, şi pe Harakhte, la apus. Presupun deci, cu toată lipsa documentelor doveditoare, că soţii, împreună poate cu toate rubedeniile lor, intrau în templul zeului din oraş, ofereau un sacrificiu şi primeau o binecuvântare.

După ce scribii şi preoţii îşi făcuseră datoria şi tinerii căsătoriţi îşi luau domiciliul în primire, invitaţii plecau. Şi aici ni se va permite o presupunere bazată pe faptul că egiptenilor le plăceau serbările familiale.

Înainte de a-i lăsa pe soţi singuri, ei îi sărbătoreau, bând şi mâncând, atât cât le permitea averea familiei sau vanitatea lor.

Femeia

Despre familia egipteană pictorii şi sculptorii ne-au lăsat o imagine plăcută. Tatăl şi mama se ţin de mână sau de mijloc. Copiii mici, oricare ar fi vârsta lor, se strâng lângă părinţi.[104] Sub domnia lui Akhenaton, era la modă să se reprezinte chiar efuziunile perechii regale. Regina stă pe genunchii regelui. Regele şi regina îşi acoperă cu sărutări copiii. Copiii răspund, mângâind, cu mânuţa lor, bărbia tatălui sau a mamei. Această modă trecu odată

[104] Un exemplu printre altele: *Mem. Tyt.,* IV, 1.

cu erezia, a cărei manifestare sau efect era. De la începutul celei de a XIX-a dinastii, arta egipteană îşi regăseşte austeritatea, dar în picturile mormintelor soţul şi soţia sunt totdeauna aşezaţi unul lângă altul, uniţi pentru veşnicie, cum ne place să ne închipuim că sunt uniţi în timpul vieţii.

Literatura nu e însă îngăduitoare cu femeia egipteană. Frivolă, cochetă şi capricioasă, incapabilă să păstreze un secret, mincinoasă şi răzbunătoare, necredincioasă de la natură, povestitorii şi moraliştii văd în ea cuibul tuturor păcatelor, cutia tuturor răutăţilor.[105] Într-o zi, în vreme ce regele Anefrui se plictisea de moarte, cei din jurul lui, vrând să-l distreze, au pus vreo douăzeci de fete tinere, acoperite numai cu un voal subţire, să-l plimbe cu barca pe lacul din parcul regal. Una din fete îşi pierdu o bijuterie de peruzea şi încetă să mai vâslească. „Continuă, îi spune regele, am să-ţi dau alta.

– Nu dau eu vrabia din mână pe cea de pe gard”, răspunse frumoasa. Şi regele, cedând imediat, chemă un vrăjitor, care printr-un farmec, punând jumătate din apă peste cealaltă jumătate, găsi bijuteria pierdută.[106] Altă poveste ne spune că, văzându-i pe Bytau singur în Valea bradului, Consiliul celor nouă zei se înduioşa de singurătatea lui şi-i dărui o femeie de o

---

[105] *Ptah-hotep,* ed. Dévaud, 399, 310.
[106] Maspero, *Contes populaires.* Ed. IV 29, 31.

frumuseţe fără seamăn, căci era protejată de toţi zeii. Dar femeia se arată nesupusă, apoi îl ucide. Bytau reînvie şi se preface în taur. Fosta lui nevastă, devenită favorita faraonului, linguşindu-l pe domnul şi stăpânul ei, obţine jertfirea taurului. El se schimbă în persea. Ea vrea ca perseaua să fie tăiată. Pe vremea când era servitor la ferma fratelui său mai mare, Bytau făcuse cunoştinţă pentru prima oară cu perfidia femeilor. Era pe vremea semănatului. Pământul ieşise de sub apă şi era numai bun de arat. Cei doi fraţi plecaseră la câmp, apoi, nemaiavând seminţe, Bytau se întorsese singur acasă ca să mai aducă boabe. Când să iasă din hambar, purtând cu uşurinţă un uriaş sac, iată că-l zăreşte cumnată-sa: ea îi admiră forţa şi pe loc îl doreşte: „Vino, să petrecem o oră culcaţi împreună. Am să-ţi fac nişte veşminte frumoase”. Bytau se înfurie ca o panteră din sud: „Tu eşti pentru mine ca o mamă şi soţul tău e pentru mine ca un tată. Ah! vorba asta urâtă pe care-ai spus-o, să n-o mai rosteşti niciodată, căci niciodată ea nu va ieşi din gura mea!” Şi plecă, lăsând-o pe vinovată umilită şi plină de ură. Bărbatul ei era repede la mânie şi nu prea stătea pe gânduri când era vorba să ia o hotărâre. Aşa că pentru răutăcioasa fiinţă, va fi o nimica toată să-l facă pe Anupu să creadă că fratele lui a încercat s-o seducă şi s-o facă pe virtuoasa indignată. Faptul că soţul ei îşi alungă

fratele, nu-i ajunge. Ea nu se va potoli decât dacă pretinsul ei seducător va fi pedepsit cu moartea.[107]

În vremurile foarte vechi, se spune că nevasta unui maestru de ceremonii îşi înşela bărbatul cu un tânăr pe care-l copleşea cu daruri. Soţia unui preot al lui Ra îşi înşela de asemenea soţul făcându-i trei copii nelegitimi. Scuza ei era că tatăl acestor copii era zeul Ra în persoană, care în felul acesta voise să dea Egiptului trei regi credincioşi şi buni.[108] Femeia pe care zeul o alesese, pe nume Ruddidit, se mânie într-o zi pe servitoarea ei şi o alungă. Servitoarea, care dibuise toată afacerea, voi să-i spună totul stăpânului ei, dar, rău inspirată, destăinui mai întâi toată povestea fratelui ei, care o pedepsi aspru pentru că se amestecase în treburi care n-o priveau.[109]

Iată acum o femeie „bună”, Tabubuit, care e o hierodulă, nu o femeie de stradă. Ea cere mai întâi amantului ei să-şi dezmoştenească copiii, apoi să-i ucidă.[110] Alta de aceeaşi condiţie, zărind un tânăr frumos, i se oferă. După ce-şi satisface capriciul, ei nu-i mai pasă de amantul de o zi, pe care-l lasă să cerşească la poarta ei şi aşteaptă să treacă multă vreme înainte de a mărturisi băieţelului ei că acest cerşetor e tatăl

---

[107] Ibid. ed. IV.3, 21.
[108] Ibid. 38, 40.
[109] Ibid. 43.
[110] Ibid. 148, 169.

lui.[111]

Aşa că, în poveştile egiptene, femeia nu e prezentată pozitiv. Numai bărbatul e credincios, afectuos, devotat, cu judecată. Dar aceleaşi poveşti înfăţişează pe faraon ca pe o fiinţă mărginită şi închipuită, silit să recurgă pentru orice fleac la scribii şi magicienii lui. Asta era însă literatură. În realitate. Mulţi regi egipteni au fost viteji în război, pricepuţi în afacerile de stat, şi multe egiptence au fost soţii ireproşabile şi mame duioase. Aşa a fost tânără femeie a cărei poveste se cunoaşte de pe o stelă din Muzeul Britanic:

„O, savanţi, preoţi, prinţi, nobili şi oameni de rând, muritori, voi toţi care intraţi în această criptă, ascultaţi ce vă spun. În anul IX, în a patra lună din inundaţie, ziua a noua, sub Ptolemeu al XIII-lea, a fost ziua mea de naştere. În anul XXIII, în a treia lună de vară, prima zi, tatăl meu m-a dat de soţie marelui preot Pcherenptah, fiul lui Petubasti. A fost foarte dureros pentru inima acestui preot că am născut la rând trei fete şi niciun băiat. M-am rugat deci împreună cu acest mare preot atotputerniciei acestui zeu foarte binevoitor, dătător de fii celor care n-au, Imhotep, fiul lui Ptah. El auzi rugăciunile noastre, căci ascultă pe cei care-l roagă… Drept răsplată (pentru faptele pioase ale marelui preot), am conceput un fiu pe care l-am născut

[111] *Papyrus Chestor Beatty,* nr. 11, recto 4–5.

în anul VI, a treia lună din vară, în ziua a cincea, în cea dintâi oră a zilei, sub domnia reginei Cleopatra, în ziua sărbătorii ofrandelor care se pun pe altarul acestui zeu preamărit, Imhotep supranumit Petubasti. Şi toată lumea s-a bucurat. În anul VI, în a doua lună de iarnă, în ziua a şasea a fost ziua în care am trecut dincolo (am murit). Soţul meu, marele preot Pcherenptah m-a aşezat în necropolă. El a îndeplinit toate riturile care se acordă fiinţelor perfecte. Mă înmormântă cu toată cinstea şi mă culcă în mormântul meu lângă Rakoti”.[112] Supusă voinţei tatălui său şi supusă până în mormânt dorinţelor soţului ei, nefericita Ta-Imhotep pieri în floarea vieţii, regretată de soţul ei, care nu precupeţi nimic pentru a-i face o înmormântare frumoasă.

În legătură cu această emoţionantă povestire, este instructiv să citim jelania unui văduv adresată soţiei sale răposate, de pe un papirus din Muzeul din Leyda:

„Te-am luat de soţie când eram tânăr. Am fost cu tine. Apoi am cucerit toate gradele, dar nu te-am părăsit. N-am făcut să sufere inima ta. Iată ce-am făcut când eram tânăr şi când îndeplineam toate funcţiunile înalte pe lângă faraon, Viaţă, Sănătate, Forţă; nu te-am părăsit, zicând dimpotrivă: «Toate acestea să fie împreună cu tine!» Oricine venea să-mi

---

[112] Br, Mus., nr. 1027; Maspero, *Études égyptiennes*.

vorbească despre tine, eu nu-i primeam sfaturile, zicând dimpotrivă: «Fac după inima ta!...» Or, vezi, când am fost însărcinat cu instruirea ofiţerilor din armata faraonului, ca şi a echipajelor lui, i-am trimis să cadă la pământ în faţa ta, şi să-ţi aducă tot felul de daruri. Nu ţi-am ascuns nimic din ce-am câştigat, până în ziua aceasta a vieţii mele... N-am fost prins niciodată dispreţuindu-te, cum face ţăranul care intră în casa altuia... Parfumurile, hainele, bunurile mele nu le-am dus în altă casă, zicând dimpotrivă: «Soţia mea e acolo!» pentru că nu voiam să te îndurerez... Când ai căzut bolnavă de boala pe care ai avut-o, am adus un doctor care a făcut tot ce a trebuit şi tot ce i-ai spus tu să facă. Când l-am urmat pe faraon care se ducea spre Sud, iată cum m-am purtat cu tine. Am petrecut o perioadă de opt luni fără să mănânc sau să beau, ca un bărbat de seama mea. Când am ajuns la Memfis, am cerut învoire faraonului, m-am dus drept acolo unde locuiai (la mormântul tău) şi-am plâns mult împreună cu oamenii mei în faţa ta. Or, iată, au trecut până acum trei ani. N-am să intru în altă casă, ceea ce un bărbat ca mine nu e silit să facă... Or, iată, nu m-am dus la niciuna din surorile care sunt în casă”.[113]

Acest soţ model, acest văduv neconsolat ne

[113] *Papirus din Leyda,* 37; Sethe şi Gardiner, *Egyptian Lettres to the dead.*

face să înţelegem limpede că în locul lui mulţi s-ar fi purtat cu totul altfel, adică, devenind înalţi funcţionari, ar fi repudiat femeia de condiţie modestă cu care se însuraseră când nu erau decât nişte conţopişti, că ar fi înşelat-o şi, în sfârşit, că, deveniţi văduvi, nu s-ar fi uscat plângând timp de trei ani. Când ai fost atât de bun şi de răbdător, îţi este permis să te înduioşezi puţin şi de starea ta.

Poveştile ne arată că femeia necredincioasă era pedepsită cu moartea. Anupu, cel mai mare dintre fraţi, când înţelese, cam târziu, ce se petrecuse, plânse pe fratele lui mai mic; apoi se întoarse acasă, îşi ucise nevasta şi-o aruncă la câini.[114] Bytau, la sfârşitul romanului, intentează un proces împotriva soţiei lui în faţa înalţilor magistraţi ai majestăţii sale. Nu posedăm textul judecăţii, dar Hathor prezisese că ea avea să moară de cuţit[115]. Nevasta lui Uba-iner, care-l înşela şi-l fura, fu arsă şi cenuşa ei aruncată în Nil. Complicele ei fu pedepsit la fel.[116] Aşa era legea: „Păzeşte-te, sfătuieşte scribul Any, de femeia care pleacă pe ascuns, nu face ca ea, nici ca cele asemenea ei. Femeia care are bărbatul plecat departe îţi trimite bilete şi te cheamă la ea în fiecare zi, când n-are martori. Dacă te prinde în plasa ei, e o crimă care aduce

---

[114] *Pap. d’Orbiney,* VIII, 7, 8.
[115] *Ibid.,* IX, 8, 9.
[116] *Pap. Westear;* Maspero, *Contes populaires,* ed. IV, 28.

după sine pedeapsa cu moartea îndată ce se află, chiar dacă n-ar fi consumată până la capăt".[117] După câte ştim, adulterul soţului nu era sancţionat în niciun fel. Bărbatul avea chiar dreptul să introducă concubine în casa lui. În timpul ceremoniei funerare toate rubedeniile se adunau în necropolă. Aflăm că familia cuprinde pe tată, mama, prietenii, asociaţii, copiii, femeile, o creatură desemnată cu un termen neexplicat de *int-hnt,* iubitele şi servitorii.[118] Se cunosc cazuri de poligamie, deşi e drept că sunt puţin numeroase. Unul din bandiţii care au participat la jefuirea unor morminte a avut patru neveste, dintre care două trăiau când s-a ocupat tribunalul de el şi acestea se înţelegeau foarte bine.[119] Într-o ţară în care bătaia era ceva obişnuit, soţul avea dreptul să-şi bată nevasta, fratele şi sora, dar cu condiţia să nu exagereze. Înjurătura era însă pedepsită. Un individ trebuia să-şi ia angajamentul în faţa judecătorilor, că nu-şi va mai înjura nevasta, sub pedeapsa de a primi o sută de lovituri şi de a fi lipsit de toate bunurile achiziţionate împreună cu ea. Tatăl soţiei era cel care ceruse pentru ea protecţia autorităţilor.[120] Bine făcuse, dar nu trebuie să

---

[117] *Pap. moral de Boulaq,* II, 13, 17 ; Maspero, *Histoire, II,* 502. Aceeaşi ameninţare în *Maximele lui Ptah-hotep,* ed. Dévaud, 287–8 : „E o clipă scurtă ca un vis. Ajungi la moarte voind s-o cunoşti".

[118] *Coffin texts,* cap. 146, II, 180 ssq.

[119] *Br. Mus., 10052,* XV, 4. Alt hoţ de morminte era tot poligam (Peet, *Meyer papyri,* 13, E, 6; cf. Erman-Ranke, Aegypten... 177.

[120] *Bull, I.F.A.O.,* 1937, 41, 599.

uităm că Maruf era egiptean şi că poate multe creaturi viclene şi-au bătut joc de bărbaţii lor, cu sprijinul autorităţilor.

Copiii

Scribul Any sfătuieşte pe cititorii săi să se căsătorească devreme şi să aibă mulţi copii. Sfatul era de prisos, căci egiptenii iubeau copiii. „Vei ajunge în ţara ta în două luni, anunţă şarpele cel bun pe naufragiat, îţi vei umple casa de copii şi vei duce o viaţă mai bună în căminul familiei tale.[121] Vizitând mormintele memfite, amaniene sau tebane, examinând stelele de la Abydos sau grupurile sculptate, vezi peste tot copii. Un mare proprietar, ca Ti, vizitându-şi domeniul, ajunse pe locul de unde-i putea zări pe secerători şi munca de pe arii. Repede se întinse o rogojină pe pământ. Se aduseră scaune. Familia se strânse în jurul şefului. Imaginile ni-i înfăţişează pe copii ţinând în mână bastonul tatălui lor. Dacă plăcerea lui Ti este să se urce în barcă să-i observe pe pescari, sau dacă vrea să-şi încerce îndemânarea vânând păsările cuibărite în inflorescenţele înalte sau dacă vrea s-o adore pe frumoasa zeiţă Hathor, soţia lui Imau şi a Sicomorului, bucuria lui n-ar fi completă dacă soţia şi copiii nu l-ar însoţi. Băieţaşii învaţă să arunce săgeata şi harponul şi

[121] *Naufragé,* 168–169.

reuşesc foarte bine. Amenhotep al II-lea se ocupa cu exerciţiile fizice încă de pe vremea când nu era decât un băieţel drăguţ, şi tatăl lui era foarte mândru de el.[122] Copiii păstorului îşi întovărăşesc tatăl pe câmp. Dacă bătrânului îi e sete, un copil se înalţă pe vârful picioarelor ca să ajungă cu ulciorul la buzele lui. Fiul muncitorului se învârte prin atelier, străduindu-se să fie folositor. Akhenaton şi regina Nefertiti sunt întovărăşiţi de copiii lor, când se plimbă. Când se află în palat, prinţesele stau lângă ei, nu numai în clipele de odihnă, ci chiar şi când se ocupă cu afacerile de stat. Ei se caţără pe genunchii regelui şi ai reginei şi îi mângâie pe bărbie. Cei mari iau parte la împărţirea decoraţiilor. Cuprinşi de o pornire de dragoste, fericiţii părinţi îşi strâng copiii în braţe şi-i acoperă cu sărutări. Însuşi Ramses al II-lea era foarte mândru de cei o sută şaizeci şi ceva de copii ai săi.

Strabon notează cu mirare că un obicei special la egipteni, la care ei ţineau mult, era acela de a creşte toţi copiii care li se năşteau.[123] Această fecunditate a familiilor, în contradicţie cu obiceiurile greceşti, ţine de rodnicia ţării şi de blândeţea climei. După cum spune Diodor, copiii nu-i costă nimic pe părinţii lor. Cât sunt mici, umblă goi, băieţii împodobiţi cu un colier,

[122] *Bull. I.F.A.O.,* XLI, 31.
[123] Strabon, XVII, 2, 5.

fetiţele cu un pieptene şi un cordon. Toţi se hrănesc fără multă cheltuială, cu tulpini de papirus şi cu rădăcini crude sau fierte.[124]

Deşi toţi copiii erau bine primiţi, băieţii erau cei mai doriţi. Ştim ce părere avea despre acest lucru marele preot Ptah Pcherenaptah. „A fost odată, aşa începe *Povestea prinţului predestinat,* un rege care n-avea niciun copil de parte bărbătească. Inima lui era foarte întristată. El ceru zeilor din ţara lui un fiu, şi zeii hotărâră să-i dăruiască unul.” Rostul fiului e să facă să dăinuie numele tatălui său. Datoria lui, pe care-o amintesc sute de inscripţii, este de a-l înmormânta şi de a veghea la întreţinerea mormântului său.[125]

Cum egiptenii erau foarte dornici să cunoască viitorul, ei sperau să afle soarta noilor născuţi de la o pleiadă de şapte divinităţi, pe care le numeau Hathor. Ele şedeau, nevăzute, la capul copilului şi prevesteau, fără putinţă de apel, felul cum avea să moară. „Va muri de cuţit”, spun ele despre fata pe care zeii vor s-o dea ca tovarăşă lui Bytau.[126] Sentinţa lor pentru fiul pe care regele îl dorise atâta vreme este că „va fi ucis de crocodil, sau de şarpe, sau de câine”.[127] Cum ele au uitat să spună la ce vârstă se va

---

[124] Diodor, I, 80.

[125] A se vedea, de exemplu, recomandările lui Hapi-Djefai către fiul său, la începutul inscripţiei contractelor (Siut, 269, 272).

[126] *Pap. d’Orbiney.* IX, 8–9.

[127] *Pap. Harris,* 500, V–IV, 3, 4.

produce accidentul fatal, viaţa bietului prinţişor este călăuzită în aşa fel, încât să-l apere de asemenea primejdii până când, ajuns mare, tânărul se va putea apăra singur. Nu ştim dacă zeiţele Hathor se ocupau de toată lumea, dar orice tată de familie putea să stabilească horoscopul copilului său. „Între alte descoperiri, spune Herodot, egiptenii au aflat cărei divinităţi aparţine fiecare lună şi fiecare zi şi, după ziua naşterii, ştiau ce soartă îi e pregătită copilului, cum va muri şi ce va ajunge.”[128] În adevăr, după calendarul zilelor faste şi nefaste, cine se naşte în ziua a patra a primei luni din *perit*, va muri ca cel mai bătrân dintre ai săi şi va ajunge la o vârstă mai înaintată decât tatăl său. Aceasta era o zi bună. La fel de bine era să se nască cineva în ziua de nouă în a doua lună din *akhit,* căci murea de bătrâneţe şi încă şi mai bine era să vină pe lume în ziua de 29, căci murea respectat. Dimpotrivă, zilele de 4, 5 şi 6 din aceeaşi lună nu prevesteau nimic bun. Cei care se năşteau în aceste zile mureau de febră sau de dragoste sau de beţie. Cine se născuse în 23, trebuia să se teamă de crocodil şi nici în 27 nu era mai bine, căci trebuia să se teamă de şarpe.[129] împrejurările cele mai neînsemnate în aparenţă erau pline de urmări. Papirusul

---

[128] Herodot, II, 82.

[129] *Pap. Sallier,* IV, (Bibliothèque égyptologique, t. XII, 153, 154, 160, 161).

medical Ebers înregistrează câteva cazuri. Dacă copilul mic zice „hii”, va trăi. Dacă zice „mbi” va muri. Dacă ţipă ca un bolnav, va muri. Dacă îşi întoarce faţa spre pământ, va muri.[130] Oamenii care cunoşteau bine religia, ştiau că Osiris, dus aproape de Byblos, fusese înghiţit de un brad miraculos. Ţipătul unui copil amintind de scârţâitul brazilor, cunoscuţi de cei care călătoreau în Siria, nu putea fi un semn bun.

Liniştiţi sau nu, părinţii se grăbeau să dea copilului un nume. Nu puteau să se lipsească de acest lucru, deoarece egiptenii nu aveau nume de familie. Fiica faraonului, când adoptă copilul găsit în coş, îi dă un nume care avea să devină ilustru. Mulţi şi-au închipuit, chiar şi în antichitate şi în timpurile moderne, că acest nume trebuia să amintească împrejurările în care copilul fusese găsit şi s-au încăpăţânat să-i afle o etimologie. Moise nu înseamnă „scăpat din ape”. Nu e decât transcrierea cuvântului egiptean *mose,* finalul de la Tutmose, sau Tutmes, Ahmose şi alte nume de acelaşi fel. Prinţesa care a salvat un copil, presupus orfan, s-a substituit pur şi simplu părinţilor, ca să-i dea un nume.

Numele egiptenilor sunt câteodată foarte scurte, Ti, Abi, Tui, To. Altădată formează o frază întreagă: „Djeh-Ptah-inf-ankh: Ptah zice că va trăi”. S-a întâmplat ca substantive comune,

[130] *Pap. Ebers,* 97, 13, 14 (reţete), 838, 839.

adjective sau participii să fie transformate în nume proprii*: Djâu,* băţ; Chedu, burduf; Nekhti, puternic; Chery, mic; Ta-mit, pisică. Cei mai mulţi din părinţi preferau să-şi pună copilul sub protecţia unei divinităţi. Finii zeului Hor se numesc Hori, cei ai zeului Seth, Setui, cei ai lui Amon, Ameni. Istoricul Manethos spunea că este finul zeului teban Montu. Numele poate spune că zeul e favorabil celui ce-l poartă, ceea ce a dat numeroşi Amon-hotep, Khnum-hotep, Ptah-hotep (care stă alături de copil) Amon-emhat (care-l apără sau care-i este tată). Cei din familia Sanusert, nume pe care grecii l-au transcris Sesostris, sunt fiii zeiţei Usert, cei din neamul Siamon, ai zeului Amon. Mutnedjem înseamnă că zeiţa Mut e suavă. Se poate astfel vedea de ce încredere se bucurau unele divinităţi de-a lungul istoriei. Patroana oraşului Byblos devine naşa multor egipteni în Imperiul de Mijloc. De la urcarea lui Ramses I pe tron şi până la Războiul desfrânaţilor, se cunosc nume ca Seth-nekhti, Seth-em-uia (Seth în barca lui Ra), pentru că familia domnitoare era mândră de a descinde direct din ucigaşul lui Osiris. După război, Seth va fi considerat peste tot ca un zeu demn de ură şi niciun copil nu-i va mai purta numele. Regele este de asemenea considerat ca zeu şi protecţia lui nu-i mai puţin eficace. Sub dinastia a XVIII-a se cunosc nume ca Djeserkarêsenb, Menkheperrêsenb,

Nimârênekht.

Apoi cel de Ramses-nekht se înmulţi în timpul a două dinastii.

Precum se vede, lista era vastă. Alegerea numelui putea fi determinată de o împrejurare exterioară, de exemplu de un vis. Setna Khamois n-avea copii de sex bărbătesc. Soţia lui petrecu noaptea în templul lui Ptah. Zeul îi apăru în vis şi-i dădu o poruncă pe care ea se grăbi s-o îndeplinească. Rămase însărcinată. La rândul lui, soţul visează că fiul lui va trebui să se numească Senosiris.[131]

După ce părinţii au ales un nume pentru copilul lor, ei nu mai au altceva de făcut decât să-l înregistreze la autoritatea competentă. „Am născut acest copilaş care se află în faţa ta, spune prinţesa Ahuri, soţia lui Nenoferkaptah. I-am dat numele de Merab şi l-am înscris în registrele Casei vieţii.”[132] Casa vieţii, despre care vom avea ocazia să vorbim de mai multe ori, era un fel de Academie a Egiptului, în care astronomii, gânditorii, istoricii păstrau toate cunoştinţele dobândite şi se sileau să le sporească. Poate că această Casă a vieţii aduna, pe lângă savanţi, şi simpli scribi, care înregistrau naşterile, căsătoriile, decesele. Cum această presupunere nu este sigură, poate că e

[131] Maspero, *Contes populaires,* ed. IV, 156, 157.
[132] Gardiner, *The house of life, J.E.A.,* XXIV. (1938), 175 ; cf. Maspero, *Contes populaires,* ed. IV, 130, nota 1.

mai înţelept să admitem, împreună cu Maspero, că părinţii îi aduceau pe copii la Casa vieţii ca să li se facă horoscopul şi ca să ia măsuri pentru amânarea relelor prevestiri ale soartei. Căci Merab, fiul lui Nenoferkaptah şi al Ahuri-ei nu e un copil de rând. Oricum ar fi, autorităţile civile ţineau, desigur, un registru de naşteri, de căsătorii şi de decese.

În documentele judiciare, acuzaţii şi martorii sunt strigaţi cu numele lor. Urmat de numele tatălui şi al mamei şi de numele meseriei pe care o aveau. Oricât de numeroase erau numele ce se puteau da unui copil, totuşi omonimele abundă. Amenhotep, marele favorit al regelui Amenhotep al III-lea, era poreclit Huy. Erau atâţia Amenhotepi, încât chiar Amenhotepii porecliţi Huy sunt destul de numeroşi. Favoritul lui Amenhotep al III-lea a luat bunul obicei de a adăuga numelui şi poreclei sale numele tatălui său, Hapi. Aceste adăugiri nu erau făcute la întâmplare, ci aveau un caracter oficial. Ele sunt o nouă dovadă de grija pe care-o aveau autorităţile pentru evidenţa stării civile.

Copilul mic şedea cu mama lui, care-l purta de obicei la piept, într-o traistă agăţată de gât, ce-i lăsa mâinile libere.[133] Scribul Any laudă devotamentul mamelor egiptene: „Înapoiază mamei tale tot ce ea a făcut pentru tine. Dă-i pâine din belşug şi poart-o aşa cum te-a purtat

[133] Bassorelief la Berlin, 14506, *Wr. Atl.,* I, 387.

ea. A purtat greu sarcina ta. Când te-ai născut, după atâtea luni, ea te-a mai purtat în spate şi trei ani în şir sânul ei a fost în gura ta. Ei nu-i era scârbă de murdăriile tale”.[134] Reginele, şi probabil şi alte femei, nu-şi dădeau atâta osteneală. Mama lui Qenamon avea titlul de mare doică, cea care l-a crescut pe zeu. Acest zeu, care nu e altul decât faraonul Amenhotep al II-lea, a rămas recunoscător faţă de doica sa. El o vizita şi i se aşeza pe genunchi ea pe vremea copilăriei.[135] Prinţişorii erau adesea încredinţaţi unor mari personaje, care îmbătrâniseră în serviciul regelui. Pahéri, prinţ de Tjeni şi guvernator în Nekhabit, e reprezentat în mormântul lui ţinând pe genunchi un copilaş gol, al cărui obraz drept e acoperit de o buclă de păr. Este fiul regal Uadj-mose. Importantul guvernator adaugă la titlurile sale pe acela de îngrijitor al fiului regal.[136] Un veteran din războaiele de eliberare, Ahmose de Nekhabit povesteşte: „Am ajuns la o strălucită bătrâneţe, fiind printre cei care trăiesc pe lângă rege... Divina soţie, marea soţie Mâkarê, mi-a reînnoit favorurile. Eu am crescut-o pe fiica ei cea mai mare, fiica regală Neferurê, de când era un copil de ţâţă”.[137] Bătrânul militar nu poate

---

[134] *Papyrus moral de Boulaq,* VI, 17 ssq ; cf. Maspero, *Histoire,* II, 502, 503.
[135] Davies, *Qen-Amun,* pl. 51 şi p. 9.
[136] *Pahéri*, 4.
[137] *Urk.,* IV, 34.

consacra mult timp copilului, căci îi mai cunoaştem şi alt tată-doică, pe arhitectul-şef Senmut, căruia i se datorează unul din cele mai frumoase temple din Egipt, Deir el Bahari şi care a ridicat obeliscurile de la Karnak. Marele artist şi copilul se înţelegeau de minune. Mulţi sculptori au exprimat cu forţă şi naivitate această tandreţe reciprocă. O statuie a lui Senmut are aspectul unui cub acoperit în întregime cu hieroglife, din care apare numai capul tatălui-doică şi, în faţă, căpşorul prinţesei.

Când sosea ziua în care copilul nu mai putea purta numai un simplu colier drept veşmânt i se dădea băiatului o bucată de pânză cu care îşi acoperea coapsele şi o centura, iar fetiţei o rochie. Înmânarea acestor obiecte era un eveniment în viaţa copilului. Bătrâni curteni ca Uni sau Ptah-Chepses n-au uitat că şi-au prins centura sub cutare rege. E adevărat că ziua aceasta a coincis poate cu intrarea lor la şcoală. La felahi şi la meşteşugari, copilul rămânea acasă, învăţa să păzească turmele sau să mânuiască uneltele, ca să exercite la rândul lui meseria tatălui său.

Servitorii şi sclavii

Nu e totdeauna uşor să deosebeşti, în jurul unui mare personaj, pe cei care-l ajută în funcţiunile lui, de cei care sunt în serviciul său şi

al familiei sale. Egiptenii nu-i confundau. Hapi-Djefai, nomarhul din Siut, se serveşte când de bunurile casei tatălui său, adică de averea sa personală, când de bunurile casei prinţului, adică de bunurile Statului, pe care le administra el. Cu bunurile tatălui său, el retribuie pe cei care sunt însărcinaţi cu cultul său funerar. Putem admite deci că servitorii erau retribuiţi şi întreţinuţi de cel care-i întrebuinţa, cu propriile sale mijloace.

Mai mulţi termeni egipteni corespund aproape cuvântului „servitor”: ascultătorii, adică cei care ascultau porunca, paharnicii, *ubau,* al căror nume e reprezentat printr-un vas, *chemsu.* Acest ultim cuvânt se scrie cu ajutorul unui semn complex, format dintr-un baston lung, curbat, dintr-o rogojină rulată şi legată cu o curea şi dintr-o măturică. *Chemsu* îşi întovărăşea stăpânul când acesta pleca, iar când se oprea undeva, desfăşura rogojina, o întindea pe jos, îi punea în mână bastonul şi dădea din când în când cu măturică. După aceea stăpânul putea să-şi primească intendenţii şi să asculte un raport. Un alt *chemsu* purta sandalele stăpânului în timpul mersului. Când se oprea, el îi ştergea picioarele[138] şi i le încălţa. Paharnicii, *ubau,* erau însărcinaţi cu servitul la masă. Capabili să

---

[138] Davies, *Ken-Amun,* 35 ; grup de servitori în spatele scaunului stăpânului lor.

primească confidenţe, să strecoare un cuvânt la momentul potrivit, ei se bucurau de mare trecere. Paharnicii faraonului făceau parte din toate marile comisii de anchetă.

Cei pe care i-am numit erau, dacă nu ne înşelăm, servitori liberi. Ei puteau să părăsească serviciu stăpânului lor, să exercite un meşteşug, să-şi cumpere o proprietate şi să guste, dacă aveau posibilitate, fericirea de a fi serviţi la rândul lor. În povestea amintită, după ce fratele mai mare i-a făcut o atât de mare nedreptate, Bytau declară că nu mai vrea să-l servească. Anupu n-are decât să-şi îngrijească singur animalele. Aici, stăpânul şi servitorul sunt fraţi, dar suntem în drept să credem că chiar dacă n-ar exista între ei o legătură de familie, Bytau tot şi-ar părăsi locul. Femeia care a născut trei regi, Buddidit, a pus s-o biciuiască pe servitoarea cu care s-a certat. Servitoarea pleacă fără nicio explicaţie. E adevărat că ea e pedepsită mai întâi de fratele ei, apoi de crocodil, instrument al răzbunării divine, dar ea e pedepsită pentru că vrea să dezvăluie regelui secretul lui Buddidit şi nu pentru că şi-a părăsit locul. Bineînţeles că stăpânul putea să-şi alunge servitorul când voia.

Dimpotrivă, oamenii care se numesc *hemu* sau *beku* pot fi consideraţi, cel puţin în Noul Imperiu, ca adevăraţi sclavi. Nu numai că sunt trataţi cu asprime, dar dacă fug, sunt căutaţi. Un scrib scrie superiorului său că „doi oameni

au fugit din faţa şefului grajdului, Neferhotep, care poruncise să fie bătuţi. De când au dezertat, nu mai are cine să are. Am trimis aceasta ca să-l informez pe stăpân.[139] Doi muncitori au fugit într-o zi de la reşedinţa lui Ramses, fie pentru că au fost bătuţi, fie pentru că voiau să fie liberi. Şeful arcaşilor, Ka-kem-ur, din Tjeku, e trimis să-i caute. Plecând de la Pi-Ramses, el ajunge a doua zi în împrejurimile de la Tjeku. Fugarii fuseseră văzuţi îndreptându-se spre sud. Ofiţerul se prezintă în cetate, dar află că cei căutaţi au trecut zidul la nord de Setui-Merenptah. Renunţă să-i urmărească mai departe şi nu poate face altceva decât să claseze afacerea.[140] Nu toţi sclavii aveau însă asemenea noroc. În mormântul lui Neferhotep, un scrib face apelul sclavilor în faţa stăpânului. Un sclav, cu mâinile legate, e tras de un căpăstru. Alţi doi sunt pedepsiţi şi logofătul se pregăteşte să-i lege fedeleş”. Scena s-ar putea intitula: „Întoarcerea fugarilor”.[141]

De cele mai multe ori, dacă nu totdeauna, aceşti sclavi sunt de origine străină. Capturaţi în cursul unei campanii victorioase în Nubia, în Liban, în deşertul oriental sau în Siria, ei au fost atribuiţi de către faraon sau de reprezentantul său celui care-i prinsese, dacă e vorba de un act

---

[139] *Bibl. aeg.,* VII, 3.

[140] *Ibid.,* VII, 66, 67.

[141] Davies, *Neferhotep,* 43.

individual, sau repartizaţi între războinici, dacă a fost prinsă dintr-o dată o mulţime de duşmani. Viteazul Ahmose a strâns astfel, în timpul lungii sale cariere, nouăsprezece sclavi, zece femei şi nouă bărbaţi, dintre care mulţi poartă nume străine: Pa-Medjaiu, Pa-Amon, Istarumini, Hedit-Kuch. Ceilalţi sclavi, care poartă nume egiptene, au fost daţi poate lui Ahmose în cursul campaniei din Deltă, dacă nu cumva stăpânul lor le-a schimbat numele cananean sau nubian cu un nume egiptean, cum s-a întâmplat cu Iosif.[142]

Stăpânul putea să-şi vândă sau să-şi închirieze sclavul. Un om, care avea nevoie să i se lucreze nişte haine, închiriază pentru două sau trei zile, serviciile unei sclave siriene. Nu se spune ce lucru se aştepta de la această sclavă, dar preţul care se cerea era foarte ridicat.[143] Un cetăţean din Teba este bănuit că a participat la jefuirea unor morminte, pentru că se constatase că felul lui de a trăi se îmbunătăţise brusc. Judecătorul întreabă pe soţia lui: „Prin ce mijloace a dobândit sclavii care erau cu el?” Ea răspunde: „N-am văzut banii cu care i-a plătit. Era în călătorie când îi avea”.[144] Un papirus din Cairo, editat de curând, dă câteva indicaţii despre felul

---

[142] *Urk.,* IV, 11.

[143] Gardiner, *Four papyri of the 18-th dynasty from Kahun,* AZ XLIII, 27869.

[144] *Pap. Br. Mus.,* 10054, XI, 4, 9. O altă inculpată spune că şi-a procurat sclavii cu produsele moşiei ei *(Ibid.*, X, II ssq).

cum se cumpără un sclav. Un negustor numit Raia propune clientului său cumpărarea unei tinere sclave siriene. Ei cad de acord. Preţul nu e plătit cu argint, nici cu aur ci cu diferite articole care sunt socotite în greutatea argintului. Jurămintele sunt auzite de martori şi înregistrate la tribunal. Sclava devine proprietatea celui care a plătit-o şi care-i dă imediat un nume egiptean.[145]

La un moment dat, guvernul ia măsuri drastice împotriva furturilor din morminte, în care sunt implicaţi un mare număr de sclavi. Tribunalul nu-i menajează, ci-i pedepseşte cu o bastonadă dublă şi triplă, dar nici acuzaţii liberi nu sunt mai bine trataţi.

Stăpânul îşi bătea sclavul; bătuţi erau însă şi păstorii, funcţionarii sau contribuabilii recalcitranţi.[146] Rari erau aceia care puteau spune, ca un oarecare Ned-jem-ab, (a trăit sub Vechiul Imperiu), că nu fuseseră niciodată bătuţi de când se născuseră. De altfel, cine ştie dacă acest fericit muritor n-a primit în secret, şi fără martori, destule lovituri de băţ, cu care nu se lăuda. În definitiv, dacă ţinem socoteală de greutăţile pe care le întâmpinau oamenii de jos pentru a ieşi din situaţia lor, vom vedea că nu e mare deosebire între persoanele libere din

[145] Gardiner, *Lawsuit arising from the purchase of slaves,* J.E.A., XXI (1935), 140–145.
[146] *Urk.,* I, 75.

categoria de jos şi cei pe care-i numim sclavi. Am citat mai înainte un document care stabileşte că un fost sclav al unui bărbier obţine de la stăpânul său un act de eliberare, îi urmează în meserie şi se însoară cu nepoata lui. Sclavii care ştiau să se descurce ajungeau deci să se elibereze şi să se amestece în masa populaţiei.

Animalele de casă

Câinele, care este tovarăşul şi ajutorul omului la vânătoare, are voie să intre în casă. El se instalează cuminte, sub scaunul stăpânului său, ca să doarmă cu ochii deschişi, după obiceiul câinilor.[147] De asemenea, câinele ciobanului nu-şi părăseşte stăpânul, care-i porunceşte, cu vorba şi cu gestul, să adune turma şi să-i călăuzească mersul.[148]

Câini ciobăneşti sau câini de pază, ei sunt de cele mai multe ori ogari cu picioarele lungi, cu coada lungă, cu botul ascuţit, cu urechile mari şi blegi, alteori ascuţite şi drepte. În timpul Noului Imperiu, nu se mai văd vechii copoi africani cu coada în sus, nici câinii de pază, de talie mijlocie, care aveau urechile drepte şi mai puţin basseţii, care au fost la modă în Imperiul de Mijloc. Totuşi, în afară de ogari, se cunoştea o

[147] Davies, *Five theban tombs,* 25. 26, 27, 28.
[148] *Mem. Tyt.,* V, 34.

rasă mică, numită *ketket.* Prinţului predestinat, care ceruse un câine adevărat, i se prezintă un *ketket* şi el refuză cu indignare micul animal.

Ogarii sunt câteodată legaţi, dar de cele mai multe ori sunt lăsaţi liberi. Un alt obişnuit al casei, maimuţa, îşi ia dreptul de a-i supraveghea pe câini. Aşa face, la Montu-hir-khopechef[149], o maimuţă care a apucat cureaua câinelui şi o ţine chiar foarte din scurt. Acest gest nu-i pe placul câinelui, care se întoarce să protesteze, poate chiar altfel decât prin lătrat.

Câinii aveau şi nume. Sub prima dinastie, un câine e numit Neb, adică „domn”. El a fost îngropat alături de stăpânul său şi s-a găsit stela unde fusese gravat numele şi imaginea lui. Regele Antef dăduse celor patru câini ai săi nume berbere. Era aşa de mândru de ei, încât a poruncit să fie reprezentaţi toţi patru pe o stelă, care se poate vedea la Muzeul din Cairo. El pusese să se ridice în faţa mormântului său o statuie, azi pierdută, care e descrisă într-un raport al unor magistraţi asupra furturilor din mormintele regale. Câinele Bahika, cuvânt care în limba berberă înseamnă antilopă, şedea între picioarele regelui. La Abydos se afla un mormânt de câini în mijlocul mormintelor de femei, de arcaşi şi de pitici. Altul se afla la Siut, de unde provine câinele de calcar de la Luvru, care n-are înfăţişarea unui păzitor comod, cu tot

[149] Davies, *Five theban tombs,* 4.

clopoţelul atârnat de zgardă.
Egiptenii n-au refuzat câinilor onorurile funebre sau divine, dar se cuvine să remarcăm că artiştii nu l-au reprezentat niciodată pe om mângâind animalul sau jucându-se cu el. Distanţele erau păstrate.
Maimuţa era mult mai aproape de inima omului. Încă din Vechiul Imperiu, ea era ţinută în casă. Distra pe toată lumea prin strâmbăturile şi săriturile ei şi de asemenea prin farsele la care se asociau piticii şi cocoşaţii, care făceau atunci parte din personalul caselor mari.
Piticii apreciaţi erau cei aduşi de foarte departe. Harhuf a obţinut recunoştinţa suveranului său şi celebritatea printre egiptologi aducând dintr-una din misiunile sale în Sud, un pitic care dansa. Un astfel de eveniment nu se întâmplase de pe vremea domniei lui Asesi, cu un secol în urmă. şi ei pitici şi cocoşaţi, dar aceştia nu se mai găsesc în Noul Imperiu, nici în anturajul regilor, nici pe lângă particulari. În schimb, preferinţa pentru maimuţe nu scade. V. Loret a găsit în mormântul lui Tutmes al III-lea un cinocefal mumificat ce se afla acolo nu atât cu titlul de reprezentant al zeului scrierii şi al ştiinţei, cât pentru că înveselise pe rege cât trăise şi se credea că va face la fel şi în împărăţia lui Osiris, ca şi mumia câinelui aşezată la intrarea mormântului lui Psusennes.

Maimuţelor le plăcea scaunul stăpânului.[150] În lipsa piticilor şi a cocoşaţilor, copiii casei şi negrişorii sunt tovarăşii lor obişnuiţi şi câteodată şi victimele lor.[151] Când fructele s-au copt, maimuţele se caţără în pomi.[152] Fără îndoială că ele mănâncă mai multe curmale şi smochine decât culeg, dar grădinarul nu se supără. Egiptul e atât de roditor, şi apoi, toată lumea trebuie să trăiască. Amon a creat toate fiinţele şi Hapi aduce apa spre folosul a tot ce are viaţă. Maimuţa se înţelegea destul de bine cu câinele şi cu pisica, mai puţin cu gâsca de Nil, care era cam certăreaţă şi pe care-o pedepsea uneori.[153]

Până în Imperiul de Mijloc, pisica nu pare a fi reuşit să se introducă în casă. Ea îşi are vizuina în mlaştini şi pustieşte cuiburile, ca şi geneta şi alte mici carnivore care trăiesc pe seama lumii înaripate.[154] Concurenţa vânătorilor nu o deranjează deloc. În vreme ce aceştia alunecă fără zgomot printre tufele de papirus, înainte de a-şi fi aruncat bumerangul, pisica a şi sărit pe pradă. Avea dinainte în dinţi o raţă sălbatică şi a mai prins şi o pereche de granguri.[155] Fără să-şi piardă independenţa şi fără să-şi uite instinctele

---

[150] *Miss. Fr.,* V, 547.

[151] J. Vandier d'Abbadie, *Catalogue des Ostraca figurés de Deir el Medineh,* 2035, 2037, 2033, 2040.

[152] *Ibid.,* 2003, 2004.

[153] *Wr. Atl.,* I, 123.

[154] Newberry, *Beni-Hassan,* IV, 5.

[155] *Br. Mus.,* 37977 în *Wr. Alt.,* I, 423.

de vânător, ea a devenit oaspetele casei. Şi ea stă sub scaunul stăpânului, dar, mai îndrăzneaţă decât câinele, sare pe genunchii lui şi-şi vâră ghearele în frumoasele-i veşminte de in.[156] Acceptă să i se pună o zgardă de gât. Această podoabă n-are nimic neplăcut, dar când o leagă de piciorul scaunului şi-i pun o strachină cu lapte mai departe decât poate ajunge, înţelege că au vrut să-şi bată joc de ea. Părul i se zburleşte, îşi scoate ghearele şi trage cu toată puterea de curea.[157] De obicei, se împacă bine cu celelalte animale de casă, cu maimuţa ca şi cu gâsca. Pe un monument, o pisică şi o gâscă stau faţă în faţă. Calmul lor este impresionant, dar nu trebuie să uităm că în cazul acesta ele reprezintă pe puternicul zeu Amon şi pe cumătra sa Mut. Conştiente de rolul lor de animale sacre, ele ştiu să se poarte. Sunt în stare să facă uz de gheare şi de cioc şi nimic nu dovedeşte că, dacă s-ar supăra serios, pisica ar ieşi învingătoare din lupta.[158]

Egiptenii ştiu că pisica este spaima şoarecilor.[159] Pentru a o ataşa şi mai mult de casă, stăpânul îi dăruieşte un peşte frumos, pe care ea îl devorează sub scaunul lui.[160] Într-o zi,

---

[156] *Mem. Tyt.,* V, 25.

[157] *Mis. Fr.*, V, 522, pe ostraconul 21443 din Berlin (Erman, *La religion des Égyptiens,* pl. 11) o pisică se joacă cu o maimuţă.

[158] *Arhivele Muzeului de Istorie Naturală din Lyon. XIV,* 21; mormântul 217 din Teba.

[159] Ostracon 2201 din Deir el Medineh.

[160] *Mem. Tyt.,* I, 10.

Apuy, ducându-se cu barca lui, de forma unei raţe, să vâneze păsări de baltă, împreună cu soţia şi un servitor, a luat şi pisica, aceea pe care am văzut-o înfigându-şi ghearele în haina stăpânului. Întocmai ca strămoşii ei sălbatici, animalul dă asalt la cuiburi, dar stăpânii ei vor avea grijă s-o cheme şi s-o aducă acasă la plecare.[161]

Printre păsările de curte, egiptenii au domesticit devreme gâsca de Nil, *smon,* pe care naturaliştii o numesc *chenalopex.*[162] În loc s-o închidă în coteţ cu semenele ei, o lasă să intre în curţi, în grădini, şi chiar în casă. De aceea Khufu, când vrea să încerce ştiinţa unui vrăjitor care se lăuda că poate pune la loc un cap tăiat, se gândeşte imediat să aducă un *smon.*

Gâsca împarte cu pisica spaţiul privilegiat de sub scaunul stăpânului. Având o fire foarte independentă, ea nu abuza de acest privilegiu şi se întorcea adeseori pe malurile Nilului. Pagubele pe care le aducea erau numeroase. În anotimpul cald, strica curmalele, în lunile de iarnă, fructele palmierului şi, în restul anului, alerga în urma plugarului, nelăsându-l să arunce sămânţa pe pământ. Şi totuşi, egiptenii, care o socoteau un animal urâcios şi care renunţaseră s-o prindă şi s-o sacrifice pe masa zeilor, erau

---

[161] *Mem. Tyt.,* V, 30.

[162] Kunetz, *L'oie du Nil. Arhivele Muzeului de Istorie Naturală din Lyon,* XIV, 1–64.

indulgenţi cu ea. Se distrau cu lăcomia ei, cu caracterul ei agresiv, cu ţipătul ei răguşit.[163] Poate că ea ştia să fie în unele ocazii un bun păzitor, tot aşa de vigilent şi de credincios ca şi câinele. Şi, dacă era nevoie să fie pedepsită, avea grijă de asta maimuţa, chiar cu riscul câtorva lovituri de cioc.

Capitolul IV
Ocupaţiile casnice

Grija de curăţenie

Egiptenii erau foarte curaţi şi aveau multă grijă atât de trupul, cât şi de hainele şi de locuinţele lor.[164] Când Sinuhit se întoarce în Egipt, e o bucurie pentru el, printre multe altele, să-şi lepede hainele de lână colorată pe care le purtase la beduini.[165] Ca şi Ulise când ajunsese la feaci, el alungă anii de pe trupul său. Se rade, se piaptănă. Se fricţionează, de astă dată nu cu suc de copac, ei cu tămâie de bună calitate, dintr-un vas de obsidian şi de aur, ca acela pe care regele din Byblos, Abichemon, l-a primit de la Amenemhat al III-lea, şi se îmbracă cu haine de in.[166]

---

[163] *Bibl. aeg., VII, 102 (Pap. Lansing,* 3, 5, 8).
[164] Herodot, II, 37. Câteodată sunt reprezentaţi oameni care spală: *Wr. Atl.,* I, 57. Farina, *La pittura egiziana,* 165 [2] Sinuhit B., 291–292.
[165] Sinuhit B., 291–292.
[166] *Ibid*., 293–295. Montet, *Byblos et l'Égypte,* 610.

Ei se spălau de mai multe ori pe zi, dimineaţa la sculare, înainte şi după principalele mese. Obiectele de toaletă se compuneau dintr-un lighean şi un vas cu cioc, care se aşeza de obicei sub o măsuţă încărcată cu bucate. Numele ligheanului, *châvuty,* pare a deriva din *châ* „nisip” şi numele cănii, *hesmenyt,* de la natriu, *hesmen.* Aceasta ne face să credem că se punea natriu în apa din cană şi nisip în lighean. Apa de spălat gura era dezinfectată cu o altă sare, numită *beb.* Sub numele de *suabu,* verb factitiv derivat din *uâb,* „curat, pur”, era cunoscută o pastă solidificată, care conţinea o substanţă degresantă şi spumoasă, de exemplu cenuşă sau argilă.[167]

După o primă spălare, bărbaţii se lăsau pe mâna bărbierului, a pedichiuristului, a manichiuristului, a coaforului. Scularea regelui reprezenta, la curte, un eveniment. Cele mai mari personaje considerau o cinste în a asista şi un merit în a fi punctuali la această sculare.[168] Vizirii, înalţii magistraţi sau guvernatorii, obişnuiau să facă din sularea lor o ceremonie. Fraţii şi clienţii se adună în jurul şefului. Scribii se aşază pe vine ca să noteze ordinele, cu pana de scris pregătită, sau desfăşoară un papirus care conţine, nume, cifre, munci efectuate şi

[167] Jéquier, *Les frises d’objets.*
[168] De exemplu vizirul Ptah-Mose, stela 88 din Lyon, publicată de Variile, *Mélanges Loret, Bull. I.F.A.O.,* 1930, 497.

care mai sunt de efectuat. Pedichiuriştii şi manichiuriştii pun stăpânire pe mâinile şi picioarele lui. Frizerul îi tunde barba şi părul. El utilizează o lamă cu multe curburi şi cu un cârlig, mai comodă decât vechiul brici, întrebuinţat încă în Vechiul Imperiu, brici care avea forma unei dălţi de tâmplărie. Bricele erau aşezate în cutii de piele, prevăzute cu o toartă, iar cutiile în scrinuri elegante de abanos, unde încăpeau şi cleştele, cuţitaşele şi foarfecele de pedichiură şi de manichiură.[169] Omul nostru ieşea de acolo curat şi fercheş, cu barba scurtată, tăiată pătrat, cu părul ras sau măcar tuns. În acest moment, interveneau negustorii care aduceau parfumuri şi uleiuri în vase de cristal, de alabastru, de obsidiană, pecetluite, şi, în mici săculeţe legate cu un şnur, praf verde (malachită) şi praf negru (galenă), cu care se conturau ochii.[170] Ochii alungiţi erau pe placul egipteanului. De altfel, era un mijloc de a apăra ochii delicaţi de oftalmiile produse de lumina soarelui, de praf, de vânt şi de insecte.

Nu lipseau nici produsele de cosmetică. Pentru a combate, în timpul căldurilor mari, mirosul urât al trupului, se fricţionau mai multe zile la rând cu un ulei pe bază de terebentină *(sonte),* cu tămâie, *(ânti),* care se amesteca cu seminţe

---

[169] Quibell, *The tombs of Hesy,* pl. 21.

[170] Jequier, *op. cit., Ancient egyptian materials and Pap.* Ebers, 65, 10–11, reţetele 453–463 : 66, 7–9, industrii_e, ed. II: 79–84, reţetele 464–465: 66, 15, reţetele 468.

neidentificabile şi cu parfum. Alte produse trebuiau aplicate la încheieturi. Existau produse pentru înfrumuseţare, pentru frecarea pielii, pentru întărirea muşchilor şi altele împotriva petelor şi a coşurilor de pe faţă. Pentru a întări muşchii, de exemplu, se întrebuinţau praful de alabastru, de natriu, sau sare din nord amestecată cu miere. Alte reţete aveau la bază lapte de măgăriţă. Părul era obiectul unor îngrijiri neîncetate. Trebuia înlăturat părul cărunt, evitată încărunţirea sprâncenelor, înlăturată chelia, or ajutat părul să crească. Se ştia că pentru această igienă specială uleiul de ricin era minunat. Dar se ştia de asemenea cum. Se înlătură părul şi puful de prisos; femeile mai au la dispoziţie şi o altă reţetă prin care fac sa cadă părul unei rivale.[171]

Un preparat cu deosebire savant, care se află consemnat la sfârşitul unui tratat de chirurgie, are un titlu cam ambiţios: *Pentru a transforma un bătrân în tânăr.* În acest scop, se iau nişte păstăi de plante leguminoase (helba arabă). Când s-au uscat, se despică şi se separă de seminţe. Se face o pastă din seminţe şi se fărâmiţează păstăile. Se evaporă apa. Se pisează. Din praful obţinut astfel se face o pastă care se încălzeşte: la suprafaţa ei se vor vedea

---

[171] *Pap. Hearst,* 10, 4–II, reţetele 144–148 : *Pap. Ebers,* 86, 4, reţetele 705 : 87, 3–16, reţetele 714–720. *Pap. Ebers,* 67, 3. Pap. *Hearst,* 10, 15, 1, reţetele 157–158.

apărând pete mici de ulei. Uleiul acesta adunat şi limpezit se varsă într-un vas de piatră, de exemplu de obsidiană. Cu acest ulei preţios se obţine un ten minunat. Chelia, pistruii, semne supărătoare ale bătrâneţii şi toate roşeţile care urâţesc epiderma vor fi astfel vindecate.[172]

Produsul a fost aplicat cu succes de milioane de ori. N-avea decât neajunsul că se prepara greu, că nu se obţinea decât în cantitate mică şi prin urmare costa foarte scump.

Bărbaţii săraci căutau un bărbier instalat în aer liber, sub copaci. Aşteptându-şi rândul, flecăreau sau trăgeau un pui de somn fără să se întindă, cu spatele îndoit, cu capul între umeri, cu fruntea pe genunchi. Câteodată se aşezau câte doi pe un scăunel. Clientul căruia îi venea rândul, se aşeza pe un scăunel cu trei picioare şi-şi lăsa capul pe mâna bărbierului, de sub care ieşea neted ca o piatră de pe plajă.[173]

Toaleta unei doamne înstărite, ca şi cea a soţului ei, erau un eveniment important. Un basorelief ne dă ocazia să asistăm la toaleta unei favorite regale.[174] Această doamnă ia loc pe un fotoliu confortabil, prevăzut cu spătar şi cu braţe. Ţine în mână oglinda alcătuită dintr-un disc de argint şlefuit şi dintr-un mâner de

---

[172] Loret, *Pour transformer un vieillard en jeune hopmme. Mélanges Maspero,* I, 853–877.

[173] *Wr. Atl.,* I, 44.

[174] *Cairo, cat. gen.,* Bénédite, *Objets de toilette:* Erman-Ranke, *Aegypten...* pl. 17. De asemeni : Farina, *La pittura egiziana,* 17.

abanos şi aur, înfăţişând în mic, o coloană papiriformă. Coafeza, cu degetele ei lungi, subţiri şi îndemânatice, face un şir de codiţe, cu toate că părul favoritei e cam scurt. Cu un ac de fildeş, prinde bucla de păr pe care a lăsat-o deocamdată la o parte. Lucrul acesta cere timp. Ca stăpâna să nu-şi piardă răbdarea, un servitor aduce o cupă. El varsă în ea conţinutul unei sticle. „În numele lui Ka al tău”, îi zice el, în timp ce stăpâna duce cupa la gură. Mai modestă, soţia lui Anupu, mic proprietar ţăran, se ocupă singură de coafura ei, în vreme ce soţul şi cumnatul ei sunt la câmp. Nu-i place să fie deranjată. Dacă s-ar întrerupe, i s-ar strica coafura şi totul ar trebui luat de la început.[175]

Costumul

În timp ce-şi face toaleta, bărbatul e îmbrăcat în ţinută de dimineaţă, cu capul gol, cu şorţ scurt, cu podoabe puţine sau deloc. După ce-şi va termina toaleta, va putea să-şi păstreze şorţul de dimineaţă, chiar dacă trebuie să plece undeva. Îşi va pune pe braţ una sau mai multe perechi de brăţări, un inel în deget şi-şi va atârna la gât un grumăjer cu cinci sau şase rânduri de perle, cu două închizători imitând un cap de şoim. Dacă adaugă un pandantiv de jad sau de cornalină, atârnat de un lănţişor lung,

---

[175] *Pap. d’Obiney,* 2, 9, 3, 2.

egipteanul nostru e foarte prezentabil şi poate să-şi viziteze proprietăţile, să-şi primească oamenii de afaceri, ori să intre în vreo instituţie. El putea de asemenea să înlocuiască şorţul cu o fustă bufantă şi să se încalţe cu sandale.[176]

Sandalele erau cunoscute din cele mai vechi timpuri şi egiptenii aveau grijă să nu le uzeze fără rost. Bătrânul rege Narmer mergea cu picioarele goale, escortat de valeţii lui, dintre care unul îi ducea sandalele. Uni luă măsuri severe ca să-i împiedice pe soldaţii netrebnici să înhaţe sandalele din mâinile trecătorilor.[177] Din mâini, nu din picioare. Căci dacă sătenii aveau de făcut un drum mai lung, îşi purtau perechea de sandale în mână sau legată la capătul unui băţ. Se încălţau când ajungeau la destinaţie. În Noul Imperiu şi mai ales sub Ramessizi, sandalele erau folosite mai des. Se făceau sandale împletite din papirus, din piele şi chiar din aur. De la talpă, pornea o curea care trecea printre degetul cel mare şi degetul al doilea şi se unea, la spate, cu alte curele, care se legau la călcâi. Dacă talpa era de aur, şi curelele erau tot de aur. În acest caz, desigur că-i făceau purtătorului răni, dacă nu cumva el le punea numai la vreo ocazie.[178] Papirusurile

---

[176] Davies, *Five theban tombs,* 4, 26. *Th. T.S.,* V, 9, 10; IV. 17. *Mem. Tyt.,* 12, 18; IV, 7, 8, 11; V, 30.
[177] *Urk.,* 1, 102.
[178] Două perechi de sandale de aur au fost găsite în mormântul lui Psusennes: Montet, *Tanis,* 156.

medicale ne informează că egiptenii sufereau deseori de picioare.[179]

Unii purtau rochii susţinute de bretele, rochii care cădeau drept, de la piept până la călcâie şi fără podoabe.[180] În locul acestei ţinute severe, cei mai mulţi egipteni preferau rochia de in plisată, care lăsa gâtul liber, mula torsul şi se evaza în jos. Mânecile, destul de scurte, erau şi ele evazate. Pe deasupra acestei rochii se lega o centură, făcută dintr-o eşarfă plisată, din aceeaşi stofă care, în faţă, forma un triunghi. Ţinuta de gală era completată printr-o perucă mare şi frizată, care încadra bine capul şi printr-o mulţime de bijuterii, coliere şi grumăjere, pectoral cu lanţ dublu, brăţări la încheietura inimii, brăţări pentru biceps, sandale în picioare.[181]

Costumul unei doamne nu se deosebea prea mult de cel al soţului ei. El era format dintr-o cămaşă foarte fină, iar pe deasupra dintr-o rochie albă, plisată şi transparentă ca şi cea a bărbaţilor. Aceasta se prindea pe sinul stâng şi lăsa descoperit sinul drept, se deschidea sub centură şi cobora până jos. Mânecile, împodobite cu franjuri, lăsau antebraţele descoperite, pentru a putea fi admirate mâinile

---

[179] *Pap. Ebers,* 78, 4 ssq., reţetele 616, 617, 620 ; 81, 2, ssq ; 647. 648. *Pap. Hearst.* 12, 8, reţetele 173–205.

[180] Davies, *El Amarna,* IV, 26 ; *Medinet-Habu,* 75, 112.

[181] Davies, *Neferhotep,* 36, 37, 41, 50. *Th. T.S.,* IV, 6. *Mem. Tyt.,* IV, 1, 5 ; V, 1, 7, 9, 25.

lungi şi fine şi încheietura încărcată de brăţări. Brăţările acestea erau confecţionate în toate felurile: fixe, sau cu două plăci de aur cizelate reunite prin două articulaţii. În degete, inele de aur masiv, şiraguri de perle la gât, ciucuri şi panglici de aur. Peruca frizată acoperea spatele şi umerii. În păr strălucea o diademă frumoasă de *turcoaze, de lapis-lazuli* sau de aur. Părul era legat la spate cu două şnururi cu ciucuri. Pe edificiul complicat al coafurii stătea, ca prin minune, în echilibru, un con. Nu i se cunoaşte compoziţia, dar se bănuieşte că era o pomadă parfumată. Bărbaţii purtau foarte adeseori un con asemănător.[182]

Costumul pe care l-am descris e potrivit pentru cei care trăiesc în trândăvie. Mulţimea celor de jos însă are o îmbrăcăminte mult mai practică. Ţăranii şi meşteşugarii se mulţumeau, ca şi altădată, cu un şorţ tăiat drept, strâns cu un cordon lat cât palma, fără broderii sau podoabe, fără ciucurii care garnisesc sariul asiaticilor. Oamenilor modeşti le plăceau podoabele şi bijuteriile tot aşa de mult ca şi celor bogaţi. În lipsa aurului, ei se mulţumeau cu bijuterii de ceramică şi de bronz. Muzicantele de profesie purtau, ca şi doamnele, rochie lungă şi transparentă. Adeseori ele nu-şi mai puneau niciun veşmânt, ci numai câteva bijuterii,

[182] Davies, *Neferhotep,* 15, 36, 37, 50, 52. *Mem. Tyt.,* IV, 1, 5 : V, 1, 7, 9, 25.

cordon, colier, brăţări, cercei. Servitoarele casei, pe care nu-i totdeauna uşor să le deosebeşti de copii, umblă goale, mai ales când stăpânii lor primesc musafiri, şi-şi oferă cu îndrăzneală admiraţiei acestora corpul subţire şi sprinten.

Hrana

Egiptenii, care se bucurau de dărnicia pământului lor, şi munceau din greu, se temeau de foamete. Ei ştiau că o inundaţie neîndestulătoare sau prea puternică era urmată de recolte slabe. Datoria guvernului era de a face aprovizionări serioase, după cum îl sfătuieşte şi Iosif pe faraon, interpretând visul cu vacile şi cel cu spicele. Această datorie elementară a fost, desigur, neglijată în anii care au precedat căderea Ramessizilor. O femeie, întrebată despre provenienţa aurului găsit la ea, răspunde: „L-am dobândit pentru orz, în anul hienelor, când era foamete”.[183] Era pe vremea Războiului netrebnicilor. Bandiţii se vârau peste tot, prin temple, prin palate, pe moşii, ucideau, furau, dădeau foc. Ţăranii nu vindeau merindele decât măsurate cu aur. Asemenea nenorociri făceau ca lumea să regrete invazia hicsoşilor. Dar între aceste două perioade îngrozitoare, generaţii întregi de egipteni trăiseră în belşug.

---

[183] *Pap. Br. Mus.,* 10052, XI, 7–8; cf. Vandier, *La famine dans l’Égypte ancienne,* Cairo, 1931.

Sub Setui şi mai ales sub marii Ramses, recolta fusese extraordinară. Privind basoreliefurile templelor sau picturile din mormintele particulare, vedem peste tot îngrămădite ofrande sau oameni care aduc merinde ori mină animale. În marele papirus Harris, care ne dă amănunte despre dărnicia lui Ramses al III-lea faţă de zei, sunt adesea menţionate produsele alimentare ca şi metalele preţioase, veşmintele şi parfumurile. Toate acestea dovedesc că egiptenilor le plăcea să mănânce bine, nu numai acasă la ei, dar şi în călătorie. Sinuhit găseşte în ţara Iaa, în Siria; smochine şi struguri, mai mult vin decât apă, miere şi untdelemn, tot felul de fructe, orz şi grâu, nenumărate turme, adică aproape toate produsele unei proprietăţi bogate din Egipt. „Făceam prăjituri ca de obicei, aduceam vin pentru masa de toate zilele, păsări fripte şi animale sălbatice prinse în capcană anume pentru mine, fără să mai vorbesc de ceea ce prindeau copiii mei.”[184] Nici în Egipt nu s-ar fi simţit mai bine. Pe de altă parte, nici naufragiatul; în insula lui din Marea Roşie, n-a dus-o rău. „Găseam acolo smochine şi struguri, tot felul de legume, praz minunat, castraveţi şi pepeni verzi, pepeni galbeni, peşti şi păsări sălbatice. De toate se găseau.”[185]

---

[184] *Sinuhit B,* 86–88.
[185] *Naufragé,* 47–52.

Să ne întoarcem acum în Egipt şi să facem inventarul resurselor alimentare.

Să începem cu carnea. Egiptenii au fost totdeauna mari consumatori de carne. Scenele de măcelărie şi procesiunile de animale destinate consumaţiei acoperă în mare parte pereţii mormintelor. Boul era cel mai mare furnizor de carne. Sub numele de *iua* era cunoscut boul african, animal cu trupul mare, cu coarne măreţe, cu umbletul sprinten. Mulţumită unei îngrijiri deosebite, el creştea enorm, iar când aproape nu mai putea merge, socoteau că venise vremea să-l jertfească, după cum se poate vedea în procesiunile de la Abydos şi de la Medinet-Habu.[186] După ce-i petrece o frânghie prin nas, prinzându-i şi buza inferioară, păzitorul îl mână cu uşurinţă. Animalele alese pentru jertfă sunt împodobite cu pene de struţ, care se fixează între coarne şi cu banderole duble. La intrarea templului, cortegiul este primit de un preot, care întinde mâna în care ţine căţuia cu tămâie aprinsă. Scena e explicată prin aceste cuvinte: „Consacrăm boul cu gura curată abatorului curat din templul lui Ramses-Miamun, care se uneşte cu Ta-ur". Controlorii nu vor să primească decât animale sănătoase şi ele vor fi examinate din nou după tăiere.

Boii mult mai mici şi în genere fără coarne sau cu coarne scurte, erau numiţi *undju,* iar boii cu

[186] *Wr. Atl.,* II. 185–188, *Medinet-Habu,* 173.

coarne mari, înalţi, dar mai fioroşi decât *iua* şi care nu se lăsau îndopaţi, se numeau *nega.* Niciodată nu sunt înfăţişaţi decât slabi. Unele expresii care definesc categorii de animale de măcelărie sunt greu de interpretat, ca boi de la gura turmei, boi de qite (qite este o mică unitate de greutate). Boul numit *herysa* este, presupun, cel mai frumos din grajd. Câteodată sunt menţionaţi boi de muncă din Siria şi boi din regiunea Kuch.[187]

Sub Vechiul Imperiu, animalele mărunte din pustiu aduceau o contribuţie importantă la hrana oamenilor. Egiptenii se duceau în pustiu să vâneze oryxul, gazela şi antilopele şi erau fericiţi când le prindeau vii şi încercau să le domesticească în parcurile lor. Creşterea acestor animale a pierdut mult din importanţă în vremea Ramessizilor. Ramses al III-lea trimitea vânători în deşert ca să-i aducă oryxi. În timpul domniei sale, el a oferit templului lui Amon 54 de oryxi, o antilopă-vacă, 81 de gazele. Într-o listă complimentară, pe lângă 20.620 de boi, se găsesc 367 de oryxi, mufloni şi gazele.[188] În procesiunea de la Abydos se remarcă un frumos oryx cu coarne drepte, din grajdul lui Ramses, numit în mod ciudat bou-oryx. În scenele de sacrificiu, boul este înlocuit din când în când cu un oryx. Dar nu l-am găsit

---

[187] *Pap. Harris,* I, 13, 7–8; 20 a, 3–11; 35 b, 8–14; 51 a, 13.
[188] *Pap. Harris*, I, 20 a. 13–15; 71 b, 9–10.

niciodată în scenele de măcelărie sau când e înfăţişat un praznic. De unde se poate trage concluzia că animalele din pustiu nu contau în alimentaţie, dar se credea că zeilor le face plăcere să li se sacrifice un oryx sau o gazelă, în amintirea vremurilor când egiptenii trăiau din vânătoare mai mult decât din creşterea vitelor.

Când boul era dus la abator, sarcina păstorilor era încheiată. Începea cea a măcelarilor.[189] Aceştia, în număr de patru sau cinci, atacă hotărâţi animalul şi-i vin de hac printr-o metodă care nu s-a schimbat din vremurile vechi. La început, i se leagă boului piciorul stâng cu un laţ şi capătul celălalt al frânghiei se aruncă pe spate. Un om apucă de el şi-l sileşte să-şi ridice piciorul legat. Animalul se află acum într-o poziţie nestabilă. O mulţime de oameni se agaţă de el. Cel mai îndrăzneţ îi sare pe grumaz, îl apucă de coarne şi-i trage capul îndărăt. Altul se agaţă de coadă. Cel din urmă încearcă să-i ridice un picior dindărăt. Îndată ce animalul e trântit, i se leagă picioarele dinapoi de piciorul din faţă prins în laţ. Acesta nu-i putea fi de niciun folos animalului învins, care încerca să întârzie momentul uciderii, înfuriindu-se. Un vlăjgan zdravăn îl apucă de cap, i-l trage spre spate şi-l ţine nemişcat, cu coarnele lipite de pământ, cu botul în sus. Măcelarii n-au alt

---

[189] Montet, *Vie privée,* cap. V şi pentru Noul Imperiu, *Wr. Atl.,* 188, *Medinet-Habu,* 173.

instrument decât un cuţit cu mâner solid, cu vârful rotunjit, ca să nu perforeze pielea, ceva mai lung ca mâna şi piatra de ascuţit legată de colţul şorţului. Maestrul măcelar sângerează victima. Sângele e strâns într-un vas. Dacă scena are loc în abatorul unui templu, un preot se apropie şi varsă pe rană lichidul aflat într-un ibric. Se poate ca preotul să fie în acelaşi timp un funcţionar în serviciul sănătăţii publice. Măcelarul îi pune sub nas mina stropită de sânge, zicând: „Vezi acest sânge? – E pur”, răspunde funcţionarul, care s-a aplecat ca să-şi dea mai bine seama.

Din această clipă, tăierea în bucăţi se face cu o rapiditate extraordinară. Piciorul drept, care fusese lăsat liber în timp ce victima era doborâtă, va fi cea dintâi bucată desfăcută. Ajutorul de măcelar îl ţine vertical, îl trage spre el, îl împinge la nevoie, ca să uşureze munca măcelarului, care taie tendoanele şi introduce cuţitul în încheieturi. Piciorul tăiat e lăsat pe seama hamalilor, în vreme ce se separă capul de trunchi, se despică trupul căruia i se scoate inima şi se jupoaie pielea. Cele trei picioare sunt dezlegate şi tăiate la rândul lor. Picioarele dindărăt formează trei bucăţi, coapsa, *sut,* pulpa, *iua* şi piciorul, insei. Se scot apoi rând pe rând laturile, desfăcându-se în mai multe părţi, fileul mare, care este carnea cea mai aleasă şi fileul mic. Dintre măruntaie, splina şi ficatul

erau foarte apreciate. În ce priveşte intestinul, măcelarul are prudenţa de a-l ridica încet, ca să-l golească. Munca înaintează în mijlocul exclamaţiilor, al poruncilor: „Grăbeşte-te, amice! Mai repede, pe cinstea mea! Termină cu piciorul acela! Termină odată cu inima!” Când se lucrează într-un templu, sosirea maestrului de ceremonii, uneori chiar numai pronunţarea numelui său fac să sporească zelul: „Sus, grăbeşte-te, băiete, scoate şirul de coaste înainte ca maestrul de ceremonii să vină să lucreze pe masă! Iată fileul! Du-l pe măsuţă!” Cel certat răspunde fără să arate vreo grabă: „Fac cum vrei! Fac ce-ţi place!” Câteodată măcelarul vorbeşte singur, pentru că ajutorul l-a părăsit: „Mi-e greu să fac singur toate astea!”

Cocoşul şi găina nu erau cunoscute încă, dar creşterea şi consumarea păsărilor se făceau pe scară întinsă. În marele papirus Harris ele se numără cu sutele de mii. Într-o donaţie în care se numără 3029 de patrupede, se înregistrează 126.250 de păsări. Figurează 57.810 porumbei, 25.020 de păsări acvatice prinse de vii în mlaştini, 6820 de gâşte *ro*, *1534* de gâşte *terp.* Clocitoarele sunt în număr de 4060, cocori 160, iar prepeliţele *part* se ridică la cifra enormă de 21.700. Totuşi, această listă e destul de restrânsă dacă o comparăm cu ceea ce se poate găsi cercetând în mormintele din Vechiul Imperiu şi din Imperiul de Mijloc scenele de

vânătoare şi de creştere a păsărilor. Se distingeau trei specii de prepeliţe: *djat, âiu* şi *ga,* la care se adăuga cele numite *udjâ.* Gâştele, raţele, porumbeii şi lişiţele se împărţeau în vreo cincisprezece specii, care fără îndoială că nu dispăruseră pe vremea lui Ramses, dar crescătorii ajunseseră să pună mai mult preţ pe un mic număr dintre cele pe care le credeau mai folositoare.[190] Pe stela lui Piankhi se citeşte că etiopianul, după ce a cucerit Egiptul, n-a consimţit să primească la masa lui pe prinţii din Sud şi din Deltă, care erau desfrânaţi şi mâncători de peşte, ceea ce constituia pentru palatul regal o nelegiuire, exceptându-l pe Nemarot, care nu mânca peşte, poate pentru că locuia într-un oraş de teologi, la Chmunu.[191] Nici în Noul Imperiu, nici în vremurile vechi, lista de mâncare a mortului nu cuprindea peşte. În unele nome, în unele oraşe şi în anumite epoci, era interzis să se consume anumite feluri de peşti. Toate acestea arată că dacă Piankhi nu glumea în legătură cu ceea ce era sau nu era curat, majoritatea populaţiei, chiar şi cei din temple, nu-şi făceau nicio problemă din a se hrăni cu peşte, evitând, cred, speciile mai puţin gustoase, cum era peştele *bu,* „scârbosul” şi peştele *chep* „ne curatul”. Locuitorii Deltei şi riveranii lacului Fayum erau pescari de profesie.

---

[190] *Medinet-Habu,* 148. 160, 152. *Pap. Harris,* I. 20 *b,* 53 *b.*
[191] *Urk.,* III, 54 (Piankhi, 150–153).

Un grup de granit descoperit de Mariette la Tanis, reprezintă doi bărbaţi puternici, cu barbă şi plete, care merg în pas, purtând o masă de pe care atârnă minunaţi chefali. Papirusul Harris înregistrează cantităţi considerabile de peşte printre distribuirile de merinde făcute în templele din Teba, On şi Memfis: 441.000 de peşti întregi, mai ales chefali, peşti de mărime mijlocie, alţii mari şi unii chiar atât de mari, încât era nevoie de doi oameni ca să-i ducă.[192] Trecându-le o prăjină prin branhii, îi pun pe umeri şi pleacă cu pasul sprinten, în vreme ce peştii mătură pământul cu coada. Puteau să se hrănească cu ei familii întregi.

Legumele sunt cuprinse în calendarul de la Medinet-Habu sub denumirea generală de *renput,* „produse anuale”. Ele sunt expuse pe mese sau strânse în mănunchiuri. Se menţionează ceapa şi prazul, care erau cunoscute din cele mai vechi timpuri. Un negustor din Vechiul Imperiu spune clientului său care se prezintă cu o pâine în braţe: „Aşează-te şi am să-ţi dau nişte ceapă frumoasă *(hedju) ”.* Prazul *(iaqet)* e menţionat în papirusul medical Ebers, în *Istoria lui Khufu şi a magicienilor,* şi naufragiatul îl recoltează în insula sa, unde sunt de toate. Usturoiul era foarte apreciat. Herodot pretinde că muncitorii care lucrau la piramida lui Cheops mâncau

[192] Pap. *Harris,* I, 20 b, 12–21 a, I; 65 c, 7–8.

ridichi, ceapă şi usturoi de 1600 de talanţi de argint. Poate să fie adevărat, cu toate că această informaţie n-a fost săpată pe monument, cum a crezut Herodot. Oricum ar fi, au fost găsite în mormintele tebane pachete cu usturoi. Numele hieroglific al usturoiului, *khizan,* a fost recunoscut de V. Loret în marele papirus *Harris* şi în versiunea coptă a *Bibliei.*[193] Ramses al III-lea a pus să se distribuie în temple cantităţi mari. În drum spre Ţara Făgăduinţei, evreii regretau castraveţii, pepenii verzi, prazul, ceapa şi usturoiul, pe care le aveau din belşug în Egipt.[194] Pepenii verzi, castraveţii, ca şi pepenii galbeni, apar mereu pe mesele cu ofrande, alături de mănunchiuri de papirus, pe care unii le-au luat drept legături de sparanghel. Autorii clasici au pretins că religia le interzicea să mănânce bob şi năut, ca să înveţe pe oameni să renunţe la unele bunătăţi, după cum presupune Diodor.[195] Preoţii din On şi din Memfis întrebuinţau bobul, sub domnia lui Ramses al III-lea.[196] Este adevărat că năutul seamănă uimitor cu un cap de şoim şi mai ales cu capul de şoim care se afla deasupra celui de al treilea vas funerar numit *Qebehsenuf.* Acesta nu era un motiv ca să nu-l mănânce, decât poate în anumite locuri şi în anumite zile. Salata era

---

[193] V. Loret, *L'ail chez les anciens égyptiens, Sphinx,* 1905, 135–147.
[194] *Nombres,* XI, 5.
[195] Herodot, II, 38 ; Diodor, 1, 2, 33.
[196] V. Loret, *La flore pharaonique,* nr. 152, 123–129, 157.

cultivată în grădini, pe lângă casă şi era foarte bine udată. Era planta zeului Min, a cărui statuie se înălţa adeseori în faţa unui strat cu salată. Autorul certei dintre Hor şi Seth povesteşte că Isis, ducându-se în grădina lui Seth, îl întrebă pe grădinar cu ce fel de legume se hrănise Seth. „El n-a mâncat nicio legumă în prezenţa mea, răspunse servitorul, în afară de salată.” A doua zi, Seth vine din nou în grădină, după obiceiul lui de fiecare zi şi mănâncă iar salată. Seth trecea drept desfrânat, dar Min îl întrecea. Se observase că salata îi făcea pe bărbaţi să se îndrăgostească şi pe femei, fecunde, aşa că era consumată în mare cantitate. Pe mesele de ofrandă, se văd adesea salate frumoase şi verzi. Fără îndoială că se mâncaţi crude, cum obişnuiesc arabii astăzi, cu untdelemn şi sare.[197]

Vechii egipteni, mai puţin favorizaţi decât cei de azi, nu cunoşteau nici portocalele, nici lămâile, nici bananele. Perele, piersicile, migdalele, cireşele nu şi-au făcut apariţia pe mese decât în epoca romană. Totuşi, în toate vremurile, ei au putut să se sature de struguri în timpul verii, de curmale, de smochine de sicomor, mai mici şi mai puţin bune decât cele din alte locuri. Curmalele nu sunt prea bune în Egipt, în afară de regiunea Tebaidei. Cele din palmierul african, comestibile, servesc mai

---

[197] *Pap. Chester Beatty,* I, II. 10–12 ; Heimer, *Die Gartenpflanzen im alten Aegypten,* 1–6.

curând drept medicamente. Nuca de cocos era pentru cei privilegiaţi o curiozitate foarte apreciată. Rodia, măslinul şi mărul, introduse pe vremea hicsoşilor, n-au încetat a fi cultivate şi a da fructe bune. Untdelemnul de măsline servea la luminat, ceea ce nu înseamnă că nu era întrebuinţat şi în bucătărie: Înainte de a cunoaşte măslinul, egiptenii cultivau alţi arbori care produceau ulei, dintre care cel mai însemnat era *moringa, bakul, mimusopul, balanitul, jujubierul,* pot fi şi ei adăugaţi pe lista pomilor fructiferi. Nu trebuie să uităm că multe nume de arbori şi multe numiri de plante nu sunt identificate şi nu putem completa lista fructelor şi legumelor. Sărăcimea se mulţumea adeseori să mestece măduva tulpinelor de papirus, cum se face astăzi cu tulpina trestiei de zahăr şi rizomii unor plante acvatice, din care s-au găsit în morminte cupe pline.[198]

Laptele era o adevărată delicatesă. Era strâns în vase de formă ovoidală, astupate cu un smoc de iarbă, ca să-l apere de insecte, dar neînchizându-se total gura vasului. Unele cuvinte indică produse lactate, smântână, unt, brânză, dar traducerea nu-i sigură. Sarea se pune în unele leacuri şi în unele mâncăruri de regim. Nu-i deci un motiv să credem că sarea nu era utilizată pe scară largă. Ca să dea gust dulce băuturilor şi alimentelor, egiptenii

[198] Diodor, I, 34.

foloseau mierea şi boabele de roşcovă.[199] Semnul *nodjem,* care înseamnă dulce, dulceaţă, este reprezentat printr-o păstaie a acestui arbore. Egiptenii se duceau să caute mierea şi ceara albinelor sălbatice foarte departe, în pustiu. Era o îndeletnicire specială. Strângătorii de miere se întovărăşeau cu culegătorii de răşină de terebint din oaze. Regele avea grijă să-i apere împotriva primejdiilor la care se expuneau aventurându-se departe de valea Nilului, poruncind arcaşilor să-i însoţească. Se creşteau însă albine şi în grădini. Ulcioarele de lut serveau drept stupi. Crescătorul umbla fără frică prin mijlocul albinelor. El le îndepărta cu mâna ca să strângă fagurii. Mierea era păstrată în vase mari de piatră, sigilate.[200]

Bucătăria

Utilajul bucătăriei e destul de rudimentar. El cuprinde de obicei cuptoare mobile de lut, de formă cilindrică, înalte de aproape un metru, prevăzute jos cu o uşiţă, ca să intre aerul şi să se scoată cenuşa. În interior, un grătar sau nişte bare susţineau combustibilul. Exista, bineînţeles, şi o gaură pentru fum, dar desenatorii n-au reprezentat niciodată un cuptor

---

[199] V. Loret, *La flore pharaonique,* nr. 146. Vizirul Rekhmare strânge boabele de roşcov şi mierea (Urk., IV 1040–1041). *Medinet-Habu,* 146, I, 281. *Pap. Harris,* I, 28, 46, 48.

[200] Steindorf şi Wolf. *Die Thebanische Gräberwelt.* Leipzig, 1932, 18.

cu horn. Deasupra cuptorului, se punea o oală cu două toarte, mai mult sau mai puţin adâncă, al cărei diametru depăşea puţin cuptorul. La nevoie, bucătarii se puteau lipsi de cuptor. Ei aşezau oala pe trei pietre şi puneau dedesubt câteva lemne şi cărbuni. Existau de asemenea şi lămpi de gătit, din metal, având forma unei lăzi fără fund, nu prea înaltă. Pe masa găurită era răspândit combustibilul. Am găsit în mormântul lui Psusennes o mică lampă de gătit datând din vremea lui Ramses al II-lea, care semăna cu cea descrisă. Tirajul era desigur defectuos. Supraveghind fiertura, bucătarul trebuia să manevreze într-una foalele.[201]

Cărbunii de pământ nu existau nici în Egipt, nici în ţările vecine. Bucătarii, ca şi toţi meşteşugarii care aveau nevoie de un cuptor, adică olarii, ceramiştii, cei care lucrau bronzul, n-aveau la dispoziţie decât mangal, jăratic sau lemne. Mangalul, *djâbet,* este menţionat în contractele de la Siut ca un articol de preţ. Cantităţile de mangal înregistrate în calendarul de la Medinet-Habu şi în papirusul Harris, sunt dintre cele mai modeste. Se livra în saci sau în coşuri.

Pentru a face focul, egiptenii aveau ceea ce numeau ei lemne de foc. Şi acestea erau destul de rare. Un templu aşa de important ca cel de la Karnak nu dispunea decât de şaizeci de bucăţi

---

[201] Davies, *Ken-Amun,* 58–9; *Wr. Atl.,* I. 255. 325–6, 356.

pe lună, adică de două pe zi. Lemnul era cunoscut din cele mai vechi timpuri, deoarece un semn hieroglific aparţinând celui mai vechi repertoriu ne redă o imagine a lui. Obiectul se compunea din două părţi, o tijă ascuţită la vârf, mai groasă la bază şi un fel de cupă. Acestea veneau din ţările sudului. În insula sa din Marea Roşie, naufragiatul din poveste găseşte unul la îndemână şi aprinde focul, după care pregăteşte o ofrandă pentru zei şi o mâncare pentru el. În gospodăriile egiptene care nu aveau parte de distribuţiile oficiale, oamenii aprindeau focul destul de greu. Nu aveau altceva de făcut decât să roage pe un vecin binevoitor şi prevăzător să le dea câţiva cărbuni aprinşi.

În afară de cuptor, lampă de gătit, provizie de combustibil şi lemne de foc, ustensilele de bucătărie mai cuprindeau oale, lighenaşe, căni şi ulcioare de lut, fără să mai vorbim de ulcioarele, baloturile, sacii, coşurile şi panerele care serveau la transportarea proviziilor, mese cu trei sau patru picioare pentru a toca sau a tăia carnea ori peştele, sau pentru a curăţa legumele, mese joase pentru a putea lucra stând pe vine, grinzi de care se agăţau carnea şi păsările.

Se cunosc, în limba egipteană, două verbe care se referă la prepararea alimentelor: *psy* şi *acher.* Cel clintii se aplică atât laptelui, cât şi cărnii. Se pare deci că am putea să-l traducem

prin „a fierbe”. În unele cazuri, se punea pe vatră o oală adâncă. Bucăţile de carne depăşeau marginile, ceea ce ne face să presupunem că pluteau într-o zeamă, dar nu ştim dacă acea carne fiartă era servită aşa cum era. Sau tocată şi amestecată cu legume şi condimente, sub formă de chiftele sau plăcinte. Egiptenii n-au lăsat cărţi de bucate, dar ne putem face o idee despre ingeniozitatea lor în această privinţă din papirusurile medicale în care au fost consemnate reţete împotriva bolilor intestinale. Ei ştiau că untul sau smântâna *(smy),* grăsimea de gâscă, grăsimea de viţel, sunt foarte bune pentru pregătirea bucatelor.[202] În bucătăria lui Rekhmarê, oala care s-a pus pe cuptor e prea puţin înaltă pentru supă. În clipa când bucătarul pune grăsimea, după cum spune legenda, un ajutor mestecă în oală cu o unealtă cu mâner lung, care nu ştim dacă se termină cu o furculiţă sau cu o lingură. Deci probabil că nu era vorba de supă, ci de vreo mâncare cu sos.

Cuvântul *acher* se întrebuinţa pentru fripturi la grătar. De preferinţă, păsările erau fripte la grătar. După ce bucătarul jumulea şi curăţa o gâscă sau o raţă, îi tăia capul, vârful aripilor şi labele, o punea în frigare şi o ţinea întinsă deasupra unei sobiţe.

Nu numai păsările erau pregătite astfel, ci şi

---

[202] *Pap. Harris,* 6, 14, 10, 12, 13, 13, 20, 20. *Pap. Hearst,* 2, 12, 3, 12, 34.

carnea care se numeşte *acher,* „friptă la frigare”. Muşchiul, care înseamnă „carne aleasă”, „pulpa, *hâ,* în genere „carne”, erau, de asemenea, după toate probabilităţile, fripte la frigare.

Iată ce a observat Herodot în legătură cu peştii şi păsările. „Ei mănâncă anumiţi peşti uscaţi la soare şi nefierţi, alţii ţinuţi în saramură. Dintre păsări, mănâncă crude prepeliţele, raţele şi păsărelele, pe care întâi le sărează. Peştii şi celelalte păsări se mănâncă fierte.”[203] De altfel, documentele figurate şi textele confirmă această observaţie. Chefalii şi alţi peşti, aduşi în paporniţe, sunt vărsaţi pe jos. Un om aşezat pe un scăunel ia un cuţit şi-i taie ca să-i pună la uscat. Stăpânul şi soţia lui se interesează de această operaţie şi nici măcar nu-şi feresc nasul. Icrele de chefal sunt puse de o parte, pentru a fi pregătite şi conservate.[204] Mari cantităţi de peşti spintecaţi erau expediate în temple odată cu peşti întregi, proaspeţi. Templele primeau de asemenea vase pline cu peşti. Câteodată erau spintecate şi păsări de baltă lângă locul unde se puneau peştii la uscat, evident ca să fie şi ele sărate şi uscate. Păsările de baltă, care se trimiteau templelor, erau când vii, când curăţate spre a fi mâncate repede, când, în sfârşit, spintecate şi uscate spre a se

---

[203] Herodot, II, 77.

[204] *Wr. Atl.,* I, 84; *Mem. Tyt.,* I, 22, 11. *Bull. Inst. d’Egypte.* XXI, 215.

putea păstra câtva timp.[205]

Brutăria

În pancartele Vechiului Imperiu se pot număra cincisprezece cuvinte care înseamnă pâine sau prăjituri. Altele pot fi dibuite ici şi colo prin diferite texte. Este imposibil să descriem aceste pâini sau prăjituri, care se deosebeau prin calitatea făinii, prin formă, gradul de coacere, prin produsele care se amestecau în ele, ca miere, lapte, fructe, ouă, grăsime sau unt. Făina provenea din trei feluri de cereale: orz, iot, grâu, boti şi un alt fel de grâu, sut. Oamenii bogaţi îşi aveau proviziile de grâne alături de casă sau în hambarele de pe acoperiş. Se putea măcina şi face pâinea la domiciliu. Acelaşi lucru se făcea şi în temple, dar putem presupune că existau morari şi brutari liberi, care trăiau pe socoteala lor şi care munceau pentru o clientelă săracă. Boabele, curăţate de impurităţi, erau lăsate pe seama unei echipe care cuprinde mai mult femei decât bărbaţi.[206] Cea dintâi muncă era făcută de bărbaţi. Se punea o cantitate mică de boabe într-o piuă de piatră. Doi sau trei vlăjgani le pisau în cadenţă, cu nişte măciuci grele, lungi de doi coti. Femeile cerneau aceste

[205] *Pap. Harris,* I, 16, 20 b, 36 a, 65 c; *Mem. Tyt.* 1, 26; *Wr. Atl.,* I, 16, 22.

[206] *Wr. Atl.,* I, 180, 336; Montet, *Vie privée,* 231, 236; Davies, *Fire theban tombs,* 38.

boabe zdrobite, puneau la o parte tărâţele, destinate animalelor şi restul îl dădeau la măcinat. Piatra de moară conică nu se întrebuinţa pe atunci. Utilajul se compunea dintr-un jgheab cu două compartimente şi dintr-o piatră mare. Boabele erau puse în despărţitura de sus. Morăriţa, îndoită de spate, plimba piatra peste boabe şi făina cădea în compartimentul de jos. Se cernea şi operaţia era reluată până ce făina căpăta fineţea dorită, în timp ce lucrătorii cântau: „Toţi zeii acestei ţări să dea stăpânului nostru putere şi sănătate!” Nu se pregătea decât cantitatea de făină necesară pentru pâinea zilei. În adevăr, pe picturi se vede cum brutarii lucrează alături de morari şi adeseori în mijlocul lor. Fără zăbavă, o femeie aşază deasupra unei vetre nişte forme conice, în aşa fel, încât interiorul să fie ars de flacără. Ea întreţine focul cu ajutorul unor foaie şi-şi apără ochii cu mâna liberă. Când formele au atins temperatura potrivită, sunt puse pe o scândură cu găuri rotunde şi sunt umplute cu aluatul care-a fost frământat şi amestecat cu drojdie. Când pâinile sunt coapte, sunt scoase din forme. Sunt numărate, căci în Egipt totul se numără şi coşurile pline se duc fericiţilor care vor mânca pâine.

Acest fel de a face pâine era practicat încă din vremea Vechiului Imperiu. Se făcea greu şi cerea un personal numeros, care trebuia bine

hrănit, dacă nu era plătit. O pictură ne arată un copil care vine cu o străchinuţă în mână, în clipa când mama lui e gata să întindă aluatul cu amândouă mâinile. El o roagă să-i dea o plăcintă, căci îi e foame.

Ea îi zice hipopotam şi-l ocărăşte că mănâncă mai mult decât un sclav de-al regelui.[207]

În Noul Imperiu se proceda în acelaşi fel, dar acum existau cuptoare în care se puteau coace mai multe pâini deodată.[208] De altfel, egiptenii au ştiut totdeauna să coacă plăcintuţe în nisipul fierbinte, aşa cum fac şi acum beduinii.

Băuturile

Berea era băutura naţională a egiptenilor.[209] Se bea bere peste tot, acasă, pe ţarină, în barcă, în cârciumi. Când Sinuhit, graţiat, se întoarce cu barca de la Calea lui Horus la Ity-taui, el se obişnuieşte din nou cu viaţa egipteană bând bere, de care fusese lipsit atâta timp. Berea egipteană se făcea din orz sau din grâu şi din curmale. Utilajul era alcătuit din nişte vase asemănătoare cu cele ale brutarului, dar mult mai mari, un coş şi un întreg sortiment de ulcioare şi de ligheane de lut. Se începea prin fabricarea pâinii. Ca şi în brutării, în jurul vetrei

[207] *Th. T.S.,* II, 11.
[208] Pendlebury, *Les fouilles de Tell el Amarna,* 139.
[209] Montet, *Vie privée,* 242–254 ; Davies, *Ken-Amun,* 58 ; *Th. T. S.,* II, 8–10 ; Davies, *Five theban tombs,* 39.

se ridica o piramidă de vase. În acelaşi timp, se pregătea un aluat numit *uadjit,* „proaspăt”, care se vărsa în tiparele fierbinţi, dar care nu rămânea acolo decât atât cât trebuia ca să se rumenească coaja. Interiorul trebuia să rămână crud. Aceste pâini coapte pe jumătate erau fărâmiţate într-un lighean mare şi amestecate cu un lichid îndulcit cu curmale. Se amesteca totul cu malţ şi se filtra. În curând, lichidul începea să fermenteze. Nu rămânea decât să fie pus în ulcioare, astupat cu un căpăcel şi cu puţin ipsos. Astfel pregătite, ulcioarele puteau să călătorească. Pentru consumaţie, berea era vărsată în căni de unul sau doi litri. Băutorii aveau pahare de piatră, de faianţă sau de metal. Berea amară, pe care nubienii o fabricau cam în acelaşi fel, nu se păstra decât puţin timp. Regelui defunct i se promiteau pâini care nu se vor sfărâma şi bere care nu se va înăcri. Aceasta însemna că berea celor vii se înăcrea adeseori.

Când Egiptul începu să fie guvernat de o dinastie din Deltă, amatorii de vin, darul divin al lui Osiris, care nu lipsise niciodată, deveniră mai numeroşi ca oricând. Pe atunci, se făcea un comerţ întins cu vin. Inscripţiile ne vorbesc despre un funcţionar de la palatul regal, însărcinat cu aprovizionarea, care ajunge în apropiere de Pi-Ramses cu trei corăbii ale lui şi cu nişte şlepuri furnizate de castelul de milioane

de ani a lui Usirmara. El îmbarcă 21 de persoane, 1500 de ulcioare sigilate cu vin, 50 de ulcioare cu o băutură numită *chedeh,* 50 cu o altă băutură numită *pa-ur,* apoi coşuri cu struguri şi granate, şi altele al căror conţinut nu este semnalat.[210] Se poate presupune că una din cele două băuturi este grenadină şi cealaltă un lichior derivat din vin. Oricum ar fi, *chedeh*-ul este adeseori amintit alături de vin. Studenţii tineri se îmbătau atât de bine şi cu una şi cu cealaltă, spre marea supărare a bătrânilor scribi.

În Ramesseum s-a găsit un mare număr de ulcioare de vin, sparte bineînţeles, care purtau, cu scriere hieratică, interesante indicaţii privind mai ales provenienţa lor.[211]

Cea mai mare parte din podgorii se aflau în Delta şi mai ales în regiunea ei orientală. Se indică „vin bun de a opta oară” sau „vin de a treia oară” sau „vin dulce”. Aş presupune că vinul dulce este vin nou, că a treia, a opta oară înseamnă a treia, a opta pritocire. Pritocirile sunt dese, în adevăr, unul din mijloacele prin care vinul e împiedicat de a se altera; un alt mijloc este fierberea. Am impresia că o pictură de la Beni-Hassan, nu prea bine conservată, se referă la această operaţie.[212] Nu ştiu dacă

---

[210] *Bibl. aeg.,* VII, 41–42.
[211] *AZ.* LVIII. 25.
[212] Newberry, *Beni-Hassan,* II, 6 ; *Bull. L.F.A.O.,* IX, 8, 9.

egiptenii ungeau cu răşină interiorul ulcioarelor, aşa cum făceau grecii. Ne îndoim, căci calitatea pe care-o apreciau ei la vin era dulceaţa, care întrecea dulceaţa mierii.

Masa

Am terminat inventarul principalelor resurse de care dispuneau familiile egiptene pentru a se hrăni în cursul anului. Lipsesc documentele care ne-ar ajuta să descriem în amănunt mesele luate acasă. Un lucru cel puţin este sigur: egiptenii mâncau stând jos, singuri sau câte doi, în faţa unei măsuţe pe care erau aşezate diferite feluri de mâncare: carne, păsări, legume şi fructe. Copiii se aşezau pe perne sau chiar pe rogojină.

Familia nu se aduna pentru gustarea de dimineaţă. Tatăl era servit îndată ce-şi termina toaleta. I se aducea pâine şi bere, o bucată de carne şi o prăjitură *(chens).* La fel şi mama, lua gustarea în timp ce era coafată sau îndată după aceea. Într-o pictură tebană[213], se vede cum servitoarea aduce un pahar stăpânei care ţine încă oglinda în mână. Alături, pe o masă, se află un coşuleţ şi două vase. Lista celor două mese importante cuprindea, după toate probabilităţile, carne, legume şi fructele sezonului, pâine şi prăjituri, totul stropit din

[213] Farina, *La pittura egiziana,* 17.

belşug cu bere. Nu este deloc sigur că egiptenii, chiar cei din clasa mai înstărită, mâncau carne la toate mesele. Nu trebuie să uităm că Egiptul e o ţară caldă şi comerţul cu amănuntul era abia la început. Puteau să taie un bou numai cei care erau siguri că-l vor consuma în trei sau patru zile, marii proprietari care aveau un personal numeros, oamenii templelor, cei care dădeau un ospăţ, iar oamenii de jos numai pentru sărbători şi pelerinaje. Nu cunosc decât un singur basorelief reprezentând oameni gata să ia masa. El se află într-un mormânt din El-Amarna şi mesenii sunt Akhenaton şi familia.[214] Regele mănâncă cu poftă un muşchi împănat şi regina o pasăre. Regina-mamă duce ceva la gură şi cu cealaltă mână întinde o bucată uneia din micile prinţese, aşezată lângă ea pe o pernă. Alături se văd câteva mese încărcate cu bucate, dar nu există nici farfurii, nici cupe, nici talere, nici castroane. Acest fapt e cu atât mai surprinzător, cu cât colecţiile noastre arheologice cuprind o veselă numeroasă şi variată, care era întrebuinţată pentru servi rea supelor, a bucatelor garnisite cu sos, a compoturilor, a dulciurilor şi a cremelor. Îmi închipui aşadar că la un moment dat, se împărţeau mesenilor nu numai farfurii, dar şi cuţite, linguri şi furculiţe, căci obiecte de acest fel, chiar dacă nu sunt prea frecvente, există

[214] Davies, *El Amarna,* III, 4–6.

totuşi în muzeele noastre. Luvrul posedă o admirabilă serie de linguri de lemn, ale căror cozi sunt împodobite cu cea mai graţioasă fantezie, dar care poate n-au fost întrebuinţate niciodată. Am găsit deasupra mormântului lui Osorkon al II-lea o lingură a cărei adâncitură era ţinută de o mână şi se termina printr-o coadă dintr-un tub de metal. Observăm pe de altă parte că un serviciu de toaletă, compus dintr-o cană şi un lighean, este de obicei aşezat sub masa încărcată cu alimente.[215] Toate acestea dovedesc că egiptenii mâncau cu degetele.

După prânz, se servea o gustare pe la ora patru sau cinci, care era urmată fie de o nouă etapă de lucru, fie de distracţii.

Seara

Toamna şi iarna, ţăranul nu se întorcea de pe ţarină decât la căderea nopţii. Atunci, el se aştepta să-şi găsească locuinţa luminată. Intrând în casa scufundată în întuneric, Anupu are imediat presimţirea unei catastrofe. În timpul serii, chiar şi ţăranii puteau avea lumină, în zilele scurte, şcolarii şi meşteşugarii îşi continuau lucrul la lumina lămpilor.[216] Lămpile ardeau fie cu ulei de ricin, fie cu untdelemn de

[215] *Th. T.S.,* III, 6. Basorelief din mormântul lui Haremheb (Berlin, 20365).
[216] Ernian-Ranke. *Aegypten...* 218.

măsline. Muzeele noastre nu sunt bogate în materiale de luminat. Într-un mormânt din prima dinastie, am găsit o frumoasă lampă de piatră, care are forma unei corole de papirus, prevăzută cu un inel orizontal prin care trecea fitilul.[217] Alte lămpi au formă de crin. Există la Luvru cupe mici de lut, rotunde şi plate, în care a rămas de atunci o bucată de fitil ca o sfoară înnegrită, ce trebuie să fi fost unsă cu grăsime. Sunt lămpi cu totul obişnuite, de care s-au servit muncitorii din necropole pentru a lucra în morminte. Se fabricau de asemenea şi lumânări de seu, care se aprindeau în temple în seara şi noaptea de Anul nou sau în noaptea sărbătorii *uaga.* Erau obiecte preţioase, căci funcţionarul templului care le păzea era plătit foarte scump şi după ce erau folosite le preda preotului dublului lui Hapi-Djefai, care lumina cu ele statuia stăpânului său.[218] Cel ce murea trebuia să-şi aibă lampa aprinsă până la răsăritul soarelui şi i se ofereau, cu ocazia celor cinci zile epagomene, cinci ustensile de formă conică, prevăzute cu un mâner, care evocau un copac. Partea superioară, unsă cu ceară, se putea aprinde. Aceste lămpi luminau singurătatea mormântului, dar n-avem dovezi că ar fi folosit şi celor vii.[219]

---

[217] *Kêmi,* VIII.

[218] Siut, I, contractele V, VII şi IX.

[219] Davies, *A peculiar form of N.K. lamp. J.E.A.,* X. 9–14 ; *Urk.,* IV, 117 : „Să fie aprinsă lampa pentru tine, în timpul nopţii, până ce soarele

Aceste câteva informaţii nu ne dau o idee prea clară despre luminarea locuinţelor. De altfel, serile nu erau prea lungi. Egiptenii se sculau în zori şi se culcau devreme, cu excepţia preoţilor şi a gărzilor care făceau serviciu de noapte. Regele Amenemhat I, descriind lovitura de stat care l-a convins de ingratitudinea oamenilor, spune că după masa *mesyt,* venind noaptea, se odihnise o oră, apoi, culcându-se în patul lui, pradă oboselii, nu întârziase să adoarmă.[220] Astfel, după masa de seară, egiptenii şedeau o oră sau două de vorbă în jurul unei lămpi fumegânde, apoi în casă se făcea linişte.

Ospăţurile

Ocupaţiile unui egiptean bogat îi lăsau destul timp liber, pe care el se pricepea cum să-l folosească. Îl atrăgeau vânătoarea în deşert, plimbarea, pelerinajele, pescuitul şi vânătoarea în mlaştini, ca şi cârciumile. Dar mai avea la îndemână şi alte distracţii tot aşa de plăcute. De acestea vrem să ne ocupăm mai întâi.

Una din marile plăceri ale egiptenilor era aceea de a aduna la ei, pentru prânz sau pentru cină, un mare număr de rude şi de prieteni. În

---

răsare din nou”!

[220] Maspero, *Les enseignements d’Amenemhat I-er à son fils Sanuasrât* I. P. 10.

morminte au fost adeseori prezentate banchete date în locuinţele eterne, în palatele veşnice. Mesenii erau înfăţişaţi ca nişte umbre, dar aceste banchete sunt imaginea acelora pe care stăpânul mormântului le oferise pe când se afla în viaţă. Aceste picturi, precum şi câteva pasaje ale moraliştilor şi povestitorilor ne vor ajuta să descriem o masă prietenească într-o casă cu vază.

Masa era, desigur, precedată de o mare agitaţie prin magazine, în bucătărie şi în toată casa. Se tăia un bou, după metodele cunoscute. Îl îmbucătăţeau, din părţile cele mai bune se pregăteau fripturi la grătar, la tavă, apoi sosurile. Se frigeau la frigare câteva gâşte. Berea era pregătită în ulcioare ca şi vinul şi lichiorurile. Fructele, aşezate în piramide în fructiere şi în coşuri. Totul era ţinut la adăpost de muşte şi de praf. Se scoteau din dulapuri cupele de aur şi de argint, vesela de alabastru şi vasele de ceramică pictată. Apa se răcea în amfore. Casa fusese spălată, dereticată, lustruită, aleile grădinii măturate, frunzele strânse. Se aduceau muzicanţi, cântăreţi şi dansatori de ambele sexe. Portarii pregătiţi aşteptau invitaţii.

Dacă erau aşteptate personaje importante, stăpânii casei stăteau în picioare, lângă intrare şi străbăteau grădina împreună cu oaspeţii lor. Aşa făceau şi preoţii când regele se ducea la

templu. Însuşi stăpânul casei, dacă se întorcea de la palat încărcat cu darurile suveranului, îi găsea pe ai săi adunaţi în faţa uşii principale. Se putea întâmpla ca stăpânii să se afle în sala de recepţie, iar faraonul în sala de audienţe. Atunci oaspeţii erau primiţi de copii şi de servitori.

Egiptenii foloseau mult complimentele. Dacă erau în stare să epuizeze toate resursele vocabularului pentru propriul lor elogiu, de pe stelele destinate posterităţii ne dăm seama că mesenii întrebuinţau faţă de cei care-i invitase, aproape aceiaşi termeni pe care-i citim pe un papirus ramessid. „Mila lui Amon să fie în inima ta! Să-ţi dăruiască o bătrâneţe fericită! Să-ţi petreci viaţa în bucurie şi să ajungi la înalte demnităţi. Buzele tale sunt sănătoase, membrele tale puternice. Ochiul tău vede departe. Eşti îmbrăcat în haine de in. Ai un echipaj, biciul cu mâner de aur e în mâna ta. Dârlogi noi sunt în stăpânirea ta. Sunt înhămaţi mânji din Siria. Înaintea ta aleargă negri ca să-ţi înlesnească plimbarea. Cobori în barca ta de brad, împodobită de la proră la pupă. Ajungi la casa ta, pe care tu însuţi ai construit-o. Gura ta e plină de vin, de bere, de pline, de carne şi de prăjituri. Boii sunt tăiaţi în bucăţi. Vinul e desfundat. Un cântec suav răsună alături de tine. În jurul tău se răspândesc parfumuri. Şeful grădinii tale îţi prezintă ghirlande. Păzitorul oazelor tale îţi aduce prepeliţe, mai marele

pescarilor îţi aduce peşti. Corabia ta a sosit din Siria încărcată cu toate bunătăţile. Staulul tău e plin cu viţei. Torcătoarele tale lucrează. Eşti sănătos şi duşmanii tăi cad. Ceea ce se spune despre tine (rău) nu există. Intri în faţa Eneadei zeilor şi ieşi de acolo triumfător."[221]

Gazdele puteau alege între mai multe formule. Ei puteau şopti, pe un ton uşor protector, un „bine aţi venit, bine aţi venit" sau „pâine şi bere" sau chemând binecuvântarea zeilor asupra celor veniţi: „Viaţă, sănătate, putere. Să fii în graţiile lui Amonrâsonter. Rog pe Pra-Harakhte, pe Seth şi pe Neplitys, pe toţi zeii şi pe toate zeiţele din cer să-ţi dăruiască sănătate, să-ţi dăruiască viaţă, ca să te pot vedea sănătos şi să te strâng în braţe."[222]

Iată o urare pentru un curtean*: „Rog* pe Pra-Harakhte, de când se scoală şi până se culcă, pe toţi zeii de la Pi-Ramses, pe marele Ka al lui Pra-Harakhte, să-ţi îngăduie să fii în graţiile lui Amonrâsonter. Banre-Miamun, viaţă, sănătate, putere, bunul tău domn să-ţi dea viaţă, sănătate, putere, în fiecare zi".[223]

După ce au terminat cu complimentele, după ce s-au îmbrăţişat cum se cuvine, nu mai rămânea decât să se aşeze. Stăpânii casei se aşază pe jilţuri cu spătar înalt, cu lemnăria

---

[221] *Bibl. aeg.,* VII, 37, 38. Urări asemănătoare, *Bibl. aeg.,* VI I, 24.
[222] *Bibl. aeg.,* VII, 5–6; Ann. S.A.E., XL, 605.
[223] *Bibl. aeg.,* VII, 7.

încrustată cu aur şi argint, cu turcoaze, cornalină şi lapis-lazuli. La dispoziţia câtorva invitaţi sunt puse jilţuri tot aşa de luxoase. Ceilalţi se mulţumesc cu taburete în formă de X şi chiar cu scăunele cu picioare verticale. La cei săraci, invitaţii se aşază pur şi simplu pe rogojini. Fetele preferă perne de piele foarte frumos lucrate. Bărbaţii se aliniază de o parte, femeile de alta.[224] Moralistul Ptah-hotep, care ştie la ce trebuie să se aştepte, recomandă tinerilor şi chiar bărbaţilor maturi, invitaţi într-o casă prietenă, să nu se uite prea mult înspre femei.[225] Când bărbaţii şi femeile se amestecă, cei căsătoriţi nu sunt despărţiţi. Dacă vrea, invitatul poate sta lângă soţia sa.

Servitorii şi servitoarele încep să circule printre convivi, împărţind flori şi parfumuri. Servitoarele sunt întotdeauna tinere şi drăguţe. Rochia transparentă nu ascunde nimic din farmecele lor. Adeseori chiar, ele n-au pe trup decât un grumăjer şi o centură. În curând, toate doamnele şi toţii bărbaţii au o floare de lotus în mână. Îndată, fiecare va avea pe cap un con de culoare albă. Servitoarele îl confecţionează dintr-o pomadă parfumată, pe care o scot dintr-o cupă mare. Stăpânii, fetele casei şi servitoarele poartă şi ele pe cap acest

[224] Scenele cu banchete sunt frecvente în mormintele tebane: *Pahéri,* 6–7; Davies, *Neferhotep,* 18; *Th. T.S.,* I, 6. 15; III, 4–6; III, 21; *Mem. Tyt.,* I, 15; IV, 5; *Wr. Atl.,* I, 7; I, 10; 8, 9, 91.

[225] *Ptah-hotep,* ed. Dévaud, maxima 18, 277, 278.

accesoriu, indispensabil unei recepţii. La acest fapt făceau aluzie cuvintele din omagiul citat mai sus: „În jurul tău se răspândesc parfumuri”. Nu există zi fericită fără parfum. Era necesar pentru a îndepărta mirosul berii, al vinului, al fripturilor la grătar. Servitoarele care poartă conul pe cap nu par să fie stingherite în serviciul lor din această pricină. Desenatorii, care nu pierd niciodată ocazia de a reprezenta episoade nostime sau groteşti până şi în morminte, n-au pictat niciodată acest accesoriu căzând de pe cap. În timp ce-l confecţionează cu mâini îndemânatice, servitoarele îndreaptă grumăjerul unui invitat, care pare să se fi deranjat.

A sosit momentul să se servească tot ce-au pregătit bucătarii şi cofetarii pentru recepţie. Se găsesc de toate, ca să satisfacă chiar şi pe cei mai pretenţioşi, căci bătrânul Ptah-hotep, dacă recomandă invitaţilor să fie discreţi cu ocheadele şi cu vorbele, te sfătuieşte, pe de altă parte, să-i satisfaci pe oaspeţi după mijloacele de care dispui, ca să meriţi lauda zeului şi să capeţi un bun renume. Pentru aceasta, trebuie să adaugi la plăcerile gurii şi bucuria auzului. În timp ce mesenii se instalează, muzicanţii intră cu instrumentele lor.

Egiptenii au iubit întotdeauna muzica. Ei au iubit-o chiar şi înainte de inventarea instrumentelor, pe când nu ştiau decât să bată din palme spre a acompania vocea. Flautul,

oboiul, harpa şi-au făcut apariţia de pe vremea piramidelor. Aceste instrumente se asociază pentru duete sau trio-uri şi se poate asocia harpa sau vreunul din cele trei instrumente sau toate trei deodată cu vocea şi cu mâinile. Începând din Noul Imperiu, în parte şi datorită exemplului popoarelor învecinate, posibilităţile instrumentale sunt într-un adevărat progres. Harpele sunt mai voluminoase. Corpul sonor şi-a dublat volumul şi coardele sunt mai numeroase. Se construiesc harpe portative, harpe de mărime mijlocie prevăzute cu picior şi harpe monumentale, care sunt adevărate opere de artă, acoperite cu ornamente florale sau geometrice, împodobite cu un cap de leu aurit, care se fixează la extremitatea superioară sau se adaugă la bază. Ţitera este importată din Asia. Nomazii din Amu se prezintă guvernatorului nomei Oryx cântând din ţiteră. Muzicanţi cu figuri străine cântă câteodată dintr-o ţiteră cu picior. Ţiterele portative, adeseori foarte elegante, n-au decât cinci coarde. Flautul dublu nu mai e ca altădată, format din tuburi paralele, aşezate unul lângă altul, ci din două tuburi care formează un unghi ascuţit. Lăuta este o cutiuţă alungită, turtită în ambele părţi şi prevăzută cu un gât lung, împodobit cu banderole, pe care sunt întinse patru corzi. Tamburinele sunt rotunde sau pătrate: se foloseau mai ales la serbările

populare şi religioase. La fel şi celelalte instrumente de percuţie, crotalele şi sistrele, căci zeiţa Hathor, căreia îi erau consacrate, era protectoarea banchetelor şi a muzicii. Crotalele, în limba egipteană *menat,* erau făcute din două plachete asemănătoare de fildeş, sau de lemn, care atârnau de un cordon. Sistrele reprezentau un cap al zeiţei Hathor pus pe un mâner. Coarnele erau înlocuite prin două anexe mult mai lungi, de metal, între care erau întinse fire, tot de metal, şi care traversau mici cimbale din acelaşi material. Mişcând sistrele, se produceau, după voie, sunete lungi sau scurte, foarte potrivite pentru a acompania cântecul sau a-i da ritm. Crotalele corespundeau castanietelor noastre. Cei care în zilele de azi au aplaudat pe Argentina sau pe vreo altă dansatoare spaniolă, îşi pot închipui cu uşurinţă cum foloseau egiptenii crotalele şi sistrele. De altfel, cântăreţele se acompaniau singure, bătând din palme. Dansul completa distracţiile. Câteodată se producea şi câte o acrobată. Aplecată pe spate, părul i se revărsa până jos.[226]

După ce foamea era potolită, reuniunea se prelungea cu cântece, muzică şi dansuri. Acum se consumau cu mare plăcere dulciuri, deoarece

---

[226] *Wr. Atl.,* I 145; Davies, *El Amarna.* V, 5 şi V. Loret, *Note sur les instruments de musique de l'Égypte ancienne,* în *l'Enciclopédie de la musique,* de Lavignac, Paris, 1913, 1–34; Th. Gerold, *Histoire de la musique des origines à la fin du XIV-e siècle,* Paris, 1936. Cap. I. Un acrobat: *Wr. Atl.* I, 179; Altul: Maspero, *Histoire.* II, 529.

ele satisfăceau doar plăcerea gustului. La nevoie, cântăreţii improvizau versuri care ridicau în slavă dărnicia gazdei sau bunătatea zeilor. „... Perfecţiunea sa se află în toate inimile... Ptah a făcut aceasta cu propriile sale mâini. Canalele sunt pline cu apă proaspătă. Pământul este inundat de iubirea sa”. „E o zi fericită, zicea altul, ziua în care ne gândim la frumuseţea lui Amon. Ce bucurie să se poată auzi lauda noastră până în cer!” Era bine să mulţumeşti zeilor, dar toţi ştiau că aici, pe pământ, ne bucurăm puţin timp de darurile lor. Să profităm deci din plin de această zi frumoasă, în care mila zeilor şi dărnicia gazdei se completează de minune. Harpistul lui Neferhotep amintea la un banchet aceste adevăruri:

„Trupurile mor, de pe vremea când zeii trăiau pe pământ, şi tinerele generaţii le iau locul. Atâta vreme cât Ra va răsări dimineaţa şi Tum va apune la Manu, bărbaţii vor procrea, femeile vor zămisli, nasurile vor respira, iar ceea ce s-a născut îşi va afla locul. Fă o zi fericită, o, preot! Să ţi se dea parfumuri din cele mai bune, esenţe pentru mirosul tău, ghirlande şi crini pentru grumazul tău şi pentru grumazul sorei tale iubite care stă alături de tine, să fie cântece şi muzică înaintea ta. Uitând deci de toate relele, nu te mai gândi decât la bucurii, până când va veni ziua în care va trebui să treci în

lumea linişti. Fă o zi fericită, Neferhotep, cu judecată dreaptă, minunat părinte divin, cu mâinile curate. Am auzit tot ce li s-a întâmplat (strămoşilor). Zidurile lor sunt distruse. Locul lor nu mai există. Ei înşişi sunt ca şi când n-au existat niciodată. Numai zidurile tale sunt puternice. Tu ai plantat sicomori pe marginea lacului tău. Sufletul tău stă sub ei şi bea din apa lacului. Urmează-ţi îndemnurile inimii atâta vreme cât eşti pe pământ. Dă pâine celui care nu are, ca să-ţi câştigi pentru totdeauna un bun renume. Fă o zi fericită... Gândeşte-te la ziua când vei îi condus în ţara care-i amestecă pe oameni. Nu există om care să-şi fi luat cu el acolo toate bunurile. De acolo nu te mai poţi întoarce”.[227]

Un alt cântăreţ din harpă vorbeşte despre inutilitatea eforturilor omeneşti de a învinge moartea. În vremea Ramessizilor, Egiptul era de mult o ţară veche şi oricine putea să vadă ce se întâmplase cu piramidele! „Zeii care-au fost odinioară şi care se odihnesc în piramidele lor şi chiar manii care sunt înmormântaţi în piramidele lor din care s-au construit castele, nu mai sunt! Ce s-a întâmplat cu ei?... Am auzit cuvintele lui Imhotep şi ale lui Hardidif care se cântă în cântece al căror număr e mare. Zidurile lor sunt distruse, locurile lor nu mai există, ca şi

[227] *Br. Mus.* 37984. Bénédite, *Le tombeaux de Neferhotpu; Miss. Fr.,* V, pl. 4, p 529–531 şi Maspero. *Études égyptiennes,* I, 172–177.

când n-ar fi fost niciodată. Nu se mai duce nimeni să slăvească darurile şi faptele lor.

Urmează-ţi dorinţele inimii, atâta vreme cât trăieşti. Îmbracă-te în veşminte de in. Unge-te cu tot ce e mai minunat din parfumurile zeului... Urmează-ţi inima şi fericirea atâta vreme cât vei fi pe pământ... Nu-ţi întrista inima, până nu va veni ziua când te vei ruga, când zeul, a cărui inimă nu mai bate, o să-i asculte pe cei care-l imploră...”[228]

În epoca mai nouă, egiptenii nu se mai mulţumeau să compare prin cuvinte tristeţea împărăţiei morţilor cu bunurile vieţii şi să îndemne pe convivi să profite de acestea din urmă. După unii autori greci, care de data aceasta par bine informaţi, aflăm că la banchetele celor bogaţi, după ce masa lua sfârşit, se aducea o figurină de lemn într-un sicriu, pictată şi sculptată exact ca un mort, desigur ca mumie şi nu ca schelet, cum ar crede poate modernii. Am găsit la Tanis, într-o casă particulară, statuete de mumii care măsurau cam un cot lungime şi care poate au servit în acest scop. Gazda arată deci această figurină fiecăruia dintre meseni, zicându-i: „Uită-te la aceasta şi apoi bea şi bucură-te, căci odată mort, vei fi ca ea”. Iată ce fac egiptenii când sunt adunaţi la băutură. Cel puţin aşa afirmă Herodot şi Plutarh. Lucian, vorbind în calitate de

---

[228] Maspero, *Études égyptiennes,* I. 178, ssq. (Leide K 6).

martor ocular, pretinde că morţii erau consideraţi prezenţi la ospăţ. Din ce în ce mai bine, dar nimic nu dovedeşte că Neferhotep ar fi invitat pe cei morţi să stea cu cei vii şi că ar fi arătat o mumie sau un schelet de argint, ca acela al bogătaşului Trimalcion.[229]

De altfel, mesenii ascultă cu plăcere de avertismentul melodiosului harpist. Sub pretextul că sărbătoresc o zi fericită, se întâmplă ca reuniunea familială să se transforme într-un adevărat chef. Iată, de exemplu, o recepţie la Pahéri şi soţia lui.[230]

Stăpânii casei sunt aşezaţi unul lângă altul. O maimuţă, legată de piciorul scaunului lui Pahéri, scoate smochine dintr-un coş şi le ronţăie. Servitorii sunt adunaţi în spatele lor. În faţă, aşezaţi pe jilţuri frumoase, stau părinţii lui Pahéri. Unchii, verii şi prietenii sunt aşezaţi pe rogojini. De altfel, nici ei nu sunt uitaţi. Servitorii trec printre ei purtând cupe cu ornamente în relief, alţii circulă printre doamnele invitate. „Pentru al tău Ka, zice unui dintre ei, întinzând o cupă plină, bea până o să te îmbeţi. Să ai o zi fericită! Ascultă ce spune tovarăşa ta!” Musafirul răspunde servitorului: „Dă-mi optsprezece măsuri de vin. Vezi? Îmi place să mă îmbăt”. Un alt servitor e tot atât de

---

[229] Herodot, II, 78: Plutarc, *Isis şi Osiris,* 17; Lucian, *De Luciu,* 21 ; Petroniu, *Satiricon*, 34.
[230] *Pahéri*, 7.

îmbietor: „Nu te sfii, căci iată, n-am s-o las din mâini (stacana cu vin) ”. Vecina, care-şi aşteaptă rândul, intervine: „Bea, nu face pe delicata. Îmi dai voie să iau paharul? Iată, vinul acesta e regele băuturii”. Mai departe, două invitate, uitate de cei care servesc, fac un gest ca şi cum ar respinge o ofertă imaginară. La Pahéri, ne găsim în Nekhabit, la sfârşitul războiului de eliberare. Aceşti provinciali sunt cam grosolani la petrecere. Cu toate acestea, şi la Teba se practica *maneros,* cuvânt care, după cum spune Plutarh, ar vrea să însemne că în orice împrejurare trebuie să procedezi cu măsură. Nu arareori se vede în scenele cu banchete câte un conviv căruia excesul de băutură şi de mâncare i s-a urcat la cap şi i-a în tors stomacul pe dos.[231] O ţâşnitură scârboasă i-a scăpat din gură. Vecinii, pe care incidentul nu-i deranjează peste măsură, susţin capul bolnavului sau al bolnavei. Dacă e nevoie, îl vor culca pe un pat. Urmele vor fi repede şterse şi petrecerea va continua.

Jocurile

Banchetele nu aveau loc în fiecare zi. Când erau singuri, stăpânul şi stăpâna casei simţeau plăcerea să se aşeze în grădină, sub un chioşc,

---

[231] Davies, *Neferhotep,* 18 ; *Wr. Atl.,* I, 392 (Bruxelles E 2877; *Wr. Atl.,* I, 179.

să bea ceva răcoritor, respirând aerul suav din nord sau să facă înconjurul lacului lor cu barca şi să se lase în voia bucuriei de a pescui cu undiţa. O distracţie foarte apreciată de soţi era jocul de dame. Se juca pe o tablă dreptunghiulară, împărţită în treizeci sau treizeci şi trei de pătrăţele. Pionii negri sau albi au aproape forma pionilor noştri de şah. Jucătorii se instalează pe taburete, cu o pernă sub picioare. Adeseori soţii joacă unul împotriva celuilalt. Tatăl este asistat de fiica lui, care i-a trecut braţul pe după gât. Petosiris joacă, după prânz, cu prietenii săi, aşteptând momentul să se răcorească în camera cu băuturi. Un teban nu mai aşteaptă, ci preferă să bea în timp ce joacă dame.[232] Nu ştim nimic des pre mersul jocului. Se pare că se întrebuinţau zaruri şi nu se practica manevrarea liberă, ca în jocul nostru de dame.

În epocile vechi, jocurile erau mai numeroase şi mai variate. Cel mai apreciat era jocul cu şarpele, *mehen,* care se juca pe o măsuţă, unde se afla gravat sau încrustat un şarpe încolăcit, cu trupul împărţit în compartimente. Jucătorii dispuneau de trei lei, de trei leoaice, de bile albe şi roşii. Când partida se termina, toate aceste lucruri erau aşezate într-un mic sipet de abanos. Acest joc nu se mai întâlneşte după

---

[232] *Wr. Atl.,* I, 49, 418 ; *Bull. I.F.A.O.,* XXVII, pl. 7 (Mormântul 219 de la Deir el Medineh) ; Lefebvre, *Petosiris,* 50 ; *Piankhi,* 133.

Vechiul Imperiu.[233] Totuşi, nu se poate afirma că ar fi fost părăsit. Două morminte din prima dinastie, care ne-au păstrat cele mai frumoase serii de lei şi de leoaice de fildeş, au conservat de asemenea nişte piese foarte curioase de joc, făcute din acelaşi material; unele reprezintă o casă formată din trei clădiri cu acoperiş ascuţit; altele seamănă cu regele şi cu turnul de la jocul nostru de şah. Pionii sunt nişte cilindri cu extremitatea superioară rotunjită şi terminată printr-un buton. E greu să credem că feluritele jocuri, inventate de strămoşii lor ingineri, ar fi fost părăsite şi că s-ar fi păstrat numai unul sau două, căci egiptenilor le plăceau jocurile. Soţii sau prietenii jucau să le treacă timpul. Chiar şi duşmanii puteau să rezolve printr-un joc o neînţelegere oarecare.[234]

Copiii jucau şi ei jocuri care nu cercau nicio pregătire. Dacă băieţii erau în grup, se împărţeau în două tabere. În fiecare tabără, fiecare jucător cuprindea cu braţele trupul tovarăşului din faţă. Cei doi dinţii se înfruntau picior peste picior, îşi încrucişau mâinile, trudindu-se să se doboare. Cei din spate îşi încurajau şeful: „Braţul tău e mai tare ca al lui. Nu te lăsa! Ceilalţi răspundeau: „Tabăra noastră e mai tare. Puneţi mâna pe ei!”

---

[233] Montet, *Vie privée,* 372–376; Junker, *Giza.* IV, 37.
[234] Maspero, *Contes populaires,* ed. IV, 142 (Setna-Khamois şi mumiile, *Ibid.*, 2...

Jocul de-a capra e un fel de săritură peste un obstacol.[235] Doi băieţi se aşază jos unul în faţa celuilalt, cu braţele şi picioarele întinse, cu degetele de la mâini răsfirate, cu călcâiul stâng pe vârful piciorului drept. Ei formează obstacolul şi ceilalţi jucători trebuie să sară pe deasupra lor, fără să se lase prinşi. Jucătorii care alcătuiesc acest obstacol vor încerca să apuce piciorul celui care sare şi să trântească jos „capra”. Cel ce sare n-are voie să înşele, ci să anunţe când porneşte, zicând: „Ţin-te bine! Sosesc acum!” Alţi copii se întrec la fugă, dar, cum ar fi prea uşor să alerge cu picioarele, aleargă în genunchi, cu picioarele încrucişate sau ţinându-şi picioarele cu mâinile. Dacă în grup se află şi vreun băiat mai mare, el se va aşeza în patru labe şi doi mai mici, ţinându-se de mâini şi de picioare, se vor legăna pe spinarea lui. Copiii se mai joacă şi aruncând cu săgeţi într-o ţintă desenată pe pământ. Această ţintă poartă, nu se ştie din ce pricină, numele zeului Sechemu. Zeul teascului, care e un zeu foarte respectat. Te-ai aştepta mai curând la numele ucigaşului lui Osiris!

Jocul de-a lupta avea destui amatori. Dacă sunt numeroşi, o parte din jucători formează un fel de lanţ, fiecare întinzând braţele pe umerii

---

[235] Montet. *Vie privée,* 363, 372. O explicaţie diferită a acestui joc a fost dată, după propriile sale amintiri din copilărie, de către un egiptolog egiptean, Zaki Saad, *Khasa Lawiza, Ann. S.A.E.,* XXXVII, 212 ssq.

vecinului. Ceilalţi trebuie să treacă peste acest lanţ, fără să fie prinşi de cel care-l păzeşte.

Câteodată, jocul lua o întorsătură neplăcută. Copilul neîndemânatic sau viclean era pedepsit cu pumni sau cu lovituri de picioare. Altădată, vinovatul era chiar legat ca un adevărat criminal. Călăii lui îl băteau cu nişte beţe terminate cu o palmă.

Fetiţele preferau jocurile de agilitate. Cele mici, urcate pe umerii celor mai mari, îşi aruncau mingea. Se luptau şi corp la corp. Dar jocul lor preferat era dansul. Orice fată trebuia să ştie să danseze, nu numai cele care doreau să devină dansatoare de profesie. În acest scop, îşi legau o bilă de cosiţe şi ţineau în mână o oglindă sau un baston sculptat, pe care-l împrumutau de la băieţii din apropiere. Astfel gătite, se învârteau, săreau, se îndoiau, în vreme ce altele făceau o horă în jurul lor, cântând şi bătând din palme. Cântecul lor (care nu e prea limpede, pentru noi) invocă pe Hathor, patroana tuturor plăcerilor. Iată un mod de a dansa, care nu-i lipsit de neprevăzut: două fete mai mari se aşază spate în spate şi întind braţele în lături. Alte patru fetiţe, urcându-se pe picioarele celorlalte două, se agaţă de mâinile lor întinse şi rămân atârnate. La o poruncă, toate se învârtesc cel puţin de trei ori, dacă nu cumva vreuna cade şi jocul se întrerupe.

În odăile femeilor, se aflau totdeauna harpe,

ţitere, lăute şi tamburine,[236] care nu şedeau degeaba. Presupun că după cină, seara petrecută în familie era înfrumuseţată cu muzică, dans şi cântece, dar şi cu povestiri. Un papirus de la muzeul din Berlin, numit papirusul Westcar, ni-l arată pe Kheops, distrat, apoi extraordinar de interesat de poveştile cu vrăjitori, pe care fiii lui le spun pe rând. Avem deci tot dreptul să credem că această regală trecere de vreme putea să fie la îndemâna oricui.

Capitolul V
Viaţa la ţara

Ţăranii

Pentru scrib, orice îndeletnicire practică este de dispreţuit, dar meseria de agricultor e cea mai rea din toate. Oamenii se trec tot atât de repede ca şi ceea ce cultivă. Agricultorul este bătut şi exploatat de stăpânii lui şi de agenţii fiscului, furat de vecini şi de tâlhari, înşelat de natură, ruinat de lăcuste, de rozătoare şi de toţi duşmanii omului.[237] Soţia lui e arestată, copiii luaţi garanţie.

Dar grecii, care aveau o ţară săracă, unde puţinele merinde se obţineau cu preţul unei

---

[236] Davies, *El Amarna,* VII. 18.

[237] *Bibl. aeg.,* VII, 104 : *Lansing,* V, 7 ; VII, 7 ; *Ibid.,* VII, 83 *(Sallier.* I. V, VI, 9).

munci aprige, vorbeau cu totul altfel despre egipteni... „După ce câmpurile sunt însămânţate, spune Herodot, ţăranul nu mai are altceva de făcut decât să aştepte liniştit, seceratul.” Diodor adaugă: „În genere, la celelalte popoare, agricultura cere cheltuieli mari şi multe i griji. Numai la egipteni ea se face cu puţine mijloace şi cu puţină muncă”.[238]

Printre egiptenii care frecventau şcolile, erau totuşi destui partizani ai întoarcerii la ţară. Ţăranul din oază nu ne apare ca un nenorocit. Lista produselor pământului său, încărcate pe măgari spre a fi vândute la Nennisut, este lungă. El speră să cumpere, cu preţul mărfii, plăcinte bune pentru soţia şi copiii săi. Fără îndoială că un răufăcător, zărind caravana, pune mâna pe măgari şi pe încărcătură. Dar cei de sus se interesează de el. Dacă sfârşitul povestirii ar fi ajuns până la noi, am vedea cu siguranţă că justiţia îi face dreptate. Într-o altă poveste, cel mai mare dintre fraţi, ajuns celebru, nu-i deloc un amărât. El are casă, ogoare, animale, ustensile, grâne. Nevasta lui trăieşte ca o doamnă, stă acasă, în vreme c-o soţul şi cumnatul ei muncesc pe câmp. Ea poate să-şi piardă vremea cu găteala; va avea timp să facă şi gospodăria, să pregătească masa de seară, să aprindă lampa înainte de întoarcerea bărbatului oi, căruia îi va aduce mai întâi cana şi

[238] Herodot, II, 14 : Diodor, I, 36.

ligheanul ca să se spele.

Stropitul grădinilor

Când am descris locuinţa, ara vorbit despre dragostea egiptenilor pentru grădini. La oraş, ca şi la ţară mai ales, orice proprietar vroia să aibă grădina sa. În care să cultive legume şi fructe. Stropitul grădinii cerea cea mai mare grijă. Dintre toate lucrările grădinăritului, este singura muncă asupra căreia suntem mai bine informaţi. Grădina de legume era împărţită în mici pătrate, prin şanţuri, care se întretăiau în unghi drept. Multă vreme, chiar şi în Imperiul Mijlociu, grădinarii umpleau ulcioarele rotunde de lut cu apă din bazin, le cărau, atârnate, câte două, de o cobiliţă şi le turnau în rigola care asigura stropitul întregii grădini. Era o muncă îndelungată şi grea.[239] Invenţia cumpenei trebuie să fi însemnat un progres binefăcător.[240]

Pentru grădinărit era nevoie mai întâi de apă, care se scotea din puţ.

Se înfigea în pământ un stâlp gros, vertical, înalt de vreo trei metri. Putea fi folosit şi un copac fără crengi, dacă se afla vreunul prin apropiere. În vârful stâlpului se atârna o prăjină lungă, adică o cumpănă caro se putea mişca în

[239] Montet, *Vie privée*, 258–260.

[240] Reprezentări în Davies, *Neferhotep,* pl. 46–47 : *Mem. Tyt.,* V. pl. 20–29 : studiu în Davies, *Neferhotep,* p. 70.

toate părţile. De partea groasă a cumpenei se atârna o piatră grea. La capătul subţire se agăţa o găleată de pânză sau de lut de o frânghie lungă de cinci ori şase coţi. Cu ajutorul frânghiei, omul umplea găleata şi o ridica la înălţimea şanţului. O golea şi o lua de la capăt. În grădina lui Apuy lucrau în acelaşi timp patru cumpene. Câinele grădinarului urmărea cu interes traiectoria găleţilor cu apă. Randamentul acestor instalaţii primitive era satisfăcător, dovadă că ele sunt întrebuinţate până azi. Totuşi se pare că egiptenii din Imperiul Nou nu le întrebuinţau decât pentru irigarea grădinilor. Ele n-au fost niciodată găsite în tablourile care reprezintă muncile pe ogoare. Cât despre roata cu găleţi, al căror scârţâit pare acum nedespărţit de ţarina egipteană, ea nu figurează în documentele faraonice. Nu ştim când a fost introdusă în valea Nilului. Însă puţuri frumoase, cu diametrul larg, au fost descoperite în necropola preoţilor lui Tot, la Hermopolis, nu departe de mormântul lui Petosiris, la Natione şi în templul de la Tanis. Cel dintâi a folosit, desigur, nevoilor templului, dar acest puţ nu poate fi mai vechi decât mormântul lui Petosiris, care se crede că datează de pe vremea domniei lui Ptolemeu Soter.

Culesul viilor

Orice grădină avea cel puţin câţiva butuci de vie, aliniaţi pe lângă zid sau mărginind de ambele părţi aleea centrală. Curpenii agăţaţi de araci sau de stâlpi formau o boltă, din care atârnau, în miezul verii, ciorchini frumoşi cu boabe albăstrui, care erau un deliciu pentru orăşeni. Cultura viţei de vie era mai dezvoltată în Deltă, mai curând pentru vin decât pentru consum. Se cunoşteau vinurile din Marais *(meh),* cele din Imit, la nord de Faqus, din Sin în regiunea Pelusei, vinul din Abech, care se păstra în ulcioare de un tip special, apărate de o împletitură de nuiele, menţionate în pancarte. Chiar înainte de a se fi creat pancarta, produsul viei lui Seba-Horkenti-pet era transportat în ulcioare sigilate la reşedinţa faraonilor tihniţi. Mari băutori de vin, fiindcă erau originari din Avaris, între Imit şi Sin, Ramessizii s-au ocupat insistent şi în egală măsură atât de cultivarea viţei de vie, cât şi de comerţul cu vinuri. Din timpul dom nici lui Ramses al II-lea, datează cea mai mare parte din cioburile de ulcioare de vin care au fost strânse din Ramesseum, din Qantir, ori din mormintele tebane şi care ar permite să se întocmească o hartă provizorie a podgoriilor egiptene, dacă geografia faraonică n-ar fi încă la începutul ei.[241] Ramses al III-lea se exprimă

---

[241] Cele mai multe din aceste nume se pot găsi în Spiegelberg, *Bemerkungen zu den hieratischen Amphorinschriften des Ramesseums; AZ,* LVIII, 25; cf. Montet, *Drame d'Avaris,* 153–134 şi *Mem. Tyt,* V. 19. În drumurile lui Horus, la estul Deltei, se cultiva de

astfel: „Ţi-am făcut podgorii în oazele din sud şi din nord, fără să pun la socoteală altele în număr mare în regiunea meridională. Ele s-au înmulţit în Deltă cu sutele de mii. Le-am pus grădinari luaţi dintre prizonierii din ţări străine şi am săpat bazine împodobite cu nuferi; lichiorul şi vinul sunt ca apa care se scoate din ele, pentru a fi aduse în faţa ta în Teba cea victorioasă.”[242]

Despre cultura viţei de vie şi despre viaţa podgoreanului nu cunoaştem decât un singur episod, culesul.[243] Culegătorii se împrăştie pe sub bolţi. Ei rup cu degetele, fără cuţit, ciorchinii mari cu boabe albăstrui. Ferindu-se să nu-i strivească, umplu coşurile, fără să le îndese, şi se duc cântând, cu coşul pe cap, ca să arunce strugurii în cadă. Apoi se întorc iar în vie. După câte ştiu, nicăieri nu se întrebuinţează animalele pentru transportul strugurilor. În regiunile unde via era cultivată pe mari întinderi, era mai avantajos să se folosească bărcile pentru transportul coşurilor din podgorie până la cramă, tot pentru a se evita zdrobirea strugurilor şi pierderea preţiosului suc.

Căzile erau rotunde şi joase. Nu ştim din ce erau făcute. Egiptenii, care nu ştiau să fabrice

---

asemenea viţa.

[242] *Pap. Harris,* I. 7, 10, 12.

[243] Reprezentări în *Pahéri,* pl. 4 ; *Wr. Atl.,* I, 338, 335, 282, 265 ; *Th. T. S.,* III, 30 ; Davies, *Neferhotep,* pl. 48 ; *Mem. Tyt.,* I, 22 ; V, 30, 68, 345, 12, 230 ; Lefebvre, *Petosiris,* pl. 12.

butoaie, nu erau în stare să meşterească nişte căzi de lemn, cu toate că, la urma urmei, construirea unei bărci era mult mai grea. Presupun că aceste căzi erau din piatră. Gipsul, lutul, faianţa s-ar fi stricat repede, pe când o piatră dură şi care s-ar fi lustruit frumos, ca granitul sau şistul, era bună pentru construit căzi solide şi uşor de întreţinut. Adeseori ele sunt ridicate pe un suport înalt de doi sau trei coti şi decorate cu basoreliefuri. Din două puncte diametral opuse pleacă două colonete sau două prăjini despicate, dacă proprietarul n-are pretenţii de eleganţă, care susţin o grindă de care atârnă patru sau cinci frânghii. După ce s-a adus o cantitate îndestulătoare de struguri, culegătorii se urcă în cadă şi, ţinându-se de frânghii, probabil pentru că fundul nu era plat, calcă strugurii eu nădejde. La Mera, vizirul regelui Pepi I, doi muzicanţi, aşezaţi pe un covor, cântă acompaniindu-se cu crotalele de lemn, pentru a-i stimula pe podgoreni să lucreze toţi, la unison.[244] Nu există niciun motiv să credem că un obicei atât de bun ar fi fost părăsit. Totuşi, în Noul Imperiu, aceşti auxiliari au dispărut: la urma urmei, storcătorii puteau cânta şi singuri în timp ce călcau strugurii. Zeama se scurgea într-un bazin, printr-una sau două deschizături.

După ce se scurgea tot ce se putea scoate,

[244] Montet, *Vie privée,* 267.

strugurii striviţi erau puşi într-un sac solid, prevăzut cu câte o prăjină la fiecare capăt. Patru oameni ţineau sacul ridicat deasupra unui hârdău, şi, învârtind prăjinile în sens invers, storceau sacul. Acest procedeu avea multe inconveniente. Muncitorii suportau greutatea sacului şi-n acelaşi timp manevrau prăjinile. La cea mai mică mişcare greşită, vinul curgea pe jos. De aceea, un ajutor şedea între cei patru oameni, ca să împiedice deplasarea sacului şi să-l menţină deasupra hârdăului. În Noul Imperiu, podgorenii întrebuinţau un teasc făcut din doi stâlpi bine înfipţi în pământ, eu două găuri în care se introducea sacul cu struguri. Toată forţa muncitorilor era întrebuinţată cu folos şi nu se pierdea nicio picătură de vin.[245]

Strâns în hârdaie cu gura largă, vinul era tras în ulcioare cu fundul lat, unde fermenta. După fermentare, era tras în alte ulcioare făcute anume pentru călătorie, lungi, ascuţite, prevăzute cu două toarte şi cu gât strâmt, care se astupa cu gips. Aceste ulcioare se duceau pe umeri. Când erau prea mari şi prea grele, erau atârnate de o prăjină şi duse de doi oameni. Nelipsitul scrib asista la toate aceste treburi. El număra coşurile pe măsură ce erau aduse de culegători şi nota pe ulcioare indicaţiile necesare, an, podgorie, numele podgorenilor, pe care apoi le trecea şi în registre. Câteodată,

[245] O reprezentare fidelă în mormântul lui Puyemre, *Mem. Tyt.,* II. 12.

proprietarul ţinea să supravegheze el însuşi culesul şi tescuitul. Prezenţa lui era imediat observată şi muncitorii improvizau cântece spre lauda lui. Astfel, la Petosiris*: „Vino,* stăpâne, îţi vei vedea viile care îţi sunt dragi, în vreme ce în faţa ta, podgorenii sunt gata să tescuiască. Belşug de struguri pe viţă. Şi ei au mult must, mai mult ca în fiecare an. Bea, îmbată-te şi fă ce-ţi place. Totul va fi după inima ta. Doamna din Imit a făcut să crească via ta, pentru că-ţi doreşte fericirea.

Podgorenii culeg strugurii, copiii îşi iau partea lor. Este a opta oră a zilei, «cea care-şi împreună braţele». Noaptea vine. Roua cerului cade din plin pe struguri. Să ne grăbim să-i călcăm şi să-i ducem în casa stăpânului nostru.

Toate se întâmplă prin voinţa zeului nostru. Stăpânul nostru va bea cu plăcere, mulţumind zeului pentru al său Ka.

Să facem o libaţie pentru Ka (geniul viei), ca să dea struguri mulţi în alt an.”[246]

Egiptenii nu erau nerecunoscători, dar erau prevăzători şi profitau de bunăvoinţa divinităţii ca să-i ceară noi daruri. Câteodată se observă, lângă cadă, un şarpe cu gura umflată, gata de atac. El poate avea pe cap discul, ca Isis sau Hathor, şi stă într-un tabernacol elegant, când nu preferă vecinătatea unui desiş de papirus. Mâini pioase au aşezat lângă el o măsuţă

[246] *Petosiris,* textele 43 şi 44.

încărcată cu pâine, o legătură de lăptuci, un buchet de lotus şi două cupe. Acest şarpe e zeiţa Renutet, zeiţa secerişului, de care depindeau de altfel grânarele, strugurii, cramele. Sărbătoarea ei principală avea loc la începutul anotimpului *chemu,* începutul secerişului. La rândul lor, podgorenii o sărbătoreau după ce sfârşeau tescuitul.

Aratul şi semănatul[247]

În vremea Ramessizilor, cultura principală erau cerealele. Câmpurile cu orz şi cu grâu se întindeau din mlaştinile Deltei până la cataracte. Ţăranii egipteni erau mai ales plugari. Atâta vreme cât Egiptul se afla sub apă, în timpul celor patru luni din anotimpul akhit, ei n-aveau mare lucru de făcut, dar îndată ce Nilul reintra în albia lui, trebuiau să profite de zilele în care pământul afinat de inundaţie era uşor de lucrat. În câteva din picturile care reprezintă aratul, băltoacele care se văd în planul al doilea arată că nici nu aşteptau ca Nilul să reintre complet în albia lui. Numai aşa erau scutiţi de aratul pregătitor care se făcea în ţările Europei. Este momentul pe care l-a ales autorul povestirii

---

[247] Reprezentări ale culturii cerealelor: *Mem. Tyt.,* I, 18 (Nacht); *Mem. Tyt.,* V, 30 (Apuy); *Th. T.S.,* III, 9; *Wr. Atl.,* 424 (Br. Mus., 37982)*; Wr. Atl., 231,* 234 (menna); *Wr. Atl.* I, 9, 51, 193–5 (Khaemhat); *Wr. Atl.,* 1, 83, 385, 422, 261, 58, 279, 366, 20, 11, 14, 142, 61, 112, 19. *Paseri*, 3.

despre cei doi fraţi, ca să-şi înceapă istorisirea. „Cel mai în vârstă zice celui mai mic: Hai să ne pregătim de muncă. Uite că pământul a ieşit din apă şi e numai bun de arat. Tu ai să te duci pe câmp cu sămânţa, ca să începem aratul mâine dimineaţă.

Astfel zice el. Fratele cel mic începe să facă toate pregătirile despre care i-a vorbit fratele cel mare. Când soarele răsări a doua zi de dimineaţă, ei se duseră pe câmp cu sămânţa şi începură să are.[248]

După cum se vede, semănătorii şi plugarii lucrau împreună, sau, mai curând, spre deosebire de ce se petrece în ţările noastre, mai întâi se semăna şi apoi se ara, spre a se acoperi cu pământ seminţele şi nu spre a trage brazde.[249] Semănătorul umplea cu seminţe un coş cu două toarte, înalt de un cot şi cam tot aşa de lung. Din sat până la câmp, îl purta pe umăr şi când sosea, şi-l agăţa de gât cu o frânghie destul de lungă, aşa încât să poată lua uşor seminţele din el, pe care apoi le împrăştia pe pământ.

În vremea lui Ramses, plugul era încă un instrument rudimentar, aşa cum îl construiseră primii plugari. Dar nici în epoca mai nouă nu va fi altfel. E bun doar să zgârie un pământ foarte uşor de fărâmiţat, fără buruieni sau pietre. Două

[248] *Orbiney,* II, 2.
[249] Se lucra aşa încă din Vechiul Imperiu : Montet, *Vie privée,* 183 ssq.

coarne verticale, unite printr-o stinghie, la capătul căreia este prins brăzdarul de metal sau de lemn. Oiştea trece printre cele două coarne şi se sprijină de stinghie, de care e fixată cu o frânghie. O altă stinghie de lemn, fixată la capătul oiştei, se sprijină pe grumazul celor două animale care trag plugul; ca e legată de coarnele lor.

Pentru arat, sunt întrebuinţate vacile, niciodată boii; Statura lor mică dovedeşte că nu se cerea de la ele un efort prea mare. Se ştie că vacile puse la muncă dau puţin lapte. Existau deci destul de multe vaci spre a satisface şi nevoile legate de consumul laptelui şi cele ale plugarilor. Cât despre boi, aceştia erau rezervaţi înmormântărilor. Ei trăgeau sarcofagul. Tot ei cărau blocurile mari de piatră. Deci, dacă se ara cu vacile, înseamnă că ele făceau foarte bine această muncă. Paguba ce rezulta de aici în ce priveşte producţia de lapte fiind doar momentană, nu se renunţa la folosirea lor.

Plugarii munceau în genere câte doi, munca cea mai obositoare fiind a celui care ţinea coarnele plugului. La plecare, cu trupul încordat, cu o mână pe coarne, el plesnea din bici. Îndată ce animalele porneau, îndoindu-şi trupul, el apăsa cu toată puterea pe coarnele plugului. Tovarăşul lui n-avea altceva de făcut decât să conducă vacile, dar în loc să meargă înaintea lor, stătea alături şi mergea în acelaşi sens.

Câteodată, acest însoţitor era un copil gol care purta un coşuleţ. Buclele părului îi acopereau obrazul drept. Nu l-ai fi crezut în stare să mânuiască un bici sau un băţ. Dar el îndemna vitele, strigând la ele. Câteodată, nevasta plugarului împrăştia seminţele.

Lungile zile de muncă nu treceau totdeauna fără incidente. Cei doi fraţi din povestea noastră au terminat provizia de seminţe. Vedem că Bytau trebuie să se întoarcă în mare grabă acasă. În altă parte, s-a produs unul din acele supărătoare accidente, prevăzute de scribul căruia nu-i plăcea agricultura. O vacă s-a izbit de un obstacol şi s-a prăbuşit. Era gata să rupă oiştea şi să tragă după ea şi pe cealaltă vacă.

Plugarul aleargă, dezleagă animalul şi-l ridică. După o clipă, atelajul îşi reia munca şi mai sprinten.[250]

Cu toate că ţarina egipteană părea cam monotonă, ea nu era totuşi lipsită de arbori. Sicomorul stufos, perseaua, cătina, pomii fructiferi, balamiţii, înveseleau, cu pete verzi, culoarea neagră a pământului arat. Aceşti copaci furnizau lemnele pentru uneltele agricole, iar umbra lor era o binefacere pentru plugar care, îndată ce sosea, îşi agăţa burduful de ramurile unui sicomor, îşi sprijinea de trunchi coşul cu provizii şi un ulcior mare cu apă proaspătă. Din când în când trebuia să laşi

---

[250] *Wr. Atl.,* I, 112 (Panehsy).

vacile să răsufle. Plugarii schimbau între ei observaţii: „Ce zi frumoasă! E răcoare! Animalele trag bine. Cerul e de partea noastră. Să muncim pentru prinţ”. Prinţul Pahéri tocmai a sosit să vadă cum se munceşte. El coboară din car, în vreme ce vizitiul ţine frâiele şi linişteşte caii. Un plugar îl zăreşte şi-şi vesteşte tovarăşii: „Grăbeşte-te şi strigă la vaci! Prinţul se opreşte să ne vadă”. Dar cum Pahéri n-avea încă destule vaci pentru toate plugurile, căci dacă ar fi întârziat o zi, pământul se putea usca prea tare, patru oameni se înhămau şi apucau oiştea. Ca să-şi mai uşureze munca aspră cântau: „Iată-ne cum muncim. Nu ne temem de nimic când suntem pe câmp. E atât de frumos!” Conducătorul, un semit, care putea fi, ca şi tovarăşii lui, un fost prizonier de război, mulţumit cu soarta lui, răspundea în glumă: „Bun e cuvântul tău, băiete! Frumos e anul când e lipsit de nenorociri. Iarba-i deasă pentru viţei. E mai bun ca orice!”[251]

Când venea seara, animalele erau dejugate şi îmbărbătate cu cuvinte bune şi cu hrană: *„Hu* (elocvenţa) este în boi, *Sia* (înţelepciunea) în vaci. Să le dăm repede să mănânce.”[252] Turma se adună şi lua drumul satului. Plugarii duceau plugurile pe umeri. Dacă le lăsau pe câmp, s-ar fi putut să nu le mai găsească. După cum zice şi

[251] Pahéri, 3.
[252] Petosiris, 13.

scribul: „Nu-şi va găsi vitele unde le-a lăsat. Are să-şi piardă trei zile căutându-le. Le va găsi în praf, dar nu le va mai găsi pielea. Le-au mâncat lupii.”[253]

Plugul nu era singura unealtă întrebuinţată pentru a acoperi sământa. După felul terenului, se putea folosi hârleţul sau sapa. Hârleţul era tot la fel de rudimentar ca şi plugul. Era alcătuit dintr-o frânghie, o lopată de lemn şi o stinghie. Avea forma unui A mare cu laturile inegale. Hârleţul se uza mai repede decât plugul şi plugarul trebuia să-şi petreacă noaptea reparându-l. Acest lucru nu-l împiedica să fie vesel: „Am să muncesc şi mai mult pentru stăpân, zice un lucrător. Linişte!” Altul răspunde: „Prietene, grăbeşte-te. Ajută-ne să terminăm mai repede!”[254]

Pe terenurile multă vreme inundate, se puteau lipsi de această trudă dând drumul, după semănat, unei turme. Cum boii şi măgarii erau prea grei, în vremurile vechi se recurgea la o turmă de oi. Păstorul lua puţină hrană pe care-o dădea oii din frunte, iar restul turmei o urma docil. Pentru motive necunoscute de noi, în Noul Imperiu preferau să dea drumul pe câmp porcilor şi tot de porci vorbeşte şi Herodot.[255]

Îngroparea seminţelor sugera egiptenilor idei

[253] *Bibl. aeg.*, VII, 104 (Pap. Lansing).
[254] Pahéri, 3.
[255] Herodot, II, 14 ; *Wr. Atl.*, I.

funebre. Grecii remarcaseră că în această epocă ei săvârşeau ceremonii asemănătoare cu cele de înmormântare sau de doliu. Unii socoteau aceste obiceiuri, extravagante; alţii le justificau.[256] Documentele faraonice care ne sunt accesibile şi cu ajutorul cărora am descris muncile anotimpului *perit*, nu conţin decât puţine urme ale acestor rituri. Păstorii care veneau pe ţarină cu oile lor intonau un cântec de jale, pe care îl cântau atunci când oile călcau în picioare spicele întinse pe arie:

> *„Păstorul stă în apă în mijlocul peştilor.*
> *Stă de vorbă cu somnul,*
> *Schimbă bineţe cu mormirul.*
> *Occident*! *Unde este păstorul, păstorul din occident*? *”*[257]

Al. Moret a fost cel dintâi care a bănuit că acest cântec nu se trăgea dintr-o legendă ţărănească plângându-l pe păstorul care se bălăcea în noroi. Căci peştii nu stau în noroi şi aria unde erau împrăştiate spicele nu era noroioasă. Acest păstor din occident nu e altul decât înecatul Osiris, tăiat în bucăţi de Seth şi aruncat în Nil, unde peştii îi înghiţiseră organele genitale. Deci, cu ocazia semănatului şi a

---

[256] *De Iside et Osiride,* 70.
[257] Montet, *Vie privée,* 191 ; Moret, *La mise* à *mort du dieu en Égypte,* Paris, 1927, 33–35.

treieratului se evoca zeul care dăruise omului plantele folositoare şi care se identifică aşa de bine cu aceste plante, încât adeseori sunt reprezentate spice şi arbori care cresc din cadavrul său.

Herodot credea, cu naivitate, că. După arat şi semănat, ţăranul n-avea decât să stea cu mâinile în sân până la seceriş. Dacă ar fi fost aşa, recolta lui ar fi fost compromisă, căci nici chiar în Deltă nu ploua destul incit să nu mai fie nevoie de irigarea câmpului. În Egiptul de Sus mai ales, pământul s-ar fi uscat repede şi cerealele ar fi fost compromise, ca orzul din grădinile lui Osiris, când era lăsat în voia soartei. Irigarea era deci obligatorie. Acest lucru îl aminteşte şi Moise poporului său, când îi vorbeşte despre bucuriile care-l aşteaptă în ţara Canaanului: „Căci pământul spre care mergi tu ca să-l stăpâneşti, nu-i ca pământul Egiptului, din care ai ieşit, unde, semănând sămânţa, o udai cu ajutorul picioarelor tale, ca pe o grădină de legume. Ci pământul spre care te îndrepţi ca să-l stăpâneşti este o ţară cu munţi şi cu văi şi se adapă cu apă din ploile cerului."[258] Din acest pasaj, s-a tras concluzia că apa era ridicată pe câmp cu ajutorul unei maşini mişcată cu piciorul, dar nici textele, nici documentele nu ne permit să credem în existenţa unei asemenea maşini. Ceea ce este de crezut e că inginerii

[258] *Deuteronom,* 11, 10–11.

care reglau ecluzele lacului Moeris le deschideau când agricultorii aveau nevoie de apă. Canalele se umpleau. Cu ajutorul cumpenei sau, şi mai greu, cu găleţile, apa era distribuită în şanţuri. Se deschideau, se astupau pe rând, se construiau altele noi, se făceau baraje, toate acestea cu picioarele, căci pe o pictură tebană vedem cum se călca cu picioarele lutul întrebuinţat la fabricarea olăriei.

Secerişul

Când spicele începeau să se îngălbenească, ţăranul îşi vedea cu îngrijorare ţarina invadată de stăpânii lui sau de reprezentanţii stăpânilor însoţiţi de o droaie de scribi, de măsurători, de slujbaşi şi de jandarmi, care începeau mai întâi să măsoare pământul.[259] După aceea, măsurau grânele cu baniţa şi ne putem închipui cam ce avea de dat ţăranul fie agenţilor vistieriei, fie administratorilor unui zeu ca Amon, care poseda cele mai bune pământuri din ţară.

Proprietarul sau reprezentantul lui pleca de acasă devreme. Mâna singur carul, ţinând zdravăn hăţurile. În urma lui veneau pe jos servitorii, aducând scaune, rogojini, saci şi lădiţe, tot ce le trebuia pentru inspecţie şi

---

[259] Scene de măsurătoare : Th. T.S., III, 10 ; Wr. Atl.. I. 11, 191, 232 ; cf. Suzanne Berger, *Some Scenas of land measurement, J.E.A.,* XX, 51 şi pl. X.

măsurătoare. Carele se opreau lângă un pilc de arbori. Oameni veniţi, nu se ştie de unde, puneau mâna pe ele, deshămau caii, îi legau de trunchiul unui copac, le aduceau apă şi nutreţ. În acelaşi timp, aşezau trei ulcioare la umbră. Scoteau din lădiţe pâini şi diferite bucate pe care le puneau pe farfurii şi în coşuleţe, ba chiar şi un serviciu de toaletă. Vizitiul se aşeza la umbră şi adormea, ştiind sigur că poate să se bucure de câteva ore de linişte. Stăpânul venea în mijlocul măsurătorilor. Era îmbrăcat în hainele de zile mari, cu perucă, o cămaşă cu mâneci scurte, legată cu cordon pe deasupra şorţului, grumăjer, baston şi sceptru. Picioarele îi erau încălţate cu sandale şi pulpele apărate împotriva mărăcinilor de jambiere cu şireturi. Ajutoarele lui purtau doar şorţuri. Unii aveau sandale în picioare, alţii mergeau cu picioarele goale. La Menna, măsurătorii aveau pe deasupra şorţului o cămaşă cu mâneci scurte şi o fustă plisată. Îşi împărţeau uneltele, adică rulouri de papirus, palete, saci şi genţi din care urmau să scoată călimările şi penele de scris, suluri de frânghii şi ţăruşi lungi de trei coţi. Când operaţia se făcea pe domeniul lui Amon, cel mai bogat şi cel mai lacom dintre zeii egipteni, sfoara era înfăşurată pe o bucată de lemn în care se înfigea un cap de berbec, căci berbecul era animalul sacru al zeului.

Şeful măsurătorilor descoperea o piatră de

hotar pe câmp. Constata, invocând pe marele zeu, că piatra este exact la locul ei. O atingea cu sceptrul, asemănător simbolului nomei tebane, în timp ce nişte servitori întindeau sfoara. Copiii făceau gesturi largi ca să alunge prepeliţele ce zburau pe deasupra spicelor grele. Ar fi greşit să credem că la această operaţie nu se adunau decât cei interesaţi. Pe lângă cei care munceau, se îngrămădeau curioşii şi cei care dădeau sfaturi. Muncitorii ar fi obosit repede dacă o servitoare grijulie nu le-ar fi adus o gustare, în vreme ce sub un sicomor se pregătea o masă substanţială.

Secerişul şi treieratul dădeau de lucru agricultorilor timp de mai multe săptămâni. Pentru această muncă, însă, populaţia obişnuită nu era totdeauna suficientă. Pentru domeniile statului şi proprietăţile marilor zei, se recrutau echipe mobile, care începeau munca în nomele de sud. Când terminau, se îndreptau spre nord, unde găseau ţarini gata de secerat. Când în Egiptul de Sus şi de Mijloc toate grânele erau strânse, secerişul în Deltă abia începea. Existenţa acestor grupuri de lucrători care mergeau din loc în loc, pentru a secera, este atestată de un decret al lui Setui I, prin care scutea de această muncă doar personalul templului său din Abydos.[260]

Secerătorii tăiau spicele cu o seceră cu mâner

[260] Bibl. aeg., nr. 4 şi J.E.A.. XIII, 193 ssq.

scurt, pe care o ţineau strâns în mână. Lama, destul de lată spre mâner, se ascuţea spre vârf. Spicele nu se tăiau de jos. Muncitorul se apleca puţin, lua un mănunchi cu mâna stângă. Îi reteza spicele şi le punea jos, lăsând pe loc paiele decapitate. În urma secerătorilor veneau femeile care adunau spicele în coşuri şi le duceau la marginea ţarinei. Unele din ele aveau câte o strachină, în care strângeau boabele căzute pe jos. E puţin probabil că paiele să fi fost lăsate acolo, dar n-avem nicio informaţie în această privinţă.

Câteodată şi proprietarii sunt reprezentaţi gata să secere şi să adune spicele. Pentru aceasta, nici măcar nu-şi dezbracă frumoasa rochie albă cu pliuri. Am putea crede că doar inaugurează munca, lăsând repede locul adevăraţilor secerători. În realitate, decoratorii au reprezentat un episod din viaţa de pe câmpiile de la Ialu, foarte roditoare, dar unde fiecare trebuia să-şi cultive singur ogorul.[261] În genere, stăpânii se mulţumesc doar să asiste ia seceriş. Astfel face Menna, aşezat pe un scăunel în formă de X, la umbra unui sicomor, cu merindele la îndemână.

Munca, începută în zorii zilei, nu se sfârşea decât seara. Sub soarele de amiază, secerătorii se întrerupeau din când în când, puneau secera sub braţ şi goleau un ulcior cu apă: „Dă mult

---

[261] *Wr. Atl.,* I, 14, 19.

ţăranului şi dă-mi apă ca să-mi potolesc setea".[262] Oamenii de altădată erau mai pretenţioşi: „Bere, zice altul, pentru cel care taie orzul" (orzul, *becha,* din care se fabrică berea[263]). Cei care se întrerupeau prea des erau certaţi de supraveghetor: „Soarele arde, precum se vede. N-am primit încă nimic din mâinile tale. Ai făcut vreun snop? Nu te mai opri să tot bei fără să fi muncit".

În vreme ce secerătorii trudeau din greu, câţiva oameni stăteau la umbră, cu capul pe genunchi. Cine sunt aceştia? Muncitori care au scăpat de supraveghere, câţiva curioşi sau servitorii stăpânului, care aşteaptă să se termine inspecţia? Mai descoperim, în aceeaşi lucrare, aşezaţi pe un sac, un muzicant care suflă în flautul lui dublu. Este o veche cunoştinţă, căci în mormântul lui Ti, care datează din Vechiul Imperiu, un muzicant cu un flaut lung de doi coţi venea în urma secerătorilor. Un muncitor proptit în faţa lui, bătând din palme, fără să lase secera din mână, cântă cântarea boilor, apoi alta care începe cu: „Am plecat la drum!" Asprimea supraveghetorului era deci mai mult aparentă decât reală. La Pahéri nu mai există flautist, dar secerătorii improvizează un dialog cântat: „Ce zi frumoasă! Ieşi din pământ. Vântul de nord

[262] *Petosiris,* inscripţia 52.
[263] Montet, *Vie privée,* 202.

începe să bată. Cerul e alături de inimile noastre. Ne place munca noastră”.

Culegătorii de spice nu aşteaptă să se secere tot lanul ca să adune spicele căzute sau să cerşească. Acest lucru îl fac femeile şi copiii. O femeie întinde mâna şi-şi însoţeşte gestul de rugămintea: „Dă-mi numai un pumn de boabe. Stau aici de aseară. Nu fi rău şi auzi-mă ca şi ieri!” Un secerător, solicitat la fel, răspunde cam aspru: „Lasă jos ce-ai luat. Aş putea fi alungat din pricina ta”. În vremurile foarte vechi era obiceiul ca la sfârşitul muncilor să se lase secerătorilor orzul sau grâul pe care puteau să-l secere într-o zi. Acest obicei s-a menţinut în toate epocile faraonice. La Petosiris, când secerătorii lucrau pentru stăpân, ziceau: „Eu sunt bunul plugar care duce grânele şi umple cele două hambare prin munca braţelor sale, în anii răi, cu toate ierburile câmpiilor când vine *akhit”.* Acum le-a venit şi lor rândul: „De două ori bucuroşi cei care fac să înflorească ziua câmpului. Ţăranii părăsesc ceea ce au muncit!” În alt grup se spune că plata e modestă, dar că merită să agoniseşti: „Un mic snop pe zi, dar muncesc pentru el. Dacă-ţi dai osteneala să seceri ca să capeţi un snop, razele soarelui vor cădea peste tine ca să-ţi lumineze munca.”[264]

De teama hoţilor şi pentru a nu lăsa zburătoarelor o parte prea mare, recolta se

[264] *Petosiris,* inscripţia 51 şi 52.

ridica pe măsură ce secerătorii înaintau. În regiunea memfită, transportul se făcea cu măgarii. Minaţi de stăpânii lor, şirul de măgari sosea în fugă, ridicând nori de praf. Snopii erau aruncaţi într-o desagă de sfoară. Când se umpleau, se mai puneau pe deasupra şi alţi snopi, care erau legaţi cu frânghii. Măgarii îşi duceau povara şi-n faţa lor se zbenguiau măgăruşii, alergând în toate părţile, fără să le poarte nimeni de grijă, urmaţi de păstori cu ghioage care glumeau sau cârteau: „Am adus patru oale cu bere! În vreme ce tu şedeai degeaba eu am cărat 202 saci pe măgarii mei."[265]

Poate că în Egiptul de Sus să se fi folosit şi măgari[266], dar, de cele mai multe ori, oamenii transportau singuri recolta. Poate, pentru a nu lungi la infinit această corvoadă, se luase obiceiul să se taie spicele de sus şi să se lase paiele pe loc. Cei care le cărau purtau un sac de reţea, întins pe un cadru de lemn şi prevăzut cu două cârlige de agăţat. Când era bine îndesat şi nu mai încăpea nici măcar un pumn de spice, se înfigea în cârlige o hulubă lungă de patru, până la cinci coţi. Se fixa cu un nod. Doi oameni luau huluba pe umeri şi se îndreptau spre arie cântând ca şi când ar fi vrut să dovedească

---

[265] Basorelief la Leyda, cat. Nr. 50 (Wr. Atl., XX, I, 422). Basoreliefurile memfite din Vechiul Imperiu arată că recolta e purtată tot de măgari (Montet, *Vie privée,* 206).

[266] *Wr. Atl.,* I, 61 (Panehsy).

scribului că soarta lor era mai bună decât a lui: „Soarele arde în spatele nostru. La Chu, preţul orzului va fi plătit în peşte!” Un binevoitor insinua că dacă hamalii nu mergeau mai repede, îi va ajunge inundaţia: „Grăbiţi-vă. Luaţi-vă picioarele la spinare. Vine apa. Cuprinde snopii!” Binevoitorul exagera, căci primele valuri ale inundaţiei trebuiau să apară abia peste două luni.[267]

Abia plecau cei doi, şi apăreau alţii. Un hamal înhăţa un sac. Celălalt, care apucase huluba, părea a nu se prea grăbi, căci observă: „Huluba nu vrea să stea pe umărul meu. Cât e de tare, o, inima mea!”

Spicele erau împrăştiate pe arie, unde pământul fusese bătătorit cu grijă. Când stratul era destul de gros, oameni şi boi, primii înarmaţi cu bice, năvăleau pe arie. În vreme ce boii tropăiau pe loc, oamenii întorceau într-una spicele. Căldura şi praful făceau această muncă foarte grea. Totuşi, boarul îşi îndemna animalele: „Călcaţi pentru voi, călcaţi pentru voi. Paiele sunt hrana voastră. Boabele sunt pentru stăpânii voştri. Nu vă opriţi. Vremea e răcoroasă!” Din când în când, un bou îşi apleca enormul cap şi-şi umplea gura cu ce găsea, paie sau boabe, dar nimeni nu zicea nimic.[268]

După ce boii erau luaţi de acolo, se putea face

---

[267] *Pahéri,* Reprezentări analoage, *Wr. Atl.*, I.
[268] *Wr. Atl.*, 1. 193, 346, 231.

o sumară separare a paielor de boabe. Gunoaiele, mai uşoare decât boabele, se ridicau la suprafaţă. Cea mai mare parte din ele erau date la o parte cu o măturică. Pentru a le curăţa bine, se întrebuinţau nişte unelte care se asemănau cu un făraş. Muncitorii apucau făraşul de coadă, îl umpleau cu boabe şi ridicându-se pe vârful picioarelor, întindeau braţele cât puteau de sus şi lăsau boabele să cadă. Vântul ducea pleava.

După ce boabele erau curăţate apăreau scribii, cu tot ce le trebuia pentru scris şi măsurătorii cu baniţele. Nenorocire ţăranului care ascunsese o parte din recoltă sau care, chiar dacă era de bună-credinţă, nu putea livra oamenilor legii atâta cât cereau aceştia. Îl întindeau pe pământ şi-l biciuiau, dacă nu cumva îl aşteptau nenorociri şi mai mari. Oamenii de corvoadă ieşeau de pe arie cu baniţa plină de boabe, treceau prin faţa scribilor şi intrau într-o curte mărginită de ziduri înalte, unde silozurile se ridicau sus de tot. Erau nişte construcţii în formă de căpăţână de zahăr, tencuite cu foarte mare grijă în interior şi spoite cu alb pe dinafară. Pe o scară, se ajungea la o fereastră, unde fiecare îşi golea pe rând baniţa. Mai târziu, cei care vor avea nevoie să ia boabe de aici, se vor servi de o uşiţă aflată la nivelul solului.

În genere, aceste munci grele se făceau cu

voie bună. Câteva lovituri de bici se uită repede. Felahul era obişnuit cu ele. Se mângâia cu gândul că în ţara lui puţini erau iertaţi de băţ, că acesta atingea şi umori mai puţin aspri decât ai lui. Plânseseră când îngropaseră sămânţa în pământ; acum puteau să se bucure, dar trebuiau să facă şi zeilor parte.

În timp ce vânturau boabele, se puneau sub protecţia unei zeiţe ciudate, care avea forma unui corn îngroşat la mijloc.[269] în zilele noastre, ţăranii din Fayum pun în vârful caselor sau agaţă la uşă, în epoca treieratului, un fel de manechin făcut din spice, pe care-l numesc *aruseh,* logodnica. Ei oferă acestei logodnice o cupă, ouă, pâine. S-a crezut că idolul în formă de corn era tot o *aruseh.* Acest fapt nu-i scutea pe proprietari să ofere zeiţei-şarpe Renutet, pe care am mai văzut-o cinstită şi de podgoreni, daruri mai importante: snopi de grâu, păsări, castraveţi, pepeni verzi, pâine, fructe diferite. La Siut, orice fermier oferea zeului local, Up-uayt, trufandalele recoltei sale. Fără îndoială că peste tot zeul local primea asemenea ofrande. Însuşi regele oferea un snop de grâu lui Min, zeul fertilităţii, în faţa unei adunări a poporului, în timpul unei sărbători celebrată în prima lună a anotimpului *chemu.*[270] De la cel mai mare,

[269] *Mm. Tyt.,* I, 64 şi Miss. Winifred S. Blackmann, *Some occurence of the Corn-aruseh. J.E.A.,* VIII, 235.
[270] Gautier, *Les fêtes du dieu Mân,* 225.

până la cel mai mic, fiecare mulţumea zeilor, stăpânii tuturor lucrurilor şi aştepta cu încredere noua inundaţie, care urma să aducă din nou ciclul muncilor agricole.

Inul

Inul creşte înalt şi des şi de obicei se smulge când e încă în floare. Pe documentele în culori, în mormântul lui Apuy, sau în mormântul lui Petosiris, firele se termină printr-o mică floare albastră. Printre ele cresc albăstrele.[271]

Pentru a smulge inul, se face un mănunchi de fire, care se apucă de sus, cu amândouă mâinile, având grijă să nu se rupă fibrele. Tulpinele se scutură de pământ şi se aşază în aşa fel, încât jos să fie egale. Apoi, potrivind mănunchiurile, când într-un sens, când în altul, se obţin snopi, care se termină cu flori la ambele capete; se leagă la mijloc cu un curmei făcut din câteva tulpini sacrificate. Se ştie că fibrele sunt mai frumoase şi mai rezistente dacă inul e smuls înainte de maturitate. De altfel, un document spune limpede că se proceda astfel. În acelaşi timp, o parte din recoltă trebuia rezervată pentru seminţele viitoare.

Oamenii poartă snopii pe umeri, copiii pe cap.

---

[271] *Mem. Tyt.,* V, 30 ; *Wr. Atl.,* I, 19, 422 (Leyda, cat. nr. 50), 193, 346. Smulgerea inului este de altfel reprezentată în mormintele Imperiului de Mijloc, la Beni-Hassan, El Bercheh, Meir ; cf. *Petosiris,* pl. 13.

Cei norocoşi, care au măgari, umplu desagii şi poruncesc conducătorilor să aibă grijă să nu cadă încărcătura. La capătul drumului, hamalii găsesc, instalat la umbră, un om care a şi început să meliţeze mănunchiul de in cu ajutorul unei scânduri. Ei îi strigă: „Grăbeşte-te, nu pălăvrăgi atâta, bătrâne, căci oamenii de pe câmp merg repede”. Bătrânul răspunde: „Chiar de mi-ai aduce 1109 snopi, tot i-aş meliţa la vreme!” Servitoarea lui Ruddidid, împinsă de cine ştie ce diavol, îl găseşte pe fratele ei chiar în clipa când se apuca de această treabă, ca să-i povestească secretele stăpânei ei. Şi-a găsit beleaua, pentru că tânărul tocmai avea în mână ce-i trebuia ca să-i administreze o chelfăneală în lege pentru indiscreţia ei.[272]

Duşmanii culturilor

Ştim mai dinainte că recoltele erau ameninţate de numeroşi duşmani. Legenda spune că atunci când orzul dădea în spic şi inul era în floare, trăsnetul şi grindina loviră câmpiile în toată ţara Egiptului, precum şi oamenii şi animalele. Aceasta fusese a şaptea plagă şi cum inima faraonului rămânea tot împietrită, căci grâul care se coace mai târziu, fusese cruţat, vântul de est aduse un nor de lăcuste care mistui tot ce mai lăsase grindina; nu mai

[272] Maspero, *Contes populaires,* ed. IV, 43.

rămase nicio picătură de verdeaţă în copaci, nici pe câmp. Împotriva unor astfel de duşmani, ţăranul nu putea face altceva decât să se roage zeilor şi mai ales zeului – lăcustă. Dar putea să se apere cu folos împotriva a doi duşmani supărători, care vizitau grădinile primăvara şi toamna: grangurul, *genu* şi dumbrăveanca, surut.[273] Aceste păsări, pe de o parte folositoare, pentru că distrug multe insecte, sunt totuşi nedorite pentru că sunt nişte lacome mâncătoare de fructe. Artiştii le reprezintă zburând în jurul pomilor fructiferi. Vânătorii reuşesc să le prindă întinzând pe deasupra pomilor o plasă mare, ale cărei colţuri sunt susţinute de ţăruşi. Această plasă nu împiedică păsările să se aşeze pe pomi. Când se strângeau în număr destul de mare, câţiva copii se apropiau şi scoteau ţăruşii. Plasa înfăşură pomul şi păsările. Vânătorii se băgau în această cuşcă fragilă şi culegeau păsările ca pe nişte fructe, punându-le în cuşcă. Această metodă nu-i împiedica să utilizeze şi capcanele cu arc, cunoscute din cea mai veche antichitate şi apreciate întotdeauna.[274]

În epoca migraţiei lor, prepeliţele sosesc în Egipt ca nişte nori deşi. Sunt atât de obosite, încât cad jos şi oamenii preferă să le prindă vii.

---

[273] Gaillard, *Sur deux oiseaux figurés dans les tombeaux de Beni-Hassan, Kêmi,* II, 19–40.
[274] Montet, *Vie privée,* 260–265.

O pictură din Muzeul de la Berlin arată un număr de şase vânători, folosind o plasă cu ochiuri dese întinsă pe un cadru dreptunghiular. Costumul vânătorilor ne reţine mai ales atenţia. Sunt încălţaţi cu sandale, ca să nu se înţepe prin mirişti şi şi-au legat o eşarfă albă în jurul trupului. Când prepeliţele trec în stoluri peste câmpul secerat, vânătorii se reped deodată şi, fluturându-şi eşarfele, provoacă panică printre păsările care nu mai zboară, ci se reped în plasă. Multe îşi agaţă ghearele în ochiurile plasei şi, îngrămădite de tovarăşele lor, nu se mai pot desprinde la timp. Patru vânători ridică plasa şi ceilalţi doi tovarăşi prind câte prepeliţe vor.[275] Prepeliţele erau desigur apreciate de familia ţăranului, dar nici zeii nu le dispreţuiau. În vremea domniei lui Ramses al III-lea, Amon a primit 21.700 de bucăţi.[276] Acest număr înseamnă cam a şasea parte din numărul total de păsări diferite oferite acestui zeu în acelaşi timp.

Creşterea vitelor

Încă de la origini, egiptenii au ezitat multă vreme înainte de a se hotărî ce animale era mai bine să domesticească. Omul şi câinele s-au împrietenit la vânătoare. Boul şi măgarul au fost

---

[275] *Wr. Atl.,* I, 33 (Berlin, nr. 18540).
[276] *Pap. Harris,* I, 20 *b.* 8.

găsiţi buni de povară. Lâna oilor era apreciată de beduini, în vreme ce egiptenii o ocoleau, şi pentru cei morţi, şi pentru cei vii. Ei preferau caprele. În afară de aceste animale, care au fost repede domesticite, ca şi porcul, egiptenii prindeau la vânătoare şi creşteau în parcuri gazelele, cerbi, antilope de tot felul, mufloni şi chiar hiene scârboase.[277] În Imperiul de Mijloc, guvernatorul din Oryx creştea în staulele sale câteva antilope de la care noma sa îşi luase numele. Aceste obiceiuri s-au păstrat şi în Imperiul Nou. Un şcolar este astfel certat: „Eşti mai rău decât antilopa-vacă din pustiu, care trăieşte alergând. Ea nu ară şi nu-i bună de arie, ci trăieşte de pe urma boilor, fără să se amestece cu ei”.[278] Cea mai mare parte din crescătorii de vite se mărginesc deci la adevăraţii prieteni ai omului: *calul, boul şi măgarul, capra şi oaia, porcul, gâştele şi raţele*.[279] Cămila nu-i cunoscută decât de locuitorii din Delta răsăriteană. Cocoşul avea să apară mult mai târziu. Bineînţeles că şi alte animale sunt îngrijite atent şi chiar cu duioşie, dar numai în temple şi pentru raţiuni religioase. Noi nu vorbim aici decât despre creşterea

---

[277] Gaillard, *Les tâtonnements des Égyptiens de l’Ancien Empire à la recherche des animaux: domestiguer; Revue d’éthnographie et de sociologie,* 1912.
[278] *Pap. Lansing,* pl. 3, 8, 10.
[279] Prinţul din. El Kab înregistrează 122 boi, 100 oi, 1200 capre, 1500 porci *(Urk.,* IV, 75).

animalelor agricole.

Cu puţin înainte de epoca Ramessizilor, calul fusese introdus în Egipt, şi nu era încă prea răspândit, cu toate contribuţiile de război impuse popoarelor asiatice.[280] Huy posedă un grajd deosebit de staulul boilor şi al măgarilor, dar Huy, fiul regal din Kuch, este un foarte mare personaj.[281] El face parte dintre cei privilegiaţi, care se urcau în car atunci când erau convocaţi la palat, când se plimbau sau când îşi vizitau moşia. Proprietarii de cai nu riscau niciodată să încalece. Numai de două sau de trei ori, după câte ştim, un artist egiptean a reprezentat un bărbat călare.[282] Beduinii erau mai îndrăzneţi. În timp de război, când carul nu mai putea înainta, ei deshămau calul, săreau pe spinarea lui şi fugeau în galop. La păşune, caii nu se amestecau cu celelalte animale.

Staulul boilor era aşezat aproape de casa stăpânului şi de coşarele cu grâne, în aceeaşi curte. Servitorii îşi aveau locuinţa tot acolo, ca să păzească animalele de hoţi şi să fie mai repede gata dimineaţa. În aceste modeste case

---

[280] Ramses al III-lea s-a străduit să mărească şeptelul egiptean: „Am făcut pentru tine (Amon), turme în sud şi în nord, cu boi şi păstori şi animale mici, cu bouari, scribi şi mulţi păstori în urma lor”. *(Pap. Harris,* I, 7, 9). Antilopa este oricând o ofrandă plăcută zeilor, şi Ramses al III-lea trimite vânători s-o prindă din pustiu *(Pap. Harris,* I, 28).

[281] *Th. T.S.,* IV, 8.

[282] Ostracon Deir el Medineh, 2159 ; Maspero, *Histoire,* t. II, 219 (cavalerul din mormântul lui Horemheb la muzeul din Bologna).

făcute din lut, negre pe dinăuntru şi pe dinafară, ei îşi aveau un colţişor unde-şi pregăteau cina şi-şi păstrau proviziile. Merg împovăraţi de greutăţi în fruntea sau în urma turmei. Ca să se mai uşureze, ei împart povara în două părţi egale şi o pun în ulcioare, în coşuri sau în panere, pe care le agaţă de o cobiliţă. Dacă n-au decât o boccea. O duc în spate, legată de un băţ. Acesta e felul de viaţă al lui Bytau, dar el e un vlăjgan voinic. Femeile îl privesc cu ochi dulci. Cei mai mulţi păstori sunt însă nişte sărăntoci, dărâmaţi de o viaţă de muncă, cheli, cu o barbă încurcată, câteodată burtoşi. Sau de o slăbiciune înfiorătoare, ori infirmi. Într-un mormânt din Meir, un desenator nemilos i-a înfăţişat cum erau, fără să-i înfrumuseţeze.[283]

Această viaţă îşi avea farmecul ei. Când păstorul îşi iubea animalele, el stătea de vorbă cu ele. Cunoştea locurile unde creştea iarba care le plăcea şi le ducea într-acolo. Animalele îl răsplăteau pentru îngrijirile lui crescând, îngrăşându-se şi dând numeroşi viţei.

Trecerea peste mlaştini era totdeauna un lucru greu. Acolo unde omul şi animalele mari se înnămoleau, un viţel putea să se înece. Păstorul îl lua atunci în spate apucându-l de picioare, şi intra cu curaj în apă. Vaca venea după el mugind, cu ochii măriţi de spaimă. Celelalte vaci o urmau. Boii înţelepţi, duşi de alţi

[283] Maspero, *Égypte*, în *Ars Una*.

păstori, înaintau în ordine. Dacă apa era adâncă pe lângă trestii şi papiruşi, trebuiau să se ferească de crocodili. Păstorii din vremurile vechi ştiau ce trebuie să spună ca să prefacă duşmanul într-un butuc inofensiv sau să-l orbească.[284] Numai că documentele recente sunt mute în această privinţă. Un mormânt din El-Bercheh ne-a păstrat cântecul unui păstor care străbătuse multe ţări: „Aţi plimbat boii pe toate drumurile. Aţi călcat nisipurile. Acum tăvăliţi iarba. Mâncaţi plantele frunzoase. Iată-vă sătui. Totul vă prieşte.”[285] La Petosiris, păstorul dă vacilor nume poetice: Aurita, Strălucitoarea. Frumoasa, ca şi cum ele ar fi încarnat-o pe zeiţa Hathor. Care poseda toate aceste însuşiri.[286]

Naşterea viţelului sau luptele cu tauri, odată cu deplasările, sunt principalele ocazii pe care le avea păstorul de a-şi arăta ştiinţa şi devotamentul. Dacă nu reuşea, cu atât mai rău pentru el. Dacă crocodilul înhăţa un viţel, dacă hoţul punea mâna pe un bou, dacă epidemia decima turma, nu exista nicio explicaţie. Vinovatul era întins pe jos şi biciuit crâncen.[287]

O măsură excelentă împotriva furtului era însemnarea animalelor. Acest lucru se făcea mai ales pe domeniile lui Amon şi ale zeilor

---

[284] Montet, *Vie privée.* Cap. III.
[285] Newberry, *El Bersheh*, I, 18.
[286] Lefebvre, *Petosiris,* textele 46, 48.
[287] *Mem. Tyt.,* II. 12 (Puyemrê) ; *Wr. Atl,* f. 264 (Anna).

mari, precum şi pe domeniul regal. Vacile şi viţeii erau adunaţi într-un colţ al păşunii şi fiecare animal era prins pe rând în laţ. I se legau picioarele. Era răsturnat, ca şi când ar fi trebuit să fie tăiat. Operatorii înroşeau fierul pe o sobiţă şi-l aplicau pe partea dreaptă. Bineînţeles că scribii erau prezenţi cu tot echipamentul şi păstorii sărutau cu respect pământul în faţa acestor reprezentanţi ai puterii.[288]

Altă scenă. O turmă de capre e adusă într-un boschet ai cărui copaci trebuiesc tăiaţi: într-o clipă sunt curăţaţi de frunze.[289] Fac bine că se grăbesc, căci tăietorul de lemne a şi sosit. Dă prima lovitură de secure, dar caprele nu se gândesc să plece. Iezii fac tumbe. Nici ţapii nu-şi pierd vremea. Dar iată că păzitorul de capre, care poartă, mândru, o bâtă asemănătoare cu sceptrul din Teba, îşi adună turma. Agaţă de capătul unei cobiliţe un sac greu, şi de celălalt, un ied. Poartă şi un fluier, dar nici Theocrit şi nici Virgiliu n-au cântat iubirile păstorilor şi ale păzitorilor de capre de pe malurile Nilului.

Creşterea păsărilor se făcea în locuri speciale, care nu şi-au schimbat deloc forma între Imperiul Vechi şi cel Nou: o curte decorată cu o stelă şi cu statuile lui Renutet. Într-o parte, se vede o magazie plină cu ulcioare şi baloturi şi o balanţă de cântărit grânele. În partea cealaltă,

---

[288] Th. T.S., III 31 ; Wr. Atl., I, 183 (Userhat).
[289] *Mem. Tyt.*, V, 30 şi 34.

un teren împrejmuit cu gard, în mijlocul căruia se află o baltă. Gâştele şi raţele se scaldă pe margini, iar servitorul le aduce porţia de boabe.[290]

Locuitorii mlaştinilor

Mlaştinile acoperă o mare parte a văii Nilului. Când fluviul intră din nou în albia lui, el lasă în fiecare an, pe marginea terenurilor cultivate, bălţi mari, care-şi vor păstra apa până la sfârşitul anotimpului *chemu.* Aceste mlaştini sunt acoperite cu nuferi, mărginite cu stuf, papirus şi alte plante acvatice. Stufişurile de papirus sunt adeseori atât de dese, încât nu îngăduie să pătrundă nici cea mai mică rază de lumină şi atât de înalte, încât păsările cuibărite în inflorescenţele lor se simt în siguranţă. Cele mai pricepute execută exerciţii de acrobaţie aeriană. O cucuvea nemişcată aşteaptă să vină noaptea. Cu toate acestea, duşmanii neamului înaripat, cum sunt civeta, sau pisica sălbatică, se caţără pe tulpini până la înălţimea cuiburilor. Tatăl şi mama puilor luptă cu curaj împotriva agresorului, în vreme ce puişorii piuie disperaţi şi-şi mişcă aripile fără pene. Peşti sprinteni se strecoară printre tulpini. Se observă mai ales chefali, somni şi alţi peşti uriaşi, „creaţi de natură”, după cum spune Maspero, într-un

---
[290] *Wr. Atl.*, I, 395.

moment de bună dispoziţie. *Batensoda* înoată pe spate. Aşa de mult îi place poziţia aceasta, încât spatele i s-a albit, în vreme ce pântecele i s-a întunecat. O femelă de hipopotam şi-a găsit un colţ liniştit ca să fete. Un crocodil o pândeşte cu ipocrizie şi aşteaptă clipa când îi va înghiţi puiul, dacă nu cumva tatăl nu va sosi mai înainte. Va începe o luptă fără îndurare, în care crocodilul va fi învins. Hipopotamul îl va înşfăca cu fălcile lui formidabile. Duşmanul va încerca zadarnic să-l muşte de picior, crocodilul îşi va pierde echilibrul şi trupul îi va fi zdrobit.[291]

Cu cât înaintai spre nord, cu atât mlaştinile erau mai întinse şi tufişurile de papirus mai dese. Numele egiptean al Deltei, *mehit,* indică tot o mlaştină mărginită de papirus. Această limbă, atât de bogată în sinonime, care indică tot ce se află în natură, avea şi alţi termeni care însemnau mlaştinile acoperite de nuferi, *cha,* cele unde creşteau trestiile, *sekhet,* cele frecventate de păsări, *iun,* bălţile formate după retragerea inundaţiilor, *pehu.* Aceste mlaştini erau paradisul vânătorului şi al pescarului. Aproape toată lumea din Egipt se ocupa, în timpul liber, cu pescuitul şi vânătoarea în mlaştini, chiar şi scribii. Doamnele şi fetiţele le aplaudau îndemânarea şi erau fericite să aducă

---

[291] Montet, *Vie privée,* tot cap. I ; *Wr. Atl.,* I, 433 (Br. Mus. 37 977) ; *Wr. Atl.,* I, 117 (Baki) ; *Wr. Atl.,* I, 343 (Senemiot); *Mem. Tyt.,* I, 24 (Nakht) ; II, 9 (Puyemre); *Wr. Atl.*, I, 2 (Menna).

acasă o pasăre vie. Băieţaşii învăţau foarte repede să arunce bumerangul şi harponul. Ei erau amatori, dar populaţia din nord trăia de pe urma mlaştinei.

Oamenii scoteau de acolo mai întâi materiale pentru case şi pentru lucrul lor. După ce smulgeau tulpinele de papirus, le făceau snopi şi, aplecaţi sub povară, se întorceau încet, adeseori poticnindu-se, în sat. Recolta se întindea jos şi se alegeau tulpinele cu care se construiau colibele.

Casele de cărămidă sunt înlocuite aici cu case de papirus, care se lipesc cu lut. Pereţii sunt subţiri. Tencuiala cade deseori, dar crăpăturile se astupă uşor. Cu fibrele papirusului se fac frânghii de toate grosimile, rogojini, scăunele şi colivii, care se vând celor de pe uscat. Din frânghii şi ramuri se confecţionează bărci elegante şi practice, fără de care nu se putea nici vâna, nici pescui. Dar înainte de a porni în urmărirea vânatului, materialul cel nou trebuia încercat. Cu coroane de flori de câmp pe cap, cu un nufăr în piept, fiecare se urcă în barca sa şi vâsleşte cu o lopată bifurcată. Întrecerea începe cu înjurături adeseori foarte grele. Ameninţările şi loviturile plouă. S-ar zice că distracţia va lua o întorsătură rea, dar nimeni nu intenţionează decât să-şi rostogolească adversarul în apă şi să-i răstoarne ambarcaţia. Când nu mai rămâne decât un jucător în picioare în barca lui,

petrecerea ia sfârşit. Învingători şi învinşi se întorc în sat, şi, împăcaţi, îşi reiau meseria pe care satiricul egiptean o socoteşte cea mai aspră dintre toate.[292]

Pescarii, care voiau să facă o expediţie mai lungă, se urcau într-o barcă de lemn, prevăzută cu un catarg. Între cabluri erau întinse frânghii pentru uscarea peştilor spintecaţi. O pasăre de pradă se aşeza pe catarg.[293]

Existau multe feluri de a pescui. Pescarul singuratic se instala, cu merindele lui, într-o bărcuţă şi îndată ce găsea un loc liniştit, îşi arunca undiţa. Dacă un clarias frumos era atras de momeală, el trăgea undiţa cu grijă şi ucidea prada cu o lovitură de măciucă. În mlaştinile mai puţin adânci, se aşezau nişte plase simple, în formă de sticlă sau chiar plase cu două despărţituri. Chefalii atraşi de momeală găseau intrarea, dar nu mai puteau ieşi. În curând, plasa devenea un adevărat eleşteu. Pescarul, sigur de succes, nu se temea decât de vecini, care erau în stare să-i ia locul. Pe lângă găleata de scos apa din barcă, era nevoie şi de răbdare şi de o mână foarte sigură. Pescarul se oprea într-un loc unde erau foarte mulţi peşti, îşi scufunda unealta şi aştepta. Când peştii se cuibăreau în plasă, el o smucea foarte repede.

---

[292] Montet, *Vie privée,* 73, *Mem. Tyt.,* II. 15, 18, 19. Satira meseriilor, cap. 19 şi 20.
[293] *Wr. Atl.,* I, 250.

Pescuitul cu năvodul cerea vreo zece oameni, cel puţin două bărci şi o imensă plasă dreptunghiulară, prevăzută pe o parte cu flotoare şi pe partea opusă cu greutăţi de piatră. Se întindea această plasă într-un lac şi se stârneau peştii. Apoi plasa şi peştii se trăgeau încet la ţărm. Era o treabă delicată, căci sinodontul era un peşte foarte ager şi viguros şi sărea înapoi din plasă. Pescarul trebuia să-l prindă din zbor.[294] Harponul era cea mai bună unealtă împotriva enormului lates, aşa de mare, încât coada lui mătura pământul când doi pescari îl duceau atârnat de o lopată.[295] Harponul se întrebuinţa şi la vânarea hipopotamului, dar harponul pescarului s-ar fi sfărâmat ca o jucărie de trupul monstrului. Era deci nevoie de o armă solidă, formată dintr-un cârlig de fier înfipt într-o lance de lemn, legată cu o frânghie de un şir de flotoare. Când harponul îşi atingea ţinta, lemnul se rupea şi cârligul rămânea înfipt în carnea monstrului, care-o lua la fugă. Vânătorii puneau mâna pe flotoare şi trăgeau de frânghie ca să scurteze distanţa. Hipopotamul îşi întorcea spre vânători capul lui enorm, deschidea fălcile în stare să zdrobească şi o barcă, dar era doborât cu

---

[294] *Wr. Atl.,* I, 250 (Horemheb); *Mem. Tyt.,* V, 30 şi 35 (Apuy); *Mem. Tyt.,* II, 65 (Puyemrê); Montet, *Vie privée,* 23–41.
[295] *Wr. Atl.,* I, 354 ; 117, 40, 343, 70, 294, 2, 183, 88 ; *Mem. Tyt.,* I, 24 ; Davies, *Ken-Amun,* 51.

lovituri de harpon.[296]

Vânătoarea cu bumerangul era mai curând un sport pentru oameni bogaţi, decât o muncă de barcagii.

Iată-l pe Apuy care a luat loc într-o barcă de lux, de forma unei raţe uriaşe. Însă cea mai mare parte din vânători se mulţumesc cu o luntre de papirus de tip obişnuit. E bine să ai pe bord o gâscă de Nil, dresată să servească la atragerea în cursă a păsărilor. Vânătorul aruncă bumerangul, care se termină cu un cap de şarpe. Arma şi victima se întorc la locul de pornire. Tovarăşii vânătorului, soţia şi copiii lui le prind în grabă. Un băieţel, încântat, îi spune tatălui: „Prinţe, am prins un grangur!” Dar, în acelaşi timp, o pisică sălbatică a prins ea singură trei.[297]

Vânătoarea cu plasa captura dintr-o singură lovitură un mare număr de păsări vii. Acesta era un sport de echipă. Prinţi sau bărbaţi cu situaţie înaltă luau parte la ea ca şefi sau pândaşi. Pe un teren neted, se alegea o baltă de formă dreptunghiulară sau ovală, lungă de cel puţin câţiva metri. De o parte şi de alta a bălţii, se întindeau două plase de aceeaşi formă, care, dacă se uneau, puteau să acopere balta în întregime. Trebuia să se găsească posibilitatea de a se lăsa brusc în jos cele două plase, în

---

[296] *Th. T.S.,* pl. I şi p. 28 (Amehemhat) ; *Wr. Atl.,* I, 271 (Amenemheb).
[297] *Mem. Tyt..* V. 30 ; *Mem. Tyt..* I. 24 : *Wr. Atl.,* I. 2, 343, 423.

acelaşi moment. În aşa fel ca păsările care coborâseră pe baltă să fie prinse. Se înfigeau în pământ patru ţăruşi, doi de o parte şi doi de alta a bălţii. Se legau de ei cele două plase, ale căror colţuri exterioare erau prinse două de un ţăruş gros. Înfipt la o mică distanţă de mijlocul bălţii şi două de o frânghie care se putea manevra, lungă de vreo douăzeci sau chiar mai mulţi metri. Când totul era gata, un pândaş se aşeza în dosul unui paravan făurit. Păsări dresate se plimbau pe marginea bălţii. N curând, se aduna un mare număr de raţe. Trei sau patru vânători apucau frânghia. Stăteau destul de departe de mlaştină, ca să nu sperie păsările, care puteau zbura la cel mai mic zgomot. Pândarul ridica braţul sau agita o basma. La acest semnal, ceilalţi, dându-se brusc îndărăt, aruncau capcana. Cele două plase se ridicau şi se lăsau peste grămada de păsări, care era prinsă în întregime. Zadarnic încercau cele mai vioaie să se zbată şi să zgâlţâie plasa. Fără să le lase timp să scape, vânătorii, aruncaţi la pământ de efortul făcut, se ridicau şi alergau cu coliviile. Dacă după ce se umpleau mai rămâneau păsări sub plasă, ele erau prinse, li se îndoiau aripile şi li se smulgeau penele, ca să ajungă vii măcar până în sat.[298]

Toate aceste procedee cereau îndemânare,

---

[298] Montet, *Vie privée,* 42 ; *Mem. Tyt.,* V, 30 ; *Wr. Atl.,* I, 184, 24, 344 ; *Mem. Tyt.,* I, 22–23 ; *Mem. Tyt.*, II, 15; *Wr. Atl.,* I, 249.

răbdare şi curaj, însuşiri care ar fi rămas fără rezultat, dacă vânătorii n-ar fi fost ajutaţi de o divinitate pe care o numeau Sekhet, „Păşune”. Ea avea înfăţişarea unei ţărănci îmbrăcată cu o rochie strâmtă. Părul lung îi acoperea umerii. Însăşi plasa aparţinea unui zeu special, zeul Plasă, fiul „Păşunei”. Ocupaţiile pe care le-am descris sunt ocupaţiile zeiţei „Păşune”. Peştii şi păsările sunt ale ei, dar ea nu e zgârcită, ci le împarte bucuroasă vânătorilor şi pescarilor, care sunt tovarăşii şi prietenii ei.[299]

Vânătoarea în pustiu

Vânătoarea în pustiu era o distracţie pentru nobili şi prinţi, pentru alţii însă era o meserie. Nu există mormânt decorat în care stăpânul să nu fie înfăţişat străpungând cu săgeţile lui sigure antilopele şi gazelele adunate grămadă, ca într-o grădină zoologică, într-un teren îngrădit. Arcaşii, care păzeau pustiul şi erau însărcinaţi cu apărarea muntelui de aur de la Coptos, când se duc să dea socoteală de misiunea lor marelui preot al lui Amon, Menkheperrêsenb, sunt întovărăşiţi de un maestru de vânătoare, care-i prezintă un dar măreţ: ouă şi pene de struţ, struţi şi gazele vii,

---

[299] Montet, *Vie privée,* 6–8, 66. În templul de la Edfu, zeiţa Sekhet saune regelui „Îţi dau toate păsările care sunt pe lac“. (Ed. II, 164).

precum şi animale ucise.[300] Ramses al III-lea organizase echipe de arcaşi şi de vânători de profesie, care în timp ce-i întovărăşeau pe strângătorii de miere şi de răşină, aduceau antilopele oferite zeului Ra la toate sărbătorile sale, căci ofranda de animale din deşert rămânea, în plină epocă istorică, la fel ca şi în epoca în care omul trăia mai ales din vânătoare, cea mai plăcută zeilor.[301]

Amatori sau profesionişti, toţi vânătorii ocoleau vânatul căruia natura i-a dăruit picioare sprintene, ca să nu se rătăcească şi să devină ei înşişi o pradă pentru hiene şi păsări răpitoare. Cunoscând obiceiurile animalelor, şi mai ales locurile unde se duceau să se adape, ei căutau să atragă un număr cât mai mare de animale într-un loc anume pregătit, unde să le poată prinde sau ucide. Se alegea fundul unei văi cu vegetaţie deasă, cu malurile atât de abrupte, încât animalele să nu poată fugi nici la dreapta nici la stânga. Se întindeau două rânduri de plase pe ţăruşi, la o distanţă potrivită, dar pe care noi n-o putem aprecia după picturi. Plasa din fund era pusă în aşa fel, încât împiedica orice fugă. În partea cealaltă, se lăsa o deschizătură pentru trecerea animalelor şi a vânătorilor. În interior se punea apă şi hrană.[302]

---

300 *Th. T.S.,* V, 9.

301 *Pap. Harris,* I. 28, 3–4.

302 *Th. T.S.,* II, 6–7; *Th. T.S.,* I, 9; *Wr. Atl.,* I, 53; *Mem. Tyt.,* II, 7. Davies, *Five theban tombs,* 12, 22, 40.

În curând, ţarcul se umplea. Animalele se simţeau bine aici, de parcă nu le-ar fi păscut nicio primejdie. Boi sălbatici zburdau în toate părţile. Struţii dansau salutând răsăritul soarelui. O gazelă îşi alăpta puiul. Un măgar sălbatic îşi lungea gâtul gata să adoarmă. Un iepure instalat pe o moviliţă, adulmeca aerul.[303]

Odinioară, vânătorii plecau pe jos. Stăpânul mergea cu mâinile goale. Servitorii lui duceau merindele, arcurile, săgeţile, cuştile, frânghiile şi coşurile. Un valet ţinea de zgardă copoii şi hienele îndopate şi dresate pentru vânătoare. De când se răspândise întrebuinţarea carului, stăpânul pleca în car, ca la război, cu arcul şi săgeţile alături. *Chemsu* îl urma pe jos, purtând pe cobiliţă ulcioare, burdufuri, coşuri, saci şi frânghii. Când mica ceată ajungea la destinaţie, şeful cobora din car cu armele lui. Un valet ţinea de zgardă haita de copoi.[304] De multă vreme se renunţase la hienele pe care vânătorii din Vechiul Imperiu reuşiseră să le dreseze.

Vânatul era surprins de o ploaie de săgeţi şi de apariţia neaşteptată a copoilor sângeroşi. Nenorocitele animale căutau zadarnic o ieşire. Malurile abrupte şi plasele le ţineau pe loc.

Desenele ne înfăţişează nişte cerbi şi nişte boi sălbatici loviţi de săgeţi. Un struţ se apără cu ciocul de un câine care-l atacă. O femelă fată

---

[303] Davies, *Ken-Amun,* 48.

[304] Davies, *Five theban tombs,* 12.

sărind. Un copoi sfâşie dintr-o dată puiul care abia s-a născut. O antilopă se repede sărind disperată, dar cade în gura duşmanului. Un copoi a doborât o gazelă şi-i frânge gâtul. După o pictură din mormântul unui oarecare Usir, se pare că în ţarc au fost puse capcane, dar pictura nu e bine conservată ca să se poată descrie mecanismul lor. Totuşi, existenţa acestor curse e sigură. Dacă vânătorul n-ar fi avut decât săgeţi şi câini, nu s-ar înţelege cum putea prinde un număr atât de mare de animale vii, aşa cum fac acest Usir şi un anume Amenemhat.[305] La întoarcere, aceşti vânători duc cu ei, legaţi de câte un picior, un muflon, o gazelă, o antilopă, un struţ, toate în stare să meargă. Un servitor poartă pe umeri un pui de antilopă. Alţii ţin de urechi iepuri ucişi. O hienă moartă atârnă de o prăjină. Alţi vânători, dispreţuind profitul şi netemându-se de primejdii, nu se dau la o parte să urmărească antilopele cu carul lor iute ca fulgerul. Aşa procedează şi neobositul prinţ Amenhotep. Un oarecare Usirhat porneşte şi el în car în deşertul fără margini, conducând singur şi trăgând cu arcul. El mână înaintea lui o turmă de antilope, printre care se amestecă nişte iepuri, o hienă, un lup.[306]

[305] Davies, *Five theban tombs,* 23–24 ; *Wr. Atl.*, I, 53 32.
[306] *Wr. Atl.,* I, 26.

Capitolul VI
Artele şi meşteşugurile

Poporul egiptean nu era format numai din agricultori, scribi şi preoţi. Dacă ar fi fost aşa, n-ar fi existat piramidele, nici templele, nici hipogeele. Prinţesa Khnumit nu şi-ar fi pus în părul ei negru o diademă care pare a fi opera unor zâne. A scoate din carieră un bloc de granit lung de mai mult de treizeci de metri, a-l transporta de la Assuan la Teba, a-l tăia în formă de obelisc, a grava pe el hieroglife impecabile, în sfârşit, a-l ridica pe soclu, e un tur de forţă, pe care egiptenii puteau să-l săvârşească în şapte luni şi care s-a repetat de multe ori în timpul fiecărei domnii din Noul Imperiu. Scribii socoteau pe aceşti meşteşugari uimitori mai prejos decât ei. Să încercăm să ne facem o idee despre munca şi felul lor de trai.

Muncitorii din cariere

În cele două pustiuri ce mărgineau valea Nilului. Egiptul poseda roci admirabile, care furnizau arhitecţilor, sculptorilor şi giuvaergiilor materiale pentru cele mai mari, ca şi pentru cele mai mici opere. Calcar se găsea peste tot, între Memfis şi Iunyt, la sud de Teba. Cel mai fin, cel mai alb era extras din carierele de la Roiau, nu departe de izvorul râului Heluan.

Calcarul din muntele teban era şi el de bună calitate. Cuarţul, roşu ca lemnul de cedru, mery, venea din Muntele Roşu, domeniul zeiţei Hathor, la nord-est de On. Cariera era în plină exploatare sub dinastia a XII-a. Dezertorul Sinuhit reuşise să fugă din Egipt amestecându-se printre muncitorii care plecau din satul lor la carieră. Sub Ramses al II-lea, se lucra acolo mai mult ca oricând. Într-o zi, s-a descoperit, sub ochii faraonului, care făcea o vizită în pustiul On, pe domeniul lui Ra, un bloc de granit mai lung decât un obelisc, cum nu se mai văzuse de pe vremea zeului. Toată lumea a crezut că însăşi majestatea sa îl crease cu privirile sale. Ea însărcină pe meşterii săi de elită să-l lucreze şi exact peste un an blocul luă forma unei statui colosale, care primi numele de Zeul Ramses. Şeful lucrărilor fu răsplătit cu aur şi argint. Toţi cei care participaseră la această lucrare îşi avură partea lor din darurile regelui. Maiestatea sa îi supraveghea zilnic şi ei lucrau cu multă tragere de inimă. În apropiere de această carieră, fu descoperită încă una. Se scoaseră de acolo alţi coloşi pentru templul lui Ptah de la Memfis, pentru templele lui Ptah şi Amon de la Ramses.[307]

Grezie mai puţin frumoasă decât cea de la Muntele Roşu, dar destul de bună, se găsea din belşug în cele trei nome din Sud. Regiunea

[307] Stelă din anul VIII găsită la On : *Ann. S. A. E.,* 219.

Assuan este regiunea granitului. De acolo se procurau cele trei varietăţi: roz, cenuşiu, negru, la mică distanţă de oraş, ca şi din insulele Abu, Satit şi Semnut. Un obelisc, un sarcofag, un colos osirian dovedesc activitatea muncitorilor din carierele vechi. Lucrările pregătitoare se observă peste tot. Regiunea granitului se întinde destul de departe, spre sud. Plecând dintr-un loc numit Idahet, spre vest, se ajunge, după trei zile de mers, în regiunea carierelor de diorit, părăsite în timpul Imperiului Mijlociu. Regiunea era aşa de săracă, exploatarea cerea un efort atât de mare şi atâtea sacrificii, încât Ramessizii, care totuşi nu cruţau deloc prizonierii de război, nu încercară să reia lucrul acolo.[308] În Egiptul de Mijloc, ei puteau să-şi procure, cu puţină cheltuială, pietre excelente, cum erau alabastrul de la Hatnub, la câteva ore de capitala părăsită Akhenaton, şi mai la sud, în valea Rohanu, la trei zile de Coptos, un şist asemănător cu grezia, care se lustruia foarte frumos, *bekhen,* ca şi brecia verde şi brecia obişnuită. Aproape în toate carierele vechi există inscripţii, dar inscripţiile gravate din valea Rohanului sunt singurele care, în loc să se mărginească la liste de nume şi de titluri,

---

[308] Engelbach, *The Quarries of the western nubian desert and the ancient road to Tuskha ; Ann. S. A. E.,* 1938, 369 ; cf. Sethe. *Die Bau – und Denk – malsteine der alten Egypter und ihr Namen,* Berlin, 1933, p. 49.

abundă în detalii pitoreşti.[309]

Exploatarea nu era nici permanentă, nici regulată. Când faraonul avea nevoie de piatră bekhen, trimitea o expediţie de mii de oameni, care rămânea de po mină în domnia lui. Ramses al IV-lea, întrecând pe toţi înaintaşii lui, organiză o mare expediţie, pentru care mobiliză 9368 de oameni. Regele o pregătise amănunţit, consultând cărţile Casei vieţii şi trimiţând înainte un grup de cercetători. Statul-major cuprindea treisprezece personaje importante, printre care marele preot al lui Amon, însoţit de subalternii săi. Apoi veneau scribii trupei, în număr de 20. Aceşti scribi erau tehnicieni de merit, cărora li se cerea să rezolve probleme inginereşti, cum ar fi ridicarea unui obelisc de treizeci de coţi, construirea unei rampe de cărămizi nearse sau chestiuni administrative, organizând de exemplu o expediţie în Siria. Şefii grajdurilor, călăreţii, vizitiii echipajelor numărau 91 de persoane, poliţiştii gradaţi 50 şi funcţională de diverse categorii tot 50. Se notează cu mirare prezenţa a 200 de şefi de cete de pescari, care se explică fără îndoială prin faptul că anotimpul *chemu,* în timpul căruia avea loc expediţia, nu era favorabil pescuitului. Grosul trupei era format din 800 de auxiliari străini *(aperu).* În acest efectiv se mai numărau

[309] Couyat şi Montet, *Les inscriptions hiéroglyphiques et hiératiques du ouâdi Hammâmât,* Cairo, 1912.

900 de funcţionari ai guvernului central, dar aceştia întovărăşeau expediţia de departe. Această veritabilă armată era însoţită de mai multe care trase de boi. Specialiştii propriu-zişi, adică un şef al artiştilor, trei şefi ai muncitorilor din cariere, 130 de muncitori şi cioplitori de piatră, 2 desenatori şi 4 gravori, formează o mică parte a trupei. Aceasta pentru că cea mai mare parte era ocupată fie cu transportarea pietrelor cu săniile, fie cu transportul hranei. Marea grijă a conducătorilor era să poată hrăni aceste mii de oameni în plin deşert, să distribuie fiecăruia puţină apă, puţină bere, puţină pâine, să asigure specialiştilor şi şefilor o mâncare ceva mai consistentă şi, în sfârşit, să mulţumească, după cuviinţă, zeilor, stăpânii muntelui de *bekhet,* în primul rând lui Min, Horus şi Isis, fără de cave minunea n-ar fi avut loc. În stilul lor figurat, egiptenii numeau aceasta „a schimba deşertul într-o regiune cultivată şi drumul într-un canal”. Dar, de asemenea, ce plăcere să poţi scrie pe o stelă că nici măcar un măgar n-a căzut, că nimănui nu i-a fost sete pe drum şi că nimeni nu s-a descurajat nicio clipă. În adevăr, aceşti oameni de corvoadă n-aveau dreptul să se plângă, hrăniţi cum erau cu pâine şi bere, ca în Egipt, în zilele de sărbătoare.[310]

Metoda de lucru era cu totul primitivă.

---

[310] Ibid., inscripţiile 231–237, 240, 223, 12, 222. 219 şi 87, 1, 10.

Oamenii nu-şi dădeau osteneala să atace un filon stâncos şi să scoată din el blocuri întregi. Se alegeau dintre blocurile desprinse, cele care aveau dimensiunile dorite şi puteau să dea fie un sarcofag, fie o lespede, fie o statuie sau un grup. Cei dintâi sosiţi ridicaseră blocurile care zăceau la marginea drumului. Cei care veneau în urmă erau siliţi să escaladeze pantele şi să rostogolească blocurile de sus până jos. Foarte adesea acestea se spărgeau şi până jos nu mai rămâneau decât aşchii. Un şef de lucrări, anume Mery, avu ideea, în adevăr genială, de a tăia în flancul coastei un drum în pantă, pe care să alunece blocurile. Invenţia reuşi de minune şi ingeniosul inginer aduse pe socoteala lui zece statui de cinci coţi. Acest lucru nu se mai văzuse niciodată. Nu fusese nevoie decât de vreo zece secole pentru ca procedeul să fie pus la punct.[311]

Oricând gata să interpreteze semnele intervenţiei divine, egiptenii ţineau seama de cel mai mic incident, care sfârşea prin a lua proporţiile unui miracol. În timp ce tăietorii de piatră rătăceau pe muntele de *bekhen* în căutarea unui bloc pentru regele Nebtanirê, o gazelă, trimisă cu siguranţă de zeu, le arătă drumul: „o gazelă gata să fete apăru în drum, întorcându-şi faţa spre oamenii care se aflau înaintea ei. Ochii ei priveau pe cei care căutau

[311] Ibid., inscripţia 19, cf. P. 24.

s-o prindă, dar ea nu se întoarse până ce nu ajunse în locui de pe muntele sacru unde se afla o lespede de sarcofag. Ea născu deasupra ei. Soldaţii regelui, care văzuseră aceasta, îi tăiară gâtul. Apoi se opriră, aduseră ofrande şi coborâră în linişte. Majestatea acestui zeu venerabil, stăpânul deşerturilor, făcuse acest dar fiului său Nebtanirê, să trăiască în veci, pentru bucuria lui, pentru ca el să fie viu pe tronul său, pentru totdeauna şi să aibă o infinitate de aniversări."[312]

Odată piatra găsită, adusă intactă lângă drum, pusă pe o sanie şi gata de plecare, şefii expediţiei nu puteau da semnalul de pornire înainte de a ridica zeilor muntelui de *bekhen,* printre care cel mai venerat era Min, stăpânul ţinuturilor Coptos şi Ipu, un monument demn de el. Erau cu atât mai obligaţi să facă acest gest, cu cât un al doilea miracol urmase de aproape pe cel cu gazela. În mijlocul văii, se descoperi un rezervor plin până la gură cu apă, care măsura zece coti de fiecare parte. Se luară măsuri ca antilopele să nu-l poată murdări şi să fie ascuns de nomazi.

„Soldaţii regelui făcuseră poteci pe margini, dar niciun ochi nu le zărise, nicio faţă de om nu le privise. Rezervorul nu se deschisese decât pentru maiestatea sa. Când cei care locuiesc în To-mery, rekhyt-ii care sunt în Egipt, în nord ca

---

[312] Ibid., inscripţia 110.

şi în sud vor auzi acestea, îşi vor pleca fruntea la pământ. Ei vor mărturisi perfecţiunea majestăţii sale în toate timpurile şi pentru totdeauna."[313]

Până la urmă, după douăzeci şi două de zile de la sosire, expediţia pleca înapoi spre Egipt, ducând o piatră foarte frumoasă, care măsura opt coti în lungime şi patru în lăţime, groasă de doi coţi, după ce sacrificase boi şi antilope şi arsese răşină în onoarea zeului binevoitor.

Egiptenii practicau această metodă aşa de simplă oriunde era posibil, ca să scape de orice efort. Presupunem că descoperirea blocului de grezie mai înalt decât un obelisc, în carierele Muntelui Roşu, a fost tot un dar al lui Hathor. Când era nevoie, nu ezitau să spargă roca, nici să sape galerii.[314] Munca aspră pe care şi-o impuneau ca să găurească stâncile din muntele teban avea un dublu rezultat: construia defuncţilor locuinţe veşnice şi procura celor vii pietre de toate formele. Mulţi muncitori şi tăietori în piatră erau prizonieri de război sau condamnaţi, dar se cunosc şi numeroşi egipteni liberi care munceau aici. Sub domnia ultimului Ramses, când aflară că Egiptul era sfâşiat de un război civil, toţi aceşti prizonieri îşi rupseră lanţurile, trecură de partea duşmanilor lui

---

[313] *Ibid.,* inscripţia 191.

[314] Lucas, *Ancient egyptian materials and industries,* ed. II. Londra, 1934, p. 63.

Amon, şi, răspândiţi în toată ţara, săvârşiră mii de nelegiuiri şi de cruzimi. Aceasta dovedeşte că mai înainte nu fuseseră prea mulţumiţi cu soarta lor.

Minerii

Aur se găsea din belşug, răspândit în deşert, între Nil şi Marea Roşie. Trei locuri aurifere sunt cu deosebire de semnalat. În multe texte şi chiar şi în papirusul Harris, este adeseori vorba despre aurul de la Coptos.[315] În realitate, aurul de la Coptos se afla în muntele de *bekhen.* Natura potrivise bine lucrurile, concentrând aproape de un izvor, la întretăierea mai multor drumuri care traversau deşertul, la egală depărtare de Nil şi de mare, minele de aur şi carierele care furnizau o piatră atât de apreciată de sculptori. Regiunea era frecventată de păzitorii munţilor auriferi de la Coptos, de şefii vânătorilor care prindeau struţi, iepuri, gazele, de poliţiştii din Coptos, răspunzători de securitatea oamenilor ce circulau prin deşert, purtând preţiosul metal.

Alte regiuni aurifere erau mult mai puţin favorizate decât muntele de *bekhen.* Într-o zi, regele Setui, studiind problemele referitoare la

[315] *Th. T.S.,* IV, *4* ; Inscripţia lui Ameni la Beni-Hassan („Newberry, *Beni-Hassan,* I, 8; *Pap. Harris,* I, 12 la 7. Harta minelor de aur din muzeul de la Torino.

munţii din deşert, simţi dorinţa să vadă minele de unde se aducea aurul.[316] Vizitând canalele care le deserveau pornind de la Edfu, majestatea sa se opri în drum ca să se sfătuiască cu inima sa: „Cât e de greu drumul fără apă! Cum poţi să mergi când gâtlejul ţi-e uscat? Cine le va potoli setea? Ţara e departe. Pustiul e întins. Omul căruia îi e sete pe munte, se plânge. Cum îi voi ajuta? Voi găsi oare posibilitatea să-i ajut să trăiască? Ei vor mulţumi zeului în numele meu de-a lungul anilor care vor veni. Generaţiile viitoare mă vor pomeni pentru energia mea, căci eu sunt clarvăzătorul care se gândeşte la orice călător."

După ce majestatea sa s-a gândit la acestea în inima sa, a străbătut deşertul să caute un loc unde să sape un puţ. Tăietorii de piatră primiră porunca să sape un puţ în munte, ca apa lui să-l întărească pe cel doborât de arşiţă, să-l răcorească pe cel ars de soare. Încercarea reuşi de minune, aşa încât regele putu să scrie: „Iată că zeul mi-a îndeplinit dorinţa. El a făcut să vină apa pe munte. Drumul, cumplit de când există zei, a devenit minunat în timpul domniei mele."

Totuşi, acesta nu era decât un început. Regele înţelegea că trebuie să întemeieze un oraş cu numele marelui Menmatrê, „cel care răspândeşte apa în mare cantitate întocmai ca

---

[316] Inscripţia din templul de la Radesieh : Golenischeff, R ; *Recueil de travaux,* XIII, 75 ssq. şi *Bibl. aeg.,* IV, nr. 4.

cele două bulboane de la Abu”. Or, cum nu exista oraş fără templu, şeful lucrărilor regale fu însărcinat să-l construiască. Muncitorii din carierele necropolelor se pu seră pe lucru şi în curând, la poalele muntelui, fu înălţat un templu de mici proporţii, care, prin frumuseţea figurilor şi inscripţiilor, nu e mai prejos de alte lucrări din această epocă. Aici se adora un mare număr de divinităţi: Amon, Ra, Osiris, Horus, fruntea zeilor din care făcea parte însuşi regele. Setui veni să-l inaugureze şi adresă zeilor, părinţii săi, această rugăciune: „Glorie vouă, zei puternici care aţi creat cerul şi pământul după voinţa voastră, care mă protejaţi pentru veşnicie şi faceţi ca numele meu să dureze veşnic. Căci eu sunt bun cu voi. Veghez asupra lucrurilor pe care le iubiţi... Fericit cel ce se mişcă după voinţa zeului, căci acesta îşi va realiza dorinţele. Voi respecta deci cuvântul vostru, căci voi sunteţi stăpâni. Mi-am folosit viaţa şi puterile pentru voi, căutându-mi binele în voi. Îngăduiţi ca monumentele mele să dăinuiască pentru mine şi numele meu să dăinuiască prin ele.” La rândul lor, minerii recunoscători se închinau fără încetare zeilor pentru regele lor care, săpând o fântână şi construind un templu plăcut zeilor, realizase o operă fără seamăn. Ei ziceau din gură în gură: „Amon, acordă-i veşnicia, lungeşte-i domnia. Zei care sunteţi în izvor, faceţi-l nemuritor ca voi, căci el ne-a deschis

drumul care era închis ochilor noştri. Noi trecem pe acest drum şi suntem sănătoşi. Când picioarele noastre îl ating, simţim cum ne dă viaţă. Drumul greu dinainte a devenit un drum bun. Mulţumită lui, drumul spre aur este ca vederea şoimului.”

Templul a devenit proprietatea minelor. Tot aurul scos din munte trebuia dus acolo, înainte ca o parte din el să îmbogăţească tezaurul regal. O ceată de arcaşi împreună cu comandantul lor au primit misiunea de a apăra templul şi pe muncitorii săi. Nici alţi căutători de aur, care circulau prin deşert, nici arcaşii, nici gărzile nu trebuiau să schimbe nimic din dispoziţiile date de rege. Nimeni n-avea dreptul să rechiziţioneze sub niciun motiv pe muncitorii care spălau aurul pe socoteala templului, nici să se atingă de aur, „care este trupul zeilor”. Regii care vor urma şi care vor ţine socoteală de voinţa lui Setui, vor fi ajutaţi de Amon, Harakte şi Ptah Tatenen.

„Ei vor guverna ţara cu blândeţe. Vor stăpâni deşertul şi Ţara Arcului. Sufletul lor va fi veşnic. Ei vor îndestula pe cei de pe pământ. Dar nenorocire celor, regi sau simpli muritori, care vor fi surzi la vorbele mele. Osiris îi va urmări, Isis le va urmări femeile şi Horus pe copiii lor cu ajutorul tuturor prinţilor lui To-Djuser care colaborează cu el.”

Situaţia minerilor pe care regele îi trimitea în

Nubia era şi mai vrednică de milă.[317] „Se află mult aur, se spunea, în ţara Ikaita (la est de a doua cataractă), dar, din cauza lipsei de apă, drumul spre el e deosebit de greu. Când muncitorii care spală aurul pleacă acolo, numai jumătate din ei reuşesc să ajungă. Ceilalţi mor de sete pe drum, împreună cu măgarii care merg înaintea lor. Apa din burdufuri nu le ajunge nici la dus, nici la întors. Nu se mai poate deci aduce aur din această regiune din cauza lipsei de apă.” Regii de altădată, spunea raportul fiului regelui din Kuch, încercaseră să sape puţuri, dar fără succes. Tatăl lui Ramses, regele Menmatrê, care reuşise atât de bine la est de Edfu, nu fusese mai norocos aici. El plănuise să sape un puţ adânc de 120 de coti, dar părăsise lucrarea începută, căci apa nu se ivea. Acest eşec nu descurajă pe ingineri care, încă de la începutul domniei lui Ramses al II-lea, siguri de sprijinul pe care Hapi, părintele zeilor, avea să-l dea fiului său iubit, reluară lucrul, de data aceasta cu succes. Apa care se afla în Duat ascultă de rege şi urcă în puţ. Minerii nu mai mureau pe drum, dar munca lor rămânea tot atât de grea. După cum spune Diodor, pe care suntem siliţi să-l cităm din lipsa unor texte mai vechi,[318] ca să se spargă mai uşor, roca se

---

[317] După stela lui Ramses al II-lea, găsită la Kuban, la 180 km spre sud de Assuan, în prezent la muzeul din Grenoble : Tresson, *La stèle de Kuban,* Cairo, 1922.

[318] Diodor, III, 11–13.

înfierbânta, apoi era lovită cu nişte unelte ascuţite de metal, în direcţia filonului aurifer. Fragmentele detaşate erau duse la intrarea galeriei, zdrobite şi spălate până ce praful de aur ieşea curat şi strălucitor. De fapt, aurul bijuteriilor egiptene era, în genere, amestecat cu argint, aramă şi alte impurităţi.[319]

Egiptenii găseau în Sinai preţioasa turcoază, *mafaket*[320]*,* întrebuinţată de giuvaergii, precum şi alţi compuşi ai aramei, ca malachita, *sechmet*[321]*.* Începută pe vremea bătrânului rege Seneght, exploatarea minelor era mai activă ca oricând sub Ramessizi. Nici chiar lipsa de apă nu era o piedică. Beduinii, care în trecut îi atacaseră de nenumărate ori pe mineri şi pe însoţitorii lor, erau acum domoliţi sau înfrânţi. Dar minerii erau oricând expuşi la neplăceri de felul celor arătate de un inginer din vremea dinastiei a XII-a, numit Horurrê, pentru că ele ţineau de natura lucrurilor. Acest inginer, însărcinat să întreprindă cercetări în mină, sosise acolo în a treia lună din *perit,* atunci când anotimpul nu mai era potrivit pentru scoaterea pietrelor. A doua zi după sosirea sa, el se sfătuise cu tehnicienii cei mai experimentaţi,

---

[319] Statuetele găsite în sarcofagul lui Hornekht de la Tanit (*Kêmi,* IX, nr. 94–102) se vede că sunt făcute din aur foarte amestecat.

[320] Lucas, *Ancient egyptian materials and industries,* 352; Loret. *La tourquoise chez les anciens Égyptiens, Kêmi,* I, 99–114.

[321] Lucas, op., *cit.,* 348 ; Newberry, în *Studies presented to F.I.I. Griffith,* 320.

care îi spuseră cu toţii: „În munte există turcoaze pentru eternitate, dar în anotimpul acesta trebuie să ţinem seama de culoare. Totdeauna am auzit supunându-se acelaşi lucru: gemele din mină se pot scoate, dar culoarea nu mai e frumoasă în acest anotimp nepotrivit din *chemu.”* „În *chemu,* adăugă Horurrê, pustiul e arzător. Muntele parcă-i încălzit cu fierul roşu şi culoarea (pietrelor) se tulbură.” În adevăr, inginerul socotea să se apuce de treabă la sfârşitul iernii. Căldurile mari nu veniseră încă, dar n-aveau să mai întârzie mult. Dar dorinţa de a-l servi pe rege, încrederea pe care-o avea în stăpâna cerului, Hathor, care era şi stăpâna turcoazelor şi protectoarea minerilor, nu-l lăsară pradă descurajării. Tot personalul lui sosise întreg, fără să sufere pierderi. De la primele rezultate, inginerul nu mai avu nicio îndoială. Menţinând mereu acelaşi ritm, îşi termină lucrul în prima lună din *chemu,* fără a simţi căldurile care tulburau culoarea turcoazelor. Şi, vesel, încheie: „Am adunat această gemă preţioasă. Am reuşit mai bine decât orice om venit înaintea mea şi chiar mai mult decât mi se ceruse. Nici nu puteam dori mai mult. Culoarea (turcoazelor) era perfectă şi ochii se bucurau (admirând-o). Gema era chiar mai frumoasă decât în anotimpul potrivit… încredeţi-vă deci în Hathor. Faceţi aşa. O să vă meargă bine. Veţi

reuşi şi mai bine decât mine. Noroc!”[322]

Astfel, mulţumită inginerilor şi rezistenţei unui personal încercat, şi de asemenea mulţumită zelului negustorilor, despre care vom vorbi în alt capitol. Egiptul îngrămădea în depozitele sale mari cantităţi de materiale necesare în industrie, pietre, metal, lemn.

Să-i vedem acum pe meşteşugari la lucru. În atelier.

Munca în ateliere

Dacă cercetăm picturile, destul de numeroase, din mormintele Noului Imperiu, care reprezintă munca în ateliere, ca şi legendele care servesc de titlu, suntem ispitiţi să credem că toţi meseriaşii erau adunaţi într-un singur loc: sculptori în piatră şi în lemn, olari, giuvaergii, bijutieri, şlefuitori de pietre scumpe, fabricanţi de vase de metal, armurieri, tâmplari şi carosieri. Poate că totuşi nu-i decât un artificiu de compoziţie.

Aceste munci erau supravegheate de un director general, de o statură uriaşă, în vreme ce meşteşugarii care trudeau sub ochii lui păreau nişte pitici. O inscripţie hieroglifică îl încadra şi-i preciza activitatea. Iată, de exemplu, ce spune inscripţia unui oarecare Duauneheh, şeful domeniului lui Amon: „Venit

[322] V. Loret, *op. cit.*, în *Kêmi,* I, 111–113.

pentru a inspecta atelierul, pentru a deschide cele două case de aur şi de argint, pentru a organiza lucrările, pentru a executa toate lucrările care depind de şeful etc...”[323] Nimic nu ne poate opri să credem că atelierele specializate se înşirau de-a lungul unei străzi, ca în bazarele din Cairo sau din Damasc şi că şeful le inspecta pe rând, dar pe de altă parte observăm că statuia de lemn şi chiar de piatră este împodobită cu încrustaţii, că mobilele, carele, armele sunt sculptate, în unele părţi decorate cu aur, şi pietre scumpe, că un vas de piatră putea fi încrustat cu aur, turcoaze şi lapis-lazuli. Sau acelaşi meşteşugar poseda mai multe tehnici, sau mai mulţi specialişti, lucrând unul lângă altul, îşi treceau obiectul din mână în mână până la finisarea lui.

Sculptorii

Totuşi, sculptorii în piatră preferă să se izoleze. La Duauneheh, pe care l-am amintit mai înainte, ei finisează o poartă monolită, cu două canaturi, un lintou şi o cornişă, faţada unui edificiu ajurat şi o coloană monolită cu capitel palmiform, cum sunt coloanele de la Tanis şi Ahnas. Unii se servesc de o teslă, alţii de un foarfece sau de un polizor, lucrând în picioare sau aşezaţi pe un scăunel sau chiar pe blocul de

[323] Lepsius, *Denkmäler,* III, 26, 1; cf. *Wr. Atl.,* I, 64, 341, 342.

granit. Fără să mai aştepte ca aceştia să termine, desenatorii, într-o mână cu o pană de scris şi în cealaltă cu o paletă, trag contururile hieroglifelor, care vor fi apoi săpate şi colorate în albastru sau verde. În atelierul lui Rekhmarê, care depinde tot de domeniul lui Amon[324], sunt în curs de execuţie un rege-colos aşezat pe un scaun pătrat cu spătar puţin înalt, un colos în picioare rezemat de un stâlp, un sfinx şi o masă de sacrificiu. Artiştii se aşază pe labele sau pe spatele sfinxului, pe masa de sacrificiu, ori pe un eşafodaj mobil de lemn, care le permite să lucreze la faţa sau la coafura coloşilor. Unii se trudesc cu ciocanul de lemn şi cu dalta. Alţii freacă granitul cu polizorul. Desenatorul trasează cu pana hieroglifele de pe stâlpul dorsal. Pictorul aplică culoarea cu pensula pe care o înmoaie într-o oală. Te întrebi dacă operaţii atât de deosebite puteau avea loc în acelaşi timp. În realitate, sculptorul care cizela vreun detaliu al feţei şi gravorul ocupat cu hieroglifele de pe stâlp şi de pe soclu, nu se deranjau unul pe altul, dar polizorul n-ar fi putut interveni decât atunci când sculptorul şi gravorul nu mai aveau nimic de făcut. Pictorul venea cel din urmă. Autorul scenei i-a grupat deci, în acelaşi atelier, pe toţi cei care lucraseră aici pe rând.

Vom vedea însă aplicată aceeaşi metodă de

[324] *Wr. Atl.,* I, 5.

lucru şi la alte obiecte. Fără îndoială că egiptenilor le plăcea să înceapă lucrul din mai multe părţi. La un moment dat, polizorul se izbea de daltă sau de acul de gravat. Cineva scotea un ţipăt. Cel lovit îl înjura pe celălalt, care răspundea cu o glumă. Statuia, terminată într-un timp record, era gata să fie expediată în templu sau în palat, pentru a dovedi mulţimii plină de admiraţie bunăvoinţa cu care regele îl copleşea pe servitorul său, sau dragostea pe care zeul o purta faraonului.

Transportarea statuii până la templu era un prilej de adevărată sărbătoare. Când statuia era colosală şi drumul greu, se făcea de asemenea dovada tehnicii şi a bunei organizări. O statuie de alabastru, înaltă de 13 coţi, trebuia să fie dusă dintr-un atelier situat la periferia oraşului, pe drumul carierelor de alabastru, până la un edificiu numit, după numele donatorului său, „Dragostea lui Thuty-hotep pentru Unit este permanentă”[325]. Printr-o extraordinară bunăvoinţă a regelui, acest edificiu a primit numele unui particular şi o asemenea statuie va fi transportată cu mare pompă. Mai întâi, va fi aşezată pe o sanie solidă, formată din două bârne groase, ridicate într-o parte, reunite prin traverse puternice şi legată cu frânghii. Alabastrul fiind o piatră moale, s-a luat precauţia să se pună perne în toate locurile care

[325] Newberry, *El Bersheh,* I, 16–16.

ar risca să fie stricate de frecarea frânghiilor. De această sanie, care suportă o greutate de cinci sau şase tone, sunt legate patru frânghii foarte lungi, de care vor trage hamali împărţiţi în patru grupe, oameni care vin din vestul provinciei şi din est, infanteria şi, în sfârşit, personalul templului.

Doi oameni s-au urcat chiar pe statuie. Cel dintâi, instalat pe genunchii ei, întoarce cădelniţa spre faţa de alabastru şi o învăluie în fum de terebint. Al doilea împrăştie picătură cu picătură apa dintr-un ibric, aşa cum se face în templu înaintea statuii zeului. Cărătorii de apă stau pe lângă statuie şi aruncă apă pe drum, ca să-l facă alunecos. Alţii aduc o bârnă foarte solidă, care pare a servi la tras, dar a cărei întrebuinţare nu se explică limpede.

Se dă semnalul de plecare. Responsabilitatea aparţine şefului lucrărilor, care supraveghează statuia şi adjunctului său, care comunică ordinele unor oameni ce ştiu cum să vorbească, adică ştiu cum să atragă atenţia acestei armate de trăgători, să-i însufleţească printr-un discurs care se va termina printr-o *haya* irezistibilă. Statuia se urneşte şi o apucă pe drumul pe care muncitorii l-au curăţat de pietrele ce-l făceau anevoios. O mulţime imensă s-a îngrămădit pe margini, ca să se bucure de spectacol. O trupă de soldaţi a alcătuit un cordon de ordine. În canalul paralel cu drumul, corăbiile însoţesc

cortegiul. Marinarii şi pasagerii îşi amestecă ovaţiile cu ale mulţimii. Pe chei au fost ridicate altare. Provizii destule vor permite celor ce muncesc, ca şi celor care se mulţumesc numai să strige şi să vadă, să-şi întărească forţele. Eroul zilei, Thuty-hotep, venit într-o lectică, însoţit de fiul său, de câţiva soldaţi şi de servitori care poartă evantaie de pene şi rogojini, asistă la această treabă. El se gândeşte că niciodată n-a fost oferit provinciei sale un spectacol mai frumos: „Prinţii care au trudit înainte, administratorii care au muncit pentru eternitate în acest oraş pe care l-am înzestrat cu altare pe malul fluviului, nu şi-au închipuit ce voi face eu, pentru mine. Iată că mi-am desăvârşit opera pentru veşnicie, după ce mormântul meu a fost terminat pentru totdeauna.”

Scena pe care am descris-o s-a petrecut în vremea Imperiului Mijlociu, dar ea nu e atât de neobişnuită cum crede guvernatorul din provincia Iepurelui. Asemenea scene s-au repetat ori de câte ori regele a autorizat un particular să-şi ducă statuia în templu şi de asemenea la transportarea statuilor regale. Egiptenilor le plăcea să lucreze în grupuri. Strigau tare, beau mult. Fiecare se întorcea acasă mulţumit de ziua lui. Un oarecare Qenamon s-a bucurat de o favoare şi mai mare, deoarece statuile transportate în cortegiu erau

în număr de trei.[326] O mare mulţime de oameni le întovărăşea ţipând şi gesticulând, prin fumul de terebint. Bărbaţii purtau umbrele de papirus. Preotesele zeiţei Hathor, protectoarea Tebei, cântau din sistre şi din crotale. Dansatoare şi acrobaţi distrau lumea cu fel de fel de figuri.

Argintari, bijutieri, şlefuitori de pietre scumpe

Industria vaselor de piatră, care ajunsese la o mare perfecţiune încă din vremea primei dinastii, era în floare şi în epoca Ramessizilor. Aceste vase se confecţionau din alabastru, din şist, din brecie şi luau forma de ulcioare, căni şi amfore, castronaşe, pahare şi ligheane, adeseori împodobite cu figuri umane sau animale. Utilajul era foarte simplu. Piesa cea mai caracteristică era un burghiu cu un mâner de lemn, acoperit la extremitatea superioară cu piele. Meşteşugarul îl învârtea cu mâinile, ţinând strâns între genunchi blocul de piatră. Tot perforând, câteodată piatra se spărgea, dar această nenorocire se putea repara. Se decupa porţiunea deteriorată şi se lipea altă bucată. Mormântul lui Tutankhamon ne-a păstrat piese care mărturisesc mai multă virtuozitate decât gust, din care cauză mulţi cunoscători le vor prefera frumoasa amforă din mormântul lui

[326] Davies, *Ken-Amun,* 38–40.

Puyremê,[327] al cărei singur ornament este o inscripţie hieroglifică.

Lucrarea metalului dădea de lucru unui mare număr de meşteşugari. Tezaurul de la Bubasta, cu vasele sale de aur şi de argint, paterele (vase de libaţii), cerceii, brăţările, bijuteriile din mormântul lui Siptah, cele din Serapeum, care se află la Luvru, constituie fără îndoială, pentru epoca Ramessizilor, un ansamblu mai puţin bogat şi mai puţin variat decât fantastica colecţie a lui Tutankhamon şi a lui Psusennes; dar dacă consultăm marele papirus Harris, vedem că dărnicia lui Ramses al III-lea faţă de zei era şi mai mare. Este vorba de aur, de argint, de aramă, de lapis-lazuli şi de turcoaze veritabile. Uşile sanctuarelor tebane erau de aur sau de aramă care strălucea ca aurul. Mesele de sacrificiu, vasele cu toartă erau de argint. Decretele date în cinstea lui Amon erau gravate pe mari tablete de aur, de argint sau de aramă. Luxul sălii de ceremonii şi a vasului sacru limitau orice încercare de descriere. Templul lui Tum, în On, poseda o balanţă de aur cum nu mai exista alta la fel de pe vremea zeilor. Prins de suport. Un cinocefal de aur asista la măsurători. Se numără statui ale Nilului din douăzeci de materiale diferite. Statuile de lapis veritabil şi de turcoaze erau în număr de 13.568, cele din aur şi alte metale scumpe

---

327 *Mem Tyt.,* II, 23.

atingeau jumătate din această cifră, ceea ce e, oricum, foarte mult. Nu exista templu care să nu-şi aibă tezaurul lui. Ca să ne facem o idee despre activitatea meşteşugarilor ce lucrau metalul, să adăugăm şi tot ce posedau regii şi particularii la ei acasă şi în găteala lor.

În ateliere, lucrul începea cu cântărirea aurului şi argintului. Înainte de a-l da pe mâna celor care trebuiau să-l transforme.[328] Balanţele nu serveau decât pentru această treabă şi de asemenea pentru a cântării sufletele în faţa lui Osiris şi a zeilor din Amentit. Cerealele erau măsurate cu balanţa. Lingourile de aramă asiatică erau numărate. Balanţa se compunea dintr-un suport terminat cu capul zeiţei Maât, zeiţa Adevărului, prevăzut cu un cuţit de metal şi cu o tijă având în mijloc un ac, de care erau atârnate două talgere asemănătoare. În clipa cântăririi, era de ajuns să pui tija cu toate accesoriile sale pe cuţit şi să verifici dacă talgerele erau în echilibru. Greutăţile aveau forma unui bou culcat. Metalul era prezentat sub formă de inele. Operatorul oprea cu mâna oscilaţiile talgerelor şi controla poziţia cântarului, care trebuia să coincidă cu verticala. Scribul, care îşi scosese din cutie paleta şi pana, înregistra rezultatele, în prezenţa şefului meşteşugarilor din templu, care lua aurul cântărit şi-l împărţea lucrătorilor.

---

[328] *Th. T.S.,* V. II, III, 8.

Aceştia vor avea nevoie de fire pentru lănţişoare, de plăci şi de fâşii pentru bijuteriile cloazonate, de plăci mari pentru vase şi cupe, de tuburi pentru brăţări, de lingouri.[329] Deci, metalul trebuia mai întâi topit, ca să se obţină aceste forme diferite şi pentru asta se introducea într-un creuzet, care era pus pe foc. Egiptenii topeau aurul şi argintul pe foc. O jumătate de duzină de oameni aşezaţi în cerc, în jurul vetrei, aţâţau flacăra suflând în nişte ţevi terminate printr-un tub de lut cu o gaură mică. Ei glumeau, deşi munca era extenuantă. Această metodă, care data din vremurile vechi, a fost întrebuinţată la începutul Noului Imperiu. Ţevile s-au adaptat la nişte burdufuri aşezate pe sol şi prevăzute cu o frânghie care deschidea sau închidea, după voie, o gaură din partea opusă. Cel care sufla se urca pe cele două burdufuri egale. Ţinând în fiecare mână câte o frânghie, apăsa când pe unul, când pe celălalt. Trăgea de frânghie şi-i dădea drumul când apăsa pe burduf, ca să iasă aerul pe ţeava. Astfel, doi oameni făceau, cu mai puţină osteneală, munca a şase persoane.[330] Când metalul era topit, doi oameni, care erau obişnuiţi şi cu căldura şi cu fumul, apucau

---

[329] Vernier, *La bijouterie et la joaillerie égyptienne,* Cairo, 1907, partea a II-a.

[330] *Wr. Atl.,* I, 316–317 ; Newberry, *Rekhmarê,* 18. A se vedea urmarea operaţiilor în atelierele de orfevrerie în *Th. T.S.,* III, 8 ; V, 11–12 ; *Mem. Tyt.,* II, 23 ; *Wr. Atl.,* I, 263, 59, 50, 229.

creuzetul cu două cârlige de metal. Conţinutul era vărsat în formele aflate pe o masă. Cuburile scoase erau încredinţate lucrătorilor, care se serveau de o piatră mare drept nicovală şi de o a doua, care ţinea loc de ciocan. Cu acest utilaj simplu obţineau fire, bare sau plăci. Bătutul cu ciocanul întărea metalul, chiar dacă era foarte curat; supleţea *îi* era redată încălzindu-l din nou. Lucrătorul apuca placa cu un cleşte şi o apropia de foc, pe care-l aţâţa cu un suflător. Firele erau trase printr-o filieră, ea să fie din ce în ce mai subţiri. Prin aceste procedee foarte simple se puteau realiza aproape toate formele de care avea nevoie giuvaergiul. Nu-i mai rămânea decât să le decupeze şi să le combine. Lucrătorul, care voia să facă o cupă de aur sau de argint, se aşeza pe un scăunel, în faţa unui stâlp înfipt solid în pământ. Şi ciocănind continuu dădea plăcii forma dorită. După ce obiectul era terminat, urma decorarea lui. Gama decorativă a egiptenilor era de o infinită bogăţie. Ei puteau tot aşa de bine să împodobească un crater sau amforă cu motive geometrice sau florale care să încadreze o scenă de familie sau o scenă religioasă, după cum, cuprinşi de un exces de sobrietate, să se mulţumească doar cu o scurtă inscripţie hieroglifică, perfect gravată pe un vas de o formă foarte graţioasă. După retuşurile finale şi o ultimă curăţire, piesa finisată era expusă pe o

etajeră, care, la sfârşitul zilei, se umplea cu cele mai variate obiecte.

Lucrarea lemnului

Tâmplarul întrebuinţa salcâmul, roşcovul, ienupărul şi alte lemne locale neidentificate, abanosul care venea din sud şi esenţele siriene, pinul şi bradul *ach,* precum şi lemnul care semăna cu cuarţitul din Muntele Roşu, *mer.* Cu ajutorul unor fierăstraie, trunchiurile copacilor erau transformate în scânduri. Dulgherii tăiau grinzi cu ajutorul unor topoare cu coadă lungă. Tesla, care se compunea dintr-o daltă de metal fixată pe un mâner lung de un cot, servea la acelaşi lucru ca şi cuţitoaia sau rindeaua noastră. Găuri rotunde se făceau cu un burghiu învârtit de un mâner. Canaturile se scobeau cu dalta şi cu un ciocan de lemn. Tejgheaua de tâmplărie nu era cunoscută. Dacă cineva voia să despice un lemn în lungime, îl lega de un ţăruş înfipt în pământ. Mişcările Herăstrăului provocau vibraţii care spărgeau lemnul. Acest neajuns era preîntâmpinat prin metode ingenioase. Dacă lemnul nu era prea gros, lucrătorul îl sprijinea de pământ cu o mână şi-l tăia cu cealaltă. Făcea acelaşi lucru dacă lucra cu tesla şi se mai ajuta şi cu picioarele. Pentru asamblare, erau de preferat cuiele de lemn, cepurile, cleiul şi cuiele de metal care serveau

mai curând la fixarea plăcilor de metal pe lemn. Tot cu tesla înlătura cele mai mici imperfecţiuni. Câteodată mobila sau sipetul erau încredinţate unui pictor, care-şi lua sarcina să-l decoreze.[331]

Două mobile mari, lucrate sub conducerea lui Apuy, pentru templul regelui divinizat Amenhotep I, arată până unde putea merge bogăţia ornamentaţiei şi felul cum se lucra.[332] Ele au aproape de două ori înălţimea unui om. Cea dintâi e aşezată pe o estradă, unde ajungi pe o scară cu cinci trepte. Coloane papiriforme susţin o cornişă decorată cu simbolul şarpelui. Acoperişul are forma bombată obişnuită. Pe faţadă, Horus şi Seth leagă plantele simbolice din nord şi din sud în jurul regelui sfânt. Celălalt naos are trei etaje. Fiecare etaj e susţinut de colonete. Etajul inferior e lăsat liber, ca să se poată aşeza acolo un pat, o pernă, un scăunel, o masă, o oglindă. Faţada celorlalte etaje e ajurată şi sculptată. Se observă în aceste sculpturi emblema lui Horus, chipurile lui Isis şi Osiris, şoimi încoronaţi, Bes chitind din tamburină şi Tueris sprijinindu-se pe simbolul său. Meşteşugarii, care finisează aceste două naosuri, sunt adevăraţi acrobaţi. Cei care gravează hieroglifele de pe cele două coloane n-au nevoie să se mai urce pe ceva; dar ceilalţi

---

[331] Montet, *Vis privée,* 298–311 ; *Wr. Atl.,* I, 314–313, 420, 384 ; *Mem. Tyt.,* IV, 11.

[332] *Mem. Tyt.,* V, 37.

doi, care lucrează la cornişă, s-au căţărat pe coloană cu uneltele în mână. Unul îşi sprijină piciorul pe banderolele înnodate pe capitel şi amândoi, ţinându-se cu o mână de simbolul şarpelui de pe cornişă, bat cu mâna liberă, cu ciocanul. Pe al doilea naos, sosirea neaşteptată a unui supraveghetor îi ia prin, surprindere pe meşteri. Un lucrător, aşezat pe treapta de sus nu prea pare grăbit să pună mâna pe unealtă. Un altul se caţără repede pe o colonetă ca să pună o distanţă cât mai mare între persoana sa şi reprezentantul autorităţii. În partea cealaltă, pictorul se distrează mâzgălind obrazul vecinului, care atâta aşteaptă ca să lase lucrul. Supraveghetorul trece pe lângă el fără să-l vadă, căci atenţia îi este atrasă de un lucrător care doarme în faţa lucrului său neterminat. Supraveghetorul îl strigă. Unul din oamenii de la etajul superior e atât de speriat de acest strigăt, încât îşi pierde echilibrul. Pe acoperiş, doi oameni s-au şi repezit la uneltele lor. Cel dintâi dă o gaură, al doilea lustruieşte lemnul; un al treilea îl zgâlţâie pe cel adormit.

În Vechiul Egipt, ca şi în zilele noastre, se prefera... munca în echipă şi nu munca de unul singur. Dacă voiai randament, era nevoie de supraveghetori numeroşi şi atenţi, care dispuneau de un vocabular bogat şi nu ezitau să se servească de băţ, precum şi de supraveghetori ai supraveghetorilor.

Începând cu Noul Imperiu, se dezvoltă un meşteşug nou, caroseria, care de altfel nu e decât o specializare a meseriei de tâmplar.[333]

Carul este construit în întregime din lemn. Roţile n-au fost niciodată încercuite cu o bandă metalică, dar pe caroserie se puteau aplica plăci de metal. Piesele carului sunt foarte numeroase şi un poem enumera vreo cincizeci, fără să epuizeze lista. Cel mai greu lucru era obţinerea roţilor perfect rotunde. Ele aveau patru sau şase spiţe. Carul era făcut din mai multe segmente, tăiate dintr-o scândură de grosime convenabilă şi asamblate.

O altă specialitate a tâmplarului era confecţionarea arcurilor, săgeţilor, suliţelor, bastoanelor şi sceptrelor de tot felul, necesare faraonului, marilor personaje religioase, militarilor şi civililor, precum şi a instrumentelor muzicale.[334] Cozile acestor obiecte sunt când perfect drepte, când elegant curbate. În atelierul lui Menkheperrêsonb, un om încearcă un arc, vecinul lui cântăreşte în mână o săgeată şi verifică dacă e perfect dreaptă. Ca să curbeze ramurile, egiptenii le încălzeau înainte de a le coji şi le introduceau într-un fel de tejghea primitivă de tâmplar, constând dintr-un ţăruş bifurcat, înfipt în pământ. Ramura încălzită, odată introdusă în această menghină, i se

---

[333] *Th. T.S.,* V, 11–12 ; III, 10 ; *Mem. Tyt..* II. 23 ; *Wr. Atl.,* I, 307, 227.
[334] *Th. T.S.,* V. 12.

dădea curbura dorită cu ajutorul unei bare auxiliare.[335] Bastoanele, sceptrele, instrumentele muzicale puteau fi împodobite, ca şi mobilele, cu incrustaţii sau placaje, sau adăugându-se un cap sculptat. Un cap feminin, de lemn, de la Muzeul Luvru, este prins de o harpă.[336] Bastoanele lui Tutankhamon sunt prevăzute cu mânere de fildeş sau de abanos, terminate cu un cap de negru sau de asiatic.

Lucrarea pielii

Industria pielăriei exista încă din vremea Vechiului Imperiu. Un industriaş din acea epocă, Uta, confecţiona sandale, foi de pergament pentru uzul funcţionarului care dirija ceremoniile religioase sau profane, precum şi genţi pentru păstrarea manuscriselor. Se mai produceau coifuri, echipamente, tolbe de săgeţi, scuturi de piele întărite cu cuie, cu cadre şi plăci de metal. Mai târziu, tolbele de săgeţi şi scuturile au început să fie decorate cu ornamente împrumutate în parte din repertoriul decorativ sirian, dar redate cu o eleganţă pe care n-au cunoscut-o niciodată în ţara lor de origine.[337]

---

[335] Montet, *Vie privée*, 311. 314.

[336] *Encyclopedie photographique de l'art., Les antiquités égyptiennes du Louvre,* 74–77.

[337] Montet, *Vie privée,* 315–318 ; *Wr. Atl.,* 312–313 ; Newberry, *Rekhmarê,* 17, 18.

Egiptenii practicau doar argăsirea cu grăsime, adică ceea ce noi numim tăbăcărie cu grăsimi de peşte. Pielea se întindea bine pe o masă. Apoi se înmuia într-un vas cu ulei. După care se scotea şi începea să se usuce, se bătea cu ciocanul ca să pătrundă bine uleiul în ea. Astfel, pielea căpăta calităţile celei tăbăcite, devenea suplă, impermeabilă şi nu putrezea.

Situaţia artiştilor şi a meşteşugarilor

Pe măsură ce sunt finisate în ateliere, obiectele sunt expuse pe mese, aşezate pe etajere, supuse aprobării şefului lucrărilor şi socotite demne de a figura în magazinele zeului sau ale regelui. De altfel, existau şi expoziţii generale, unde se aduceau şi se expuneau toate produsele industriei egiptene. În mormântul lui Qenamon, s-a reprodus un fel de catalog ilustrat al darurilor oferite regelui cu ocazia Anului nou.[338] În templul din Karnak, se află un alt catalog, admirabil gravat cu tot ceea ce oferă regele lui Amon.[339] Statuarul este bogat reprezentat prin statui regale, aşezate în naosul care se ridică pe o barcă de tip arhaic, statui de bărbaţi sau de femei, în picioare, aşezate sau îngenuncheate, sfincşi cu cap de om, cu cap de şoim, cu sau fără coroană, arta animalieră

[338] Davies, *Ken-Amm,* 13–24.
[339] *Wr. Atl.*. 23 ; *Urk.,* IV, 626–642.

înfăţişată prin gazele, antilope, mufloni. Vaselor de piatră, care amintesc de vremea veche, li se adaugă amfore cu pântecele rotund aşezate pe un picior minuscul. Se apreciază mult vasele cu toarte (craterele) şi cupele cu picior decorate cu dungi pe partea bombată, dungi care înconjoară o grădiniţă artificială, formată din lotuşi, papirus, crizanteme, rodieri, în mijlocul cărora se află o broască cocoţată pe un soclu. Sosierele au formă de păsări. Câteodată, coada vasului este un cap de raţă întors spre interior, deoarece conţinutul îi face poftă, sau pentru că o răţuşcă înoată acolo. Şi mai uimitoare sunt vasele mari, care servesc de piedestal unei fortăreţe asiriene cu apărătorii ei sau unui edificiu pe care nişte pantere se pregătesc să-l atace, ca să prindă o pasăre frumoasă, aşezată pe acoperiş.

Mobilierul e format mai ales din sipete, fotolii, scăunele. Giuvaergiii expun coliere cu mai multe şiruri, a căror închizătoare e formată din plante cu flori. Armurierii şi carosierii au trimis care cu toate accesoriile lor, hamuri, cuverturi, arcuri, spade, bice, săbii, scuturi, zale, tesle, topoare, pumnale, coifuri. Printre obiectele casnice, amintim oglinzi, umbrele din pene de struţ, cu mâner de abanos împodobit cu aur, capete de păsări cu cioc lung şi gât imens, a căror întrebuinţare nu se poate explica, fără îndoială pentru că n-aveau niciuna. Se adoptă

din ce în ce mai mult mobilele şi obiectele de ceremonie, deasupra cărora se află palmieri încărcaţi cu fructe, prin care se zbenguie o întreagă familie de maimuţe. E în adevăr o expoziţie frumoasă. Meşterii din atelierul regal şi din atelierul lui Amon au meritat răsplata stăpânului lor.

Întrebarea care se pune acum este de a şti dacă aceşti admirabili meşteşugari, dintre care mulţi erau adevăraţi artişti, erau răsplătiţi după meritul lor. Când Puyemrê, al doilea profet al lui Amon şi şeful general al lucrărilor din templul acestui zeu, cere să i se prezinte lucrările executate în atelierele sale şi primeşte pe şeful artelor, subordonaţii săi îi spun: „Inima ta e fericită pentru tot ce i s-a adus”, dar Puyemrê n-are niciun cuvânt de mulţumire. El priveşte aceste minuni de ingeniozitate şi de tehnică tot aşa cum priveşte coşurile cu ofrande, eşantioanele, minereurile, produsele alimentare adunate de strângătorii de impozite.[340] Nimic nu dovedeşte că ar fi spus o vorbă bună, un cuvânt de felicitare pentru cei mai pricepuţi dintre meşterii lui. Când Rekhmarê vizitează atelierul templului lui Amon, el ne informează că, în calitatea sa de şef al lucrărilor, arată fiecărui om ce are de făcut, dar, dacă cu această ocazie el nu uită să amintească de titlurile şi de sarcinile sale, în schimb nu se gândeşte să evidenţieze

---

[340] *Mem. Tyt.,* II, 37–38.

pe cei care au lucrat mai bine. Supraveghetorul vorbeşte artiştilor ca unor simpli muncitori manuali: „Mişcaţi-vă mai repede mâinile. Să facem ceea ce laudă acel magistrat când desăvârşeşte monumente pentru stăpânul său în împărăţia lui Amon, al cărui nume se va răsfrânge asupra lor, pentru toţi anii ce vor veniri”.[341] Atelierul lucrase pentru gloria lui Amon, a regelui, a vizirului sau a profetului, dar opera era anonimă şi posteritatea avea să ignore numele maeştrilor cărora le revenea cel mai mare merit. Nimeni nu pare a-şi da seama că un mare sculptor este un dar al zeilor.

Totuşi, în anul al VIII-lea al domniei sale, Ramses al II-lea puse să se ridice o stelă în templul din On, cu ocazia vizitei pe care o făcuse la carierele din Muntele Roşu, când descoperise un bloc colosal; el se laudă cu interesul pe care-l poartă tuturor celor care participau la crearea sfincşilor, a statuilor în picioare, aşezate sau îngenuncheate, cu care popula toate sanctuarele din Egipt: „Ascultaţi ce vă spun. Iată bunurile pe care le stăpâniţi. Realitatea este asemenea cuvintelor mele. Eu, Ramses, sunt acela care creez şi fac să trăiască generaţiile. În faţa voastră se află merinde şi băuturi, încât nu mai aveţi ce vă dori… Eu vă fac viaţa mai bună, ca voi să lucraţi pentru mine cu dragoste, eu care sunt întărit prin urările

[341] *Urk.*, IV, I 154.

voastre. Ca să lucraţi vă sunt aduse provizii multe, în speranţa că veţi trăi ca să realizaţi aceste lucrări... Aveţi aici hambare cu cereale, ca să nu vă las nicio zi fără hrană. Fiecare din voi e plătit pe o lună.

Pentru voi am umplut magazii întregi cu tot felul de lucruri, pâine, carne, dulciuri ca să vă hrăniţi, sandale, haine, parfumuri diferite ca să vă ungeţi capul o dată la zece zile, ca să fiţi îmbrăcaţi tot anul, să aveţi încălţăminte bună în picioare în fiecare zi, ca să nu fie printre voi niciunul care să-şi petreacă noaptea temându-se de sărăcie. I-am însărcinat pe oamenii mei să vă hrănească chiar şi în anii de secetă, pe cei din bălţi să vă aducă peşte şi vânat, alţii să vă socotească (ce aveţi de primit). Am clădit un atelier de olărie care să facă vase în care se va răci apa voastră în anotimpul *chemu.* Corăbii navighează pentru voi din sud spre nord. Altele plutesc pentru voi de la nord spre sud, fără oprire, cu orz, grâu, sare şi bob.

Am făcut toate acestea zicând: «Atâta vreme cât trăiţi lucraţi pentru mine într-un singur gând»”.[342]

Iată un lucru bine gândit. Regele vrea să-şi eternizeze numele pe monumentele care să desfidă veşnicia, dar în acelaşi timp vrea ca artiştii lui să fie bine hrăniţi şi bine îmbrăcaţi, să

---

342 Stela din anul VIII al domniei lui Ramses al II-lea : Arm. *S.A.E.,* 1939. Satira meşteşugarilor, & III, în *Pap.*

fie fericiţi că muncesc pentru un suveran liberal. Şi. Ludovic al XIV-lea dădea pensii funcţionarilor săi. Ceea ce putea face faraonul şi ceea ce făcea în adevăr Ramses, era să înfiinţeze un imens domeniu, pus în valoare de un personal numeros, ale cărui venituri să uşureze viaţa artiştilor dintr-un atelier ca cel de la On. Totuşi, am fi şi mai recunoscători celui mai ilustru dintre faraoni, dacă ar fi distins, printre atâţia meşteri buni, vreun artist adevărat şi i-ar fi arătat satisfacţia sa, în timpul uneia din acele scene de recompensă ai cărei beneficiari sunt totdeauna un înalt funcţionar, un curtean sau un mare preot. Scribul avea poate dreptate când spunea: „În ambasadă n-am văzut niciun sculptor, niciun turnător însărcinat cu vreo misiune, dar am văzut pe fierar la lucrul său, la gura cuptorului. Degetele lui parcă sunt de crocodil; el pute ca ouăle de peşte."[343]

Putem totuşi spicui câteva dovezi despre consideraţia arătată artiştilor celor mai valoroşi. Stela pe care un artist din Imperiul de Mijloc a gravat-o, arată mai întâi ce caz făcea singur de el însuşi:

„Eu cunosc secretul cuvintelor divine şi mersul sărbătorilor. Am practicat toate magiile, fără să-mi scape nimic. Nimic din ce se leagă de aceste lucruri nu mi-e ascuns. Sunt stăpânul secretului.

---

[343] *Sallier,* II, 3, 9; *Pap. Anastasy,* VII, I, 1.

Îl văd pe Ra în manifestările sale."[344]

Artistului trebuiau să-i fie familiare slujbele religioase, mitologia, precum toate atributele regale şi divine. Acesta nu era un merit oarecare. Fenicienii, care copiau cu abilitate modelele egiptene, comiteau în această privinţă greşeli care ar fi scandalizat publicul egiptean. Apoi, artistul, îşi laudă propria lui tehnică:

„De altfel, sunt un artist excelent în arta mea, un bărbat deosebit de ceilalţi prin cunoştinţele mele. Cunosc care trebuie să fie atitudinea unei statui [de bărbat], poza unei femei, statura sa... felul cum se mişcă unul care loveşte cu harponul, aerul buimac al celui care se deşteaptă, ridicarea braţului aruncătorului cu lancea, atitudinea aplecată a alergătorului. Ştiu să fac incrustaţii care rezistă la foc şi care nu se dizolvă în apă. Nu există altul care să se distingă în asemenea lucruri în afară de mine şi de propriul meu fiu mai mare. Când zeul porunceşte, el lucrează şi o scoate la capăt. Am văzut opere ieşite din mâinile lui pentru folosinţa şefului lucrărilor, în orice fel de piatră scumpă, în aur şi argint, fildeş şi abanos..."

Sperăm că nişte calităţi aşa de mari au fost recunoscute şi de alţii, nu numai de cel care le poseda. În mormântul unuia din numeroşii Amenemhat de la Teba, se remarcă un tablou care poate că nu există în repertoriul cunoscut

---

[344] Luvru, C, 14; cf. Sottas, în *Recueil de travaux,* XXXVI, 153.

de noi.[345] Amenemhat invită cu vorba şi cu gestul patru bărbaţi aşezaţi pe rogojini, în faţa lui, să-şi împartă între ei darurile puse la îndemâna lor, pâine, carne, legume şi fructe, băuturi şi parfumuri. Unul din aceşti patru bărbaţi este desenatorul Ahmose; altul un sculptor de statui, al cărui nume nu ni s-a păstrat. Această masă, în imagine, era oferită artiştilor care decoraseră mormântul, ca o răsplată supremă. Artiştii trebuiau să simtă aceeaşi plăcere pe care o avea Amenemhat la vederea bogăţiilor reprezentate în mormântul lui. Chiar din epoca piramidelor, un majordom cu numele de Meni se lăuda că-i răsplătise pe cei care participaseră la construirea şi decorarea mormântului său: „Orice om care a făcut asta, nu se va căi niciodată. Artist sau tăietor de piatră, eu l-am răsplătit”.[346] Primul profet al lui Nekhabit, Setau, încredinţa, pe vremea lui Ramses al IX-lea, decorarea mormântului său unui artist vestit, Meryrê, ale cărui calităţi şi originalitate i-a plăcut să i le recunoască: „El a făcut inscripţiile cu propriile lui degete când a venit să decoreze mormântul lui Setau... Cât despre scribul de cărţi divine. Meryrê, el nu este un [simplu] copist. Inima lui îl inspiră. Scribul cu degete îndemânatice şi priceput la toate nu are un stăpân care să-i fie

---

[345] *Th. T.S.,* I, 8.
[346] *Urk.,* I, 23.

model”.[347]

Se poate deci afirma că regii, prinţii, clerul, publicul într-un cuvânt, nu erau ingraţi faţă de cei care lucrau atât de bine pentru gloria lor. Îi plăteau şi le mulţumeau după obiceiul timpului. Un artist, care a trăit în vremea lui Ramses al III-lea şi Ramses al IV-lea, şi care a avut de decorat un mormânt important de la Deir el Medineh, s-a reprezentat pe sine în plin lucru, pictând statuile regelui Amenhotep I şi a mamei sale.[348] Abandonând măsuratul cu compasul pe care l-a întrebuinţat în executarea comenzii, el s-a reprezentat într-o atitudine firească, stând pe vine pe un soclu, cu picioarele goale, încrucişate, cu piciorul stâng peste cel drept, cu părul lung răsfirat pe spate, cu pensula într-o mână, cu paleta în cealaltă. Acest tablou n-a trecut neobservat. Un elev i-a făcut o copie pe o bucată de calcar, care a ajuns până la noi.[349] Mai puţin bună decât modelul, această copie este foarte preţioasă, pentru că citim pe ea, înainte de numele artistului, titlurile de prinţ şi de scrib. Artişti contemporani cu Akhenaton, ca Djehutimose sau Huya, par să fi fost oameni bogaţi şi stimaţi. Vedem la sfârşitul epocii

[347] *Recueil de travaux.* XXIV, 185.

[348] Mormîntul 359 la Teba, cf. AZ, XLII, 128–131.

[349] Ostracon 21 447 din Berlin, în AZ, LIV, 78 ; cf. Robichon şi Variile, *Le temple du scribe royal Amenhotep fils de Hapon,* Cairo, 1936, p. 9, unde se contestă că titlurile de prinţ şi de scrib aparţin unui pictor de meserie.

ramesside un pictor care a parvenit la o situaţie înaltă şi care e considerat egalul unui guvernator de provincie.

Zidari şi meserii mărunte

Trecem acum la meserii mai grele, exercitate mai ales de prizonieri străini sau de oameni liberi, şi la meserii mai umile, care n-au dat niciodată nimănui titlul de prinţ.

Zidarul egiptean se ocupă mai ales cu modelarea şi asamblarea cărămizilor crude. Orice oraş este înconjurat de un zid gros de vreo cincisprezece metri şi înalt de vreo douăzeci. Numai porţile sunt de piatră, iar zidul e construit din cărămizi. Clădirile administrative, precum şi casele particulare, erau clădite mai mult din cărămizi decât din piatră, ca şi zidul înconjurător. Când Ramses al II-lea întreprinse construirea vilei sale favorite de la Ramses, pe care egiptenii o numeau mai curând Pi-Ramses şi a antrepozitelor de la Pithom, el ordonă să se adune fiii lui Israel, puse peste ei şefi de corvoadă şi-i sili, printr-o aspră asuprire, să facă toţi cărămizi.[350] Era o muncă plictisitoare, dar nu prea grea. Se lua mâl din Nil şi se amesteca bine cu nisip şi cu paie tocate mărunt. Pentru ca amestecul să fie bun, aceste materiale trebuiau

---

[350] *Wr. Atl.,* 319–321; *Exodul,* I, 11–16; cf. A. Mallon, *Les Hébreux en Égypte,* Roma, 1921. 134–138.

înmuiate, călcate multă vreme cu picioarele şi din când în când amestecate cu un hârleţ. Muncitorul punea acest amestec într-o formă care se afla alături de el, o umplea bine, dădea la o parte ce prisosea, cu o lopăţică de lemn, apoi scotea forma, fără să strice cărămida. O lăsa să se usuce timp de opt zile, după care era bună de întrebuinţat. De preferinţă, cărămidarii se stabileau lângă un bazin. Hamalii cărau apă. Alţii se duceau pe miriştile secerate să smulgă paie ca să le toace. Când faraonul pretinse fiilor lui Israel să se ducă singuri să caute paie, fără să reducă numărul de cărămizi pe care trebuiau să le facă în fiecare zi, soarta li se agravă, dar murmurele nu serviră la altceva decât să atragă pe spinarea lor băţul şefilor de corvoadă. Cărămizile se transportau pe două talgere egale, atârnate de o cobiliţă.

Acelaşi cuvânt *iqdu* indică două meserii în aparenţă foarte deosebite, zidar şi olar. Totuşi, cel dintâi era calificat *iqdu inebu* „zidar de ziduri" şi al doilea *iqdu nedjesit* „zidar de lucruri mici".[351] Ambii se serveau de acelaşi material, mâlul din Nil, dar adevărata explicaţie e dată de limba egipteană. Rădăcina *qued* înseamnă „rotund". Casele primitive erau rotunde ca oalele. Ele nu erau altceva decât nişte oale mari. Olarul frământa lutul cu picioarele. El punea o grămăjoară de argilă pe masa lui,

[351] *Satira meseriilor, &* VIII, *Wb.* V., 75 şi II, 385.

formată dintr-un simplu disc de lemn care se învârtea pe un pivot. Sub degetele sale îndemânatice, argila lua forma unei oale burtoase, a unui castronaş, a unei căni sau ulcior, sau a acelor ulcioare mari cu fundul ascuţit, în care se păstra vinul şi berea, sau cu fundul rotunjit semănând cu sacii.[352] Când se obţinea vasul dorit, modelajul cu degetele era terminat. Vasele erau duse la cuptor, un fel de sobă rotundă, cam de două ori mai înaltă decât un om şi cu un diametru de doi coţi, cum putem constata dacă ne încredem în documentele figurate, dar e necesar să repetăm că desenatorii egipteni ţineau prea puţin seama de dimensiunile reale ale fiinţelor şi lucrurilor. În Noul Imperiu, meşterii nu se mai mulţumesc numai cu fabricarea vaselor de formă mai mult sau mai puţin elegantă şi colorate uniform. Olarul ştie să picteze pe căni şi pe ulcioare motive variate, împrumutate din repertoriul gravorilor sau inspirate din fantezia lui, frize de ornamente geometrice sau florale, frunze de viţă, vegetale, o pasăre de baltă înghiţind un peşte, un taur în galop.[353] Clientela modestă putea să-şi ofere, în lipsa pieselor de metal, o veselă de lut care nu era lipsită de frumuseţe.

Bărbierul umbla din cartier în cartier, apoi se instala la o răspântie, într-un loc umbrit unde

---

[352] Davies, *Ken-Amun,* 59.
[353] *Th. T.S.,* III, 1.

era asaltat de clienţi.[354] Aşteptarea acestora ameninţa să fie lungă. Câteodată, un cântăreţ sau un povestitor o scurta. Cearta era însă un mijloc şi mai bun de a face să treacă vremea. Asta fac şi doi bărbaţi dintr-o pictură, aşezaţi spate în spate pe acelaşi scăunel, numai că în vreme ce un client e aşezat confortabil, celălalt stă numai pe margine şi riscă să cadă la cea mai mică atingere. Indiferenţi la această neînţelegere, alţi clienţi preferă să doarmă, cu bărbia sprijinită pe genunchi, cu capul vârât între braţele încrucişate.

Unii după alţii, clienţii se vor aşeza pe scăunelul cu trei picioare, cu mâinile puse cuminte pe genunchi şi-şi vor da capul pe mâna bărbierului, care-i va uşura de păr şi de barbă. Un vas cu picior conţine apă cu săpun. Briciul e o lamă ceva mai scurtă decât mâna, de formă neregulată, prevăzută cu un închizător. Bărbierii particularilor bogaţi posedau un sortiment de scule, cleşti, foarfeci şi brice pe care le purtau în pungi de piele aşezate în sipete elegante de abanos. Ei veneau la domiciliu. Situaţia lor era foarte bună. Unii erau şi doctori. În consiliul ceresc, exista şi un zeu bărbier. Dar bietul bărbier al sărăcimii inspira mai mult mila decât invidia.[355]

---

[354] *Wr. Atl.,* I, 44.
[355] Montet, în *Kêmi,* IV, 178–179: *Satira meseriilor.*

Marele preot al lui Amon, Rome-Roy, merită să fie citat ca exemplu de bun patron egiptean. „O preoţi, scribi din casa lui Amon, servitori minunaţi ai ofrandelor divine, brutari, berari, cofetari, care veţi intra în acest atelier, aflat în casa lui Amon, cinstiţi-mă pentru faptele mele bune, căci am fost un om cinstit.

Am găsit această încăpere cu totul ruinată, pereţii gata să cadă, lemnăria putrezită, pervazurile de lemn se distrugeau ca şi picturile care acopereau basoreliefurile. Eu am refăcut-o în întregime, mai mare decât fusese, am ridicat-o, am lărgit-o. I-am făcut pervazuri din piatră de grezie; i-am pus uşi de brad curat. Am făcut un atelier confortabil pentru brutarii şi berarii care sunt aici. Am făcut un lucru mai bun ca înainte, pentru protecţia personalului zeului meu Amonrâsonter."[356]

Un alt mare preot al lui Amon, Bakenkhonsu, pare a fi meritat acelaşi elogiu: „Am fost un părinte bun pentru supuşii mei, învăţând pe cei tineri, dând o mână de ajutor celor care erau nefericiţi, asigurând existenţa celor care erau în nevoie şi făcând lucruri folositoare în templul său, în calitatea mea de mare şef al lucrărilor din Teba, pentru [...] Ramses al II-lea."[357]

---

[356] Lefebvre, *Histoire des grands prêtres d'Amon de Karnak, 161–2.*
[357] *Ibid.,* 128.

Să sperăm că supuşii, dacă ar fi fost întrebaţi, nu l-ar fi dezminţit. Morala obişnuită interzicea să pui pe servitori şi pe muncitori să lucreze mai mult decât era raţional.[358] Nu e mai puţin adevărat că poporul muncitor s-a plâns de multe ori. Nemulţumirile luau câteodată chiar aspectul unei revolte. Muncitorii îşi primeau raţia de alimente şi de îmbrăcăminte când o dată pe lună, când de două sau chiar de patru ori. Cei neprevăzători găseau totdeauna, şi probabil fără să facă excese, mijlocul de a-şi epuiza proviziile înainte de noua distribuţie: „Crăpăm de foame şi mai sunt încă optsprezece zile până luna viitoare."[359] Muncitorii se adunau într-o piaţă, lângă un monument: „Nu ne întoarcem, spuneţi-o şefilor voştri care sunt adunaţi acolo". Un funcţionar făcea o dare de seamă asupra situaţiei: „Ne-am dus să-i ascultăm şi ei ne-au spus lucruri adevărate". Cei flămânzi pornesc cu grămada spre magazie. Totuşi, nu încearcă să forţeze uşile. Unul din ei ţine acest discurs: „Venim siliţi de foame, siliţi de sete, nemaiavând haine, nemaiavând ulei, nemaiavând legume. Trimiteţi la faraon, stăpânul nostru, trimiteţi la rege, domnul nostru, ca să ne dea posibilitatea să trăim!" Această plângere e repetată în faţa unui

---

[358] În mărturisirea negativă, *Cartea morţilor,* 125 A, fraza a şasea, defunctul declară : „N-am silit în fiecare zi pe oameni să muncească peste puterile lor".

[359] Maspero, *Histoire,* II, 540–541 ; *Pap, de Turin,* 42, 2–3, 46–47.

magistrat, dar tovarăşii lui se tem şi sunt gata să spună că la urma urmei totul merge bine. Alţii refuză să se împrăştie, dacă nu li se distribuie imediat alimente. Magistralii se decid s-o facă. Ei cheamă un scrib contabil şi-i spun: „Iată grânele pe care le-ai primit, dă-le oamenilor din necropolă”. „Chemară deci pe Pe-Montu-Nebiat şi ne dădură raţii de grâu în fiecare zi!”

Astfel, ameninţarea cu greva este îndepărtată. Soarta muncitorilor nu era prea nefericită când stăpânii lor îşi dădeau osteneala să le construiască, aşa cum făcuse Bakenkhonsu şi Rome-Roy, locuinţe şi ateliere proprii, aerisite, comode, când hrana şi veşmintele erau distribuite regulat şi când vreo raţie suplimentară potolea pe cei neprevăzători. Concediile şi zilele de sărbătoare erau dese. Nimic nu ne împiedică să credem că cei mai serioşi şi mai pricepuţi, puteau deveni supraveghetori, contramaiştri, să strângă oarecare avere şi să-şi sfârşească zilele ca mici proprietari sau patroni. Când veniră vremurile tulburi, când începu lupta între Amon şi Seth, muncitorii suferiră mai mult decât ceilalţi şi îngroşară cu grămada elementele de dezordine.

Comerţul şi moneda

Pe domeniile statului şi pe domeniile marilor

zei, se ţinea o contabilitate foarte strictă a mărfurilor şi produselor care intrau zilnic şi a ceea ce era consumat de personal. Era un circuit închis. Magaziile şi antrepozitele erau pline cu mărfuri, dar aceste mărfuri erau destinate unei mici părţi din populaţie. Când toate nevoile colectivităţii erau satisfăcute, prisosul era dat în comerţ. Câteodată, două domenii îşi schimbau produsele, sau produsele unui domeniu erau vândute negustorilor, care le desfăceau, dar cu risc şi primejdii. Alături de marile proprietăţi colective, existau o mulţime de proprietari particulari, mari, mijlocii şi mici, crescători de vite sau agricultori, producători de fructe şi de legume, care trebuiau să-şi procure îmbrăcăminte, mobile, obiecte de găteală sau de lux şi care nu puteau face asta decât vânzând prisosul de recolte sau de vite. De asemenea, existau meşteşugari liberi, care exploatau un atelier propriu şi care trăiau din ceea ce fabricau. În sfârşit, se aflau şi negustori care nu produceau nimic, dar care cumpărau şi vindeau tot ce se cerea în regiune.

Toată această lume de cumpărători, vânzători şi negustori se întâlnea la târg. Ţăranul din poveste şi-a încărcat măgarii cu toate produsele bune din Oaza Sării. Dacă nu avea să fie jefuit pe drum, dacă putea ajunge cu încărcătura lui în frumosul oraş Nen-nisut, avea să-şi etaleze sarea, păsările de baltă, peştii săraţi şi avea să

le schimbe cu patiserie, stofe, veşminte. El însă a avut ghinion. În vremuri normale, când poliţia stătea de pază, fiecare ajungea la târg fără necazuri. În mormântul lui Khaemhat[360], artistul a înfăţişat nişte negustori care expun baloturi şi saci şi gesticulează, aşezaţi sau în picioare, vociferând. Aceşti negustori sunt de un tip mai special: capul lor e enorm, părul bogat şi rebel. Clienţii care sosesc cu sacul pe umeri gesticulează şi ei, şi, fără îndoială, vocabularul lor nu e nici mai puţin bogat, nici mai puţin colorat decât al negustorului. Sosirea unei corăbii străine, care venea fie de pe Nilul de Sus, fie din Siria, atrăgea, odată cu toţi curioşii care se distrau să vadă străinii în costume pestriţe, şi negustori care instalau o dugheană şi vindeau provizii fenicienilor. Aceştia le dădeau în schimb un corn decorat sau un cap prins de un colţ de elefant.[361]

Schimbul mărfurilor era uşurat prin obiceiul luat de multă vreme de a evalua mărfurile sau produsele manufacturate cu ajutorul unei unităţi numită *chât.* Într-un document din vremea dinastici a IV-a, o casă este evaluată în *chât.*[362] într-un papirus din vremea dinastiei a XVIII-a, o

---

[360] *Wr. Atl.,* I, 200.

[361] Daressy, *Une flattille phénicienne, d'apres une peinture égyptienne,* Revue archéologique, 1895, 386–292 şi pl. 14–15; Montet, *Reliques de 1'art syrien,* 12.

[362] *Urk.,* I, 157; Sottas, *Études critiques sur un acte de vente immobilière au temps des pyramides,* Paris, 1913.

sclavă sau serviciile unei sclave pe un timp oarecare sunt evaluate în acelaşi fel.[363] Totuşi, această unitate era cu totul ideală. În mediile oficiale, nimeni n-a avut niciodată ideea de a decupa rondele de metal de o greutate uniformă, controlate şi marcate, dar negustorii şi clienţii cunoşteau greutatea de aur, de argint sau de aramă care corespundea unui *chât.* Deci nu se puteau schimba mărfuri contra monedă. Dar cel care voia să vândă o casă şi care putuse să se înţeleagă cu un cumpărător, asupra valorii ei în *chât,* primea animale sau grâne de aceeaşi valoare. Situaţia era simplă. Dacă se schimbau animale sau obiecte a căror valoare nu era echivalentă, trebuia să se evalueze diferenţa în *chât* şi să se găsească o marfă pe care una din părţi putea s-o furnizeze şi cealaltă voia s-o primească. Acest fapt nu se petrecea fără discuţii. Se pare că acest *chât* a căzut în desuetudine în epoca Ramessizilor, pentru că nu uşura tranzacţiile. Nu se vorbeşte niciodată de asta în marele papirus Harris, unde se notează foarte exact, în *debeni* de 90 de grame şi în *qites* de 9 grame, aurul, argintul, arama şi pietrele preţioase, fără să se indice valoarea în vreun fel oarecare. În acest document, ca de altfel şi în calendarul de la Medinet-Habu, se enumeră baniţele cu cereale, coşurile cu fructe,

[363] Gardiner, *Four papyri of the 18-th dynasty from Kahun, AZ,* 1906, 27–48.

sacii şi panerele cu diferite mărfuri. Animalele şi arborii sunt număraţi pe specii. Când ni se spune numărul boilor, al boilor sălbatici, al antilopelor şi al gazelelor, se adună aceste numere ca să dea totalul capetelor de vite şi se face acelaşi lucru pentru păsări, dar fără a simţi nevoia să se fixeze valoarea lor într-un fel oarecare. Dacă s-ar fi făcut, s-ar fi exprimat această valoare în aur, argint sau aramă. Preţul unui bou variază de la treizeci la o sută treizeci de *debeni* de aramă.[364] Dar, în genere, cumpărătorul nu este în stare să facă rost de aramă, şi încă şi mai puţin de argint sau de aur. Stabilirea de schimb în metal preţios nu s-a văzut decât sub ultimii Ramessizi, când jefuirea templelor şi a mormintelor a pus în circulaţie cantităţi destul de mari din aceste metale îngropate de secole în hipogee sau păstrate în temple. Un hoţ dă un *deben* de argint şi cinci *qites* aur cumpărând un teren; pentru doi *debeni* de argint, altul achiziţionează doi boi. Sclavul Dega a fost plătit cu doi *debeni* de argint, plus şaizeci de aramă. Cinci oale cu miere au fost cumpărate cu cinci *qites* de argint şi un bou cu cinci *qites* de aur.[365] Înainte de această perioadă de anarhie, cumpărătorii, din lipsă de metal, plăteau în mărfuri cu care vânzătorul se mulţumea şi care ele însele erau

---

[364] Gardiner, *The Chester Beatty papyri,* nr. 1, Londra 1931, p. 43–44.
[365] Pap. 10052 din Br. Mus., pl. II, 14–30; Pap. 10 053, V, pl. III, 6–16.

evaluate în aur, argint sau aramă. Scribul Penanuqit, vânzând un bou evaluat la o sută treizeci de *debeni* de aramă, primeşte în schimb o tunică de in valorând şaizeci de *debeni,* zece saci şi trei baniţe şi jumătate valorând douăzeci de *debeni,* perle dintr-un colier care valorau treizeci şi, în sfârşit, două tunici de zece *debeni.*[366] O tebană, achiziţionând de la un negustor o sclavă la preţul pe patruzeci şi unu de *debeni,* enumeră în faţa magistraţilor diferite articole, bucăţi de stofă, furnizate direct de ea, sau obiecte de bronz şi de aramă, adunate de la diferite persoane.[367]

Nici chiar statul n-avea altă posibilitate de schimb. Unamon, ducându-se să negocieze pe lângă regele din Byblos, Zekerbaal, cumpărarea unei cantităţi de lemn obţine numaidecât şapte bucăţi de lemn, pentru care lasă ca amanet propria lui corabie. El cere să i se trimită din Tanis ulcioare şi vase de aur, cinci căni de argint, bucăţi de in regal, cinci sute de rulouri de papirus, cinci sute de piei de bou, cinci sute douăzeci de saci cu linte, cinci panere cu peşte uscat.[368] Istoria nu ne spune cu ce greutate de aur sau argint echivalau aceste mărfuri. Regele din Byblos nu se interesează de asta. El trimite să se taie copacii, să fie duşi pe ţărm şi, în

---

[366] Pap. *Chester Beatty,* I, V D şi p. 43.
[367] Gardiner, *A lawsuit arising from the purchase of two slaves. J.E.A.,* 1935, 142.
[368] *Ounamon II, 40–42 (Bibl. aeg.).*

sfârşit, îi predă trimisului lui Amon, dar mai întâi îi face o scenă îngrozitoare. Suntem îndreptăţiţi să credem că atât egipteanul, cât şi sirianul, au făcut fiecare o evaluare a acestor mărfuri în aur şi argint şi că cele două părţi erau egale. Oricum, lipsa unei monede adevărate făcea tranzacţiile dificile. Aceasta explică mimica expresivă a vânzătorilor din mormântul lui Khaemhat şi discuţiile nesfârşite duse înainte de încheierea târgului între regele din Byblos şi cumpărătorul său egiptean.

Capitolul VII
Călătoriile

Deplasările în interiorul ţării

Contrar părerii exprimate de obicei, vechii egipteni călătoreau destul de mult. Între sate şi capitala nomei, între capitale şi reşedinţă, era un dute-vino neîntrerupt. Marile serbări religioase adunau pelerini din tot Egiptul. Unele oraşe ca Sile, Coptos, Sunu, Pi-Ramses, Memfis, erau însufleţite în orice anotimp de călătorii care plecau spre mine şi cariere, spre oaze, în Asia ori în Nubia şi se întorceau încărcaţi cu fel de fel de produse străine.

Cei săraci nu cunoşteau decât singurul mijloc de a călători pe care Jean-Jacques Rousseau îl considera cel mai plăcut din toate: mergeau pe

jos. Ţinuta lor era uşoară: un baston, un şorţ şi sandale.[369] Sinuhit n-avea nimic în plus când, crezându-şi viaţa ameninţată, traversează Delta de la vest la est, făcând numeroase ocoluri ca să ajungă la Lacurile Amare. La chemarea fratelui său, Anupu îşi părăseşte satul, luându-şi bastonul, sandalele, o haină şi armele şi ajunge în Valea arborelui Ach, lângă Byblos[370]. Ţăranul din oaza cu sare, care se ducea la Nenisut, mergea pe jos, în urma măgarilor încărcaţi cu tot felul de produse. El ar fi putut să încalece pe unul din ei, cu riscul de a provoca, întocmai ca morarul lui La Fontaine, glumele trecătorilor. Ceea ce i s-a întâmplat a fost mult mai grav, deoarece un individ ascuns într-un loc izolat, şi care nu era la prima lovitură, l-a jefuit pe dată.

Soldaţii erau groaza călătorilor. Când aceştia întâlneau un om fără armă, cu un sac de făină în spate şi cu sandalele în mână, erau gata să-l jefuiască şi să-l lase gol în drum. Uni luă măsuri ca să împiedice aceste abuzuri.[371] Un nomarh din Siut susţine că pe vremea lui, călătorul surprins de întuneric putea să doarmă liniştit, lăsându-şi alături, pe drum, proviziile şi caprele. Teama pe care o inspirau jandarmii îi servea drept apărare.[372] Am vrea să-l credem, dar măsurile pe care le luau unii administratori

---

[369] *Coffin texts,* I, 10.
[370] *Orb*., XIII, 1.
[371] *Ouni,* 19–20.
[372] *Siut, III,* 10–11.

dovedesc dimpotrivă, existenţa tâlhăriei la drumul mare şi primejdia călătoriilor.

Drumurile erau numeroase. Erau tot atât de multe ca şi canalele, căci ori de câte ori se săpa un canal, pământul scos era folosit pentru ridicarea terenului în aşa fel, ca să nu fie acoperit de apă în timpul inundaţiei. Canalele şi drumurile erau întreţinute la fel. Curăţându-le pe cele dintâi, îşi procurau pământ pentru a repara stricăciunile celorlalte. Digurile acestea serveau la traficul pietonilor, la trecerea turme lor, la remorcarea bărcilor. Nu se cunoaşte niciun cuvânt egiptean care să însemne „pod”, dar există cel puţin un desen care reprezintă un pod pe basorelieful ce arată întoarcerea lui Setui I, după campania sa triumfală din Palestina. Plasat deasupra unui lac mărginit de trestii şi plin de crocodili, acest pod leagă două construcţii militare, una pe ţărmul asiatic şi alta pe ţărmul african.[373] El trebuie să fi fost construit din stâlpi, arhitrave şi traverse. Evident, n-au existat niciodată poduri peste Nilul cel mare şi nici chiar pe braţele secundare din Deltă. Podurile de piatră sau de lemn peste canale n-au fost niciodată prea numeroase. Când trebuia traversat un canal sau o mlaştină puţin adâncă, animalele şi oamenii nu ezitau să intre în apă. Mulţi egipteni ştiau să înoate. Se aruncau în Nil şi-l traversau liniştiţi, fără teamă

---

[373] Maspero, *Hist.,* II, 123.

de crocodili, dar acest lucru nu era la îndemâna oricui.[374] Vânătorilor de păsări de baltă şi pescarilor le era foarte teamă de monstru, dacă e să credem ce spune *Satira meşteşugarilor.* Pentru personajele importante, era o datorie imperioasă să-l ajute pe cel fără barcă să treacă apa, ca şi aceea de a da pâine celui flămând şi veşminte celui gol. La Teba şi în oraşele mari, aceasta era o meserie. Un podar, acuzat că e complicele hoţilor de morminte, este chemat în faţa tribunalului.[375] Zeii retraşi în insula din mijlocul fluviului, dau ordin podarului, zeul Ahti, să nu lase pe Isis să treacă.[376] Sinuhit, în fuga sa, găseşte pe ţărm o barcă fără cârmă şi o ia ca să treacă fluviul.

Pentru deplasările mai mici, oamenii bogaţi au utilizat multă vreme scaunele portative. Erau luxoase, costisitoare şi puţin confortabile. Hamalii cântau în ritmul paşilor: „Ne place mai mult ocupat decât gol”; dar trebuia să-i plăteşti sau cel puţin să-i hrăneşti.[377] în Noul Imperiu, regele nu se urcă pe scaun decât la unele ceremonii. Aşa face Horemheb când îşi celebrează triumful. De obicei, regele, ca şi particularii, preferă carul. Carul şi caii nu sunt

---

[374] Strabon, XVII, 44. Sunt reprezentaţi înotători în mormântul lui Merreruka şi pe un vas de libaţii al generalului Busennes Undebaunded.

[375] *Papirus* 10052, din *Br. Mus.,* p. XIII, 1–15.

[376] *Pap. Chester Beatty,* V, 3–6 (Horus-Seth).

[377] Montet, *Vie privée,* 379–380.

considerate articole de lux. Ei fac parte din tot ceea ce orice om doreşte pentru sine şi pentru prietenii săi: „Te urci într-un echipaj, cu biciul de aur în mână. Ai hăţuri noi. Ai înhămat mânji din Siria. Negri aleargă înaintea ta, după ordinele tale.[378] Al doilea profet al lui Amon, Amenhotep-sise, va pleca în plimbare.[379] Carul său elegant şi solid, împodobit cu figuri în relief şi în *ronde-bosse,* este tras de doi cai. Ei n-au nici zăbale, nici apărătoare de ochi. Hamurile sunt făcute din două benzi de piele, una pusă pe mijlocul gâtului şi foarte supărătoare pentru cal, cealaltă trecând pe sub burtă, şi un căpăstru de care sunt prinse hăţurile. Amenhotep-sise mână el însuşi, în picioare, fără vizitiu. Nişte negri merg în faţa lui. Un grup de *chemsu* îl urmează fără prea mult efort. Ei poartă tot ceea ce va fi necesar stăpânului când va dori să se odihnească şi să-şi facă puţin toaleta.

Un car era necesar pentru o vizită la palatul regelui sau al vizirului, pentru un turneu de inspecţie la ţară, pentru a merge la vânătoare. Dar cu el nu se putea merge prea departe în bune condiţii. Adevăratul mijloc de transport în Vechiul Egipt era corabia. Fiul regal Dedeftir pleacă cu corabia de la Memfis, trece prin Khent-khetyt, ca să se ducă în nord să caute pe ghicitorul care locuieşte în Dedi-Snefru şi-l

---

[378] *Bibl. aeg.,* VII, 37.
[379] *Th. T.S.,* III, pl. VI.

aduce tot cu corabia la curte. Când Sinuhit graţiat primeşte, la postul din Drumurile lui Horus, permisul de trecere, el parcurge cu corabia toată distanţa dintre istmul de Suez şi reşedinţa lui Ity-taui, la sud de Memfis. El îşi petrece vremea călătoriei mâncând mâncăruri bune, pregătite sub ochii săi. Când un egiptean făcea un pelerinaj la Abydos, el mobiliza adeseori o întreagă flotilă.[380] Pasagerii se urcau într-o barcă de tip arhaic, foarte înaltă în faţă, ca şi în spate. Se înţelegea că scopul călătoriei n-avea nimic profan. Se aşezau pe scaune, într-o cabină în formă de naos, ca în chioşcul din grădina lor. În faţa cabinei cu provizii se afla o masă. Partea din faţă servea drept abator şi bucătărie. Se tăia un bou, se prepara berea, pentru ca drumeţii să aibă plăcerea s-o consume proaspătă. Această barcă, fără lopeţi, fără pânze, era remorcată de o barcă de tracţiune. Echipajul ei era format din doi marinari. Unul se ocupa de cablul de legătură şi-i regla lungimea, celălalt de cele două cârme de lemn pictat, terminate cu capul zeiţei Hathor, stăpâna ţărilor îndepărtate şi protectoarea călătorilor. Barca de tracţiune era prevăzută cu un catarg prins solid de două cabluri, legate în faţă şi în spate. Centrul era ocupat de o cabină mare, împodobită cu o cornişă şi cu pereţii acoperiţi cu scene pictate. Cârma era sprijinită

---

[380] *Th. T.S.,* I, pl. XII ; *Miss. fr., V,* 582, 517 ; *Wr. Atl.,* I. 308.

de un catarg mic, aşezată într-o crestătură din spatele bărcii. Pilotul o manevra cu un braţ. Pe ea erau pictaţi doi ochi, organe foarte necesare unei cârme care trebuie să evite orice obstacol. Când se naviga în sensul curentului, când se traversau mari întinderi de apă, şi nu era vânt, nu puteau să se lipsească de lopeţi. Vâslaşii erau în număr de zece sau doisprezece, câteodată chiar mai mulţi. Căpitanul, stând în faţă, ţinea în mână o prăjină, cu care sonda fundul apei. Un secund, instalat pe acoperişul cabinei, era înarmat cu un bici, cu care şfichiuia din când în când umerii vâslaşilor leneşi. Pilotul completa acest stat-major. Dacă se naviga împotriva curentului, se ridica „pânza”, o mare bucată de pânză dreptunghiulară, adesea mai mult lată decât înaltă, întinsă între două vergi şi care se manevra cu ajutorul unor cabluri numeroase. Vâslaşii şedeau pe băncile lor. Şefii se căţărau pe frânghii, ca să observe mai bine drumul. Atâta vreme cât se naviga pe Nil, se putea spera într-o călătorie relativ rapidă şi fără primejdii. Dacă trebuiau s-o pornească pe canale, care nu erau navigabile în orice anotimp, aveau nevoie de multe informaţii.

Iată-l, de pildă, pe regele Khufu, care ar vrea să se ducă la templul lui Ra, stăpânul de la Sakhebu, undeva în a doua nomă din Deltă, dar pe Canalul celor doi peşti nu e apă. „Puţin îmi pasă, zice prietenul său vrăjitorul. Am să fac să

vină patru coţi de apă în Canalul celor doi peşti.” Uni, care n-avea un vraci în serviciul lui, a călătorit totuşi cu barca în anotimpul apelor joase. Lacul Moeris fusese amenajat pentru a furniza apă atât agriculturii, cât şi navigaţiei, dar nu ştim prin ce mecanism.

Corăbiile care trebuiau să urce Nilul până în Nubia. Erau adevărate case plutitoare. *Dahabiehul* fiului regal din Kuch era o barcă lungă în formă de corn, a cărei „parte din faţă şi din spate nu se scufundă în apă”[381]. Un singur catarg la mijloc susţinea, cu ajutorul unui cordaj numeros, o pânză imensă. În loc de cârmă în axă, avea o cârmă la babord şi una la tribord, legate de un stâlp gros. Pasagerii stăteau într-o mare cabină centrală, prelungită cu o despărţitură pentru cai. În faţă şi în spate, se aflau două cabine mai mici.

Proprietatea pare a fi fost divizată. Bogătaşii tebani aveau bunuri şi în Deltă. Amon stăpânea ferme şi chiar oraşe nu numai în tot Egiptul, dar şi în Nubia şi în Siria. Templul de la Abydos, întemeiat de Setui, avea proprietăţi în Nubia. Aceste mari colectivităţi, ca şi particularii bogaţi, dispuneau, pentru a-şi centraliza veniturile, pentru a importa şi exporta, de o adevărată flotilă, compusă din bărci mari cu fundul plat, şi ele în formă de corn, cu una sau

---

[381] *Th. T.S.,* IV, pl. XI-XII.

două cabine în partea centrală.[382] Documentele înfăţişate nu dau, de altfel, decât o idee incompletă despre numărul şi varietatea corăbiilor care coborau şi urcau pe Nil, căci numărul de cuvinte care înseamnă corabie este foarte mare în limba egipteană. Existau şi bacuri pentru transportul blocurilor mari de piatră scoase din cariere. Al obeliscurilor, al statuilor colosale. O statuie a lui Tutmes al III-lea este obiectul unor atenţii demne într-adevăr de un rege, în timpul călătoriei. Ea este adăpostită într-un naos şi din când în când este tămâiată. Barca pe care pluteşte este legată de o barcă de tracţiune.[383] Bacurile fără cabine erau destinate mai ales transporturilor de animale. Corăbiile cu cabină centrală serveau la transportul cerealelor. Odată aduse la chei, lângă corăbii se aşeza un plan înclinat, prevăzut cu traverse la intervale egale. Hamalii, în rând câte unul, veneau să-şi golească coşurile. Cântau, ca să meargă în pas şi ca să-şi omoare plictiseala: „Ne vom petrece vremea cărând orzul. E lumină. Coşarele sunt pline. Sunt grămezi suficiente pentru gura lor. Corăbiile sunt atât de încărcate, încât orzul curge afară. Stăpânii ar vrea să mergem mai repede. Oare inimile noastre sunt de metal?”[384] Când flotila

[382] *Th. T.S.,* IV, pl. XXXII–XXXIII ; *Wr. Atl.,* I, 199, 323; *El. Am.,* I, 29.
[383] *Wr. Atl.,* I, 129.
[384] *Pahéri,* pl. III.

ajungea la destinaţie, animalele şi mărfurile erau coborâte pe chei. Negustorii soseau, aduceau o masă, o etajeră, aprindeau un foc şi mateloţii, bând şi mâncând, sărbătoreau sfârşitul călătoriei.

Călătoriile în deşert

Deşertul inspira egiptenilor teamă şi respect. În plină epocă istorică, ei nu uitau însă că strămoşii lor îl străbătuseră în toate direcţiile, înainte de a se fixa pe valea Nilului. Unul din marii lor zei, Min, care-şi avea principalele locuri de cult la Ipu şi la Coptos, domnea peste toată regiunea cuprinsă între acest din urmă oraş şi Marea Roşie. Reşedinţa sa favorită era „un munte venerabil, primordial, cel dintâi aşezat în ţara Akhetin (Akhit era ţara situată dincolo de pământurile cunoscute egiptenilor), palatul divin dăruit cu viaţa lui Horus, cuib divin unde trăieşte acest zeu, locul său de bucurie”.[385]

Tot felul de primejdii pândeau pe călătorul care se aventura nepregătit pe acest domeniu sacru, printre care foamea, setea şi întâlnirile neprevăzute. Leul, care altădată se apropia de valea Nilului şi ataca boii, dispăruse, dar lupul, pantera, leopardul erau de temut. Într-o zi, Horemheb se pomeni faţă-n faţă cu o hienă puternică. Din fericire, acest războinic mai

---

[385] *Ham.,* 192.

văzuse şi altele. Era înarmat. Întinzând braţul stâng spre monstru, cu suliţa în mâna dreaptă, privindu-l fix, îl sili să plece.[386] Regiunea de la est de Heliopolis era bântuită de şerpi care se ascundeau în nisip. Unii călători zăriseră fiinţe stranii, grifoni cu cap de om, pantere înaripate, gheparzi cu gâtul mai lung decât girafa, ogari cu urechile pătrate şi cu coada ţeapănă ca o săgeată.[387] Aveai noroc dacă întâlneai triburi de beduini, ca cel care s-a înfăţişat într-o zi la prinţul de la Menat-Khufu. Tribul era alcătuit din războinici înarmaţi cu praştii, arcuri şi suliţe, din femei şi copii conduşi de un şeic şi de un preot care cânta din ţiteră.[388] Acest trib era paşnic. Nu cerea decât să-şi schimbe grânele cu praf verde şi negru din care se fabricau fardurile şi colirul. Dar alţi beduini nu se gândeau decât la jafuri. Pentru securitatea călătorilor prin deşert, se amenajaseră din loc în loc un fel de capele. S-a descoperit, într-unul din aceste adăposturi, la marginea unor poteci care duc de la Heliopolis la Marea Roşie, un grup sculptat înfăţişându-i pe Ramses al III-lea şi pe o zeiţă, acoperiţi cu inscripţii luate în cea mai mare parte dintr-o veche culegere, în care se vorbeşte mult despre soţiile lui Horus.[389] Oamenii citeau aceste inscripţii, dacă erau în stare. Poate că era de

[386] Wr. Atl., 121; *Miss. Fr.,* V, p. 277 şi pl. III.
[387] Newberry, *Beni-Hassan,* I, pl. XXX, II, pl. IV.
[388] *Wr. Atl.,* II, pl. IV.
[389] *Ann. S.A.E.,* XXXIX, p. 57.

ajuns să se uite la ele sau să le atingă. Ei îşi continuau drumul, siguri că vor beneficia de atenţia pe care zeii o aveau faţă de rege.

Fie că nu ştiuseră să se asigure numaidecât de protecţia zeilor, fie că nu avuseseră mână bună în alegerea călăuzei, se întâmpla ca unii călători să se piardă prin deşert: „Stăpânul meu, zice un anume Antef, care sub Amenemhat I primise misiunea de a ajunge la carierele de *bekhen,* mă trimisese la Rohanu ca să aduc această piatră minunată, cum nu se mai adusese niciodată alta la fel, de pe vremea zeilor. Nu era niciun vânător care să cunoască aşezarea ei şi să ştie cum să ajungă la ea. Petrecui opt zile străbătând acest deşert, fără să dau de carieră. M-am aruncat la pământ în faţa lui Min, Mut marea vrăjitoare şi a tuturor zeilor deşertului. Am ars pentru ei terebint. Dimineaţa pământul se lumină, începu o zi nouă şi noi ajunserăm pe acest munte al Rohanului superior”[390]. Şeful adaugă că ceata lui nu s-a împrăştiat în cursul acestor rătăciri şi că n-au avut de plâns niciun mort. Scăpase ieftin.

Acest demn inginer făcuse pe socoteala sa ucenicia vieţii în pustiu. Unii egipteni îşi petreceau toată viaţa acolo, inventariind resursele şi căile de acces, şi fără îndoială şi pentru că le plăcea viaţa nomadă. Un oarecare Sankh, care era şeful soldaţilor din deşert,

---

[390] *Ham.,* 199.

intendent în Egipt, şeful harponarilor pe fluviu, conducea expediţii pentru care strânsese atâtea provizii în burdufuri, veşminte, pâine, bere şi legume proaspete, încât părea că transformase valea Rohanu într-o pajişte verde şi muntele de *bekhen* într-o întindere de apă. În vârstă de şaizeci de ani şi şeful unei familii formată, ca şi cea a patriarhului Iacob, din şaptezeci de copii, el străbătea deşertul de la Taâu la Menat-Khufu până la Marea Verde, vânând pe drum păsări şi mamifere.[391] Acestor neobosiţi cercetători le datorăm hărţi, ca aceea pe care o posedă muzeul din Torino şi care au fost numite pe bună dreptate, cele mai vechi hărţi din lume. Ele au fost întocmite în regiunea carierelor şi a minelor de aur de la Coptos. Terenurile sunt pictate cu roşu aprins, iar munţii cu ocru întunecat. Paşi presăraţi pe drum indică direcţia. Un castel marchează locul ruinelor unde regele Setui pusese să se ridice o stelă.[392]

Am vorbit despre eforturile lui Setui şi ale fiului său ca să găsească apă în această regiune uscată. Ramses al III-lea îşi aminteşte cu mândrie că a construit un mare rezervor în pustiul Ayan, pe care l-a înconjurat cu un zid puternic ca un munte de bronz... Porţile de la intrare erau de brad şi broaştele de bronz.[393]

---

[391] *Ham.,* I.

[392] Reprodusă în *Bibliothèque égyptologique,* X, p. 183– 230 ; cf. Gardiner în *The Cairo scientific journal,* VIII, p. 41.

[393] *Pap. Harris,* I, pl. 77–78.

În câteva oaze din pustiul oriental creştea un arbore foarte preţios, terebintul, a cărui răşină, *sonte,* era arsă în temple, în palate, în case. Fără îndoială că tămâia, pe care o aduceau tocmai din regiunea Punt, plăcea şi mai mult zeilor. Când naufragiatul s-a convins în sfârşit că şarpele care stăpânea insula pe care a fost aruncat de furtună e mai puţin rău decât pare, îi promite răşină de terebint. Dar şarpele, zâmbind de naivitatea lui, îi răspunde: „Tu n-ai destulă tămâie, cu toate că posezi terebint. Dar eu sunt suveran în Punt”.[394] Tămâie nu aveau întotdeauna, dar în lipsa ei, răşina de terebint aruncată pe cărbunii aprinşi din cădelniţă producea un miros plăcut zeilor şi chiar oamenilor. Era necesar să se ardă când se ucideau animalele în curtea templelor, ba se folosea chiar şi pentru a purifica apartamentele, pentru a lupta împotriva paraziţilor şi a insectelor şi de asemenea pentru toaletă. Albinelor le plăceau boschetele de terebint. Caravanele roiau în jurul acestor boschete, unele pentru a strânge răşina şi a-şi procura butaşi care aveau să fie plantaţi în grădinile templelor, altele pentru a strânge mierea sălbatică, foarte căutată. Ramses al III-lea constituise corpuri de poliţişti şi de arcaşi care să vegheze asupra acestor caravane. Mulţumită lui, călătorul se simţea în siguranţă în pustiul

---

[394] *Naufragé,* 149–151.

neospitalier, tot aşa ca în Tomery, pământul iubit.[395]

Călătorii la Byblos

Egiptenii concepeau marea, *iôm*, ca pe un zeu lacom. Când acest zeu Iôm zări frumoasa creatură pe care zeii o dăduseră ca tovarăşă lui Bytau, el năvăli peste pământuri, ca să pună mâna pe ea. Totuşi, aşa cum n-au dat îndărăt în faţa primejdiilor din pustiu, ei îndrăzniră să-l înfrunte şi pe acest zeu teribil. Marinarii lor erau de multă vreme obişnuiţi cu ţărmul sirian. În vremea în care zeii trăiau încă pe pământ, sicriul lui Osiris, aruncat de Seth în Nil, coborâse pe braţul tanitic. Marea îl purtase până la Byblos, unde îl înghiţise un arbore. Isis se dusese în acel loc. Aşezându-se lângă o fântână, în ceasul în care servitoarele reginei veneau să-şi umple ulcioarele, ea le aranjă părul şi le umplu de parfumul delicios care emana din fiinţa ei. Cucerită de atâta drăgălăşenie, regina din Byblos înapoiase zeiţei arborele sacru care conţinea trupul soţului ei. Legăturile atât de bine începute nu aveau să se mai întrerupă. Egiptenii debarcau în micul port Keben, aduceau ofrande pentru doamna din Byblos, şi-i construiau un templu, cu concursul oamenilor din regiune. Regelui îi aduceau daruri, vase de

---

395 *Pap. Harris,* I, pl. 28. 3–4, pl. 48, 2.

alabastru, bijuterii, amulete. Se înapoiau cu răşină, bârne, scânduri şi chiar cu corăbii complet echipate, aşa încât cuvântul *kebenit,* derivat din numele egiptean al Byblos-ului, *Keben,* indica el singur corăbiile care navigau pe mare. Egiptenii şi asiaticii se certau oriunde se întâlneau, la Sinai, în Palestina, în Carmel, în Reten-ul superior, dar în Siria se afla un loc, unul singur, unde erau bine primiţi. Locul era Byblos. Totuşi, într-o zi egiptenii fură măcelăriţi, dar autorii atentatului nu erau nici negustori, nici marinarii gibliţi; erau arabi, oamenii deşertului, perfizii duşmani ai Egiptului.[396]

Cu vremea, egiptenii îşi lărgiră zona de influenţă. Marinarii lor din Imperiul de Mijloc se duceau la Beyruth, la Qatna, la Ugarit şi lăsau ca amintire a trecerii lor statui şi sfincşi. Dar Byblos avea o situaţie şi mai privilegiată. Regele său era mândru să poarte titlul de prinţ egiptean, mândru de cultura sa egipteană. El pusese să i se clădească un mormânt imitat după mormintele faraonice, îl mobilase după gustul egiptean şi chiar cu obiecte preţioase trimise direct de la Ity-taui. Nu ştim dacă în timpul invaziei hicsoşilor, gibliţii şi-au trădat prietenii în primejdie. Oricum, în acel timp călătoriile pe mare fură întrerupte şi oamenii credincioşi se întrebau cum să-şi procure brazii, *âch,* al căror lemn servea la confecţionarea

[396] Montet, *Drame d’Avaris,* 19–28, 35–43.

sarcofagelor preoţilor şi răşina, pentru a le parfuma. Întreruperea traficului mai avea şi alte urmări supărătoare, deoarece bărcile sacre, stâlpii cu flamuri ridicate în faţa templelor şi alte mobile, erau tot de brad. Aceste vremuri grele au făcut loc unor zile mai bune. Îndată ce Egiptul reintră în stăpânirea teritoriului invadat, el se reîntoarse la Byblos. Tutmes al III-lea nu uită să se oprească acolo în timpul campaniilor sale triumfale şi obţinu de la aliatul său mai mult lemn şi mai multe corăbii decât ceruseră vreodată vechii faraoni. Mai târziu, când Siria unelti împreună cu duşmanii Egiptului, Ribaddi rămase fidel lui Amenhotep al III-lea şi urmaşului său. Ramses al II-lea puse să se graveze stele pe malul fluviului Chien, între Beyruth şi Byblos. În valea Ach, unde un povestitor din vremea sa a plasat aventurile lui Bytau, el întemeie un oraş, căruia îi dădu numele său. Chiar şi la Byblos, aşază stele în templu. În epoca sa, regele din Byblos se numea Ahiram. Ca toţi supuşii săi, el vorbea şi scria în limba egipteană şi pentru propria sa limbă întrebuinţa o scriere alfabetică inventată poate chiar la Byblos, prin simplificarea scrierii hieratice.[397]

Faraonii războinici din a XVIII-a dinastie insistă asupra faptului că mesagerii lor străbăteau Siria

---

[397] Montet, *Byblos et l'Égypte, 236*–237, 295–305. Dunand, *Byblia Grammata.* Beyruth. 1945.

în lung şi în lat, fără să fie împiedicaţi. Fără nicio îndoială că aceşti mesageri erau bine primiţi în Byblos, dar ceva mai târziu, sub ultimii Ramessizi şi la începutul dinastiei a XXI-a, lucrurile se schimbaseră mult. Regele Zekerbaal, îndepărtatul urmaş al lui Melcandru, care se purtase atât de bine cu Isis, nu s-a temut să-i propună trimisului egiptean să-i arate mormintele mai multor mesageri ai lui Khaemhat, al zecelea Ramessid, care muriseră la Byblos după o lungă captivitate.[398] Mai fericit decât ei, Unamon obţine, după multă aşteptare, să părăsească portul cu încărcătura lui de lemne, dar el îşi datora reuşita zeului său Amon-al-călătoriilor, pe care avusese fericita idee să-l ia printre bagajele sale.

Trebuie să recunoaştem de altfel că situaţia lui Unamon era puţin deosebită. Însărcinat de marele preot al lui Amon să aducă o mare încărcătură de lemn pentru vasul sacru al zeului Amonsirhat, care, în plin anotimp al inundaţiei, naviga pe Nil între Karnak şi Luxor, Unamon se dusese mai întâi la Tanis, pe lângă Smendes şi soţia sa Tentamon, care, fără să fie încă recunoscuţi ca rege şi regină, erau totuşi stăpânii regiunii. Acolo i se echipează o corabie pe care o comandă căpitanul Mengabuti şi în mai puţin de cincisprezece zile el intră cu ea în

---

[398] *Ounamon,* II, 51–52. Povestirea lui Unamon este tradusă în întregime în Maspero, *Contes populaires,* ed. IV-a, 217–230.

marea largă a Siriei. Face escală la Dor, oraşul Sakkalilor şi în vreme ce poruncea să se aducă pe bord hrană (zece coşuri cu pâine, un ulcior de vin, o pulpă de vacă), unul dintre mateloţii săi o şterge cu tezaurul, cinci *debeni* de aur şi treizeci şi unu de argint. Foarte impresionat, Unamon debarcă, se duce la regele ţării şi-l înştiinţează de cele întâmplate. „La dispoziţia ta, răspunde Sakkal, dar vezi, nu ştiu nimic despre întâmplarea de care-mi vorbeşti. Dacă hoţul care a coborât în corabia ta şi ţi-a luat banii e din ţara mea, ţi-i voi înapoia din tezaurul meu, până ce va fi prins hoţul, dar dacă cel care te-a furat îţi aparţine, dacă face parte din echipajul, tău, rămâi aici câteva zile ca să-l caut!” Răspunsul era cinstit, numai că după nouă zile nu se găsiseră nici hoţul, nici banii. Unamon reuşeşte să ia cu împrumut treizeci de *debeni* de argint şi debarcă la Byblos pe o corabie pe care-o găsise la Tyr. Timp de nouă zile, regele Zekerbaal refuză să-l primească. El se decide numai când Amon, zeul teban, alegând un tânăr din suita lui şi vorbind prin gura sa, îi ordonă: „Adu-l pe mesagerul lui Amon, aici sus. Apoi lasă-l să plece”. A doua zi, Unamon urcă în palat; îl găseşte pe rege aşezat pe tronul lui, cu spatele spre balconul dincolo de care se zbuciumau valurile întinsei mări a Siriei. Întrevederea fu lipsită de cordialitate. Faptele sunt împotriva lui Unamon. În loc să sosească

ca un mesager oficial într-o corabie închiriată de Smendes şi să arate scrisorile de acreditare, el coboară fără hârtii, dintr-o corabie de ocazie. Unamon reuşi totuşi să explice că venise să caute lemn pentru vasul sacru a lui Amonrâsonter. Regele îi răspunde: „Odinioară ai mei îndeplineau această misiune pentru că faraonul, Viaţă, Sănătate, Forţă, ne trimitea şase corăbii încărcate cu produse din Egipt, care erau vândute în antrepozitele mele. Tu îmi aduci ce mi se cuvine?” Zekerbaal încarcă pe o corabie un cap de proră un cap de pupă, o altă piesă şi patru grinzi pe care le expediază în Egipt însoţite de o scrisoare a lui Unamon. Smendes şi Tentamon trimit atunci mărfuri, aur şi argint. Zekerbaal se arătă mulţumit. Înmagazinează mărfurile egiptene, strânge trei sute de oameni, tot atâţia boi, doboară copaci şi, după ce trece iarna, îi cară pe ţărm. Se pare că Unamon nu mai are altceva de făcut decât să plece cu lemnul lui, dar lucrurile nu sunt chiar aşa de simple. Zekerbaal socoate că nu i s-a plătit destul. Unamon, foarte serios, îl sileşte să graveze pe o stelă: „Amonrâsonter mi-a trimis pe mesagerul său, Amon-al-călătoriilor, Viaţă, Sănătate, Forţă, reprezentat de Unamon, să cumpere lemnăria vasului sacru al lui Amonrâsonter. Am tăiat lemnăria. Am ridicat-o mulţumită corăbiilor şi echipajului meu. Am tăcut-o să ajungă în Egipt, ca să obţin de la

Amon cincizeci de ani în plus faţă de soarta mea. Amin!”

Comentatorii moderni au tras din această povestire concluzia că Egiptul era slab şi dispreţuit pe vremea lui Smendes. De fapt, chiar în perioada măreţiei sale, faraonul nu l-a considerat niciodată pe regele din Byblos ca pe un învins, ca pe un sclav care trebuia să-şi dea lemnul pe nimic. Trimisul egiptean se prezenta cu scrisori oficiale, cu aur şi argint, precum şi cu mărfuri. Regele din Byblos încasa banii şi livra lemnul. După aceea, schimbau între ei binecuvântări şi mulţumiri. Faraonul adăuga câteva daruri care nu-l costau nimic, talismane sau statuia lui. Regele din Byblos, flatat, primea această statuie. El punea să se graveze pe ea, în limba feniciană, urarea ca zeiţa din Byblos să-i înmulţească anii de domnie.

Părăsind portul Byblos, Unamon scapă de urmărirea Sakkalilor care-l pândeau, apoi cade în mâna ciprioţilor care vor să-l ucidă. Papirusul fiind rupt spre sfârşit, nu ştim cum a scăpat din această nouă primejdie, dar sigur că a scos-o la capăt.

Sub domnia lui Ramses al II-lea, începe să se vorbească despre popoarele mării. Încă din acele vremuri, prezenţa lor constituia, pentru navigatorii egipteni, o primejdie în plus, cu toate că traficul n-a încetat niciodată. Despre acest fapt avem mărturia formală a lui Ramses al III-

lea: „Eu ţi-am făcut comandanţi de arcaşi, căpitani şi numeroase echipaje, pentru a transporta bogăţiile din ţara Feniciei şi din ţările străine, de la marginea pământului, în marile tale magazii din Teba victorioasă”.[399] E locul să notăm că faraonul nu contează numai pe Amon. Companii de arcaşi bine comandate şi bine înarmate aveau misiunea de a apăra corăbiile împotriva oricărei agresiuni şi de a face să-i fie respectaţi, pe uscat, mesagerii.

Călătorii pe Marea Roşie

Scopul călătoriilor în Marea Roşie era ţara Punt, dincolo de strâmtoarea Bab el Mandeb, pe coasta Somaliei. Aceasta era ţara tămâiei. Şarpele cel bun, pe care-l cunoaştem din *Povestea naufragiatului,* se socoteşte suveranul Puntului şi în acelaşi timp stăpânul tămâiei *ânti.* Egiptenii vizitau ţara Punt de pe vremea zeilor. Ei organizaseră, încă de pe vremea Vechiului Imperiu, o linie de navigaţie care lega Byblosul de pe coasta siriană cu ţărmul Puntului, vechile porturi ale bradului cu porturile tămâiei.[400] Corăbiile plecau de la Byblos, ajungeau pe litoralul egiptean, urcau pe braţul tanitic al Nilului până la Bubasta şi ajungeau, printr-un canal, la Uadi Tumilat, care poate fi considerat

---

[399] *Pap. Harris,* I, pl. VII, 8.
[400] Montet, *Drame d’Avaris, 2*6–28.

ca cel mai oriental braţ al Nilului. Uadi nu era navigabil în tot timpul anului, dar în epoca apelor mari putea purta galerele egiptenilor, deşi apa nu era iute. Traversând Lacurile Amare, aceste galere ajungeau în fundul golfului Suez şi-şi urmau încet navigarea până în ţara Punt. Beduinii-care-trăiesc-prin-nisip, oricât erau ei de barbari, transportau pe uscat călători şi mărfuri din Siria şi Arabia, şi încercau să împiedice funcţionarea liniei maritime. Pepi I organizează mai multe expediţii împotriva lor, dar atentatele se ţin lanţ. Se pare că, după domnia lui Pepi al II-lea, s-a renunţat pentru o vreme la aceste călătorii, care începură din nou în Imperiul de Mijloc şi au fost iar întrerupte în timpul ocupaţiei hicsoşilor. Regina Hatchepsiut reluă tradiţia, pe care apoi o păstră şi Tutmes al III-lea, Amenemhat al II-lea, Horemheb, Ramses al II-lea şi Ramses al III-lea.[401] Pentru a face o legătură directă între reşedinţa sa din Deltă şi Marea Roşie, Ramses al II-lea a refăcut, cu mari cheltuieli, canalul dintre cele două mări, ale cărui vestigii s-au descoperit când s-a săpat actualul canal. El era jalonat prin oraşele Pi-Ramses, Bubasta şi Pitum şi prin stele de granit

---

[401] Cel mai însemnat document asupra călătoriilor egiptenilor în ţara Punt se află în templul reginei Hatchepsiut la Deir el Bahari (Naville, *Deir el Bahari,* III, 69–86 şi *Urk.,* IV, 315–355). Pentru aceste călătorii sub Tutmes al III-lea, cf. *Urk.,* IV, 1097, *Wr. Atl.,* I, 334; sub Amenofis al II-lea, *Wr. Atl.,* I, 347–348; sub Horemheb, *Wr. Atl.,* II. 60; sub Ramses al II-lea, Ramses al III-lea, *Papirus Harris,* I, 77–78.

ridicate pe un piedestal înalt, care vorbeau navigatorilor uimiţi despre gloria regelui şi îndrăzneala realizărilor sale.[402]

Să ne închipuim deci că acele corăbii venite din Siria au descărcat călători şi mărfuri pe cheiul oraşului Pi-Ramses, şi că se duc să aducă altele din ţara Punt. Sunt *kebenit*-e, adică sunt corăbii de tip giblit, construite fie la Byblos şi vândute egiptenilor de către libanezi, fie în şantierele navale ale egiptenilor, dar cu lemn importat din Siria şi după modele din Byblos. Posedăm două reprezentări ale lor. Cea mai veche datează din vremea lui Sahurê, a doua de pe timpul reginei Hatchepsiut.[403] Or, în acest interval de mai mult de un mileniu, tipul aproape că n-a variat. Corabia e alcătuită dintr-o carcasă lungă, prevăzută cu un pinten în faţă, cu partea din spate ridicată şi curbată, sfârşindu-se printr-o ombelă enormă. Are două posturi de observaţie, unul în faţă, altul în spate, iar cârmă dublă. Un cablu enorm, susţinut de patru stâlpi bifurcaţi leagă cele două extremităţi ale corabiei. Un catarg unic, susţinut de patru cabluri, ridicat nu departe de mijloc, susţine o singură pânză, mai mult lată decât înaltă. Echipajul e numeros, căci îndată ce vântul nu mai umflă pânza, marinarii pun mâna pe lopeţi. Aceşti marinari erau oameni

---

[402] Montet, *Drame d'Avaris,* 131–133.
[403] *Ibid.,* 21.

experimentaţi, „care văzuseră cerul, care văzuseră pământul, care erau prudenţi, mai mult decât animalele sălbatice, ştiind să prevadă furtuna înainte ca ea să izbucnească”. Printre călători, sunt reprezentanţi ai majestăţii sale, scribi, soldaţi. Corăbiile sunt înţărcate cu produse alese din Egipt, pe care indigenii din Punt le apreciază foarte mult, obiecte de podoabă, oglinzi, arme. Flota porneşte salutată de rege, intră în canale, trece dincolo de Pitum, unde evreii trudesc modelând cărămizi şi ajunge în Marea Verde. De pe unul sau altul din ţărmurile pământului divin, un pândar care stă de veghe a văzut şi a anunţat corăbiile egiptene. Regele, regina şi şefii ies din colibele clădite pe piloţi, într-o lagună, şi încalecă pe măgari ca să le iasă înainte egiptenilor. Sunt înalţi ca şi ei şi laţi în umeri. Au capul rotund. Barba le e împletită ca a zeilor din valea Nilului şi a faraonilor. Singura deosebire este aceea că e naturală, pe când a egiptenilor e falsă. La gât poartă un medalion rotund, cum e moda la sirieni. Regina e o persoană ciudată. O grămadă de cărnuri tremurătoare şi e de mirare că poate merge. Fiica ei, deşi tânără, e aproape la fel. Desenatorii egipteni privesc cu ochi mari această lume, atât de nouă pentru ei. Să fi schiţat ei oare pe ascuns, pe o bucată de papirus, trăsăturile gazdelor lor, sau au aşteptat să se întoarcă pe bord pentru a-şi fixa

amintirile? Ceea ce e sigur, e că au făcut un tablou impresionant şi că au reprodus cu o fidelitate extraordinară tot ce merita să fie notat, regele şi regina, satul şi locuitorii, peştii, şi crustaceii.

După ce corabia se opreşte, se ridică repede un cort şi se schimbă urări de bunvenit. Indigenii adoră cu respect pe Amonra, zeul care străbate ţările străine. Sunt cu toţii fericiţi să-i vadă pe egipteni şi ştiu perfect ce vor. Totuşi, se prefac miraţi şi întreabă: „Pentru care motiv aţi venit tocmai aici, în această ţară necunoscută de oameni? Aţi coborât din cer? Aţi călătorit pe apă sau pe uscat? Cât de roditor e pământul divin pe care-l călcaţi în picioare? Ra este regele din Tomery. Nu există tron depărtat pentru majestatea sa. Noi trăim prin suflarea sa!” Din porunca palatului, Viaţă, Sănătate, Forţă, se oferă suveranilor pâine şi bere, vin, carne şi fructe şi toate lucrurile care se află în Tomery.

Iată acum lista lucrurilor ce urmează să fie îmbarcate pe corăbiile egiptene: lemne frumoase din Tonutir, grămezi de boabe de tămâie, arbori verzi de tămâie, abanos şi fildeş, aur curat de Amu, trei feluri de parfumuri *(tichepses, klasyt, ihmet),* terebint, colir negru, două feluri de maimuţe, ogari, piei de pantere din sud, sclavi cu copiii lor. Toate acestea erau foarte preţioase, dar la urma urmei caravanele care veneau de pe Nilul de Sus aduceau şi ele

abanos şi fildeş, piei de pantere şi alte produse, dar ceea ce nu aduceau şi merita truda şi riscul călătoriei, erau arborii de Tonutir, boabele de tămâie şi mai ales cei treizeci şi unu de arbori de tămâie ambalaţi ca de cel mai bun grădinar din Franţa, cu rădăcinile şi pământul originar. Să nu ne mirăm dacă fericiţii navigatori au fost primiţi cu aclamaţii când au acostat la cheiul din Apitesut. Hamalii, bucuroşi să trudească în serviciul regelui, se adresează arborilor verzi ca unor fiinţe: „Fiţi fericiţi cu noi, arbori de tămâie, care aţi devenit proprietatea lui Amon, unde vă e locul. Makarê (regina) vă va planta în grădina sa alături de templul său, cum a poruncit tatăl ei”.

Puntienii îşi întrebaseră vizitatorii dacă veniseră pe uscat sau pe mare. Ca să mergi din Egipt în Punt aveai, în adevăr, de ales între aceste două feluri de a călători. Înainte de Ramessizi şi chiar înainte de regina Hatchepsiut, sub dinastia a XI-a, un explorator, numit Henu, plecase din Egipt în Punt şi se întorsese călătorind când pe uscat, când pe mare. Stăpânul său îi poruncise să cumpere tămâie curată de la şeicii din pustiu. El trebuia de asemenea să răspândească teama de faraon. Călătoria lui avea deci un scop dublu, comercial şi politic: „Am plecat din Coptos, spune el, pe drumul hotărât de majestatea sa. Soldaţii care erau cu mine, erau din sud, de pe proprietatea

lui Nabut, de la Gebelein până la Chabit. Oamenii regelui, oamenii din oraş şi de la ţară mergeau în urma mea. Cercetaşii deschideau drumul, pentru a înlătura pe duşmanii regelui. Copiii pustiului erau introduşi în gărzi. Toţi reprezentanţii majestăţii sale erau puşi sub conducerea mea. Ei ţineau legătura cu mesagerii. Printr-un singur ordin, majestatea sa înţelege milioane de ordine. Am plecat cu o armată de trei mii de oameni. Am călătorit apoi pe fluviu, am schimbat Ţara roşie într-un colţ de verdeaţă. Am dat un burduf, două ulcioare cu apă zilnic şi douăzeci de pâini fiecărui om. Măgarii cărau ulcioarele. Când unul era obosit, îl înlocuia altul. Am construit pe drum douăsprezece bazine, două bazine la Idahet, care măsurau douăzeci de coţi pe treizeci. Am mai făcut unul la Iaheteb, care avea zece coţi de fiecare parte, ca să adune apele.

Iată că am ajuns în Marea cea Verde. Am făcut această corabie. Am echipat-o cu de toate. Am adus, pentru ea, un mare sacrificiu de boi sălbatici, de boi africani şi de animale mici. După ce am mers pe Marea Verde, am făcut ce poruncise majestatea sa şi i-am adus toate produsele pe care le-am găsit pe cele două ţărmuri ale pământului divin (Tonutir). M-am întors pe la Uag şi pe la Rohanu. I-am adus pietre minunate pentru statuile din sanctuare. Niciodată n-au sosit asemenea lucruri la

reşedinţa regală. Nu se mai văzuse ceva asemănător încă de pe vremea zeului.”[404]

După cum se vede, este vorba de o expediţie de mare amploare. Henu a traversat deşertul cu trei mii de oameni, călăuzit de copiii pustiului; rămânând în legătură cu capitala, el s-a îndreptat spre sud-est, în loc să ia drumul obişnuit care ducea drept spre est. Tot săpând bazine, el a atins punctul de pe litoral, unde se va afla mai târziu micul port Berenice. Acolo, a construit o corabie, afirmă el, fără îndoială cu materiale importate din Liban şi venite pe mare. Ajunse în ţara Punt, vizită cele două ţărmuri ale pământului divin, cumpără tămâie şi toate produsele din aceste locuri. La întoarcere, corabia îl lăsă la Qosseir, de unde trecu în valea Rohanu. Se opri acolo nu pentru a se odihni, ci pentru a pregăti o încărcătură de pietre destinate atelierelor de sculptură. Henu îşi folosise în adevăr bine timpul şi a meritat ca numele său să fie citat printre exploratorii antichităţii, căci romanul Aelius Gallus a întâmpinat, pe vremea lui August, mari necazuri ca să meargă pe urmele lui.[405]

Profitând de experienţa dobândită, sub Ramses al III-lea expediţiile care se făceau spre Punt utilizau drumul pe uscat, dar şi pe mare. Acest rege organizase asemenea expediţii cu

---

[404] *Ham.,* 114.

[405] Strabon, XVI, 22.

mijloace deosebite. Flota cuprindea mai multe corăbii mari şi bărci de escortă. Personalul se compunea din marinari, arcaşi cu comandanţii lor şi oameni care se ocupau cu aprovizionarea. Îmbarcaseră enorme cantităţi de hrană şi mărfuri pentru hrana echipajului şi, în acelaşi timp, pentru a uşura tranzacţiile. După cum spune cronicarul egiptean, această flotă n-a plecat din Marea Roşie, ci din Marea Mu-qedi, care nu poate fi decât golful Persic, căci Mu-qedi, apa din ţara Qede, în Naharina, este numele pe care-l dădeau egiptenii Eufratului.[406] Se poate ca Ramses să fi reuşit să care lemnul din Liban până la Eufrat, cum făcuse odinioară Tutmes al III-lea,[407] şi să fi construi t o flotă pe ţărmurile acestui fluviu. Poate că a avut cu regele Babilonului o înţelegere, în urma căreia soldaţii şi funcţionarii săi, ajungând la Eufrat, puteau să se îmbarce şi să-şi Continue călătoria pe corăbii babiloniene. Oricum, flota care-i purta pe trimişii lui Ramses al III-lea trebui să coboare Eufratul şi să ocolească enorma peninsulă arabică, spre a ajunge, fără primejdii, mulţumită respectului pe care-l inspira numele faraonului,

---

406 Această expresie nu se află decât în *Papyrus Harris* I şi pe o stelă a lui Tutmes I (Gauthier, *Dict. Géogr.,* III, 33). În genere se traduce *Mu-qedi,* apa inversată, pentru că egiptenii remarcaseră că Eufratul curgea, invers decât Nilul, adică de la nord la sud. De fapt, egiptenii, cărora le plăceau jocurile de cuvinte, au scris numele ţării Qede ca participiul verbului *qdy.*

407 Inscripţia lui Tutmes al III-lea la Gebel Barkal, *AZ,* LXIX, 24–39; cf. *C.R. Academie des Inscriptions,* 1933, p. 331.

în ţara Punt.

Lucrurile se petrecură atunci ca pe vremea reginei Hatchepsiut. Egiptenii luară contact cu indigenii şi le oferiră darurile faraonului. Apoi corăbiile şi bărcile fură încărcate cu produse din Tonutir, cu toate minunăţiile misterioase din munţii lor; mai ales nu uitară tămâia uscată. Urcară apoi pe Marea Roşie până în golful Suez şi ajunseră în valea Nilului prin canalul Pitum. Dar, în acest timp, supuşii şefilor din Tonutir debarcaseră fie în regiunea Berenice, fie în Qosseir cu produsele lor. Se organizară în caravană şi încărcară mărfurile pe măgari şi pe oameni. Sosiră, pe fluviu, în perfectă stare la muntele Coptos, după care, bucuroşi intrară în Teba. „A fost o defilare de produse şi de minuni, conchide regele, în prezenţa mea. Copiii prinţilor lor salutau faţa mea sărutând pământul şi se aşezau cu faţa la pământ, înaintea mea.”

Se poate presupune, cu toate că nu s-a spus direct, că aceste caravane au sosit la Coptos sau la Teba în acelaşi timp cu cei care-şi continuaseră călătoria cu corabia. Hotărârea de a folosi amândouă mijloacele de călătorie avea, desigur, drept scop să mărească şansele de a primi produsele din Punt, căci riscurile călătoriei pe apă erau foarte mari. Câte corăbii au pierit, fără ca un singur supravieţuitor să poată povesti, ca naufragiatul poet: „Furtuna a izbucnit atunci când ne aflat în Marea Verde,

înainte de a ajunge pe uscat. Vântul a început să sufle şi să se înteţească. Ridica valuri de opt coţi. Am smuls o scândură. Iată că corabia a pierit. Din cei care se aflau pe ea, n-a mai rămas niciunul!”

Era o călătorie frumoasă, dar sub Ramses al II-lea egiptenii efectuaseră unele şi mai îndepărtate, şi mai îndrăzneţe, despre care autorii clasici mai auziseră vorbindu-se. În adevăr, dintotdeauna egiptenii folosiseră piatra albastră de lapis-lazuli, care nu se află decât în pustiurile africane.[408] Toate pietrele de lazuli cunoscute de cei vechi erau furnizate de o singură ţară, Bactriana, care putea comunica cu Siria şi cu Egiptul, pe uscat, şi poate şi mai uşor coborând pe Indus şi urmând coasta, cum avea să facă Nearc, până la gurile Eufratului. Se ştia în Egipt că lapis-ul venea din Tefrer[409] şi numele acestui oraş era de altfel numele unei pietre provenind din acelaşi loc şi care nu e identificată.

Odată, faraonul, care se afla în Naharina şi era ocupat să primească omagiile prinţilor străini,

---

[408] Lucas, *Ancient egyptian materials and industries,* ed. 2-a, p. 347.

[409] Lapis-lazuli din Tef-rer este deja citat în Imperiul Mijlociu, în inscripţia unui călător anume Khety *(J.E.A.,* IV, pl. IX) şi într-o listă de pietre scumpe (Chassinat-Palanque, *Fouilles d’Assiout,* p. 103 şi 212), ca şi într-o inscripţie a lui Ramses II (Pieii, *Inscr. hiér.,* I, 145 *d).* Am găsit în mormântul lui Psusennes un colier de lapis-lazuli, montat în aur, una din mărgele purtând o inscripţie în cuneiforme, în care d. Dhorme a descifrat numele unei ţări vecine cu Elanul, al unui rege şi al unei prinţese *(C.R. Ac. des Inscr.,* 1945).

chemă la el pe regele din Bakhtan care i-o oferi pe propria sa fiică şi daruri frumoase şi-i solicită alianţa. Faraonul primi şi se întoarse la Teba cu prinţesa. Câtva timp după asta, un trimis al regelui din Bakhtan ceru audienţă şi îndată fu primit, îl informă pe faraon că sora prinţesei era bolnavă. Faraonul trimise în ţara Bakhtan pe unul din cei mai buni doctori, ales din Casa Vieţii, dar prinţesa nu se vindeca şi un alt trimis făcu lunga călătorie din Bakhtan în Egipt. Deoarece doctorul nu reuşise, nu mai rămânea decât să trimită în ţara Bakhtan un zeu. Fu ales zeul Khonsu, cel care hotărăşte destinul. El plecă într-o mare corabie, escortată de alte cinci mai mici şi ajunse în Bakhtan după un an şi cinci luni, lucru ce nu pare cu neputinţă, dacă ne gândim că flotila traversase toată Marea Roşie, ocolise Arabia, urmase coasta Ichtyofagilor şi urcase Indul până la un punct unde pasagerii debarcară, ca să ajungă la reşedinţa regelui din Bakhtan. Zeul rămase în această reşedinţă trei ani şi nouă luni. Apoi regele îl lăsă, cu regret, să plece în Egipt cu numeroase daruri şi o escortă puternică de soldaţi şi cai. Cel dintâi mesager din Bakhtan sosise la Teba în anul XV. Zeul se întoarse în anul XXXIII. În acest interval, a avut loc prima călătorie a trimisului şi întoarcerea lui cu medicul, a doua călătorie şi întoarcerea cu zeul şi, în sfârşit, după trei ani şi nouă luni de aşteptare, întoarcerea zeului în Egipt. Distanţa

dintre Teba şi Bakhtan a fost străbătută de cinci ori.

Stela de la Luvru pe care sunt povestite aceste întâmplări are peste tot înfăţişarea unui document oficial.[410] Ea începe printr-un protocol regal, în care primele trei nume sunt luate din protocolul lui Tutmes al IV-lea, primul suveran al Noului Imperiu, care s-a căsătorit cu o prinţesă străină. Credem că nu avem motive să datăm documentul dintr-o epocă veche şi să considerăm această poveste inventată de la un capăt la altul. Regii din antichitate îşi scriau mult şi medicii egipteni erau foarte solicitaţi în străinătate.[411] Amintirea expediţiei lui Sesostris în Marea Erythreei, era încă vie pe vremea lui Alexandru cel Mare.[412] Nu e nimic neobişnuit ca Ramses să fi voit să comunice direct cu ţara de unde Egiptul primea, de atâtea secole, o piatră preţioasă atât de apreciată.

Capitolul VIII
Faraonul

Datoria esenţială a regilor

Arta de a-i face pe oameni să trăiască în

[410] Stela prinţului din Bekhtan este tradusă în întregime în *Contes populaires* de Maspero. O traducere mai recentă şi o fotografie *a* stelei au fost publicate de abalele Tresson în *Revue biblique,* 1933.

[411] Ca Udjahorresne, medicul din Sais, pe care Cambyse l-a chemat la el (Posener, *Première Domination perse en Égypte,* 1–2).

[412] Arrian, *L'Inde,* V, 5 ; Diodor, I, 55 ; Strabon, XVI, 4, 4.

societate era supusă, în Egipt, unor reguli deosebite. Dacă zeii au ales ca suveran, Viaţă, Sănătate, Forţă, o fiinţă ieşită din carnea lor, ţara va cunoaşte pacea şi prosperitatea. O inundaţie abundentă face să crească orzul şi grâul. Turmele se înmulţesc. Aurul, argintul şi arama, lemnele preţioase, fildeşul, tămâia şi parfumurile, pietrele, curg din cele patru puncte cardinale. Dar totul se schimbă dacă condiţia primordială nu este îndeplinită. Atunci pământul Egiptului e lăsat la voia întâmplării. Nu mai există autoritate, pentru că toată lumea vrea să poruncească. Oricine poate să-şi ucidă fratele. În curând, ca o ruşine supremă, străinul ajunge stăpân în ţară. Nilul nu mai inundă câmpiile. Poporul nu mai are ce mânca. Nu mai soseşte nimic din Siria, nici din Kuch. Nu se mai aduc sacrificii în templele zeilor, care-şi întorc faţa de la cei necredincioşi.

Deci, cea dintâi datorie a faraonului va fi de a dovedi recunoştinţă zeilor, stăpânii tuturor lucrurilor.

La începutul unui mare număr de stele oficiale se spune că majestatea sa se află la Memfis, la On, la Pi-Ramses sau la Teba, ocupându-se cu ceea ce le place zeilor, adică restaurând ce era învechit, construind noi sanctuare, făcând zidurile mai solide, populând templele cu statui, înnoind mobilierul, bărcile sacre, ridicând obeliscuri, împodobind altarele şi mesele de

sacrificii, întrecând în generozitate ceea ce făcuseră regii precedenţi. Să ascultăm rugăciunea şi mărturia lui Ramses al III-lea: „Cinste vouă, zei şi zeiţe, stăpânii cerului, ai pământului, ai oceanului, mari în barca de milioane (de ani), alături de tatăl vostru Ra a cărui inimă se bucură când vă vede perfecţiunea."

Eu sunt fiul vostru, pe care l-au născut cele două braţe ale voastre. Voi m-aţi făcut suveran Viaţă, Sănătate, Forţă, peste tot pământul. Voi aţi creat, pentru mine, perfecţiunea pe pământ. Îmi îndeplinesc menirea în pace. Nu-mi las inima să se odihnească, tot căutând ce este util şi bun pentru sanctuarele voastre. Eu le înzestrez, prin înalte decrete, cu oameni, terenuri, animale, corăbii. Şlepurile se află pe Nil. Am redat prosperitatea sanctuarelor voastre care înainte erau decăzute. Am instituit pentru voi ofrande divine, în afară de cele care se aflau înaintea voastră. Am lucrat pentru voi în casele voastre cu aur, argint, lapis-lazuli, turcoaze. Am controlat tezaurele voastre. Le-am completat cu numeroase lucruri. Ani umplut grânarele voastre cu grămezi de orz şi de grâu. V-am zidit castele, sanctuare, oraşe. Numele voastre sunt gravate acolo pentru veşnicie. Am mărit echipele voastre, completându-le cu un mare număr de oameni. N-am luat bărbaţii care se aflau în sanctuarele zeilor de când există regi,

ca să-i trimit în armată şi în echipaje. Am emis decrete ca să-i las pe uscat pentru folosul regilor care vor veni după mine. V-am consacrat sacrificii din toate lucrurile bune. V-am făcut vase smălţuite, de aur, de argint şi de aramă, cu milioanele. V-am construit bărci, care sunt pe fluviu, cu marea lor locuinţă acoperită cu aur.”[413]

După acest preambul, Ramses enumeră ce a făcut în principalele temple din Egipt. El explicase mai înainte, pe larg, ce dăruise lui Amon, stăpânul tronurilor celor două ţări, lui Turn, stăpânul celor două regiuni On, lui Ptah cel Mare, care se află la sud de zidul şi de paredrele lor. Lipsindu-se pe el şi jefuind Egiptul în profitul zeilor, Ramses al III-lea nu inova nimic. De când existau faraoni, se poate spune aproape despre fiecare din ei ce se citeşte pe stela de la Amada. „E un rege binefăcător prin lucrările întreprinse pentru toţi zeii, construindu-le temple, modelându-le chipurile.”[414] Ramses al II-lea abia fusese încoronat, când simţi născându-se în el ambiţia să se poarte ca un fiu pios, atât faţă de părinţii săi, zeii, cât şi faţă de tatăl său pământesc Menmatrê Setui-Merenptah, ale cărui vaste lucrări în cetatea Anhour şi Unnefer le făceau să semene, de când aceste lucrări fuseseră întrerupte, cu un şantier,

---

[413] *Pap. Harris,* I, 37, 3, ssq.

[414] Kuentz, *Deux stèles d’Amenophis,* II, 12.

iar în alte părţi cu nişte ruine. Stâlpii de hotar de pe domeniul divin nu fuseseră bine înfipţi în pământ şi oricine putea veni să-i smulgă. Ramses convocă deci pe curteni, pe nobilii regali şi pe conservatorii Casei cărţilor şi le ţinu acest discurs: „Iată, v-am chemat din cauza unei idei ce mi-a venit în minte. Am văzut construcţiile necropolei şi mormintele care se află la Abydos. Lucrările care s-au făcut acolo au rămas neisprăvite din vremea stăpânului lor până în ziua de azi. Un fiu a luat locul tatălui său, şi n-a reparat monumentul celui care i-a dat naştere. Atunci mi-am zis: «A ridica ceea ce a căzut, aduce fericire. E folositor să faci bine. Astfel, inima mă îndeamnă să fac lucruri utile în favoarea lui Merenptah». Voi face să se spună mereu, în curgerea vremurilor: «Fiul său a făcut să-i fie numele viu».” Regele continuă multă vreme pe acest ton şi încheie: „E frumos să faci monument peste monument, două lucruri bune în acelaşi timp. Aşa este fiul, aşa era şi cel care i-a dat naştere.” Propunerea regală dezlănţuie entuziasmul supuşilor. După ce i-a ascultat, majestatea sa a dat ordin să se încredinţeze lucrările arhitecţilor. El alese soldaţi, zidari, gravori, sculptori şi desenatori, muncitori din toate corporaţiile, ca să construiască templul tatălui său, să pună în picioare tot ce era ruinat în necropolă. Făcu, odată pentru totdeauna, inventarul ogoarelor, plugurilor şi turmelor sale.

Numi preoţi cu atribuţii bine definite, un profet... Apoi, adresându-se direct regelui, tatăl său, Urismare, aminteşte ce-a făcut pentru el şi pentru templul său: „Totul va fi bine pentru tine, atâta vreme cât am să trăiesc, atâta vreme cât Ramses-Miamun, fiul lui Ra, va trăi”. Şi regele Menmatre, vorbindu-i ca un tată fiului său, îl asigură că i-a pledat cauza pe lângă Ra Şi că toţi zeii, Ra, Tum, Thot, Unnofre şi marea Enneadă divină se bucură pentru ce-a făcut majestatea sa.[415]

Nu se poate reţine decât un lucru din tot ce spune marele Ramses. El n-are dreptate acuzând de indiferenţă pe predecesorii săi. Cu un secol şi jumătate înaintea lui Menkheperrê găsise templul lui Ptah-tebanul într-o stare nedemnă de un asemenea zeu. Zidurile erau de cărămidă, coloanele şi porţile de lemn şi totul cădea în ruină. Majestatea sa hotărî să refacă acest templu. Îl ridică din nou, făcându-l din piatră frumoasă şi albă de gresie. Zidul înconjurător fu consolidat pentru veşnicie. Porţile cele noi erau de brad, balamalele de aramă adusă din Asia. „Niciodată nu s-a făcut ceva la fel înainte de majestatea mea, spune el împărtăşind iluzia scumpă tuturor egiptenilor, l-am făcut mai, mare ca înainte. Am restaurat marea sa locuinţă în aur adus din ţările

[415] Gauthier, *La grande inscription dedicatoire d’Abydos, AZ.,* XL. VIII, 52–66.

muntoase, toate vasele sale le-am făcut din aur şi argint şi tot felul de pietre scumpe, hainele de in alb. I-am umplut templul cu toate lucrurile bune, boi. Păsări, răşină, vinuri, daruri, legume, când majestatea sa s-a întors din munţii Retenu."[416]

După ce regele îi copleşise astfel pe zei, restaurase vechile sanctuare şi construise altele noi din materialele cele mai rare şi le înzestrase, i se părea totuşi că nu făcuse încă destul. De aceea se trudi personaj, să supravegheze executarea ordinelor sale şi, când lucrările fură terminate, inaugură templul şi-l consacră zeilor.[417] Aruncă în jurul lui boabe de *besin.* Lovi de douăsprezece ori cu măciuca în poarta templului, sfinţi naosul prin foc, alergă în jurul zidurilor purtând un vas în fiecare mână, în alte cazuri, o vâslă şi un echer.

În timpul marii serbări de la Opet, regele trebuia să apară pe vasul sacru, lung mai bine de o sută de coţi, care era remorcat de la Karnak la Luxor.

Sărbătoarea lui Min, la începutul anotimpului *chemu,* nu era mai puţin populară. Regele trebuia să taie atunci un snop de *bôti.* Mai ales Ramses al III-lea nu putea să lase sarcina aceasta altei persoane, căci aniversarea

---

[416] *Urk*, IV, 765.

[417] Moret, *Du caractère religieux de la royauté pharaonique,* Paris, 1903.

încoronării sale cădea chiar în aceeaşi zi. Când Piankhi întreprinse cucerirea Egiptului, mai întâi el celebră la Napata, locul său de naştere, sărbătoarea Anului nou. Sosind la Teba în momentul marii călătorii a lui Amon, îl însoţi pe zeu.[418] Din acest moment, luptele şi ceremoniile se vor succeda până la victoria finală. El spune locuitorilor din Memfis: „Nu vă ascundeţi. Nu luptaţi împotriva lui Chu. Când intru eu, intră el. Când ies eu, iese el. Nimeni nu respinge hotărârile mele. Eu voi aduce sacrificii lui Ptah şi divinităţilor Zidului alb. Voi adora pe Sokari în sipetul său misterios. Voi contempla pe Cel-ce-se-află-la-sud-de-zidul-său. Şi mă voi întoarce în pace... lăsând neatinsă noma Zidului Alb, pentru ca copiii să nu plângă. Iată nomele din miază-zi. Nimeni n-a fost ucis, în afară de necredincioşii care-l huliseră pe zeu”[419] După ce oraşul fusese luat, el l-a purificat cu săruri şi” prafuri, s-a dus în templul lui Ptah, s-a purificat în camera purificării, a îndeplinit toate ceremoniile rezervate regelui, a intrat în templu şi a oferit tatălui său Ptah Risanbuf un mare sacrificiu.

Curând după aceea, reîncepură ceremoniile la On. După diferite acte preliminare care trebuiau să-i permită să se prezinte demn în sfânta sfintelor, după ce primise omagiile marelui preot şi ascultase rugăciunea care-i înlătura pe

---

[418] Piankhi, 23–26, *Urk.,* III, 14.
[419] Piankhi, 85–86, *Urk,* III, 27–28.

duşmanii regelui, el urca scara unei terase, ca să-l vadă pe Ra în castelul Pyramidion. Singur, el trase zăvoarele, deschise uşile şi-şi contemplă tatăl, barca lui Ra şi a lui Turn. Apoi închise uşile la loc, puse argilă şi imprimă sigiliul regal. Preoţii se prosternară înaintea majestăţii sale şi-i urară viaţă lungă şi bună stare.[420]

Ramses I şi fiul său fuseseră, înainte de a se aşeza pe tron, mari preoţi ai lui Seth şi ataşaţi în diferite feluri cultului berbecului lui Mendes şi Uadjit, zeiţa-şarpe adorată în oraşul lor natal şi-n regiunea din jur.[421] La începutul domniei sale, Ramses al II-lea se mândreşte cu titlul de mare preot al lui Amon. Aceasta nu-l împiedică deloc să numească aproape imediat titular un mare preot, căruia un rege de vârsta sa, înclinat către distracţii, vânătoare şi război, era desigur fericit să-i cedeze minuţioasele sarcini ale acestei funcţii.[422] Dar Ramses al II-lea, ca şi înaintaşii şi urmaşii lui, nu s-au sustras obligaţiilor pe care orice faraon le contractase faţă de zei. Prin aceasta, el cumpără, desigur foarte scump, pacea ţării, din moment ce poporul muncitor era, la urma urmei, mulţumit de soarta sa şi incapabil să se revolte în mod serios, iar cei care ar fi putut să tulbure liniştea aveau tot interesul s-o păstreze.

---

[420] Piankhi, 103–105 ; *Urk.,* III, 38–40.

[421] Montet, *Drame d'Avaris,* 108–110.

[422] Lefebvre, *Histoire des grand prêtres d'Amon de Karnak,* 117, ssq.

Toaleta regală

Scularea regelui se făcea desigur, cu ceremonial. Un înalt funcţionar aminteşte că s-a sculat de dimineaţă în fiecare zi, ca să fie cel dintâi care să-l salute pe stăpân.[423] Nu cunosc nicio reprezentare a sculării regelui, dar în mormântul lui Ptah-hotep se poate vedea cum un mare personaj se lăsa aranjat de bărbier, de manichiurist, de pedichiurist, în prezenţa membrilor familiei şi a funcţionarilor săi. Regele făcea fără îndoială la fel.

Costumul regal nu numai că era mai bogat decât al prinţilor, al şefilor civili şi militari, dar el trebuia să indice şi calitatea celui care-l purta. Regele nu apare niciodată în public cu capul gol şi chiar în intimitate el poartă aproape întotdeauna ceva pe cap. Părul îi era tăiat scurt, ca să-şi poată schimba uşor aceste accesorii. Cea mai simplă acoperitoare e o perucă rotundă, împodobită cu o diademă, care se leagă la spate şi lasă capetele să-i atârne pe ceafă. Un urcuş de aur se înfăşoară: pe această diademă şi guşa lui umflată se ridică în mijlocul frunţii. Coroana sudului, cea a nordului şi coroana dublă sunt podoabe de ceremonie. Cea dintâi e formată dintr-o bonetă înaltă, care se ascute spre vârf şi se termină printr-o

[423] Stela 88 din Lyon, *Mélanges Loret,* 505.

proeminenţă; a doua, printr-o tocă, prelungită la spate cu o tijă, în vreme ce o panglică de metal, pornind de la baza acestei tije, coboară descriind o spirală. Coroana dublă e o combinaţie din celelalte două. Regele îşi pune pe cap, mai ales pentru parăzile militare, şi pentru război, coiful albastru. Împodobit tot cu un urcuş şi cu două banderole pe ceafă.

Coroanele şi coiful sunt puse direct pe cap. *Nems*-ul era destul de larg ca să cuprindă peruca rotundă. Se putea confecţiona dintr-o stofă care încingea fruntea, trecea pe deasupra urechilor, cădea de ambele părţi ale feţei, pe piept, şi forma în spate un fel de buzunar, caro se ascuţea în mijloc. Această stofă era albă, cu dungi roşii. Se putea de asemenea pune pe capul regelui un *nems* pregătit dinainte. Un inel de aur îl ţinea strâns, ceea ce era neapărat necesar şi atunci coroana dublă, de nord şi de sud, se punea pe deasupra *nems*-ului. Se mai puteau pune, deasupra *nems*-ului, fie două pene rigide, fie un *atef,* alcătuit din boneta Egiptului de Sus, flancată de două pene flexibile şi pusă pe două coarne de berbec, între care strălucea un disc de aur şi care suportau pe deasupra mai multe *ureus*-uri cu discul. Este evident că aceste podoabe erau rezervate pentru ceremonii, când regele şedea aproape complet nemişcat.

Ţinuta de ceremonie cerca o barbă falsă,

imitând barba împletită care le plăcea locuitorilor din Punt, din ţara divină, numită astfel pentru că mai mulţi zei egipteni importanţi erau originari de acolo. Această barbă era prinsă, cu două suporturi, de coafură, oricum ar fi fost ea. De obicei, regele îşi rădea barba şi mustăţile, dar câteodată lăsa să-i crească o barbă scurtă, tăiată pătrat.

Piesa esenţială a costumului faraonilor, ea şi a egiptenilor de orice categorie, este şorţul, dar şorţul regal e plisat. El e susţinut de un cordon lat, împodobit la mijloc cu o cataramă de metal, pe care e gravat numele său în hieroglife frumoase. La spate e legată o coadă de taur. Câteodată este agăţat de cordon un accesoriu în formă de trapez alungit. Acest accesoriu poate fi cu totul de metal, sau, dacă numai cadrul e de metal, interiorul e plin cu şiraguri de perle. *Ureus*-uri împodobiţi cu discul sunt agăţaţi la bază sau de o parte şi de alta. Regele nu dispreţuieşte mersul cu picioarele goale, dar dispune de un bogat sortiment de sandale de metal, de piele sau împletite.[424] Bijuteriile şi obiectele de podoabă completează acest costum. Colierele regelui sunt foarte variate. Câteodată, ele sunt formate din şiraguri de bucăţele de aur găurite, de perle sau de

---

[424] Reprezentări ale regelui în mare, ţinută se aflǎ la Karnak, Luxor, Abydos şi în toate templele. A se vedea cu deosebire *Medinet-Habu*, 123–124.

mărgele, strânse într-o închizătoare plată, pe ceafă, de unde iese un fol de smoc de aur de un mare efect, format din lănţişoare şi floricele. Aceste coliere sunt o invenţie relativ recentă. Colierul clasic cuprindea mai multe şiruri de perle, susţinute de două închizători cu cap de şoim, care se legau la ceafă cu două funde. Perlele din ultimul şir aveau forma de lacrimi. Celelalte erau rotunde sau în formă de măsline. Aceste coliere cântăresc adeseori mai multe kilograme. Ca şi cum n-ar fi fost de ajuns atâta, regele îşi mai atârnă de gât, cu un lanţ dublu, un pectoral în formă de faţadă de templu şi-şi pune cel puţin trei brăţări, una lângă umăr, alta la mână şi alta la picior.[425] I se întâmplă să pună pe deasupra acestora o rochie lungă, uşoară şi transparentă, cu mâneci scurte, prinsă cu un cordon care se leagă în faţă.

Regele la lucru

Diodor, care se laudă că a examinat cu grijă faptele consemnate în *Analele preoţilor egipteni,* ne asigură că toată viaţa publică şi privată a regilor era sever reglementată. Faraonul se deştepta de dimineaţă şi începea prin a-şi citi corespondenţa. După ce se îmbăia şi se îmbrăca, punându-şi insignele regalităţii, el

[425] Pe mumiile lui Chechanq şi Psusennes, la Tanis. am găsit o bogată colecţie de podoabe regale : Montet, *Tanis,* 146-157.

oferea un sacrificiu, asculta rugăciunile şi predicile marelui preot, care erau nişte poveşti edificatoare, iar după aceea timpul era împărţit între audienţe şi judecată, plimbare şi distracţii. Trebuia să păstreze sobrietatea şi să se poarte întru totul conform legilor. Cum acestea erau obiceiuri stabilite de mult, el nu se supăra şi se considera mulţumit cu soarta sa.[426]

Mulţi regi şi-au făcut, desigur, conştiincios datoria. Li se citeau depeşile. Erau ţinuţi la curent cu toate evenimentele. Dictau răspunsurile şi, dacă era cazul, convocau consiliul. Formula „I s-a spus majestăţii sale...” se întâlneşte la începutul unui mare număr de stele oficiale. De cele mai multe ori, ceea ce i s-a spus majestăţii sale se referă la acţiunile duşmanilor săi. Regele Psametik, al doilea cu acest nume, se afla la Tanis, gata să aducă sacrificii zeilor din acea regiune, când a fost informat că negrul Kuar ridicase armele împotriva Egiptului.[427] Războiul şi pacea depind deci de faraon, dar nici problemele tehnice nu-l lasă indiferent. L-am văzut pe Setui preocupat să furnizeze apă căutătorilor de aur care exploatau regiunea de la est de Edfu. Această problemă îl preocupa atât de mult, încât se duse în persoană să-şi dea seama de suferinţa oamenilor care munceau, lipsiţi de apă, sub un

---

[426] Diodor, I, 70.
[427] Kêmi, VIII.

soare arzător.[428] Ramses al IV-lea, voind să ridice monumente părinţilor săi, zeii şi zeiţele Egiptului, începu să se documenteze cu ajutorul cărţilor din Casa Vieţii asupra căilor de acces la muntele de *bekhen,* apoi el însuşi străbătu muntele sacru.[429] Apoi începu să studieze posibilităţile de a găsi apă în groaznicul pustiu Ykayta. Aşezându-se pe scaunul său de aur, cu diadema pe cap, împodobită cu cele două pene, el zise celui care ţinea sigiliul regal: „Cheamă pe cei mari care sunt în faţa sălii pentru ca majestatea mea să asculte părerea lor cu privire la această regiune. Voi discuta, pe faţă”. Sfetnicii fură aduşi în faţa lui ca nişte vinovaţi, căci nimeni, nici chiar consilierii nu trebuiau să contemple, fără teamă, faţa augustă a faraonului. Sărutară pământul şi li se spuse despre ce era vorba. Ar fi fost lipsiţi de cea mai elementară politeţe dacă ar fi răspuns direct şi dacă şi-ar fi pus în valoare ştiinţa. Gloria întreprinderii care urma să fie încercată revenea în întregime regelui. Ei răspunseră deci, ca şi curtenii pe care-i adunase Ramses cu câteva luni mai înainte, ca să le anunţe intenţia lui de a termina templul din Abydos, printr-un elogiu călduros adus acestui rege fără seamăn, ale cărui proiecte concepute în timpul nopţii erau

[428] Inscripţia A din templul de la Radesieh, *Bibl. aeg.,* IV.
[429] Hammamat, 340 şi 12. Totuşi, Alan H. Gardiner crede că e puţin probabil ca regele să se fi dus în persoană la Hammamat *(J.F.A.,* XXIV, 162).

realizate îndată ce se făcea ziuă şi încheiară, după ce amintiră de eşecul încercărilor anterioare sau mai recente: „Dacă tu însuţi spui tatălui tău Hapi, părintelui zeilor, să ridice apa pe munte, el va face tot ce zici, după planurile care se elaborează în faţa noastră, căci toţi zeii, părinţii tăi, te iubesc mai mult decât pe oricare rege care a venit de pe vremea lui Ra”. Audienţa s-a terminat. Tehnicienii n-au decât să se pună pe lucru. Ei îl vor ţine pe rege la curent cu lucrările. O stelă de granit va eterniza reuşita întreprinderii.[430]

Numirea înalţilor funcţionari şi a marilor demnitari aparţinea, desigur, tot regelui. Alegerea marelui preot al lui Amon era de asemenea de cea mai mare importanţă. Ramessizii nu uitaseră conflictul care ridicase monarhia împotriva slujitorilor celui mai bogat şi mai ambiţios dintre zei. Ramses al II-lea îşi atribuise, chiar la începutul domniei, titlul de mare preot. După foarte puţin timp, hotărându-se să numească pe altcineva mare preot în locul lui. El alese, fără să consulte clerul lui Amon, un personaj care, de altfel, era marele preot al lui Anhur din noma thinită. Fără îndoială că regele îl remarcase atunci când vizitase construcţiile poruncite de tatăl său în această regiune. Înainte de a se hotărî, el procedase la un fel de

[430] E vorba de stela din Kuban, acum la muzeul din Grenoble şi publicată de Tresson : *La stèle de Kouban,* Cairo, 1922.

consultare a zeului, al cărui mecanism ne scapă. El îi prezentase personalul de la curte, pe şefii soldaţilor, pe profeţii zeilor, demnitarii casei sale fiind de faţă. Amon nu fu mulţumit de niciunul din ei şi nu dădu semene de aprobare decât atunci când se rosti numele lui Nebunnef: „Fii binefăcătorul lui, zise regele terminând. Căci el te cereri La aceste cuvinte, curtenii şi Grupul celor treizeci lăudară împreună bunătatea regelui, prosternându-se de nenumărate ori în faţa acestui zeu bun. Când concertul de laude luă sfârşit, regele remise noului pontif cele două inele de aur şi sceptrul de argint aurit. Întreg Egiptul fu înştiinţat că-i era încredinţat domeniul lui Amon.[431]

Dreptul de graţiere

Memoriile lui Sinuhit ne dau singurul exemplu cunoscut despre un vinovat graţiat de faraon. Naratorul ne-a explicat pe larg cum s-au petrecut lucrurile. Regele nu s-a mulţumit numai să ridice pedeapsa lui Sinuhit şi să-l autorizeze să se întoarcă acasă. El a voit să-l şi vadă. Aventurierul a sosit la postul drumurilor lui Horus, pe frontieră. El şi-a părăsit prietenii beduini, după ce le-a împărţit din darurile

[431] Aceste informaţii ne-au fost furnizate de însuşi Nebunnef în inscripţia mormântului său din Teba, *AZ,* XLIV, 30–35 şi Lefebvre, *op. cit.,* 117, ssq.

trimise de curte şi s-a încredinţat soldaţilor, care l-au dus pe o corabie până la reşedinţa de la Ity-taui. Palatul fusese înştiinţat. Copiii regali erau adunaţi în corpul de gardă. Curtenii meniţi să-i introducă pe vizitatori în sala cu coloane, l-au îndrumat şi iată-l pe supus în faţa suveranului său aşezat pe tronul cel mare, în sala de argint aurit. Sinuhit se aruncă la pământ. Grozăvia greşelii sale îi umple cugetul. „Eram ca un om cuprins de întuneric. Sufletul mă părăsea. Membrele îmi tremurau. Inima nu-mi mai bătea în piept. Am cunoscut viaţa prin moarte.”,

I se porunceşte lui Sinuhit să se ridice. Regele, care-i vorbise cu asprime, se îmblânzeşte şi-l îndeamnă să vorbească. Sinuhit nu va abuza de această permisiune şi-şi va termina scurtul discurs zicând: „Iată-mă în faţa ta. Tu eşti viaţa, majestatea ta să facă cum vrea”.

Regele cheamă pe copiii regali. În vreme ce ei se pregătesc să vină, el spune reginei că Sinuhit s-a schimbat mult. Trăind printre asiatici, el a devenit asemenea lor. Regina scoate o exclamaţie de mirare şi copiii regali aprobă observaţia regelui: „În adevăr, nu este el, suverane, stăpânul meu”. Acestea zicând, ei aduc crotalele şi sistrele şi le prezintă regelui: „Ambele tale mâini să se aşeze pe aceste lucruri frumoase, o rege, pune podoabele lui Hathor. Cea aurită să dea viaţă nasului tău, stăpâna stelelor să fie unită cu tine!” După ce

au debitat o laudă destul de lungă, au cerut iertare pentru Sinuhit, care s-a purtat fără judecată. Zeiţa căreia îi aparţin sistrele şi crotalele, numită şi Aurita şi Stăpâna stelelor, este zeiţa bucuriei, a dansurilor şi a banchetelor. Ea intervine aici, pentru a pregăti hotărârea pe care o va lua regele în favoarea celui rătăcit. În sfârşit, Sinuhit iese din palat nu numai graţiat, dar şi îmbogăţit, i se dăruieşte o casă şi va fi hrănit de acum înainte cu lucrurile delicioase pe care i le dă regele.[432]

Recompensele regale

Un curtean l-a definit pe faraon drept „cel care multiplică binele, care ştie să dea. El este zeu, regele zeilor. El cunoaşte pe cel care-l cunoaşte. Răsplăteşte pe cel care-l serveşte. Protejează pe partizanii săi. El este Ra al cărui corp vizibil este discul şi care trăieşte pentru veşnicie”.[433]

În cursul războaielor de eliberare, faraonul a trebuit să răsplătească pe mulţi viteji, iar mai târziu s-a luat obiceiul ca şi civilii să-şi aibă partea lor. De regulă, răsplata era acordată unui personaj izolat, dar, de obicei, se căutau mai multe personaje demne de a fi răsplătite, ca apoi să fie chemate odată toate la palat. Aceştia se îmbrăcau cu cele mai frumoaso veşminte.

---

[432] Maspero, *Contes populaires,* ed. IV-a, 79–103.

[433] *Miss. fr.,* V. 496.

Când plecau din casa lor ca să se urce în car, servitorii şi vecinii se înşiruiau lângă uşă ca să-l felicite. În faţa palatului, carele erau adunate într-un parc. Vizitiii vorbeau între ei sau cu gărzile. Fiecare îşi lăuda stăpânul şi darurile cu caro va fi copleşit. „Pentru cine se face petrecerea asta?

– Petrecerea asta se face pentru Ay, tatăl divin şi pentru Taia. Iată-i devenind oameni bogaţi.” Unul care n-a auzit, întreabă la rândul lui: „Pe cine sărbătoresc? – Ia te uită ce întrebare! Ceea ce face faraonul, Viaţă, Sănătate, Forţă, este pentru Ay, tatăl divin şi pentru Taia. Faraonul le dă milioane de lucruri. Priveşte spre fereastră. Vom vedea ce se face pentru Ay, tatăl divin”.[434] Când toată lumea se aduna, regele se instala pe un balcon aflat în prelungirea sălii cu coloane.

De afară se zărea o înşiruire de apartamente regale, mobilate tu jilţuri şi cu sipete somptuoase. Darurile erau expuse pe mese, şi mesele erau împinse pe balcon, lângă rege. În restul palatului, servitorii continuau să alerge încoace şi încolo, ca de obicei. Unii discutau liniştiţi. Femeile cântau, dansau, cântau din harpă. În curte, purtătorii de evantaie şi de umbrele, ofiţerii şi prietenii se ocupau de viitorii decoraţi, şi-i introduceau pe fiecare, la piciorul balconului. Cel chemat îl saluta pe rege, dar numai cu braţele; fără să se prosterneze, el

[434] Davies. *El Amarna.* VI, 29–30.

rostea un scurt elogiu. Regele răspundea elogiindu-şi supusul. Îi lăuda fidelitatea, priceperea, devotamentul. Câteodată îl şi avansa: „Tu eşti marele meu servitor, ai ascultat poruncile privind misiunile pe care le-ai îndeplinit şi de care sunt satisfăcut. Îţi dau această funcţie spunându-ţi: «Vei mânca pâinea faraonului, Viaţă. Sănătate. Forţă, stăpânul tău, în templul lui Aton»” Apoi îi arunca o cupă şi nişte coliere de aur. Ofiţerii prindeau din zbor aceste obiecte preţioase. De gâtul celui decorat se atârnau colierele, adeseori trei sau patru. Cel decorat, împovărat, pătruns de bucurie şi de recunoştinţă, ieşea, urmat de ofiţerii care duceau obiectele pe care nu şi le putuse atârna de gât. Subalternii cărau alimentele. Scribii înregistrau totul. Afară din palat, decoratul îşi regăsea prietenii, servitorii sau subalternii, care-şi manifestau bucuria. Omul se urca apoi în car şi se întorcea acasă escortat de un cortegiu zgomotos care creştea la fiecare pas. Era primit de soţia sa, care-şi ridica braţele spre cer în faţa atâtor bogăţii. Alte femei cântau din tamburină şi dansau. Rudele şi prietenii intrau şi ei şi veselia se prelungea multă vreme în casă.[435]

Aceste ceremonii nu erau un privilegiu al bărbaţilor. Ay, tatăl divin, pe care l-am văzut

---

[435] Ceremoniile cu recompense sunt des reprezentate în mormintele Noului Imperiu : Davies, *El Amarna,* I, 6, 30 ; III, 14–17 ; IV, 5 ; VI, 4–6, 17–20 ; Davies, *Neferhotep,* 9--13 ; Luvru C. 213 ; *Miss. fr., V.* 496 ; mormântul 106 la Teba *(Porter et Moss,* I, 134).

răsplătit de Akhenaton, a devenit faraon. El distribuia recompensele. După ce l-a decorat pe Neferhotep, scrib şi şef al turmelor lui Amon, a hotărât să acorde o distincţie soţiei sale Meryt-Re. Scena are loc într-o casă de ţară a regelui, un cub de zidărie, cu mici ferestre pătrate în părţile laterale, iar pe faţadă având o fereastră mare, înaintea căreia se află un balcon cu coloane. Grădina care înconjoară această casă simplă e plantată cu butuci de vie aliniaţi în lungul aleii, curpenii agăţându-se pe nişte colonete în acelaşi stil ca şi cele ale casei. Vase, coşuri şi teancuri de farfurii sunt aşezate pe lângă zid. Meryt-Re, foarte frumoasă în rochia ei transparentă, cu un corn parfumat pe cap, se apropie de faţadă şi primeşte, cu amândouă mâinile, colierul pe care regele i-l aruncă pe fereastră. La această ceremonie foarte simplă nu asistau decât puţini martori. O femeie aplaudă. Alta sărută pământul. Sunt aduse buchete de flori. O muzicantă angajată pentru această împrejurare, bea ceva mişcându-şi în acelaşi timp sistrul. Doi copii au reuşit să se furişeze în grădină şi privesc curioşi. Ei au atras atenţia unui *ghafir,* care-i ameninţă cu băţul. Odată audienţa sfârşită, Meryt-Re se întoarce acasă pe jos, dând braţul unui bărbat necunoscut, poate soţul ei sau vreun ofiţer însărcinat s-o întovărăşească. Are mersul nobil, şi poartă cu mândrie colierele regelui atârnate

de gât. În urma perechii se formează un cortegiu, în care regăsim pe cântăreaţa din sistru, alături de care se află două fetiţe goale. Servitorii şi-au împărţit între ei ulcioarele, baloturile şi coşurile cu provizii, cu ajutorul cărora se va sărbători printr-o masă bogată o zi atât de însemnată. Darurile cele mai preţioase sunt închise într-un sipet.[436]

Aceste audienţe de recompense au loc câteodată afară, fie pentru că personajul care trebuie decorat e prea important şi faraonul nu se poate mărgini să-i arunce câteva coliere din înălţimea unui balcon, fie pur şi simplu pentru că publicul e prea numeros. În mijlocul unei curţi vaste, se înalţă un baldachin din materiale uşoare, din care meşteri pricepuţi vor face o minune plină de gust. Pe un soclu, decorat cu basoreliefuri care reprezintă sirieni, libieni sau negri îngenuncheaţi, întinzând mâini rugătoare sau călcaţi în picioare de rege, metamorfozat în grifon, se ridică patru coloane papiriforme, sculptate şi încrustate de sus până jos, care suportă o cornişă cu mai multe etaje, pe care se sprijină un acoperiş bombat. Faraonul urcă scara mărginită de sfincşi cu cap de şoim şi se aşază pe un jilţ de o nemaipomenită splendoare. Personajul pe care-l aşteaptă este Horemheb, care va fi mai apoi şi el rege şi care, având în sarcina sa un important comandament

[436] Davies, *Neferhotep,* 14–18.

militar, ajutase pe beduinii persecutaţi de alţi nomazi. El capturase întreg tribul agresorilor şi venise în capitală cu prizonierii şi cu cei pe care-i eliberase, aceştia din urmă voind să ceară, umili, favoarea de a trece pe teritoriul egiptean împreună cu turmele lor, aşa cum tăcuseră totdeauna. Şi unii, şi alţii, vor asista la răsplătirea lui Horemheb. Generalul, în mare ţinută, ridică braţul în semn de proslăvire, în timp ce câţiva ofiţeri îi atârnară de gât colier după colier; alţi ofiţeri, aplecaţi sub greutate, aduc altele pe nişte platouri. Subalternii lui Horemheb arată lungul şir de prizonieri. Bărbaţi voinici cu barbă şi plete, cu trăsături pronunţate, se strâmbă de durere, pentru că mâinile le sunt legate cu frânghii. Femeile sunt lăsate libere şi calcă cu demnitate. Un soldat ţine de mână o mamă, îmbrăcată într-o rochie cu volane, care poartă un copil pe umăr şi altul mai mic într-o traistă. Altă femeie pare că vrea să înceapă o conversaţie cu un soldat care merge înaintea ei. Şi mai interesanţi decât aceşti captivi, care se vor duce să facă grămezi de cărămizi sau să taie pietre, sunt caii pe care un ofiţer egiptean îi ţine de frâu.

Acum, după ce Horemheb a fost răsplătit, el însuşi pledează cauza nomazilor care, fără intervenţia lui urmau să fie jefuiţi de turmele şi de toate bunurile lor. Împodobit cu coliere, în mână cu un evantai cu mâner, el ţine faraonului

o cuvântare, îi laudă măreţia şi-i explică problema. Apoi se întoarce către interpret şi acesta va traduce nomazilor că faraonul binevoieşte să autorizeze şederea lor în Egipt. Aceştia sunt libieni, care se recunosc după pana prinsă în cap, după părul tăiat destul de scurt, pe frunte, după şuviţa groasă care le acoperă o parte din figură; sunt amestecaţi cu sirieni îmbrăcaţi cu o rochie cu mâneci lungi şi cu un cordon lat. Ei îşi arătă recunoştinţa printr-o mimică expresivă, ridicând braţele în sus, întinzându-le spre faraon, apoi aruncându-se la pământ. Apucaţi de un adevărat delir, se tăvălesc în praf.[437]

Horemheb îşi meritase răsplata. Nu s-ar putea spune acelaşi lucru despre marele preot al lui Amon, Amenhotep, pe caro Ramses al IX-lea îl primise ca pe un egal, pentru a cădea apoi în mâinile lui. Recepţia acestuia avusese loc într-un chioşc de gală, în care regele şi marele preot şedeau în picioare, faţă-n faţă, despărţiţi numai de mesele încărcate cu daruri. Marele preot, cu capul descoperit, în vreme ce regele are coiful albastru pe cap, stă cu picioarele pe o rogojină, dar artistul, care a reprezentat scena la Karnak, îl face tot aşa de înalt. Darurile erau preţioase zece *debeni* de aur, douăzeci de argint, provizii pentru un banchet, douăzeci de ari de pământ

---

[437] După basoreliefurile din mormântul lui Horemheb la Leyda *(Beschreibung der aegyptischen Sammlung,* IV, 21–24).

cultivat. Concesiile smulse regelui valorau mult mai mult, căci Amenhotep sustrăgea domeniul lui Amon, aşa de bogat, oricărui control. Acest domeniu devenea un stat în stat. Printr-un efort lung şi perseverent, marii preoţi ai lui Amon, atât de dispreţul ţi de Akhenaton, ţinuţi la respect de Ramses al II-lea. Îşi recăpătaseră influenţa pe care ştiuseră s-o dobândească pe vremea reginei Hatchepsiut şi a dinastiei lui Tutmes.[438]

Primirea ambasadorilor străini

Recepţia ambasadorilor străini era, mai mult chiar decât distribuirea recompenselor, o ceremonie care dădea ocazia etalării unui mare fast şi care măgulea orgoliul faraonului, mai ales când, într-o singură audienţă, erau primiţi delegaţi din cele patru părţi ale lumii.

Ramessizii primesc mereu nubieni, negri, oameni din Punt, libieni, sirieni şi delegaţi veniţi din Naharina. De la o vreme, din Creta nu mai vin oameni în costume vărgate, cu părul lung şi ondulat, care odinioară purtau şi ei *rhytoni* (cupe în formă de cap de berbec), vase ca nişte cornete, pahare cu toarte, cupe cu flori şi solicitau prietenia regelui. Aceşti ambasadori nu

---

[438] Lefebvre, *Histoire des grands prêtres d'Amon de Karnak,* 194–5. *Inscriptions concernant les grands prêtres d'Amon Romé-Hoy et Amenhotep,* pl. 11.

mai veneau. Dar renumele regelui Egiptului ajunsese până în părţile Orientului, în ţări despre care Tutmes şi Amenhotep nu auziseră niciodată vorbindu-se, Media, Persia, Bactriana, ţărmurile Indului. Pentru aceste ceremonii, se înălţa un chioşc în mijlocul unei pieţe. Garda, purtătorii de umbrele şi scribii înconjurau chioşcul. Delegaţii se înşirau pe cele patru părţi, alături de obiectele preţioase pe care le aduseseră cu ei. Scribii le înregistrau, apoi le trimiteau în magazia templului vecin.[439] În schimb, regele le acorda suflul vieţii şi adeseori daruri mai preţioase decât cele care i se aduseseră. În adevăr, faraonului îi plăcea să fie considerat un munte de aur pentru orice ţară. Nu se putea opri să nu-i ajute pe prinţii strâmtoraţi care doreau să se alieze cu el printr-o căsătorie sau altfel pentru ca, la rândul lor, să-l ajute împotriva duşmanilor.

Distracţiile regelui: sporturile

Cea mai importantă ocupaţie a regelui era războiul; de aceea, prinţii se pregăteau pentru această ocupaţie încă din copilărie. Ramses al III-lea, fusese obişnuit de tatăl său, ca şi toţi camarazii săi, cu exerciţii continui şi cu oboseala trupului. Niciunul din ei n-avea voie să

[439] Scenele sunt studiate amănunţit în Montet, *Les reliques de l'art syrien dans l'Égypte du Nouvel Empire,* Paris, 1937, cap. I.

mănânce înainte de a fi făcut o cursă de o sută optzeci de stadii. Aşa încât, ajunşi la adolescenţă, toţi erau nişte atleţi.[440] Poemul lui Qadech şi multe alte texte laudă forţa fizică a regelui, rezistenţa, îndemânarea, bravura sa, iar dacă vrem să aflăm detalii asupra educaţiei sportive a tinerilor prinţi, le vom găsi pe o stelă a lui Tutmes al III-lea[441], viteazul războinic, şi mai ales pe o stelă a fiului şi succesorului său, Amenhotep al II-lea[442], care a fost, după cum spun medicii ce i-au examinat mumia, un bărbat de o vigoare excepţională şi despre care contemporanii săi spuneau: „E un rege cu braţul aşa de greu, încât nu se găseşte nimeni să-i încordeze arcul, nici printre soldaţii săi. Nici printre şeicii ţărilor străine, nici printre mai marii din Retenu.”[443] Iată deci cum îşi petrecea vremea un prinţ, pe care naşterea sa îl indica să ocupe tronul lui Horus. „El ajunsese la optsprezece ani în toată plenitudinea forţei sale. Învăţase să cunoască toate muncile lui Montu. Pe câmpul de luptă n-avea egal. Învăţase să călărească. În această armată numeroasă, n-avea asemănare. Nu exista un singur bărbat

[440] Diodor, I, 53.
[441] Stelă găsită în templul lui Montu la Erment, *Ex oriental lux*, 1939, 9.
[442] Mare stelă găsită la Gisch, publicată de Varille, *Bulletin I.F.A.O.,* XLI. 31 ssq.
[443] Kuentz, *Deux stèles d’Amenophis.* II, 6–7. Alte stele laudă forţa fizică a lui Amenhotep II: *Urk.,* IV, 976–7; *Ann.* S.A.E., XXVIII, 126; *Medamoud,* 1326–1327, 145; *Bulletin of the metropolitan Museum of arts.* 1935, II, 49–53.

care să-i poată încorda arcul. Nu putea fi întrecut la curse.” Într-un cuvânt. Un atlet. Îşi îndrepta antrenamentul în trei direcţii: vâslaş, arcaş şi cavaler.

„Avea braţul tare şi neobosit, oricât de mult ar fi vâslit şi comanda, la pupa corabiei sale regale, un echipaj de două sute de oameni. La oprire, după ce făcuseră jumătate din drum, aceşti oameni nu mai puteau vâsli: braţele lor erau moi, moleşite. Majestatea sa, dimpotrivă, o ţinea într-una cu lopata sa de douăzeci de coţi. Când îşi lega corabia de mal, făcuse un drum lung, fără să se fi odihnit.

Oamenii se bucurau văzându-l făcând acestea.”

Nu trebuie să uităm, de altfel, că meseria de pilot devenise mai uşoară de când cârma era susţinută la extremitate de un catarg şi de o canelură făcută în spatele axei, sau pe părţi, când existau două cârme. Sub Vechiul Imperiu, piloţii ţineau cu amândouă mâinile, fără niciun ajutor, ramele care serveau drept cârmă şi trebuiau să desfăşoare un efort cumplit ca să lupte împotriva curentului sau să schimbe direcţia. N-avem niciun motiv să credem că prinţul revenise la vechiul sistem. Dar manevrarea cârmei, chiar după îmbunătăţirile arătate, cerea, fără îndoială, multă putere şi perseverenţă.

Un arcaş bun trebuia să se priceapă la arcuri.

„El încorda trei sute de arcuri grele, ca să compare lucrul meşterilor şi să deosebească pe un muncitor nepriceput de unul foarte bun.” Alegând un arc perfect, pe care nimeni în afară de el nu l-ar fi putut încorda, iată ce făcu:

„Intră în locul unde se trăgea cu arcul şi văzu că se ridicaseră patru ţinte de aramă din Asia, groase de o palmă. Douăzeci de coţi despărţeau un stâlp de altul.

Când apăru majestatea sa pe un car, ca Montu, în toată măreţia lui, îşi apucă arcul, înşfăcă patru săgeţi deodată şi înaintă trăgând în ţinte, ca Montu cu echipajul lui. Săgeţile ieşeau pe partea cealaltă.

Aceasta e o lovitură pe care n-a mai izbutit-o nimeni şi despre care nu s-a auzit povestindu-se niciodată, să tragi o săgeată într-o ţintă de aramă şi ca să iasă pe partea cealaltă şi să cadă jos, decât doar regele puternic pe care Amon l-a făcut victorios.”

De fapt, prinţul Akheperurê nu făcea decât să-l imite pe tatăl său Menkheperrê, care, şi el, străpungea cu săgeţile o placă de aramă. Era o reuşită frumoasă. Dacă, întocmai ca Ulise, Akheperurê ar fi trebuit să se întoarcă acasă sub înfăţişarea unui cerşetor. Ar fi putut, cu braţul său neînvins şi cu arcul său incomparabil, să pedepsească pe cei ce-i jefuiau palatul şi-i râvneau soţiile.

Un războinic desăvârşit îşi iubea caii mai mult

decât pe el însuşi. Prinţul Nemarot, chiar dacă nu domnea decât peste o parte din Egiptul de Mijloc, avea un grajd în capitala sa, Climunu. În timpul unui asediu, toată lumea suferise, şi caii şi oamenii. Piankhi, intrând în oraş ca învingător, vizită grajdul. El văzu podurile fără fin şi caii înfometaţi. Îi fu milă şi se mânie văzând că ura adversarului său adusese în asemenea stare frumoasele animale: „Cât e de adevărat că trăiesc şi-l iubesc pe Ra şi că respir, faptul că ai flămânzit caii e dureros pentru inima mea mai mult decât orice rău pe care l-ai făcut cu răutatea ta. Nu ştii tu că umbra zeului este asupra mea? Eu n-am greşit împotriva lui. M-am născut din pântecele divin. Iau martor sufletul zeului că nu fac nimic împotriva lui. El îmi porunceşte să acţionez”.[444]

Ramses al III-lea nu lăsa în seama ofiţerilor săi grija de a verifica dacă faimoşii lui cai erau bine întreţinuţi şi în stare să meargă la război. În costum de gală, cu buzduganul într-o mână şi cu o cravaşa în cealaltă, încadrat de purtătorii de umbrele şi de evantaie, urmat de ofiţerii de ordonanţă, el soseşte în marele grajd al palatului. Trompetele răsună. Grăjdarii sar la locurile lor. Fiecare strânge frâiele unei perechi de cai. Regele îi inspectează unul după altul.[445]

Prinţul Amenhotep. De la cea mai fragedă

[444] Piankhi, 64–69. *Urk.,* III, 21–22.
[445] *Medinet-Habu,* 109–110.

vârstă şi eu mult înainte de a fi în stare să întreprindă acţiunile lui Montu, îşi iubi caii şi se mândri cu asta. Pentru că-i iubea, cunoştea toate posibilităţile de a-l dresa. Succesele pe care le obţinea ajunseseră la urechile tatălui său. Teribilul Menkheperrê se simţi fericit şi mândru de ceea ce se spunea despre fiul său cel mai mare. El zise celor din anturajul lui: „Să i se dea cel mai frumos atelaj din grajdul majestăţii mele, care se află în [noma] Zidului [alb], Spuneţi-i: «Ocupă-te de ei, dresează-i, antrenează-i, fortifică-i. Te implorăm!»” Încurajat astfel şi ajutat de Rechef şi de Astartea, acei zei ai ţării de unde veneau caii, tânărul prinţ se puse pe treabă. El făcu din ei cai fără seamăn, neobosiţi, atâta vreme cât el ţinea hăţurile. Nu simţea oboseala nici în cursa cea mai lungă. Cele mai multe din aceste curse aveau loc în regiunea de la vest de Memfis, în vecinătatea marilor piramide. Atunci când *ureus*-ul a strălucit pe fruntea lui, Amenhotep a poruncit să se clădească acolo un altar, unde s-a ridicat marea stelă de piatră albă care ne-a păstrat amintirea vitejiilor lui. Fiul lui Amenhotep, Tutmes, a ţinut să le repete. Lui îi plăcea să tragă la ţintă lângă marele Sfinx, apoi se ducea să vâneze animale în pustiu. Într-o zi, el adormi între labele monstrului, care-i apăru în vis ea prin această faptă să merite să stea pe tronul lui şi-i porunci să dea la o parte nisipul

care-l înăbuşea, Geb. Prinţul ascultă numaidecât porunca şi puse să se lase posterităţii amintirea acestui vis.[446] Fără pietatea acestor tineri, noi n-am şti cum se pregăteau ei pentru funcţia lor regală.

Vânătorile regale

A trage într-o ţintă de aramă, a vâna antilope în deşertul din apropierea piramidelor, sub protecţia lui Haraklite, acestea erau distracţiile de bază. Dar pe faraon îl aşteptau şi sporturi mai excitante, dacă voia să se măsoare dincolo de Eufrat şi la sud de cataractă cu animale sălbatice, pe care n-avea nicio şansă să le întâlnească în cele două pustiuri care mărginesc Nilul egiptean.

Astfel, în valea Eufratului, într-un loc numit Niy, unde fluviul curge între doi pereţi de stâncă, regele Menkheperrê şi suita lui s-au izbit de o turmă de o sută douăzeci de elefanţi. Lupta începu în apă. „Niciodată vreun rege nu făcuse asemenea lucru, de pe vremea zeului.” Cel mai mare din aceşti elefanţi se află dintr-o dată, în faţa maiestăţii sale, care se pomeni în mare primejdie. Din fericire, bătrânul său tovarăş de arme, Amonemheb, se afla în apropiere. El taie

[446] Ceea ce se şi făcu pe stela ridicată între labele marelui Sfinx, publicată de Erman, *Sitzungsberichten pr. AK. (philosophisch-historischen Klasse*, 1904, 428–444.

trompa monstrului. Stăpânul său îl lăudă. Totuşi, trecu sub tăcere devotamentul lui Amonemheb în povestirea oficială pe care puse să o graveze pe stela de la Napata, cu toate că declară: „Am spus aceste lucruri cu sinceritate. Nu există aici nicio minciună”. N-am fi cunoscut adevărul dacă Amonemheb n-ar fi făcut, la rândul său, o foarte scurtă relatare a acestei vânători memorabile.[447] Dar dacă un soldat cu un grad mai modest decât Amonemheb va fi luat parte la acest eveniment, cine ne va mai spune?

Textele cunoscute nu ne arată dacă Setui şi Ramses au vânat elefanţi pe Eufrat şi rinoceri între a treia şi a patra cataractă, dar basoreliefurile de la Medinet-Habu îl înfăţişează pe Ramses al III-lea vânând leul, taurul sălbatic, antilopa.[448] Regele este echipat ca şi când ar pleca la război. El s-a urcat în car. Sub burta cailor, un leu rănit, întins pe spate, încercă să-şi scoată cu ghearele suliţa înfiptă în piept. Alt leu, atins de două săgeţi şi de o suliţă, aleargă răgind să se ascundă în trestii. Un al treilea leu sare dintr-un hăţiş aflat în spatele carului, dar regele s-a şi întors cu suliţa în mână şi acest nou agresor nu va putea evita lovitura mortală.

Vânând pe lângă o mlaştină mărginită de

---

[447] După stela din Napata, publicată de Reissner, *Inscribed Monuments from Gebel Barkal,* AZ, LXIX, 24–39 şi inscripţia lui Amenemhat, *Urk.,* IV, 890.

[448] *Medinet-Habu,* 35, 116, 117.

trestii şi de ierburi înalte, oastea regală urmăreşte o turmă de tauri sălbatici. Soldaţii, înarmaţi ca pentru bătălie, cu arcuri, suliţe, săbii şi scuturi, sunt înşiraţi în linie. Animalele înnebunite, silite să fugă în linie dreaptă, sunt ajunse de carul regelui, înarmat el însuşi ca pentru război, cu arcul triunghiular şi eu o suliţă. Un taur străpuns de săgeţi a căzut pe spate, într-un desiş, şi bate aerul cu picioarele. Altul s-a rostogolit sub picioarele cailor. Un al treilea a vrut să se arunce în apă printr-o săritură desperată, care-i înţepeneşte coada şi-i scoate limba din gură, dar cade sleit în genunchi.

În comparaţie cu aceste urmăriri pasionante, vânătoarea de antilope pare o distracţie. Regele, singur în carul său, pleacă fără escortă în pustiu. El nu caută, ca burghezii din Teba sau ca vânătorii de profesie, să atragă gazelele într-un spaţiu închis, ci, dacă zăreşte, în depărtare, o turmă de măgari sălbatici sau de antilope, se grăbeşte să le ajungă.

Regele în intimitate

Când se întorcea dintr-o lungă călătorie sau după o raită prin deşert, regele găsea destule distracţii în palatele sale din Pi-Ramses,[449] de la Memfis sau de la Teba. Akhenaton se simţea

[449] Poemul lui Qadech, ed. Kuentz, 338–339.

atât de bine în palatul său nou de la Akhetaton, încât nu-l părăsea aproape niciodată. Tată duios, soţ credincios, fiu afectuos, el nu se simţea bine decât în tovărăşia reginei şi a prinţeselor. Acestea îl însoţeau în plimbările lui şi intrau în templu împreună cu el. Asistau la împărţirea premiilor, îl ajutau la primirea delegaţilor străini, îi pregăteau băuturi şi dulciuri. Regina lua în mână ceainicul şi strecurătoarea, ca să-i servească ea însăşi o infuzie caldă. Când regina-mamă venea în vizită la copiii săi, fericirea era completă. Dejunul şi cina se luau de asemenea în familie.[450] Dar nu e sigur că toţi faraonii se purtau la fel. Akhenaton s-a ridicat împotriva multor obiceiuri şi idei din epoca precedentă, aşa încât la începutul domniei dinastiei a XVIII-a, regele trăia mult mai puţin în familie. Regele Ahmose venind să se odihnească în iatacul său, găseşte acolo pe prealăudata, foarte graţioasa fiică regală, sora regală, soţia divină, marea soţie regală Alunose-Nefertari. Despre ce vor vorbi? Despre binele pe care l-ar putea face celor care sunt dincolo, morţilor care cer apă şi ofrande bogate la toate sărbătorile cerului şi ale pământului. Puţin mirată, regina, care aştepta poate ceva mai plăcut, întreabă: „De ce ai astfel de gânduri? De ce-mi vorbeşti aşa? Ce ţi-a intrat în inimă?” Regele răspunde: „Pentru că mi-am amintit de

[450] Davies, *El Amarna,* III, 30–34, 4, 6, 18, 13 ; IV, 15.

mama mamei mele, de mama tatălui meu, marea soţie regală, mama regală, Teti-Cheri, cu glasul dulce, al cărei sarcofag şi monument se află acum în praful Tebei. Ţi-am spus acestea, pentru că majestatea mea dorea să-i facă o piramidă şi un castel la To-djusir, în apropiere de monumentul majestăţii mele, să sape acolo un bazin, să planteze arbori, să ducă pâini, să fie înzestrat cu oameni, terenuri; voiam să dăruiesc turme, preoţi însărcinaţi cu ceremoniile şi orice fel de oameni care cunosc obiceiurile[451]. Admirăm pietatea regelui, demnitatea vorbirii sale, respectul pe care-l arată soţiei sale, dar nu ne putem împiedica de a ne gândi că reginei poate că i-ar fi plăcut să vorbească despre altceva. Ramses al II-lea era mai puţin sever. Numeroasele texte care vorbesc despre Pi-Ramses, reşedinţa pe care a clădit-o pe ruinele de la Avaris, în Delta orientală, îi laudă farmecul şi veselia. Acolo se mânca bine şi se bea şi mai bine. Vinul avea gustul mierei, iar mesenii se încoronau cu flori. Regele era aclamat în fiecare zi. Pe scurt, acolo era un paradis.[452] Şi la Akhetaton viaţa se scurgea în petreceri, dar exista totuşi o deosebire. Regele eretic practica virtuţile familiale, aşa cum le înţelegem noi, pe când Ramessizilor le-a plăcut variaţia. După câte ştim, cât a domnit Ramses al II-lea, cinci

[451] Cairo, *Cat. Gen.,* 36002.
[452] Montet, *Drame d'Avaris,* 116–129.

femei au purtat titlul de mare soţie regală. Acest număr nu e extraordinar de mare pentru un rege care a domnit peste şaizeci de ani, dar cei o sută şaizeci şi şapte de copii dovedesc că nu s-a mulţumit numai cu soţiile oficiale. Cum reuşea toată această lume să se înţeleagă, nu putem să ne închipuim, din cauza lipsei de documente. Să notăm numai un exemplu de galanterie dat de marele rege. El încheiase pace cu adversarul său Khattusil, regele hitiţilor. Totuşi, ostilităţile nu încetau. Ori de câte ori o ceată de egipteni întâlneau o ceată de hitiţi, aveau loc ciocniri. Khattusil luă atunci o mare hotărâre. Alcătuind o delegaţie încărcată cu tot felul de bunuri şi punând în fruntea ei pe fiica sa iubită, el le trimise lui Ramses. Cortegiul plecă în anotimpul cel rău, dar zeul Sutekh, care nu-i refuza nimic lui Ramses, urmaşul său îndepărtat, făcu, la cererea lui, o minune. Deodată se făcu vară. Un soare radios lumină lunga călătorie a prinţesei din capitala sa, din centrul Asiei Mici, şi până în Egipt. Dar nu numai atât. Ramses se hotărî să ridice o cetate între Egipt şi Femeia, pe care o numi Marele-Ramses-victorios. El o puse sub protecţia a patru divinităţi, două asiatice, Sutekh şi Astarteea şi două egiptene, Amon şi Uadjit. Duse acolo provizii, trimise patru statui şi plecă el însuşi să aştepte pe prinţesă şi escorta sa, ca s-o conducă în marea sa reşedinţă de la Pi-Ramses,

în vreme ce poporul îşi exprima zgomotos bucuria de a vedea o prinţesă atât de frumoasă şi de-a afla că soldaţii hitiţi şi egipteni se împăcaseră.[453]

Urmaşii lui Ramses al II-lea n-au încercat să-i răpească această glorie. Ramses al III-lea, cu toate că a voit să-l egaleze întrutotul, s-a mulţumit cu un trio de soţii şi cu vreo zece copii, dar îi plăcea societatea femeilor. El juca cu plăcere dame cu frumoase persoane prea puţin îmbrăcate, care-i serveau băuturi şi dulciuri şi-i aduceau flori.

Regilor le plăcea de asemenea societatea tovarăşilor lor de arme şi de vânătoare, ca şi a bărbaţilor vestiţi pentru ştiinţa lor. Khufu şi-a chemat fiii şi fiecare îi povesteşte pe rând câte o întâmplare. Acelaşi Khufu aflând că este undeva un savant care, în acelaşi timp, e şi un făcător de minuni, trimite pe unul din fiii săi să-l caute. Snefru aduce la curte un savant care ştie să prezică viitorul. Mult mai târziu, Amenhotep al III-lea împărtăşi unui înţelept, care purta acelaşi nume ca şi el, dorinţa sa de a-i vedea pe zei.

Intrigi de harem

Faraonul era considerat ca un zeu, fiul legitim

---

[453] După stela căsătoriei lui Ramses II, *Ann. S.A.E.,* XXV şi *Bibl. aeg.,* VII, 12; cf. Montet, *Drame d’Avaris.* 134–135.

al lui Amon, dar, cu toate acestea, se găseau nelegiuiţi care-i doreau pierzania, care căutau posibilitatea de a-i scurta domnia şi de a schimba cursul normal al urmaşilor. Spre sfârşitul domniei lui Ramses al III-lea, una din soţiile sale, care se numea Taia, se gândi să asigure fiului ei succesiunea la tron, fiul pe care papirusul judiciar din Torino îl indică sub numele de Pantaur.[454] Ea se înţelese cu un majordom, Pabakikamun, al cărui nume înseamnă „servitor orb”. Acest personaj făcu pe agentul de legătură între femeile din harem devotate Taiei şi mamele surorilor lor, care îşi asumară sarcina să strângă oameni şi să-i convingă să se revolte împotriva stăpânului lor.[455] El găsi un adept preţios în persoana unui şef al turmelor, Pen-hui-bin, căruia îi procură o carte a regelui Usirmarê Miamum, mare zeu, stăpânul lui.[456] Înarmat cu această carte, Pen-hui-bin începu să fabrice figurine de ceară, care trebuiau să aibă influenţă asupra faraonului şi partizanilor lui, fie pentru a-i slăbi, fie pentru a-i face să-şi uite îndatoririle. În complot mai intrară şi alţi funcţionari şi femei. Un conspirator, şeful arcaşilor din Kuch, fratele unei femei din harem care scria prea multe scrisori, este indicat în procesul-verbal sub numele de Bin-m-Yat (Răul

[454] Th. Dévaria, *Le papyrus judiciaire de Turin et les papyrus Lee et Rollin,* Paris, 1868, şi *Bibl. égyptologique,* V.
[455] *Pap. Judiciaire de Turin,* Col. IV, 2–6.
[456] *Pap. Lee,* nr. 1 şi *Pap. Rollin.*

de la Teba). Un alt ofiţer este numit Mese-su-Ra (Ra îl detestă).[457] Fără îndoială că aceşti bărbaţi se numeau înainte de dramă „Binele este la Teba” şi „Ra îl iubeşte”, dar ei nu mai erau demni de nume atât de frumoase. Multe persoane avuseseră cunoştinţă despre complot şi vorbiseră prea mult. Zeul Ra nu le îngădui izbânda. Fără să cunoaştem prin ce mijloace, el ştiu să descopere complotul; aflăm că marii vinovaţi şi complicii lor sunt arestaţi, împreună cu cei care cunoscuseră aceste urzeli şi nu le denunţaseră. Se constitui un tribunal, care cuprindea doi vistiernici, un port-evantai, patru paharnici şi un crainic. Faraonul preferase oameni din anturajul său în loc de magistraţi de profesie, într-un discurs preliminar, al cărui început este rău conservat, el îi îndeamnă să fie fără milă. „Tot ce au făcut să cadă asupra capului lor. Cât despre mine, care sunt mereu apărat, care sunt ocrotit pentru veşnicie, mă aflu alături de adevăraţii regi aflaţi la rândul lor în faţa lui Amonrâsonter şi în faţa lui Osiris, domn al eternităţii”.[458]

Regele nu nimerise bine numind pe membrii comisiei. Doi dintre ei şi un ofiţer din corpul de gardă, aflând că unele femei fugiseră, se sustraseră. Ei plecară să le întâlnească într-un loc anumit. Dar nu trecu multă vreme şi fură

---

[457] *Pap. Judiciaire de Turin,* col. II.
[458] *Ibid.,* col. III.

găsiţi. Ca primă pedeapsă, li se taie nasul şi urechile.[459] Astfel pedepsea regele Horemheb pe magistraţii şi pe prefecţii care abuzau de funcţiunile lor.

Scribul întrebuinţează o expresie ciudată ca să ne arate care a fost pedeapsa definitivă: „I-au pus la locul lor. Au murit ei înşişi”. Aceasta ar putea să însemne că nefericiţii au fost lăsaţi în sala de judecată, faţă în faţă cu remuşcările lor şi cu un cuţit bine ascuţit la îndemână. Ştiau ce le rămânea de făcut. O explicaţie şi mai dramatică a fost sugerată lui Gaston Maspero examinând o mumie dezgropată la Deir el Bahari şi cunoscută sub numele de „mumia prinţului fără nume”. Ea aparţine unui bărbat de douăzeci şi cinci – treizeci de ani, bine făcut şi fără leziuni, care a fost înhumat fără a fi suferit operaţiuni obişnuite de îmbălsămare. Masa cerebrală n-a fost extrasă, iar organele interne erau intacte. „Niciodată o faţă omenească n-a exprimat mai fidel tabloul unei mai cumplite şi mai îngrozitoare agonii. Trăsăturile, oribil crispate, indică într-un mod aproape sigur, că nefericitul a murit de o asfixie provocată şi cauzată de o îngropare de viu.”[460] Această explicaţie va fi considerată poate prea romanţioasă şi împotriva ei se poate obiecta că nu există dovadă că s-a lăsat vreodată

---

[459] *Ibid.,* col. VI.

[460] Maspero, *Momies royales,* 782 ; *Histoire,* II, 480.

vinovaţilor libertatea de a se pedepsi ei înşişi, deşi e sigur că nu exista nicio milă faţă de cei care atentau la viaţa faraonului.

Gânduri legale

O domnie lungă şi întâmplări de felul celei pe care am povestit-o, puteau inspira faraonului dorinţa de a comunica posterităţii experienţa sa despre oameni. Mai mulţi suverani au lăsat instrucţiuni în acest sens, cum este tatăl lui Merikarê, Sehotepibre.[461] Dar n-a rămas nimic de la Setui, care a intrat în Amentit la adânci bătrâneţe, nici de la Ramses al II-lea, care atâţia ani a jucat rolul unui zeu printre oameni. În schimb, de la Ramses al III-lea, ne-a parvenit intact lungul document pe care l-a dictat la sfârşitul vieţii.[462] Regele are siguranţa că a domnit bine. El a folosit cea mai mare parte din resursele ţării ca să mărească şi să înfrumuseţeze templele zeilor, mai ales pe cel al lui Amon de la Opet, pe al lui Turn de la Iun, pe cel al lui Ptah de la Memfis, fără să uite de altfel

---

[461] Scharff, *Der historische Abschnitt der Lehre für König Merikarê,* München, 1936; Maspero, *Les enseignements d’Amenemhat I-er à son fils Sanuasrit I-er,* Cairo, 1914 ; Unii particulari au publicat şi ei învăţături, mai ales în Imperiul Mijlociu, care combinau elogiul regelui cu sfatul de a-l servi cu un devotament absolut. Cf. Kuentz, *Deux versions d'un panégyrique royal; Studies presented to F. LI. Griffitth,* Londra, 1932.

[462] Este *Papyrus Harris,* I. din care există de curând o ediţie comodă. *Bibl. aeg.,* V. Dl. Tresson pregătea un index al acestui *preţios document.*

pe zeii de mai mică importanţă. I-a înzestrat cu un personal numeros şi bine stilat, cu turme şi proprietăţi. La fiecare sărbătoare, a trimis spre sanctuare mâncare şi băutură. Făcând acestea, nu a neglijat nici pe oameni. A făcut să domnească ordinea şi pacea. A tăiat în bucăţi sau a înrolat în cazărmile sale pe libienii care se instalau ca la ei acasă în fâşia de Deltă cuprinsă între Nilul occidental şi Sahara. Popoarele mării s-au vindecat pentru multă vreme de pofta de a mai ataca litoralul egiptean. A construit flote întregi, a trimis nenumărate expediţii în toate părţile pentru a aduce tămâie, terebint, turcoaze, aur şi aramă, abanos şi fildeş, precum şi brazi din Liban. Egiptul a devenit o grădină. Nimeni nu-i tulbura pacea.

„Am făcut să trăiască pământul întreg, cu locuitorii lui, *rekhyt, payt* şi *henmyt,* bărbaţi şi femei. Am smuls pe om din mizerie. L-am apărat împotriva celui puternic care-l asuprea... Pământul a fost sătul şi fericit în timpul domniei mele. Am făcut bine zeilor ca şi oamenilor. Nu mi-am însuşit nimic din ce era al tuturor. Mi-am sfârşit domnia pe pământ ca suveran al celor două ţări. Voi eraţi servitorii mei sub amândouă picioarele mele. Eraţi scumpi inimii mele, ca şi faptele voastre. Să citiţi decretele şi cuvintele mele. Iată că eu odihnesc în necropolă, ca şi tatăl meu Ra. Mă amestec cu marea Eneadă a

zeilor din cer, pe pământ, în Duat."[463]

Încrezător în zeii săi, regele are totuşi o îngrijorare: fiul său pe care Ra însuşi l-a zămislit, fiul lui Amon ieşit din carnea sa, să fie încoronat stăpân al celor două ţări ca Ta-tenen. Fără îndoială, lumea stă sub sandalele sale. Toţi sărută pământul înaintea lui. Dar oare egiptenii vor urma ei sfatul celui care e acum confundat cu zeii care l-au creat, cerând să fie urmat oricând, adorat, lăudat şi să i se preamărească frumuseţea, cum fac dimineaţa pentru Ra? Ca şi cum ar fi ghicit că zilele frumoase ale Egiptului faraonic s-au sfârşit, regele înmulţeşte rugăciunile către toţi zeii în favoarea fiului său. El îi zice lui Amon:

„Ascultă rugăciunile mele, tatăl meu, stăpânul meu. Eu sunt singur în Eneada zeilor care stau alături de tine. Fă ca fiul meu să apară ca rege în locuinţa lui Tum... Tu l-ai proclamat rege când era tânăr, tu l-ai pus ca suveran, Viaţă, Sănătate, Forţă, al pământurilor, deasupra oamenilor. Dă-i o regalitate de milioane de ani... Dă tinereţe membrelor lui, copii în fiecare zi. Tu eşti scutul care-l înconjori în fiecare zi. Pune sabia şi măciuca lui deasupra asiaticilor doborâţi de teamă faţă de el ca şi cum el ar fi Baal. Să lărgească frontierele după voia lui. Ţările şi pustiurile să se teamă de el. Înlătură răul, catastrofele, dezastrele. Fă ca bucuria să

[463] *Pap. Harris,* I, 79, 1–5.

sălăşluiască în inima lui, toţi să strige, să cânte şi să danseze înaintea frumoasei lui feţe. Pune dragoste pentru el în inima zeilor şi zeiţelor, iubire, veneraţie pentru el în inima lui Payt…

Fă ca Nilul să fie mare şi puternic în orice anotimp. Pentru a-i hrăni regalitatea cu numeroase daruri. Fă să vină în palatul său sacru regii care nu cunosc Egiptul, cu spatele încărcat.”[464]

În termeni tot aşa de insistenţi, el repetă rugămintea sa lui Thum, lui Ptah, tuturor zeilor şi zeiţelor din Marea Eneadă. Ultimele rânduri ale documentului vor fi un suprem apel către zei şi către oameni, pentru acest fiu iubit. Oare vreun înţelept, cum a dat atâţia Egiptul, înştiinţase pe Ramses al III-lea că nenorocirile pe care abilitatea, curajul, norocul său le îndepărtaseră, aveau să se abată peste Tomery? În adevăr, în vremurile vechi, Kufu fusese înştiinţat că dinastia lui avea să se sfârşească după trei generaţii. Dinastia lui Ramses nu mai avea înaintea ei decât şaptezeci de ani şi ultimii ani aveau să fie nefericiţi; dar sub alţi stăpâni, Egiptul avea să mai cunoască zile bune.

Capitolul IX
Armata şi războiul

[464] *Ibid.*, 22, 2–23, 4.

Avantajele şi inconvenientele meseriei de militar

Scribii considerau meseria de militar cu mult mai prejos decât a lor, dar discipolii, orbiţi de aparenţe înşelătoare, preferau câteodată spada şi arcul şi mai ales carul tras de doi cai iuţi, în locul penei de scris şi a paletei. Aceşti tineri nebuni aveau în adevăr nevoie să li se arate necazurile soldatului. Printre exerciţiile de stil pe care ni le-a lăsat epoca ramessidă, descrierea acestor necazuri ocupă un loc important. Viitorul ofiţer de infanterie era luat încă din leagăn. Când avea abia doi coti înălţime, era închis în cazarmă. Acolo era supus unui antrenament atât de aspru, încât trupul i se acoperea de plăgi care nu se vindecau niciodată. Dacă se odihnea, era bătut ca un pergament. Când, în sfârşit, era bun de mers la război, viaţa lui devenea un infern: „Vino să-ţi povestesc expediţiile lui în Siria şi marşurile prin munţi. Pâinea şi apa îl apasă pe umeri ca încărcătura unui măgar. Vertebrele spatelui îi sunt strâmte. Bea apă amară şi doarme cu ochii deschişi. Când dă ochi cu duşmanul, e ca o pasăre prinsă în capcană. În trup nu mai are nicio putere. Când vine vremea să se întoarcă în Egipt, e ca un lemn mâncat de viermi. Se simte bolnav şi adesea e cuprins de paralizie. Hainele

îi sunt furate de hoţi şi ordonanţa îl părăseşte.”[465]

Ofiţerul cu carul e scutit de această oboseală. Dacă a primit doi cai frumoşi, din grajdul regal şi cinci ordonanţe, el nu mai poate de bucurie. Aleargă, mândru, prin oraş. Provoacă pe cei ce îndrăznesc să nu-l admire. Şi-a procurat două din cele cinci ordonanţe şi acum trebuie să-şi cumpere un car. Oiştea costă trei *debeni* de argint, caroseria cinci. Mica avere pe care o moştenise de la tatăl şi mama lui, se duce toată. Mai are şi alte necazuri. Cade de pe car şi e rănit. Carul e părăsit într-un şanţ, tocmai când şefii vin să-şi facă inspecţia. E condamnat să fie biciuit. E călcat în picioare şi primeşte o sută de lovituri.[466]

Evident, acest tablou e lipsit de sinceritate. El dovedeşte mai ales că literaţii nu-i puteau suferi pe militari, care poate că-i tratau pe aceştia la fel. Soldaţii bătrâni, care după numeroase campanii în Siria, în Nubia sau în Libia, s-au putut întoarce în ţară ca să-şi sfârşească viaţa într-o casă confortabilă, ca Ahmose, fiul lui Abana, sau care au obţinut o sinecură la curte, ca Ahmose din Nekhabit, n-au păstrat o amintire prea rea despre serviciul lor activ: „Numele unui viteaz, spune fiul lui Abana, nu va dispare niciodată de pe acest pământ”. Meseria era

---

[465] *Bibl. aeg.,* VII, 26.
[466] *Bibl. aeg.,* VII, 27.

bine plătită. După fiecare acţiune victorioasă, se împărţea prada. Viteazul, al cărui nume fusese semnalat crainicului regal, primea un teren în oraşul lui, o parte din bunurile luate de la duşmanii regelui şi sclavi de ambele sexe. Ahmose a primit nouăsprezece şi a obţinut de mai multe ori aurul vitejiei, sub forma unor coliere şi cupe asemănătoare cu cupa lui Thuty, pe care e gravat în hieroglife: „Dat prin bunăvoinţa regelui Menkheperrê nobilului prinţ, tată divin, iubit de zeu, care a umplut inima regelui prin toate ţările străine şi prin insulele Mării Verzi, care a umplut magaziile cu lapis, argint şi aur, însărcinatul nostru în ţările străine, şeful soldaţilor, lăudat de zeul cel bun, cel căruia stăpânul celor două ţări îi asigură subsistenţa scribul regal Thuty.”[467]

Un alt soldat de carieră, Didu, care a fost rând pe rând şef în pustiurile de la vest de Teba, mesager regal pentru toate ţările străine, portdrapel în garda majestăţii sale, comandant al corabiei *Mery-Amon* şi la urmă şeful poliţiei, a primit şi el, în numeroase ocazii, aurul elogiului. El purta la gât, atârnat de un cordon, pe deasupra grumăjerului, un medalion cu albine şi un leu de aur.[468] Un alt portdrapel, contemporanul său, care răspundea la numele

---

[467] Urk., IV, 999. Cupa în Vernier, *La bijouterie et la joaillerie égyptienne,* pl. 20.
[468] Champollion, *Notices descriptives,* 527–8 ; *Urk.,* IV, 995.

răsunător de Neb-Kêmi (domn al Egiptului), primise o brăţară de argint aurit.[469]

Încă şi mai fericit, fusese portdrapelul Nebamon, care ajunsese la bătrâneţe, servindu-l pe faraon cu curaj şi credinţă, fără ca în cursul lungii sale cariere să-şi fi atras vreo pedeapsă sau vreo observaţie. Majestatea sa, care-i cunoaşte meritele, a hotărât să-i asigure o bătrâneţe onorabilă, într-o casă frumoasă cu două etaje, prevăzută cu o curte interioară umbrită de un palmier. I se vor da servitori, turme, pământuri şi şerbi, şi va fi scutit de orice rechiziţie a funcţionarilor regali. Îi este conferită demnitatea de *aniakh.* Faraonul, care n-a vrut să-l scoată cu totul din serviciul activ, l-a numit şeful poliţiei în partea de vest a oraşului. Aceste titluri şi aceste bunuri îi sunt oferite în cursul unei adevărate parade. Când Nebamon era portdrapel, el se afla, ca şi Didu, pomenit mai sus, pe bordul vasului de război *Mery-Amon.* Drapelul său reprezenta de altfel o corabie cu o cabină centrală, o cârmă şi greementţi. Tot echipajul e pe corabie să vadă cum e răsplătit fostul său comandant. Ofiţerii stau pe scăunele în formă de X. Oamenii, în picioare, cot la cot, formează patru rânduri. Nebamon predă drapelul pe care l-a purtat când era tovarăşul stăpânului celor două ţări, în ţinuturile străine din sud şi din nord. El salută drapelul. Apoi un

[469] *Urk.,* IV, 997.

ofiţer, un portevantai al regelui, îi dă un nou drapel, o gazelă care poartă pe spate o pană de struţ, semnul poliţiştilor de la vestul Tebei, precum şi un sul palmiform, puţin mai lung decât palma, care conţine poate copia decretului regal cu privire la Nebamon. După aceasta, soldaţii Medjaiu vor defila prin faţa noului lor şef. Doi ofiţeri, căpitanul soldaţilor Medjaiu, Teri şi locotenentul Mana, îngenunchează şi-şi pun coatele pe pământ în faţa lui. I se prezintă o serie de steguleţe, pe care erau înscrise fără îndoială numele, numărul sau semnul distinctiv al unităţilor care formau corpul poliţiştilor Medjaiu. În sfârşit, goarna sună adunarea şi începe defilarea. În frunte se află portdrapelul, urmat de arcaşii care merg în faţa grosului infanteriei, cu soldaţi înarmaţi cu o suliţă şi un scut. Când trec prin faţa lui Nebamon, arcaşii ridică arcul cu mâna dreaptă. Apoi îl atârnă de gât, ca să aibă braţele libere şi merg strângând pumnii.[470]

Iată nişte oameni care n-au avut de ce să se plângă de suveranul lor. Ştim mult mai puţin despre ofiţerii subalterni şi despre soldaţii de rând, care n-au avut posibilitatea să-şi construiască un mormânt şi să-l decoreze cu imagini menite să amintească viaţa lor militară.

---

[470] Cariera şi recompensele primite de Nebamon ne sunt cunoscute din textele şi picturile din mormântul său din Teba (nr. 90) : *Th. T.S.,* III, v. mai ales pl. 24–29.

Totuşi, imaginile existente ne informează oarecum şi despre soarta trupei. Ofiţerii superiori, scribii regali şi scribii recruţilor, ca Tjanusi, Horemheb, Amenemheb se arată foarte preocupaţi de hrana soldaţilor. De obicei, li se dă pâine, carne de vacă, vin, prăjituri, legume şi tot felul de lucruri bune. Conduşi de gradaţii lor, oamenii sosesc în ordine, fiecare cu sacul în mână. Ei intră pe o poartă şi găsesc într-o curte ulcioare, coşuri cu pesmeţi, chiftele, bucăţi de carne. Bărbaţi în vârstă, îmbrăcaţi în haină albă, sunt aşezaţi jos în dosul coşurilor. Sunt, fără îndoială, brutari şi bucătari. Scribii înregistrează pe rând oamenii şi raţiile.[471]

După ce a fost numit comandant al armatei Medjaiu, Nebamon trebuie să supravegheze instrucţia şi întreţinerea recruţilor. El se achită de această sarcină, aşezat pe un scăunel, ajutat de două ordonanţe, care-i ţin la dispoziţie un alt scăunel, un sac, sandale, bastoane. În prezenţa lui, scribii aduc şi înregistrează provizii, pecetluiesc ulcioare cu vin, marchează boi.[472] Putem presupune că toate aceste merinde nu erau destinate numai lui Nebamon, ci trupei pusă sub ordinele lui, căci Nebamon este cel care-i întreţine pe recruţi.

Ramessizii vor, ca şi predecesorii lor de altfel, ca soldaţii să fie bine hrăniţi şi bine echipaţi. Ei

---

[471] *Urk.,* IV, 911 ; *Wr. Atl.,* I, 193, 280.

[472] *Th. T.S.,* III. 21, 31–33.

au făcut tot ce le stătea în putere ca aceştia să fie mulţumiţi de soarta lor. De aceea Ramses al III-lea reproşează atât de sever armatei sale că l-a părăsit, singur în mijlocul duşmanilor, neputând conta decât pe ajutorul lui Amon.

„Cât de laşi aţi fost, conducători de care! Sigur că n-am de ce fi mândru de voi. Totuşi, nu există niciunul dintre voi căruia să nu-i fi făcut bine în ţara mea. Nu m-am purtat ca un domn? Nu eraţi voi nişte săraci? Am făcut din voi oameni mari, pe sufletul meu *ka.* Am pus pe fiu sub ascultarea tatălui său. Am înlăturat orice rău din această ţară. V-am dat şi alte lucruri, care mai înainte vă fuseseră luate. Oricine îşi exprima o dorinţă, eu i-o realizam... Niciun stăpân n-a făcut pentru soldaţii săi ce a făcut majestatea mea pentru voi. Vă lăsam să staţi în oraşele voastre, fără să vă faceţi slujba de ofiţer, şi la fel făceau şi conducătorii mei de care. Le dădeam drumul spre oraşele lor, zicând: «Îi voi găsi totdeauna gata pentru luptă şi pentru marş».”[473]

Ramses putea să-şi închipuie că viaţa armatei sale era uşoară, căci după câţiva ani de la urcarea sa pe tron, duşmanul, învins peste tot, nu mai îndrăznea să se arate. Soldaţii deveniseră un fel de rentieri, care locuiau în oraşe alese de ei, împreună cu familiile şi dispuneau de mult timp liber; „I-am lăsat pe

---

[473] Poème de Qadech, ed. Kuentz, 172–185.

soldaţi şi pe conducătorii de care să se instaleze unde au vrut. Sardanii, Qahaq-ii (mercenari de origine libiana), în oraşele lor, dormeau lungiţi pe spate. N-aveau să se mai teamă nici de războinicul libian, nici de duşmanul sirian. Armele, arcurile, erau aşezate în magazii. Ei erau sătui, băuţi, plini de satisfacţii. Femeile şi copiii lor trăiau alături de ei. Nu se mai uitau în urmă. Inima le era liniştită. Eu eram garanţia şi protectorul vieţii lor."[474] De altfel, ceea ce spune Herodot despre armata egipteană, din vremea regilor Psametik, era valabil şi pentru epoca Ramessizilor. Existau două feluri de războinici, care se numeau *calasiri* şi *hermotybi,* după cum Ramses deosebea pe infanterişti, *mechâu* şi pe conducătorii de care, *tentheteri.* Ei nu învăţau nicio altă meserie decât meseria armelor, din tată în fiu. Toţi erau proprietari, iar oamenii din garda regală primeau raţii suplimentare de grâu şi de carne.[475]

Serviciul interior

Când regii tebani întreprinseră războiul de eliberare împotriva hicsoşilor, armata lor era formată numai din egipteni. Curând, le-a venit ideea să încorporeze şi prizonieri. În regimentul pe care-l comanda Tjanuni, scrib regal pe

---

[474] *Pap. Harris,* I, 78.

[475] Herodot, II, 164–8 ; Diodor, I, 73.

vremea lui Tutmes I, găsim un escadron de vlăjgani cu totul deosebiţi de recruţii indigeni.[476] Egiptenii erau înalţi şi subţiri, cu umerii largi şi cu pântecele plat. Aceşti străini aveau membre groase şi părul lung, pe gât. Centura le scotea în relief un pântec proeminent. Îşi agăţau la spate cozi de panteră şi la fel pe pulpa piciorului. Cu siguranţă că veneau din ţările meridionale, dar nu erau negri. La exerciţii mergeau cu paşi mari, toţi deodată, întinzând mâna dreaptă, în care ţineau un băţ. Akhenaton prefera chiar şi străini. În garda sa personală, care-l aştepta la ieşirea din palat şi-l însoţea la templu, se numărau mai mulţi străini, sirieni, libieni, negri, decât egipteni.[477]

Odată cu Horemheb, în armata egipteană îşi fac apariţia hitiţii şi odată cu Setui, popoarele mării. Garda lui Ramses al II-lea era alcătuită în întregime din sardani.[478] Aceştia erau nişte voinici înalţi, slabi, bine făcuţi. Desenatorii egipteni, atât de buni observatori, au prins exact trăsăturile care deosebeau pe egiptenii cu trăsături regulate şi cu profilul bine desenat, de libienii osoşi, de negrii cu faţa turtită, de semiţii cu nasul coroiat. Un zid din templul de la Abydos ne arată că faraonul a înregimentat şi europeni împotriva coaliţiei care-l ameninţa.

---

[476] *Wr. Atl.,* I, 236.

[477] Davies, *El Amarna,* III, 31, 39 ; *Wr. Atl.,* II, 13.

[478] Basorelief din templul lui Ramses al II-lea la Abydos ; Kuentz, *La bataille de Qadech,* pl. 22 ; *Wr. Atl.,* II.

Succesele armatei lui Ramses al III-lea împotriva libienilor şi a popoarelor mării l-au ajutat să facă numeroşi prizonieri, care imediat au fost marcaţi, ca animalele, sigilaţi cu numele său, încadraţi, înregimentaţi şi supuşi disciplinei egiptene.[479]

Antrenamentul consta din marşuri de ansamblu şi din lupte corp la corp. Una din plăcerile regelui era aceea de a asista, împreună cu curtea sa, la astfel de lupte şi la concursurile instituite pentru soldaţii cei mai bine antrenaţi.[480]

Prinţii poartă evantaie cu mâner. Printre ei, sunt amestecaţi prinţi străini, cum e de exemplu transfugul Hadah, duşmanul lui David. Sirienii se recunosc după eşarfa înnodată în jurul trupului, după părul lung, strâns cu o panglică, după barba lor. Negrul poartă cercei mari şi şi-a înfipt în păr o pană de struţ. Hititul şi libianul şi-au pus costumul de ceremonie. Toţi într-un glas îl salută pe faraon: „Tu eşti ca Montu, faraon, Viaţă, Sănătate, Forţă, bunul nostru stăpân. Amon ţi-a supus pe aceşti străini care veneau împotriva ta”.

Acum luptătorii se află în arenă. În primul rând, se iau la întrecere doi bărbaţi înarmaţi cu un baston şi îmbrăcaţi cu şorţul militar, format dintr-un enorm accesoriu de formă

---

[479] *Pap. Harris,* I, 76.

[480] Ceea ce urmează după *Medinet-Habu,* 112.

triunghiulară, cu partea ascuţită în jos. Antebraţul stâng e strâns cu o curea, mâna dreaptă e apărată de o mănuşă de piele, bărbia şi obrajii de o bandă groasă, care se leagă de alta frontală. Unul din campioni se înclină spre prinţul regal, mare comandant al armatei, care-l încurajează zicând: „După inima ta, după inima ta, o luptătorule”. Celălalt ridică ambele braţe spre cer. Apoi lupta începe. Cei doi adversari îşi administrează lovituri serioase, apărându-şi faţa cu braţul stâng. Se desfid: „Ia seama, te fac eu să simţi mâna unui campion”.

După scrimă, urmează luptătorii. Un egiptean îl ridică în sus pe adversarul său libian, care-l muşcă de mână. Cel muşcat strigă: „Păzea, sirianule *(sic)*, care muşti cu gura! Faraonul, Viaţă, Sănătate, Forţă, stăpânul meu, e cu mine, împotriva ta!” Să credem oare că faraonul va întrerupe lupta şi va pedepsi pe luptătorul necinstit sau, mai simplu, că acest procedeu nedrept nu va împiedica triumful campionului egiptean, pe care stăpânul său îl susţine? Iată acum doi egipteni care se întrec. Cel din stânga a ridicat piciorul adversarului şi anunţă, în jargonul lui de soldat, c-o să-l arunce la pământ în faţa faraonului.

În sfârşit, un egiptean, poate învingătorul din lupta precedentă, se măsoară cu un negru. Arbitrul egiptean îşi încurajează compatriotul, deşi asta nu se prea face: „Ia seama că te afli în

faţa faraonului, Viaţă, Sănătate, Forţă, stăpânul nostru bun!” Campionul îl ridică pe negru în sus şi-l trânteşte de pământ, însoţindu-şi gestul cu vorba: „Ah, iată-te sus, negru murdar! Am să te duc bucăţele în faţa faraonului”. Scena a treia. Negrul atinge pământul cu genunchii şi umerii. El s-a retras, fără îndoială, căci învingătorul se scoală şi, ridicând braţele, îşi strigă victoria: „Amon, zeu viu, învingătorul străinilor! Marele regiment Ursimare-este-conducătorul a dăruit tot pământul!”

Amorul-propriu al egiptenilor era satisfăcut. Ne putem întreba cum privea curtea triumful străinilor, când se întâmpla ca ei să fie mai puternici? Fără îndoială că destul de rău. Dar autorul basoreliefurilor, care a reprodus această scenă, nu ne arată dinadins nici reacţia publicului, nici premiile decernate învingătorilor. Dimpotrivă el i-a observat bine pe prinţii străini care, din planul al doilea al spectatorilor, privesc spectacolul. Expresia lor indiferentă nu anunţă nimic bun.

Armata în timp de război

Armata egipteană a avut numeroase ocazii să-şi arate forţa sub dinastia a XIX-lea şi a XX-a. Dacă ne încredem în povestirile şi basoreliefurile oficiale, mai ales în cele care evocă înaltele fapte ale lui Setui, în Palestina,

ale lui Ramses al III-lea împotriva libienilor şi a popoarelor mării, atunci expediţiile războinice ne apar ca o dramă în patru acte: I. Distribuirea armelor şi plecarea armatei. II. O mare luptă în câmp deschis. III. Asedierea şi cucerirea unui oraş. IV. Întoarcerea în triumf. Sub Ramessizi, lucrurile s-au petrecut adeseori în acest fel. Totuşi, nici în antichitate, victoria nu era un lucru mai sigur decât în timpurile moderne. Egiptenii nu vorbesc cu plăcere de înfrângerile lor şi ştim că au suferit unele destul de dureroase. În ultimii ani ai dinastiei a XVIII-a, soldaţii regelui hitit Subbiluliumma i-au bătut şi i-au urmărit pe egipteni prin Siria, ea să răzbune uciderea prinţului care se dusese în Egipt la chemarea văduvei faraonului.[481] Dar, în ansamblu, epoca de care ne ocupăm a fost glorioasă pentru armatele egiptene. Să le urmărim în marşul lor irezistibil.

Adunarea şi distribuirea armelor

Înainte de a împinge ţara în război, faraonul cerea părerea consilierilor săi, chiar când era hotărât să facă după capul său. Aşa a făcut Kamose, unul din liberatorii Egiptului, când a hotărât, sub inspiraţia lui Amon, să-i atace pe hicsoşi, care, începând din secolul al XIV-lea,

---

[481] Cavaignac, *Subblluliumma et son temps,* Paris, 1932, 70–72 *(Annales de Subbil.,* p. 27).

ocupau toată Delta şi nomele din Egiptul de Sus şi care avuseseră ambiţia să-şi întindă dominaţia şi să impună cultul zeului lor, Setekh, şi în Egiptul rămas independent. Consilierii, oameni fricoşi, ar fi preferat să mai aştepte, căci se temeau să nu agraveze o situaţie şi aşa destul de rea, dar cu care se obişnuiseră. Regele îşi impuse voinţa şi războiul fu hotărât.[482] Nu ştim dacă a fost trimis vreun mesager la hicsoşi să le anunţe voinţa faraonului, sau dacă aceştia au înţeles intenţiile tebanilor numai când i-au văzut înaintând înarmaţi spre nord. Regii din vechiul Orient îşi scriau mereu. Ei îşi trimiteau enigme, ameninţări, reclamaţii, plângeri, îşi anunţau naşterile, doliurile, intrigile unora şi altora. Un tratat în toată regula, cu preambul, numeroase articole şi concluzie, constată sfârşitul ostilităţilor între hitiţi şi egipteni, în anul XXI al lui Ramses al III-lea. Acest tratat a fost considerat multă vreme ca cel mai vechi din lume. Mai cunoaştem acum şi altele, dar, pentru moment, nu posedăm niciun document care să notifice altei puteri declaraţia de război. Totuşi, consider ca probabil că o astfel de notificare avea loc, căci vom vedea că în timpul ostilităţilor adversarii schimbă mesaje.

Când războiul părea iminent, majestatea sa îşi pregătea infanteria, îi înarma pe sardanii capturaţi în alte bătălii şi-i instruia pentru luptă.

[482] Tableta Carnavon în *J.E.A.,* III, 95–110; Montet. *Drame d’Avaris*, 94.

Sardanii constituiau un corp special, comandat direct de faraon. Grosul armatei, alcătuit din egipteni, sirieni, libieni şi meridionali, era împărţit în mai multe corpuri. Textele din vremea lui Setui citează corpul lui Amon, cunoscut şi sub numele de „Arcuri preţioase”, corpul lui Ra, zis „Braţele numeroase” şi corpul lui Sutekh, „Arcuri puternice”.[483] Un alt corp, al lui Ptah, apare, după câte ştim, la începutul domniei lui Ramses al II-lea.

Distribuirea armelor şi a echipamentului se făcea cu multă solemnitate.[484] Asista chiar şi regele Ramses al III-lea, care lua loc pe o estradă cu balcon, sprijinindu-şi braţul pe o pernă, el primea salutul şi asculta discursurile ofiţerilor săi. Apoi lua cuvântul: „Scoateţi armele, să se arate armele, pentru a înfrânge, prin vitejia tatălui meu Amon, ţările răsculate care nu cunosc Egiptul!” Regele era îmbrăcat în costum de ceremonie, cu haină de lux şi cu sandale în picioare. Fiul său, scribul regal şi mai mulţi ofiţeri superiori stăteau alături. Armele erau aşezate pe categorii. Ici, coifurile care acoperă bine capul şi ceafa, prevăzute cu o vizieră şi cu două curele pornind din creasta coifului şi terminate cu ciucuri, colo arcurile triunghiulare, tolbele cu săgeţi, tunicile de zale

---

[483] După stela lui Setui I, găsită la Beisan, *Mélanges V. Loret, Bull. I.F.A.O.*, XXX.

[484] Ceea ce urmează, după *Medinet-Habu*, 29.

cu mâneci scurte, care să acopere tot torsul, spadele în formă de seceră, prevăzute cu o coadă lungă terminată cu o măciucă pe care egiptenii o numeau *khopech,* adică braţ. Soldaţii, îmbrăcaţi simplu, cu un sari şi un accesoriu triunghiular, soseau pe rând, câte unul, cu mâinile goale. Primeau armele şi plecau, în vreme ce numeroşi scribi notau numele şi armele.

Prin secolul al XIII-lea, egiptenii sfârşiră prin a adopta armele vechilor lor duşmani, sirienii. Ei nu-i învinseseră decât cu propriile lor arme. Coifurile, pe care Ramses al III-lea le distribuia oamenilor săi şi care sunt de altfel reprezentate în culori într-una din camerele mormântului său, seamănă mult cu coifurile războinicilor sirieni, pe care le cunoaştem bine din scenele de bătălie de pe carul lui Tutmes al IV-lea, din procesiunile purtătorilor străini de ofrande şi, în sfârşit, din opere originale.[485]

Forma este aceeaşi. Egiptenii au înlocuit doar coada de cal prin curele cu ciucuri. Zeul Seth, care în această epocă se numeşte Sutekh, cel mai asiatic dintre zeii egipteni, are pe cap un coif asemănător, împodobit în faţă cu un disc solar, cu două coarne ascuţite şi cu o panglică lungă, legată în vârf, care atârnă până aproape de pământ şi se termină cu o floare triunghiulară. Sutekh era un zeu războinic şi s-ar

[485] Montet, *Les reliques de l'art syrien,* 32–33 ; *Kêmi,* IV, 200–201.

putea susţine că coiful soldaţilor nu era decât coiful zeului, transformat din nevoi practice, dar nu trebuie să uităm că Sutekh era împodobit după moda asiatică şi că seamănă cu Baal ca un frate.

Războinicii asiatici întrebuinţau de multă vreme un arc triunghiular, pe care egiptenii l-au adoptat, schimbându-l mult. La început, se serveau de un arc cu curbură dublă, pe care l-au înlocuit, în Vechiul Imperiu, cu un arc cu curbură simplă, dar vechiul model nu fusese părăsit cu totul. Cu un arc asemănător străpungeau Tutmes al III-lea şi Amenhotep al II-lea plăcile de aramă. În epoca despre care vorbim, toată armata egipteană e dotată cu arcul triunghiular, poate mai uşor de fabricat în serie. Cât despre spada în formă de seceră, s-a dovedit că *e* o armă de veche tradiţie asiatică.[486] În Imperiul de Mijloc, fiecare rege din Byblos dorea să i se pună în mormânt un arc de lux. Războinicii sirieni îi prezentară asemenea arcuri marelui preot al lui Amon, Menkheperrêsenb. Egiptenii îşi dădură seama că era o armă redutabilă şi regele o adoptă, toată lumea urmându-i exemplul.

Tunica de zale a fost inventată tot în Siria.[487] Era o vestă de piele, garnisită cu mici plăci de metal. Sirienii de pe carul lui Tutmes al III-lea

[486] *Ibid.,* 34–36.
[487] *Wr. Atl..* II, 1.

sunt în majoritate îmbrăcaţi în tunică de zale. Unii o înlocuiesc cu două benzi late, care se încrucişează pe piept. Tunicile nu-i apără pe duşmani de săgeţile faraonului, dar egiptenii au observat că prezentau totuşi unele avantaje.

Carul, care joacă un rol important în războaiele din această vreme, este împrumutat de egipteni tot din Siria.[488] Nu se ştie exact în ce moment au cunoscut sirienii calul, nici când a fost inventat carul. În documentele din Imperiul de Mijloc, atât siriene, cât şi egiptene nu se vede nici unul, nici altul. Povestirea lui Kamose nu-l menţionează, dar, de la începutul celei de a XVIII-a dinastii, calul şi carul sunt întrebuinţate frecvent de cei doi adversari. Prioritatea aparţine sirienilor, căci numele carului şi al părţilor lui componente, al calului şi al hamurilor. În limba egipteană, sunt luate din vocabularul semitic. Ornamentele figurate pe caroserie, palmetele, animalele care stau faţă-n faţă, dantela de spirale, sunt tot de provenienţă, asiatică. Totuşi, carele faraonului şi ale prinţilor „în care atâta aur stă grămadă”, dau dovadă de un lux, pe care nu l-ar fi putut avea stăpânii din Retenu.[489] Hamurile sunt înfrumuseţate cu discuri de aur şi întărite cu metal. Totuşi, nici această eleganţă şi nici această bogăţie nu

---

[488] Montet, *op. cit.,* 37–38.

[489] *Medinet-Habu,* 16, 31. 62. Pentru apărătoarele de ochi decorate cu imaginea lui Setekh, *ibid.,* 25 *; Wr. Atl.,* II, 18.

trebuie să ne facă să uităm că nu sunt prea potrivite cu rolul de a utiliza la maximum forţa cailor şi de a o disciplina. Căpestrele sunt formate dintr-o căpişte şi din două curele care se leagă cu frontalul, cu zăbala şi cu apărătoarea de ochi. Calul poartă pe cap un panaş de flori artificiale sau pene de struţ. Frâiele au zăbală. Hamurile erau formate din trei piese principale: o bandă destul de lată, rotunjită, care acoperea greabănul, o bandă mai mică care trecea pe sub trup, destul de slab legată şi una mai strânsă, care se sprijinea pe piept. Restul corpului era liber. Curelele legate cam peste tot zburau în vânt. Pe piele luceau discuri de aur. Imaginea lui Sutekh, stăpânul cailor, este gravată pe apărătoarea de ochi.

Echipajul carului era format din doi oameni, vizitiul şi luptătorul. Primul ţine în mână un bici, care adeseori este un obiect de lux. Luptătorul dispune de un arc, de săgeţi şi de vreo zece suliţe lungi şi subţiri, puse într-o tolbă şi într-un toc fixat de caroserie. Platforma carului se afla aproape la un cot şi jumătate deasupra solului. Era pusă direct pe osii, fără arcuri. Asemenea care se răsturnau uşor pe drumurile pietroase ale Siriei. E adevărat că echipajul, dacă prevedea accidentul, avea timp să sară jos, deoarece carul era deschis la spate. Când carul era sfărâmat, ocupanţii n-aveau nimic mai bun de făcut decât să deshame caii şi să sară pe

spinarea lor. Aşa făceau sirienii. La fel făceau şi egiptenii, când aveau prilejul, cel puţin aşa presupun eu, căci desenatorii lor, când zugrăveau o scenă de bătălie, nici nu puteau concepe ideea că un car egiptean s-ar putea răsturna.

Cât despre sardani, ei rămaseră, şi după ce faraonul i-a încorporat în armată, tot aşa cum erau când luptau împotriva lui. Şi-au păstrat şorţul, scutul rotund, spada cu lama triunghiulară şi coiful, de forma unei strachini întoarse, cu o creastă împodobită cu disc şi corn. Asemenea şi filistenii, care se recunoşteau după diadema lor cu pene. Armamentul sirienilor era la fel cu cel egiptean. Unii şi-au păstrat medalionul şi şorţul împodobit cu ciucuri. Negrii au rămas credincioşi arcului cu o curbă dublă, pe care strămoşii lor îl întrebuinţau de secole. Mulţi purtau şi praştii.

Ordinea marşului

Egiptul este acum gata de luptă. Armata e adunată în câmpia Deltei. Ea se va aşeza în ordine de marş şi va trece, sprintenă, pe podul Sile, peste lacul cu crocodili, pe care un desenator din vremea lui Setui l-a reprezentat pe un zid la Karnak. Un regiment de infanterie deschide marşul.[490] Infanteriştii sunt aşezaţi în

[490] *Medinet-Habu,* 17–31.

coloane de câte unul şi înaintează paralel în număr de şapte sau opt. Apoi vin trompetiştii, ale căror instrumente de aramă sau de argint, drepte şi lungi de un cot, nu puteau scoate decât câteva sunete şi acelea prea puţin răsunătoare. Toba era cunoscută, dar n-am găsit-o în scenele de război, deşi figurează la prezentarea recruţilor şi la serbări, ceea ce înseamnă că era rezervată serviciului interior.

În urmă, venea un grup de ofiţeri, ataşaţi în mod special persoanei regelui, apoi un prim car, pe care era înfiptă flamura berbecului cu discul pe cap, care asigura întregii armate protecţia marelui zeu teban. Acest car era urmat de un alt grup de ofiţeri. În sfârşit, carul regelui, condus chiar de Ramses, înaintează precedat de doi purtători de umbrele, care merg pe jos. Un leu fără zgardă merge pe lângă cai. Toată armata înaintează la pas, infanteriştii de toate categoriile, carele şi oamenii cu aprovizionarea împingându-şi măgarii încărcaţi cu baloturi şi cu ulcioare sau conducând carele trase de şase boi. Pustiul e nesfârşit, iar Palestina e o ţară săracă. Egiptenii ştiau din experienţă că foarte multă vreme armata avea să trăiască numai din ceea ce adusese cu ea.

Şirul de războinici şi de care şerpuieşte multă vreme pe poteci. Ajung la primul loc cu apă numit *Hupana,* alături de un migdol şi de o stelă

numită Stela leului.[491] Din fântână în fântână, se ajungea, după caz, la Bir-Sabe şi Hebron sau la Gaza, pe malul mării. Plajele, dunele, oazele urmează unele după altele, până în apropiere de Magedo, unde terenul se ridică şi devine stâncos. Ajungeau apoi în apropiere de grădinile din Tyr şi Sidon, unde se bucurau de o odihnă binefăcătoare. În câmpia de la Beyruth, se aflau bogăţii nesfârşite. De acolo, pe deasupra colinelor acoperite cu pini şi cu brazi, se zăreau munţii înalţi. După ce se odihneau, treceau pe lângă un torent rapid şi îngheţat şi prin faţa stelelor gravate la începutul domniei lui Ramses al II-lea, de pe care se şterseseră inscripţiile. După ce traversau câteva sate de pescari, de tăietori de lemne sau de agricultori, ajungeau la un alt fluviu, care semăna mult cu cel dintâi. În fiecare an. Apele lui erau înroşite de sângele unui zeu. Ar fi putut s-o ia peste munţi, dar mergând de-a lungul coastei ajungeau, după o scurtă etapă. În oraşul sfânt Hapui, locuit de negustori lacomi şi vicleni, gata oricând să-şi vândă lemnul şi să-şi închirieze corăbiile egiptenilor. Merita să se oprească acolo şi să ceară protecţia zeiţei locale, care semăna ca o soră cu Hathor din Memfis şi din Iunit. Acum erau întorşi cu spatele către mare. Străbăteau păduri şi urcau tot mai sus, ca să ajungă în deşert. Muntele, acoperit de zăpadă, care li se

[491] *Wr. Atl.,* II, 34, 40, 43, 44.

părea atât de îndepărtat când mergeau pe malul mării, nu părea mai înalt decât piramidele, când le priveau de la Memfis. În sfârşit, o briză minunată îi răcorea pe soldaţii obosiţi. Podişul se sfârşea brusc şi coborau într-o câmpie înverzită, tot aşa de bine cultivată ca şi câmpia Egiptului, presărată cu târguri tot la fel de numeroase, străbătută în toate sensurile de ape răcoroase. Toată lumea ştia că nu mai era mult până la Qadech.

Lupta

La adăpostul întăriturilor sale, duşmanul putea să ducă cu succes un război defensiv. Dacă se simţea în stare să-i înfrunte pe năvălitori în câmp deschis, era obiceiul să se propună o zi şi un loc pentru bătălie şi să se ţină seama de cererile adversarului. Când etiopianul Piankhi îşi trimisese armata spre nord ca să-i atace pe egipteni, el aminti de acest obicei sau mai curând de această lege, într-o scrisoare celebră:

„Să nu se atace noaptea, ci, după regula jocului, luptaţi ziua; anunţaţi-i din timp de momentul luptei. Dacă el spune că soldaţii sau cavaleria vreunui alt oraş este în întârziere, atunci aşteptaţi până ce armata sa va fi sosit. Veţi începe lupta când vă va spune el. Dacă aliaţii săi se află în vreun alt oraş, să se întârzie pentru ei. Prinţilor, pe care el îi aduce ca să-l

ajute, ca şi libienilor, luptătorii săi credincioşi, să li se anunţe lupta dinainte, zicând: «Tu, oricum te-ai numi, care comanzi trupele, înhamă cei mai buni cai din grajdul tău şi pregăteşte-ţi linia de bătălie. Vei afla că Amon zeul este acela care ne trimite».”[492]

Aceste instrucţiuni ale lui Piankhi n-au fost totdeauna înţelese.[493] În realitate, ele sunt conforme legilor războiului, aşa cum le-au practicat antichitatea şi Evul-Mediu, sau cel puţin aşa cum erau recomandate în acele vremuri. Montaigne ne spune că, în urma unui vicleşug al legatului Lucius Marcius „bătrânii din Senat, păstrători ai obiceiurilor părinţilor lor, acuzară această faptă ca potrivnică vechiului obicei, care cere, spuneau ei, să lupte cu virtute, nu cu vicleşug, nici prin surprindere şi atacuri de noapte, nici prin fugă şi întoarceri neaşteptate, începând lupta numai după ce a fost anunţată şi adeseori după ce a fost fixată ora şi locul bătăliei”.[494] După cum se vede, de la egipteni, până la vechii romani, obiceiurile n-au variat. Mulţumită lui Montaigne, noi înţelegem ce voia să spună şeful etiopian cu „regula jocului”. Adversarii să se aşeze unul în faţa altuia fără să înşele, fără să ascundă nimic din

---

[492] *Urk.,* III, 8 (*Piankhi,* 9–12).
[493] *J.E.A.,* XXI, 219–223.
[494] *Essais,* ed. Firmin-Didot, I. p. 20. Datorez această referinţă d-lui Hean Yoyotte. Pentru alte exemple analoage, a se vedea Montet, *Drame d'Avaris,* 29, 215.

forţele şi intenţiile lor şi să înceapă lupta cu egalitate de şanse, ca jucătorii care au acelaşi număr de pioni la începutul partidei. Zeul va acorda victoria celui mai bun.

Avem dovada că egiptenii au adoptat acest obicei loial cu mult înainte de Piankhi, din epitetul care se dă adeseori lui Seth, zeul războinic, „vestitorul luptei”.[495] Şi mai convingătoare este povestirea bătăliei de la Magedo, pe care a susţinut-o armata lui Tutmes al III-lea împotriva unei coaliţii asiatice.[496]

Armata egipteană sosise în ziua de 16 a primei luni din *chemu,* în oraşul Yiehem. Majestatea sa a ordonat să se adune, în consiliu, vitejii săi soldaţi şi le-a anunţat că netrebnicul de la Qadech, instalat la Magedo, strânsese în juru-i pe şefii ţărilor care se aflau mai înainte în apa Egiptului, începând de la Naharina, şi că le spusese: „Sunt gata să mă lupt cu majestatea sa aici, la Magedo”. „Spuneţi-mi, ce credeţi despre asta”, adăugase regele. Consilierii presimţeau o cursă. Drumul care ducea de la Yiehem la Magedo se îngusta din ce în ce. Trebuiau să meargă în rând câte unul, cal după cal şi om după om. Când avangarda va fi angajată în luptă, ariergarda nici nu va părăsi Aluna. Ar fi mai bine să apuce

---

[495] *Livre des morts.* 125 B, fraza 25 : „O,vestitor de luptă *(serkheru)* care ieşi din Unes“. Unes este un oraş al lui Seth.

[496] *Urk.,* IV, 649 ssq.

pe un drum ocolit, care i-ar ajuta să ajungă la Magedo cu toată armata. Acest plan rezonabil e respins de faraon, care exclamă: „Atâta vreme cât trăiesc, atâta vreme cât Ra mă iubeşte, cât tatăl meu Amon mă protejează, cât sufletul meu înfloreşte în viaţă şi în durată, majestatea mea va merge pe drumul cel mare de la Aluna. Să meargă cine va vrea dintre voi pe drumul de care spuneţi. Va merge cine va vrea în urma majestăţii mele. Căci aceşti duşmani pe care Ra îi urăşte vor gândi; «Majestatea sa merge pe alt drum şi se îndepărtează, căci îi e frică de noi»” Această cuvântare îi convinge pe toţi: „Iată, o vom urma pe majestatea ta în orice loc va merge. Servitorul va fi în urma stăpânului său”.

În lumina instrucţiunilor lui Piankhi, situaţia pe care o avea de examinat consiliul de război era clară. Decăzutul de la Qadech trimisese faraonului un mesaj, în care-i propunea o zi şi un loc pentru luptă. Consilierii n-aveau încredere, dar Menkhuperrê consideră nedemn de el şi de divinităţile care-l iubeau şi-l protejau să se îndoiască de o propunere conformă obiceiurilor. Ceea ce urmă, îi dădu dreptate. Armata se angajă în valea strâmtă, cu regele în frunte şi o umplu în întregime. Mereu neîncrezători, ofiţerii îl rugară pe regele lor să nu plece înainte ca ariergarda să treacă de locul primejdios. Dar această precauţie se dovedi inutilă. Duşmanii, desfăşuraţi între Tsanakh şi

Magedo, nu încercară să contracareze mişcările armatei egiptene, care putu să ia poziţie de luptă la sud de Magedo, spre mijlocul zilei şi să se pregătească, în linişte, pentru bătălia care trebuia să înceapă a doua zi de dimineaţă. Regula jocului fusese respectată.

Consilierii îşi făcură însă datoria rugându-l pe rege să fie prudent. Armata pe care o aveau în faţă era comandată de regele din Mitani şi cuprindea un mare număr de Amu, acei duşmani eterni şi perfizi, despre care un bătrân rege din dinastia a XI-a zicea, în învăţăturile pe care le scrisese pentru fiul său Merikarê: „Cât despre ticălosul Amu... el nu poate sta pe loc, picioarele lui se mişcă fără încetare. Se tot luptă de pe vremea zeului, fără să fie nici învingător, nici învins. El nu anunţă ziua bătăliei, procedând ca unul care vrea să dea o lovitură pe la spate.”[497] Amu, care-şi cunoştea bine pădurile şi munţii, fugea de lupta în câmp deschis, unde nu se simţea tare. El hărţuia armata egipteană, apoi dispărea. Secretul şi surpriza erau armele lui cele mai bune. Şi chiar când egiptenii aveau de a face cu un adversar de talia sa, surpriza putea juca un rol însemnat. În faţa oraşului Qadech, fusese gata să joace un rol dezastruos pentru egipteni, pe când Ramses al II-lea şi armata lui mergeau în întâmpinarea armatei

---

[497] *Pap.* 1116 din muzeul Ermitaj, 91–98 ; Montet, *Drame d'Avaris,* 29.

hitite.[498]

Netrebnicul Khatti coalizase împotriva Egiptului toate ţările septentrionale, începând de la marginea mării. Acestora li se alăturaseră popoarele din Asia Mică, dardanienii. Ilionul, Kechkech, Qarqech, lichenii şi popoare din Europa, ca mysienii. Regele din Khatti se lipsise de toate bunurile lui ca să-i convingă să lupte împreună cu el. Erau aşa de mulţi, încât acopereau munţii şi văile. S-ar fi zis că e o invazie de lăcuste. Toate aceste forţe erau ascunse la nord-vest de Qadech. Egiptenii, care-i credeau încă în întârziere în regiunea Alep, pentru că agenţii lor de informaţii nu-i semnalaseră nicăieri, avansau cu încredere pe valea râului Oronta. Ramses, care trecuse râul prin vad, deschidea marşul cu escorta sa, urmat de corpul de armată al lui Amon. Corpul Ra traversa Oronta prin vadul de la Chabtun, corpul Ptah aştepta în cantonamentul său din Irnam ca vadul să fie liber. Corpul Sutekh, cel din urmă, se silea să-i ajungă pe ceilalţi, dar se afla încă în urmă, la distanţă de câteva zile de marş.

În vreme ce regele se afla la Chabtun, doi din acei beduini, care erau groaza caravanelor ce circulau între Siria şi Egipt şi a cultivatorilor de pe lângă istmul de Suez, se înfăţişară majestăţii sale ca să-i spună, din partea fraţilor lor, că

[498] Ceea ce urmează, după *Poème* şi mai ales *Bulletin de Qadech:* Kuentz, *La bataille de Qadech,* Cairo. 1928; *Wr. Atl.,* II.

voiau să se despartă de regele din Khatti şi să devină servitorii faraonului. „Unde sunt fraţii voştri, întrebă faraonul, şi ce informaţii aduceţi majestăţii mele? – Ei sunt acolo unde e ticălosul rege din Khatti, răspunseră beduinii, căci josnicul din Khatti se află în regiunea Alep, la nord de Tunis. Se teme prea mult de faraon, Viaţă, Sănătate, Forţă, ca să vină spre sud, de când a auzit spunându-se că faraonul se îndreaptă spre nord.” Minţeau. Aceşti spioni veniseră din porunca nelegiuitului din Khatti să se informeze de poziţia egiptenilor şi, prin informaţii false, să le înşele vigilenţa.

În adevăr, regele hotărî să-şi aşeze tabăra la nord de Qadech, pe malul de vest al râului Oronta. Egiptenii traseră pe câmpie un vast dreptunghi, pe care-l înconjurară cu o palisadă făcută din scuturi sau din lucruri de forma scutului. În centru, se ridică un cort mare pentru rege şi alte treizeci mai mici şi tot locul fu acoperit de aceste corturi. Leul regelui, legat cu o labă de un arc, moţăie. Caii au fost deshumaţi, ca să li se dea de mâncare. S-au descărcat măgarii, care se tăvălesc în praf, aruncă cu copitele, aleargă în galop. Se aşază armele, în vreme ce alte căruţe, trase de boi, îşi fac intrarea. Ofiţerii superiori se instalează în barăci de lemn, cu acoperişul susţinut de un stâlp şi cu uşă, ca o casă. În interior, sunt instalate, pe suporturi, căni şi ligheane. S-au

despachetat mesele, scăunelele şi rogojinile. Oamenii de corvoadă, conduşi de un gradat, curăţă praful cu o măturică, după ce au stropit locul cu apă. Alţii trebăluiesc, împingând măgarii sau purtând baloturi atârnate de o cobiliţă. Alături de barăci, un cal îşi afundă capul într-o iesle. Un grăjdar linişteşte alţi doi cai, care se ridică în două picioare. Cât despre vizitiu, bine instalat în carul său, doarme adânc. Un soldat bea. Nimeni nu se gândeşte la primejdie.[499] Dar o patrulă egipteană a prins două patrule ale vicleanului din Khatti. Ostaşii sunt aduşi în faţa regelui, care stă pe tronul său de aur instalat pe o estradă. Băţul e un mijloc sigur pentru a-i face pe oameni să vorbească. Prizonierii mărturisesc tot: „Aparţinem regelui din Khatti, el ne-a trimis să vedem locul unde se află majestatea sa.

– Dar unde este el, vicleanul din Khatti? Auzisem spunându-se că se afla în regiunea Alep la nord de Tunis!

– Nu, netrebnicul rege din Khatti vine cu numeroasele neamuri care sunt cu el... Sunt mai mulţi ca nisipul mării. Sunt gata de luptă în apropiere de Qadech-cel-Vechi”. Regele spumegă de mânie: „Iată-i ascunşi în apropiere de Qadech-cel-Vechi şi şefii mei de neam străin

---

[499] După un basorelief din mormântul lui Horemheb, la Saqqarak, împărţit între muzeul din Bologna şi Berlin ; *Wr. Atl.,* I, 386 şi *J.E.A.,* VII, 33.

nu ştiau şi nici ofiţerii mei din ţara faraonului care sunt cu ei! Şi ni se spune că vin!” Consilierii recunosc că s-au comis greşeli: „Nu-i bine, e o mare greşeală pe care au făcut-o comandanţii străini şi ofiţerii faraonului, Viaţă, Sănătate, Forţă, care n-au aflat unde se găsea netrebnicul din Khatti, ca să prezinte zilnic *raport faraonului, Viaţă, Sănătate,* Forţă.” Vizirul fu însărcinat să grăbească sosirea armatelor întârziate la sud de Chabtun şi să le aducă în locul unde se afla majestatea sa, dar în vreme ce faraonul ţinea consiliu, netrebnicul din Khatti se apropia cu soldaţii, echipajele şi cu toţi aliaţii lui, trecând vadul pe la sud de Qadech. Surprinşi, soldaţii şi carele egiptene fug în dezordine. Duşmanii iau prizonieri chiar din escorta majestăţii sale.

În momentul acestei mari primejdii, faraonul se ridică întocmai ca tatăl său, Montu. Îşi pune echipamentul de luptă, îşi îmbracă platoşa. Scutierul Menna, când văzu ce număr mare de care străine îl înconjura pe stăpânul său, începu să tremure. Îşi pierdu curajul. O mare frică intră în oasele sale. El zise majestăţii sale: „Bunul meu stăpân, o viteaz suveran, mare apărător al Egiptului, în ziua de luptă iată-ne singuri în mijlocul duşmanilor. Soldaţii şi echipajele ne-au părăsit Cum vei face ca să ne salvezi? Fă să rămânem curaţi. Scapă-ne, Usirmarê!”

Majestatea sa îşi linişteşte tovarăşul. Nu se

teme de nimic. Soldaţii l-au părăsit. În loc să lupte, ei se gândeau la pradă. Nu mai sunt lângă el nici prinţi, nici scutieri, nici călăuze, nici ofiţeri, dar nu în zadar Ramses a construit atâtea monumente, a ridicat părintelui său atâtea obeliscuri, a umplut cu prizonieri castelele sale de milioane de ani, a adus corăbii încărcate eu produse exotice. Chemarea regelui răsună până la Teba. El are acum un aliat care valorează mai mult decât milioane. Ramses aruncă săgeţi în dreapta. Se apără în stânga. Cele două mii cinci sute de care inamice sunt răsturnate împreună cu caii lor. Duşmanii nu-şi mai găsesc mâinile, ca să se servească de ele. Inimile le-au căzut în pântece. Nu mai ştiu să tragă, nici să-şi apuce spada. Regele îi împinge în apă ea pe crocodili. Cei care se târăsc nu se mai scoală. Netrebnicul rege din Khatti, care asista în mijlocul soldaţilor şi al carelor conduse de câte trei războinici, dă bir cu fugiţii, tremurând. Soldaţii săi, echipajele, aliaţii, regele din Irtu, regele din Mesa, regele din Aluna, regele din Lycia, cel din Dardania, regele din KarKêmich, regele din Qerqech, cel din Alep şi propriii lui fraţi, toţi bat în retragere, uimiţi de vitejia faraonului şi strigând: „Să scape cine poate”. Majestatea sa aleargă în urma lor ca un grifon. Dă foc câmpiei din Qadech, ca să nu se mai cunoască locul călcat în picioare de mulţimea lor.

În sfârşit, sosesc şi soldaţii egipteni, acum când lupta e câştigată prin curajul faraonului şi de asemenea din altă, cauză despre care autorul poemului n-a crezut necesar să ne mai informeze. Faraonul îi copleşeşte cu mustrări: „Nimeni dintre voi nu era acolo... niciun bărbat nu s-a sculat să-mi dea o mână de ajutor în timp ce luptam. Jur pe ká al tatălui meu Amon... Niciunul din voi n-a venit să mă ajute, ca să-şi poată povesti vitejiile pe pământul Egiptului... Străinii care m-au văzut, vor duce faima numelui meu până în ţările cele mai îndepărtate pe care nu le cunosc.”

Supuşi, soldaţii aduc omagii vitejiei stăpânului lor. Nobilii şi echipajele sale laudă forţa braţului său: „Măreţ luptător, cu inima tare, tu ai salvat armata şi carele. Tu eşti fiul lui Amon, care se manifestă prin braţele tale. Tu ai distrus ţara lui Khatti prin braţul tău viteaz. Ai strivit pentru totdeauna spinarea lui Khatti!”

Regele răspunde prin alte reproşuri:

„E frumos numele celui care a luptat bine. Din vremea veche era respectat omul pentru braţul său, dar eu nu voi face vreun bine nici unuia dintre voi, căci m-aţi părăsit când eram singur în mijlocul duşmanilor mei.”

Aceste reproşuri nu impresionează prea mult. Armata a pierdut doar ocazia de a primi recompense. I s-a întâmplat şi regelui Piankhi să se înfurie împotriva armatei sale, deşi luptase

bine. Această armată îl silise pe Tefnakht să fugă spre nord cu ceea ce mai rămăsese din trupele sale, dar regele ar fi vrut să captureze sau să distrugă dintr-o singură lovitură pe toţi duşmanii lui. Când armata a înţeles că regele era nemulţumit, a cucerit trei cetăţi apărate cu înverşunare. Piankhi a aflat despre aceasta, dar inima lui nu s-a potolit. Într-o zi, majestatea sa a apărut într-un car tras de doi cai, pe platforma corabiei sale. Furios ca o panteră, a început să-şi certe din nou soldaţii: „Ce aşteptaţi ca să luptaţi împotriva lor? Oare anul trebuie să se sfârşească fără ca teama de mine să ajungă în Deltă?” Toţi soldaţii se loviră în piept, cu multă durere.[500]

În acest timp, vicleanul rege din Khatti trimise un mesager ca să laude numele faraonului ca pe Ra, zicând: „Tu eşti Suthek, Baal în persoană, teama de tine e ca un foc în ţara Khatti!” Mesagerul era aducătorul unei scrisori, care nu era altceva decât o cerere de armistiţiu: „Servitorul prezent aici vorbeşte şi-ţi face cunoscut că tu eşti fiul lui Ra în persoană. El ţi-a dat ţie toate ţările reunite într-una singură. Iată ţara Kêmi şi ţara Khatti la dispoziţia ta. Ele sunt la picioarele tale, venerabilul tău părinte Prâ ţi le-a dat ca să-ţi exerciţi regalitatea asupra noastră... Crezi că-i bine să-i ucizi pe servitorii tăi? ... Iată ce-ai făcut ieri. Ai ucis milioane... Tu

[500] *Urk.*, III, 14–17.

nu vei lăsa moştenire. Nu fura din bunurile tale, rege puternic, glorios în luptă. Acordă-ne viaţa!”[501]

Atunci, majestatea sa se grăbi să convoace pe comandanţii armatei şi ai echipajelor şi pe nobilii săi şi le făcu de îndată cunoscut mesajul netrebnicului rege din Khatti. Fără să stea o clipă pe gânduri. Ei spuseră într-un glas: „Pacea este un lucru foarte bun, suveranul nostru stăpân!” Era strigătul inimii lor, dar ei se corectară îndată: „Dacă tu eşti acela care o faci, nu există niciun rău în pace. Cine te va saluta în ziua mâniei tale?”[502]

Regele binevoi să asculte de aceste vorbe. Armata egipteană plecă în pace spre sud. Fără să fi luat Qadech, fiecare putând să-i zărească zidurile crenelate dincolo de unul din braţele râului Oronto.

Faraonul scăpase de un dezastru total. Rău informat asupra poziţiei hitiţilor, fără călăuze, fără avangardă, el îşi aruncase armata într-o ţară duşmană. Îşi datorase salvarea vitejiei gărzii regale, compusă mai ales din sardani, căci s-a putut observat că reproşurile lui nu se adresau decât egiptenilor. Hitiţii, odată intraţi în tabăra faraonului, probabil că nu s-au mai gândit decât la jaf. Succesul lor iniţial s-a schimbat în derută şi ei au fost victimele

---

[501] *Poème de Qadech,* 295–320.
[502] *Ibid.,* 323–330.

lăcomiei lor. Regele lor era mulţumit să scape atât de ieftin de această mare armată.

Alte acţiuni militare avură un rezultat mai limpede, de exemplu marea bătălie câştigată de Ramses al III-lea împotriva libienilor.[503]

Ca şi strămoşul său, regele îşi riscă viaţa. Caii carului său aleargă în galop. El şi-a prins frâiele la brâu, ca să poată trage cu arcul. Poartă pe cap coiful soldăţesc, brăţări la amândouă braţele şi la încheietura mâinii, două coliere. Două benzi late i se încrucişează pe piept. Ţine în bandulieră o tolbă deschisă. Tolba, fixată în flancul carului, e plină de săgeţi. Ofiţerul, care stă în spatele regelui, nu luptă, ci poartă paharul şi carafa de aur pe care le notasem la plecarea din Egipt. Alte care, purtând câte doi luptători, urmează carul regelui. Filistenii, înrolaţi în armata egipteană, fac minuni împotriva libienilor. Comandantul libian Mechecher, fiul lui Kapuro, se socoate pierdut. Caii lui au căzut. Scutierul, străpuns de o lance, a căzut din car. El se întoarce către faraon, şi, ridicând braţul, se recunoaşte, printr-un semn cu degetul arătător, învins. Soldaţii lui se predau în grupuri. Ei ţin spada lungă, vertical, ca pe o luminare şi întind braţul stâng cu palma spre pământ.[504]

Popoarele mării năvăliseră pe vremea lui

[503] *Medinet-Habu,* 18–20.
[504] *Ibid.,* 72.

Ramses al III-lea în hoarde nenumărate, pe mare şi pe toate drumurile care duceau în Egipt.[505] Căruţe cu roţi pline, prinse cu cuie, trase de bivoli, transportau femei şi copii. Corăbii lungi, cu prora împodobită cu un cap de leu sau de pasăre, cu pupa ridicată, erau încărcate până la refuz cu războinici. Pe uscat, ca şi pe mare. Încăierarea fu teribilă. Regele coborâse din car ca să tragă mai bine cu arcul. Toată suita era cu el: ofiţerii care purtau arcul, tolba, suliţa, valeţii care-şi împărţeau serviciul de toaletă, pămătuful de pene, sacii din care urmau să se scoată veşmintele de schimb şi tot ce trebuia pentru a înlătura dezordinea provocată de bătălie.

După ce victoria era câştigată, regele se urca pe o estradă, ca să îmbrăţişeze cu privirea câmpul de luptă. Spre regele cu braţul ridicat, se întindeau umbrele ca să-i facă umbră. Drapele erau rânduite lângă estradă. Prinţii şi comandanţii armatei veneau să-şi felicite suveranul, în vreme ce începeau lungile operaţii de recensământ pentru evaluarea victoriei.

Ca şi pe vremea lui Ahmose, orice războinic care ucisese un duşman îi tăia mâna, iar dacă acest duşman era un libian, îi tăia membrul. Soldaţii prezentau trofeul crainicului regal. Toate erau puse grămadă împreună cu armele strânse de pe câmpul de luptă, în apropiere de

---

[505] *Ibid., 32,* 37.

estradă, triate cu răbdare şi numărate de o armată de scribi. Prizonierii legaţi erau înfăţişaţi regelui. Comandanţii lor erau rezervaţi pentru altă ceremonie. Oamenii valizi erau însemnaţi cu fierul roşu. Soldaţii înarmaţi până în dinţi stăteau gata să nimicească orice încercare de rebeliune, dar învinşii se resemnau cu soarta lor.[506] Odată marcaţi, dananienii şi filistenii urmau să îngroaşe armata faraonului, care, încet, încet se va lipsi de egipteni, căci era mai uşor să ducă alţii războiul.

Războiul de asediu

Foarte adeseori, războiul lua forma unui război de asediu, fie că armata duşmană nu avea îndrăzneala să înfrunte armata egipteană, fie pentru că bătălia în câmp deschis îi lăsa liberi destui războinici ca să-i apere fortăreţele. Acestea erau zidite pe o înălţime, câteodată chiar pe un munte abrupt. Un şanţ plin cu apă şi o palisadă formau primele obstacole. Pădurea vecină oferea fugarilor un adăpost, ca şi celor care nu avuseseră timp să se refugieze între ziduri înainte de închiderea porţilor. Îşi duceau la adăpost turmele de bivoli, preferind atacurile urşilor decât săgeţile egiptenilor. Împrejurimile imediate ale fortăreţei erau de obicei cultivate. Viile şi smochinii acopereau pantele. Tufişuri

[506] *Ibid.*, 42.

înflorite mărgineau drumurile. Înainte de a se retrage, egiptenii tăiau arborii folositori, după cum cerea obiceiul.[507]

Fortăreţele siriene erau formate din nişte turnuri înalte, deasupra cărora se afla o platformă ieşită în afară, prevăzută cu creneluri şi cu ziduri lungi, străpunse de porţi şi de ferestre. Oraşele apărate de două sau trei rânduri de ziduri nu erau rare. Câteodată, un turn servea de piedestal altuia şi acesta unui al treilea. Un drapel era înfipt în vârful celui mai înalt turn.[508]

Egiptenii aruncau cu săgeţi în creneluri şi-i mâna, în faţa lor, pe fugari. Cei care ajunseseră la adăpost, se aplecau, cu mâinile întinse, ca să-i tragă în sus pe cei întârziaţi. Apărătorii aruncau cu săgeţi, cu suliţi şi cu pietre. Alţii aşteptau cu spada în mână. Preotul ardea răşină pe o sobiţă cu mâner, asemănătoare cu cea pe care egiptenii o numeau *akh,* ca să-i ceară ajutorul zeului cetăţii şi ţinea mâna ridicată ca Moise în lupta împotriva lui Amalec. Uneori se apleca peste creneluri spre luptătorii de la etajul inferior, spre a-i încuraja. Toate aceste mijloace de apărare erau însă fără efect. Împrejurimile fortăreţei se acopereau cu cadavre. Unii apărători erau ucişi la poetul lor.

Egiptenii, ajunşi la poalele zidului, sparg

---

[507] Montet, *Les reliques de l'art syrien,* 5–10.

[508] *Medinet-Habu,* 95.

porţile cu lovituri de topor şi ridică scări. În curând, prima linie va fi ocupată.

Când lucrurile ajungeau aici, dacă asediaţii ţineau la viaţă, nu le rămânea decât să înceteze rezistenţa şi să îmblânzească, prin daruri, cruzimea învingătorilor. Comandantul din Amar întoarce cădelniţa cu răşină spre Ramses al III-lea şi, cu braţul stâng, schiţează un gest de adoraţie: „Dă-ne suflul vieţii ca să putem respira din fiu în fiu prin puterea ta.”[509] Şefii ies pe rând. Unii se târăsc în coate şi în genunchi. Ceilalţi aduc vase cu flori artificiale, amfore decorate cu figuri de animale în *ronde-bosse,* bijuterii. Aceste obiecte erau foarte apreciate de rege şi de marii preoţi, care se duceau să le ia şi din tezaurele templelor. Armata era interesată şi de alte profituri, ca grâne, vin, animale şi arme. Soldaţii erau îndestulaţi cu hrană şi băutură în fiecare zi, ca oamenii bogaţi din Egipt într-o zi de sărbătoare. Ora şele siriene erau bogate în Cai. Elita războinicilor mergea în care. În oraşul Magedo, Tutmes al III-lea luă carele împodobite cu aur ale netrebnicilor din Qadech şi Magedo şi 892 de care de la netrebnicii săi soldaţi. E adevărat că prinţii locali făcuseră o adevărată coaliţie împotriva Egiptului. Le veniseră aliaţi chiar şi de pe Eufrat. Tutmes îi trimise înapoi pe aceşti prinţi străini călare pe măgari, cu capul întors spre coada animalului.

[509] *Ibid.,* 94.

Victoria îl dispusese pe faraon.

Colinele Libanului erau acoperite cu păduri. De pe vremea zeului, egiptenii veneau la Byblos să caute lemne pentru bărcile divine, pentru stâlpii cu flamuri care se ridicau în faţa pilonilor templelor şi pentru sute de nevoi profane şi sacre. Lemnul cel mai căutat era cel de brad *(âch),* mai ascuţit decât barba spicelor şi drept ca o lance, lemnul roşu de cedru, *mer,* roşcovul, *sesnedjem,* un lemn neidentificat pe care-l numeau *uân* şi care poate că este ienupărul. Odată stăpâni peste Siria, egiptenii începură să intensifice exploatarea pădurilor. Sub Tutmes al III-lea soldaţii se împrăştiară prin munţi şi tăiară copacii. Comandanţii sirieni îi târau pe ţărm cu ajutorul boilor. Prinţii din Liban se îmbarcau pe corăbii cu produsele minunate din pământul sfânt.[510] Pentru egiptenii din vremea dinastiei a XIX-a, Siria nu mai este o colonie bună de exploatat. Hitiţii le-o contestă şi sirienii înşişi se apără mai bine. Totuşi, enorme cantităţi de produse şi de mărfuri sunt încă îndreptate în fiecare an spre Egipt. Setui va şti şi el să-i constrângă pe emirii din Liban să-şi taie brazii pentru el.[511]

Războiul din Nubia

[510] Montet, *Reliques,* 10–11.
[511] *Wr. Atl.,* II, 34–35.

Războiul pare a avea caracterul unei promenade militare, când este dus împotriva ţărilor din sud. Egiptenii înconjoară triburile, ai căror oameni sunt îmbrăcaţi cu o piele de panteră, înarmaţi cu un scut şi cu o sabie mare. Femeile îşi poartă copiii mici într-un coş prins de spate. Îi adună pe ceilalţi şi aleargă să se ascundă între palmieri. Lupta este inegală şi se termină, desigur, în avantajul egiptenilor, care se pregătesc să adune o pradă bogată, căci meridionalii erau pricepuţi şi confecţionau mobile frumoase de aur, abanos şi fildeş. Ei aveau în colibele lor mari provizii de pene de struţ, colţi de elefant, piei de pantere, coarne şi parfumuri.[512]

Întoarcerea triumfală

Faraonul şi-a întins stăpânirea până la capătul pământului. Tot ceea ce soarele luminează cu razele sale a fost martor al succesului său. Acum îşi stabileşte frontiera unde vrea. Aşa hotărâse părintele său Amon-Ra şi toţi zeii părinţilor săi. Nu-i mai rămânea decât să se întoarcă în scumpa lui ţară, Tomery, ca să primească aclamaţiile poporului şi adulaţiile preoţilor, care se pregăteau să aştearnă nume şi cifre în cărţile lor sfinte, să consacre zeilor cea mai frumoasă parte din pradă, să

[512] *Medinet-Habu,* 9 ; *Wr. Atl.,* II, 165–166.

răsplătească pe viteji şi să pedepsească pe cei răsculaţi, ca să dea un exemplu pământului întreg.

Pentru întoarcere, armata se aşază aproape în aceeaşi ordine ca şi la plecare. Prizonierii, înfieraţi, merg înaintea carului regelui, cu mâinile prinse într-un laţ şi cu o frânghie de gât. Cei mai mulţi au braţele legate la spate sau deasupra capului.[513] Serbările încep îndată ce pun piciorul pe pământul egiptean. Profeţii, îngrămădiţi pe podul Sile, întind buchete.[514] Câţiva dintre comandanţii prizonieri trebuia să fie ucişi cu mare pompă. Asemenea lui Hercule, Amenhotep al II-lea ucise opt în faţa corabiei sale. Şase fură spânzuraţi la Teba, în faţa zidului templului, iar alţi doi la Napata, „ca să se ducă vestea victoriei majestăţii sale pentru totdeauna în toate ţările şi-n toţi munţii ţării negre."[515] În ultimul moment, cei învinşi mai fac un gest de supunere, libienii ridicând degetul arătător, ceilalţi întorcând palma către călăul lor.

După victoria lui Ramses al III-lea, bătrânul rege libian Kapuro scrisese faraonului, cerându-i graţierea fiului său căzut viu în mâinile egiptenilor şi propusese să sufere supliciul în

---

[513] *Medinet-Habu,* 10–11, 24.

[514] *Wr. Atl.,* II, 39.

[515] Kuentz, *Deux stèles d'Amenophis,* XI, 19–20.

locul lui.[516] Însă libienii deveniseră atât de ameninţători, încât inima faraonului nu voi să se deschidă către milă: „Ei au asediat Egiptul, spune Ramses al III-lea în testamentul său politic, au luat oraşele din partea de vest, de la Hatkaptah până la Qarban. Au cucerit tot ţărmul marelui curent, punând stăpânire pe oraşele ţinutului şi pe boi timp de mulţi ani. Dar eu i-am distrus, ucigându-i într-o singură luptă... i-am silit să treacă înapoi frontiera Egiptului. Pe cei care au rămas, i-am adus ca pe o pradă în vârful sabiei, adunându-i ca pe nişte păsări înaintea cailor mei, femeile şi copiii în număr de miriade, animalele lor cu milioanele. Le-am înregimentat prinţii. I-am făcut comandanţi de arcaşi şi şefi de triburi. I-am înfierat, sclavi sigilaţi cu numele meu?[517]

După ce duşmanii aleşi pentru supliciu erau executaţi, în temple avea loc o altă ceremonie, în cursul căreia se hotăra soarta prizonierilor şi în acelaşi timp se împărţea prada.

Bogăţiile aduse din netrebnica ţară Khatti au fost expuse în faţa imaginilor zeilor. Ele constau în vase şi amfore, cupe în formă de cap de berbec şi pahare de aur şi de argint încrustate cu pietre scumpe, la fel cu cele pe care sirienii asediaţi le ofereau învingătorilor când predau

---

[516] *Medinet-Habu.* 85–6 (poem despre al doilea război din Libia, rândurile 26–27). Scena : *Ibid.,* 75.

[517] *Pap. Harris,* I, 77.

oraşul, la fel cu cele pe care le aduceau, în timp de pace, delegaţii de la Retenu, de la Amar sau de la Naharina, pentru a-şi achita contribuţia de război sau pentru a intra în graţiile regelui. Regele soseşte la rândul său, târându-i pe prizonierii cu mâinile legate şi cu frânghia de gât; sunt negri, libieni, sirieni, amu, amoritani, hitiţi.

Prizonierii se recunosc învinşi. Faraonul e ca un foc care se întinde când lipseşte apa. El suprimă cu vorba orice răscoală şi orice blestem. Recunoaşte că tatăl său Amon i-a acordat victoria asupra popoarelor duşmane. Înapoiază deci zeilor ceea ce aceştia i-au dat, dăruind templelor o parte din prizonieri şi din bogăţiile aduse.[518]

Capitolul X
Scribii şi judecătorii

Administraţia

Egiptul a avut încă de la origini o administraţie savantă. Chiar din vremea primei dinastii, funcţionarii regelui imprimau, cu ajutorul unui cilindru, pe dopurile ulcioarelor, numele şi titlurile lor. Toate personajele cunoscute de noi, fie de pe o statuie sau de pe o stelă, fie de pe mormântul lor, au cel puţin un titlu. Unii pot cita

[518] Montet, *Reliques*, 22–26.

mai multe duzini. Pentru perioada Vechiului Imperiu, titlurile şi numele funcţionarilor sunt destul de numeroase ca să umple un volum. Din perioada remessidă, a ajuns până la noi un manual de ierarhie egipteană.[519] El pune în frunte pe zei şi zeiţe, spiritele, pe regele domnitor, soţia regală, mama divină a regelui şi pe copiii regali. Apoi vin magistraţii, printre care vizirul e cel dintâi şi toţi cei care aveau fericirea să trăiască lângă soare, marii comandanţi de trupe, scribii cărţilor din biblioteca regală, majordomiii, crainicii, portumbrela şi portevantaiul, scribii regali, intendentul casei albe, scribul superior al rulourilor de la curtea supremă, scribii impozitelor. O a doua serie cuprinde pe reprezentanţii faraonului în străinătate, în provincii şi oraşe, pe mesagerii regali pentru toată ţara, pe însărcinatul cu sigiliul rezervoarelor, pe însărcinatul cu gurile canalelor. Funcţionarii specializaţi formează o adevărată legiune. Fiecare din aceşti înalţi funcţionari dispunea de un personal numeros. Guvernatorii nomelor se sileau să trăiască în reşedinţa lor întocmai ca faraonul în capitală şi să aibă o casă după exemplul casei regale. Un zeu ca Amon, care stăpânea bogăţii imense, crease un corp savant ca să le administreze.[520]

---

[519] Maspero, *Un mantiei de Hiérarchie égyptienne, Études Égyptienne,* II, 1–66.

[520] Lefebvre, *Histoire des grands prêtres d'Amon de Karnak,* cap. II, 1–66.

Un prim profet are pe lângă el un majordom, un şef de casă, un şambelan, un valet, scribi, un comandant de marinari şi servitori. Al doilea profet are de asemenea funcţionari ataşaţi persoanei sale. Al treilea profet ar fi cel mai nefericit dintre oameni, dacă nu l-ar întovărăşi o curte în toate plecările sale. Acum, trebuie să enumerăm un popor întreg de şefi, de superiori, de scribi, care împărţeau între ei toate operaţiile, toate lucrările pe care le hotărau membrii înaltului cler. Cei mai importanţi dintre aceşti funcţionari erau şefii şi scribii tezaurului, precum şi scribul sigiliului divin al casei lui Amon. Un zeu mai puţin răspândit ca Amon, dar foarte important, ca Min, domn peste Ipu şi Coptos, poseda, alături de numerosul său cler, un personal administrativ considerabil, scribi, şefi de lucrări, responsabili cu turmele, cu lenjeria, cu transporturile, magazioneri şi contabili.[521] Ca în toate ţările, administraţia egipteană tinde să se amplifice, nu să se reducă. Ramses al III-lea i-a îmbogăţit pe zei. De la un capăt la altul al domniei sale de treizeci şi unu de ani. La fiecare extindere a domeniului lor au luat fiinţă funcţiuni noi. Mereu avea nevoie de cât mai mulţi scribi pentru a ridica impozitele, pentru a le transporta, pentru a-i păzi pe sclavi, pentru a întreţine canaturile şi drumurile, cheiurile şi antrepozitele.

[521] Gauthier, *Le personnel du dieu Min,* Cairo, 1931.

Recrutarea şi formarea funcţionarilor

Întemeietorul dinastiei a XIX-a, Paramses, reuşise, în cursul unei lungi cariere, să cumuleze importante funcţiuni, titluri religioase şi comandamente militare în regiunea orientală a Deltei. Chemat la Teba de regele Horemheb, ca să conducă lucrările templului de la Opet, el trecu fiului său Setui, care era în floarea vârstei, cea mai mare parte din titlurile şi funcţiunile sale.[522] Funcţionarii cei mici îi imitau pe cei mari. Un oarecare numit Neferperit, care făcea parte din escorta regală când faraonul se afla în munţii Retenu, însoţise în Egipt patru vaci de rasă feniciană, două de rasă egipteană şi un taur, totul destinat Castelului de milioane de ani. El obţinu pentru fratele lui slujba de păzitor al acestei mici turme şi pentru fiul său funcţia de purtător de vase cu lapte. Nu numai că aceste slujbe erau garantate titularului lor pentru toată viaţa, dar trebuiau să rămână în familie şi să fie transmise din tată în fiu, din moştenitor în moştenitor.[523] Nimeni n-avea nimic de obiectat. Toţi capii de familie doreau să facă la fel. Legea prevede că funcţionarul nesupus va fi scos din slujba sa şi pedepsit aspru şi, mai mult decât atât, va fi pedepsit în

---

[522] V. Stela din anul 400 în *Kêmi, IV,* 210–212.
[523] *Urk.,* IV, 1020–1021.

copiii săi, care vor fi siliţi să presteze munci manuale sau josnice.[524]

Din aceste texte, n-am putea totuşi trage concluzia că funcţiuni pline de răspundere, cerând o mare capacitate, erau date cu uşurinţă fiului titularului, când acesta murea. De fapt, fiii funcţionarilor intrau în administraţie când terminau şcoala şi înaintau în grad după zelul şi talentul lor, şi după puterea protectorului lor.

În general, şcoala face parte din templu. Viitorul mare preot al lui Amon, Bakenkhonsu, frecventă timp de doisprezece ani şcoala de scriere, care se afla în templul stăpânei cerului.[525] S-a găsit în incinta Ramesseum-ului, la Tanis, la Deir-el-Medineh şi în alte sanctuare, ostraca şi papirusuri care sunt lucrări de şcolari. Studiile începeau devreme. Bakenkhonsu n-avea decât cinci ani când fu trimis la şcoală, dar tatăl său, care era un preot eminent şi care avea ambiţii pentru el, l-a ajutat poate mai mult decât pe un copil obişnuit. Totuşi, presupunem că în clipa când băieţaşii încetau de a mai umbla în pielea goală şi-şi legau prima lor centură, nu mai era departe ziua când luau drumul şcolii.

Ştim că viitorul ofiţer era luat de mic de tot de la părinţii săi, dar în genere regimul şcolilor era externatul. Micul şcolar aducea cu el, într-un

---

[524] Decretul lui Nauri, *Bibl. aeg.,* IV.
[525] Lefebvre, *op. cit.,* 127–8.

coşuleţ, puţină pâine şi o cană cu bere, pe care mama lui i le pregătea în fiecare dimineaţă.[526] Pe drum spre şcoală, ca şi la întoarcere, avea tot timpul să se ciondănească şi să se bată cu micii săi camarazi. O poveste egipteană, publicată de curând, ne prezintă un copil atât de înzestrat, încât îi întrecea pe camarazii lui mai mari. Aceştia îl întrebară însă într-o zi: „Al cui fiu eşti? N-ai tată?” Şi cum el nu răspundea nimic, nu încetară să-l copleşească cu batjocuri şi lovituri, repetând: „Al cui fiu eşti? N-ai tată acasă?”[527]

La şcoală copilul învăţa mai întâi să citească şi să scrie. Papirusul era un material mult prea preţios ca să fie dat copiilor. Pentru exerciţiile lor, li se dădeau plăcuţe de metal lustruit cu grijă, pe care erau trase linii sau pătrăţele. La Teba se mulţumeau cu bucăţi de piatră tăiate grosolan. Acestea erau caietele lor de teme. Şcolarii învăţau să facă semne izolate, hieroglife, mici desene, să copieze fragmente din ce în ce mai lungi. Acestea erau şi caietele lor de lecţii. Unele poartă şi date. Dacă ar fi destul de numeroase şi complete, am putea presupune câte zile îi trebuiau unui şcolar ca să Studieze şi să înveţe pe dinafară o operă clasică, cum sunt *Imnul Nilului* sau *Sfaturile lui*

---

[526] *Pqpyrus moral de Boulaq,* VII (Maspero. *Histoire,* 11, 503).
[527] *Vérité et mensonge, Pap. Chester Beatty,* II, 5.

Amenemhat.[528] După ce a stricat destule din aceste materiale ieftine, şcolarul, promovat student, avea voie să copieze pe un frumos papirus nou, nu un fragment, ci o lucrare întreagă. Aşezat pe vine, el desfăşoară o parte din ruloul nou, egal în lăţime cu pagina modelului. Şi-a pregătit cerneala roşie şi cerneala neagră, şi-a ales o pană potrivită şi începe să copieze fie o poveste, fie o culegere de versuri sau de precepte morale, fie modele de scrisori. Titlurile şi începuturile de capitole sunt scrise cu cerneală roşie, textul obişnuit cu cerneală neagră. Orice scrib era în acelaşi timp un desenator şi un pictor. Pentru miniaturi, el întrebuinţa cerneluri verzi, albastre, galbene sau albe.

Educaţia nu consta numai din studiul gramaticii şi al scrierii, din cunoaşterea textelor clasice, a legendelor divine şi a desenului. Funcţionarii egipteni au ocupaţii extrem de variate şi trec cu o uimitoare uşurinţă de la un serviciu la altul. Uni a fost mai întâi poliţist şi judecător, apoi s-a dus în depărtări să caute pietre, a construit corăbii, a curăţat canale şi, când a izbucnit războiul, a îndeplinit funcţia de comandant de stat-major. Deci, era nevoie ca studenţii să fie iniţiaţi în cunoaşterea legilor şi a principalelor tehnici. Existau oare concursuri şi diplome? Am fi ispitiţi să credem că da, văzând

---

[528] Maspero, *Hymne au Nil,* p. XIII şi p. 19.

întrebările pe care scribul Hori le pune unuia din confraţii săi pe care ar vrea să-l prindă cu vreo greşeală: Care este raţia unei trupe în timp de război? Câte cărămizi trebuiesc pentru construirea unei rampe de dimensiuni date? De câţi oameni e nevoie pentru a transporta un obelisc? Cum se ridică un colos? Cum se organizează o expediţie militară? Şi, pentru a sfârşi, tot felul de întrebări privind geografia Siriei. Un întreg program de studiu.[529]

Pasiunea pentru lucru era, desigur, foarte variabilă la toţi aceşti viitori scribi. Câteodată, profesorii se plâng văzându-i atât de leneşi: „Scrie cu mâna ta, tot repetă scribul Amenmose, discută cu alţii mai savanţi ca tine… Eşti priceput numai dacă studiezi în fiecare zi… Dacă o singură zi leneveşti, vei fi bătut. Urechea tânărului e la spate. El nu ascultă decât de cel care-l loveşte. Lasă-ţi inima să-mi asculte vorbele. Asta îţi va aduce folos. Maimuţele învaţă să danseze. Caii se dresează. Şoimul învaţă să zboare. Omul progresează discutând. Nu neglija scrierea. Lasă-ţi inima să-mi asculte vorbele, ai să le găseşti folositoare."[530]

Acest pedagog crede, sau se preface a crede, că studiul n-are alt duşman în inima tânărului decât lenea şi încăpăţânarea. Dar, deoarece

---

[529] *Pap. Anastasy,* I, 13, 5 ssq., în Gardiner, *Eg. hieratic texts,* Leipzig, 1911, 16–34.

[530] *Bibl. aeg.,* VII, 23–24. Texte asemănătoare : *Bibl. aeg.,* VII, 35.

animalele se domesticesc sau se dresează, el socoteşte că, făcând apel la ambiţie şi bun-simţ şi mai ales mulţumită unor corecţiuni energice, îşi va readuce pe elevul zăpăcit pe calea triumfului care duce la cele mai onorabile slujbe. Vai! Tinerii egipteni aveau şi alte înclinaţii, mai plăcute: „Mi se spune că neglijezi scrierea, afirmă un profesor tot aşa de cicălitor ca şi Amenmose, dar mai bine informat, şi că te-ai apucat de dans. Mergi din cârciumă în cârciumă. Mirosul berii îţi întovărăşeşte fiecare pas... Eşti ca un altar lipsit de zeul său, ca o casă fără pâine. Eşti găsit izbindu-te de pereţi. Oamenii fug din faţa ta. Dacă ai şti ca vinul e o nenorocire! Dar tu nu-ţi cunoşti demnitatea!”[531] Uneori se întâmpla să fie şi mai rău. Libertatea pe care o avea bărbatul, în Egipt, de a-şi aduce concubine în casă, de a cumpăra sau de a închiria sclave, împiedica, într-o oarecare măsură, dezvoltarea caselor de toleranţă. Existau totuşi unele, în care clienţii nu erau numai ispitiţi să bea mai mult decât trebuie, dar unde găseau dansatoare şi muzicante de profesie, în genere, femei uşoare, chiar dacă erau cântăreţele lui Amon. Acolo, oricine se putea iniţia în farmecele muzicii străine. Se cânta, se declama cu acompaniament de tamburină sau de harpă. Omul se iniţia şi în alte plăceri, trezindu-se până la urmă în stradă, într-

[531] *Bibl. aeg.,* VII, 47.

o ţinută obscenă şi, după multe eforturi zadarnice de a se ţine pe picioare, se rostogolea în şanţ sau era implicat în cine ştie ce scandal.[532]

Magistraţi buni şi magistraţi răi

Oamenii legii, oricât de neînsemnaţi, erau temuţi de populaţie, de meşteşugari şi de felahi. Adeseori vizita lor anunţa o bătaie în regulă sau confiscarea micului avut. Fără îndoială că moraliştii recomandau agenţilor autorităţii să se poarte cu milă şi moderaţie: „Nu fura din impozitele strânse şi nici nu fi prea aspru. Dacă găseşti pe listă un sărac rămas în urmă cu plata, împarte-o în trei părţi. Lasă două, ca să-i rămână de plată numai una.”[533] Unii funcţionari au amintit, pe o stelă din mormântul lor sau pe o statuie ridicată în templu sub privirea zeului lor, că s-au inspirat din astfel de reguli: „Am făcut, spune vizirul Ptahmose, ceea ce laudă oamenii şi ceea ce le place zeilor. Am dat pâine celui flămând. L-am săturat pe cel care n-avea nimic.”[534] Un alt vizir, Rekhmarê, a administrat cu grijă domeniul regal. El a umplut templul cu statui şi a pus să i se construiască un splendid mormânt, dar de asemenea l-a apărat pe cel

---

[532] *Bibl. aeg.,* VII, 47 (urmarea precedentei). Pleyte şi Rossi, *Les papyrus hiératiques de Turin; Pap. Moral de Boulaq, 3–6,* 11.
[533] *Pap. Moral de Boulaq.*
[534] Mélanges Loret, *Bull. I.F.A.O.,* XXX, 497.

slab împotriva celui puternic, pe văduva fără rude, a pus pe copii în locul tatălui lor.[535] Subalternii marelui preot al lui Amon, Bakenkhonsu, n-au avut de ce să se plângă de şeful lor, cel puţin dacă-l credem când spune: „Am fost ca un tată pentru subalternii mei, instruindu-le fiii, dând mâna celor nefericiţi, asigurând existenţa celor în nevoie. Nu mi-am terorizat servitorii, ci am fost ca un tată pentru ei... Am făcut funeralii celui care nu avea moştenitor un sicriu celui care n-avea nimic. Am apărat pe orfan şi m-am ocupat de drepturile văduvei. N-am alungat pe fiu din locul tatălui. N-am smuls copilaşul din braţele mamei sale... Mi-am plecat urechea către cei care spuneau adevărul. Am îndepărtat pe cei care erau plini de nedreptăţi."[536] La fel Kháemhat, fost scrib regal şi şeful grânarelor, s-a coborât în necropolă după ce a fost dezvinovăţit pe pământ. Nimeni nu l-a acuzat... Când a ajuns în marea sală de judecată, toate actele sale au fost găsite, după ce au fost puse pe balanţă, drepte, de către zeii care locuiau acolo. Thot l-a dezvinovăţit în faţa tribunalului tuturor zeilor şi zeiţelor.[537]

Aceste fapte sunt reconfortante. Totuşi, un suveran, care cunoaşte bine oamenii, pune pe

---

[535] *Urk.,* IV, 1044–1046.
[536] Lefebvre, *op. cit.,* 127 ssq.
[537] *Ann. S.A.E.,* XL, 605.

fiul său să se ferească de judecători: „Tu ştii că sunt fără milă în ziua în care judecă pe cel nenorocit”. La fel Horemheb, bătrân militar, între descendenţii lui Akhenaton şi Ramses I, nu-şi face iluzii. El ştie că în anii tulburi care au urmat după revoluţia religioasă, scribii, strângătorii de impozite şi toţi funcţionarii mărunţi i-au stors pe oamenii săraci într-un mod îngrozitor, furându-i şi pe locuitori şi pe faraon. Când erau daţi în judecată, cei care ar fi trebuit să-i apere pe contribuabili, primeau bani ca să-i achite pe criminali şi condamnau pe cel nevinovat, prea sărac ca să-i poată cumpăra. Horemheb, care căuta să stârpească nedreptatea şi să pedepsească minciuna, promulgă un edict împotriva înşelătorilor. Orice magistrat dovedit că a abuzat de funcţia lui, era condamnat să i se taie nasul şi era deportat într-un fel de lagăr de concentrare, situat la Sile, în istmul de Suez.[538]

Într-un decret, publicat acum câţiva ani, Mematrê se adresează cu destulă severitate vizirilor, miniştrilor, judecătorilor, fiului regal din Kuch, comandanţilor de arcaşi, intendenţilor aurului, prinţilor, şefilor de triburi din sud şi din nord, crainicilor, şefilor grajdurilor, purtătorilor de umbrele, tuturor gardienilor casei regale şi tuturor oamenilor trimişi în misiune. Apăra, împotriva acestor funcţionari, templul de

[538] Maspero, *Histoire,* II, 347.

milioane de ani pe care regele îl sfinţise la Abydos şi pe care-l înzestrase generos cu bogăţii, personal şi turme. Regele avea motive să se teamă că i se vor rechiziţiona păstorii, pescarii, plugarii şi meşteşugarii, că se va vâna şi pescui în lacurile şi pe terenurile sale de vânătoare, că i se vor confisca corăbiile, mai ales cele care se întorceau din Nubia încărcate cu produse meridionale. Orice funcţionar care va pune mâna pe bunuri aparţinând templului – spunea decretul – va fi pedepsit cu cel puţin o sută de lovituri, va trebui să dea înapoi ce a luat şi să plătească de o sută de ori valoarea pentru pagube şi interese. În unele cazuri, penalitatea era de două sute de lovituri şi cinci fracturi. Ea mergea chiar până la tăierea nasului şi a urechilor şi la arestarea vinovatului, care era trimis ca muncitor în personalul templului.[539]

E de mirare că regele pedepseşte cu atâta asprime pe agenţii administraţiei sale, în favoarea privilegiaţilor care formau un stat în stat. De altfel, este adevărat că funcţionarii nu aveau totdeauna un prea mare respect pentru privilegiile clerului.[540] Dar ne întrebăm dacă pagubele cauzate unui meşteşugar sau agricultor erau tot aşa de sever reprimate. Povestea ţăranului din Oaza de sare, deşi e

[539] *Bibl. aeg.,* IV.
[540] *Bibl. aeg.,* VII, 5. Povestea celor trei elevi ecleziastici trimişi în armată.

incompletă, dovedeşte cel puţin că regele dorea sincer să guverneze fără abuzuri.

Menţinerea ordinii

Sub ultimii Ramses, se petrecură evenimente extraordinare la Teba şi, desigur, în tot Egiptul. Furturi, abuzuri de putere, crime se văzuseră în toate epocile, chiar sub cei mai buni regi, dar nu se văzuseră încă bande organizate, jefuind templele şi mormintele, unde zăceau imense bogăţii, apărate mai ales de naivitatea şi de superstiţia populaţiei. Încă de pe vremea Vechiului Imperiu, egiptenii aveau obiceiul să graveze, cu caractere mari, ca să fie văzute de oricine, o înştiinţare informând pe cei care s-ar purta tâlhăreşte într-un mormânt, care ar strica sau ar fura statuile, pietrele şi inscripţiile şi toate obiectele mobilierului funerar, că fapta lor rea nu va rămâne nepedepsită: „Acela care ar făptui ceva împotriva acestora, să fie atacat de crocodil în apă, de şarpe pe uscat. Niciodată nu i se vor face ceremonii. Zeul îl va judeca.”[541] Mult mai târziu, un nomarh din Siut, care avea motive să se teamă că mormântul lui nu va fi respectat, căci el însuşi pusese mâna cu forţa pe un mormânt mai vechi, punea să se graveze pe el o înştiinţare mai amănunţită: „Toţi oamenii, toţi scribii, toţi savanţii, toţi târgoveţii

[541] *Urk.*, I, 23.

şi oamenii obişnuiţi care vor vorbi tare în acest mormânt, care vor strica scrierea, vor distruge statuile, se vor expune mâniei lui Thot, cel mai aspru dintre zei, vor avea parte de cuţitul călăului regelui care locuieşte în marile castele. Zeii lor nu le vor mai primi ofrandele”. Dimpotrivă, sunt făgăduite binecuvântări vizitatorului respectuos, care va deveni un bătrân în oraşul său, un *amakhu* în noma sa.[542]

Nici egiptenii din Noul Imperiu n-au pierdut încrederea în virtutea acestor inscripţii ameninţătoare. Menmatrê, găsind apă în deşert, în apropiere de minele de aur, construi acolo un sanctuar închinat lui Amon-Ra şi altor divinităţi, nu numai pentru a le mulţumi, ci şi ca să-i ajute pe cei care spală aurul ce trebuia predat tezaurului regal. Regilor viitori, care vor respecta hotărârile lui Menmatrê, zeii Amon, Harakhte şi Tatenen le vor îngădui să guverneze pământul cu inima fericită, să învingă ţările străine şi Ţara Arcului; dar regele, care nu va ţine seama de ele, va trebui să dea socoteală la On, în faţa nu se ştie cărui tribunal. Prinţul, care-l va sfătui pe stăpânul său să-i ia pe mineri şi să-i pună la altă muncă, „flacăra îi va arde carnea. Arsura îi va devora membrele. În sfârşit, orice bărbat care ar fi surd la ordinul lui, Osiris să stea în spatele lui, Isis în spatele femeii lui,

542 *Siut,* I. 223–229. Mormântul lui Puyemrê la Teba conţine acelaşi avertisment *(Kêmi,* III, 46–48).

Horus în spatele copiilor lui, împreună cu prinţii din Todjuser care-şi îndeplinesc misiunea."[543] Heri-Hor, mare preot al lui Amon, şi-a pus statuia în templu ca să stea lângă zeu şi să-l salute când pleacă în procesiune. Nenorocire celui care-i va schimba locul, chiar după mulţi ani: „El se va expune mâniei lui Amon, a lui Mut şi a lui Khonsu. Numele lui nu va mai exista în ţara Egiptului. Va muri de foame şi de sete."[544] Amenhotep al III-lea a dat un decret, reglementând castelul din Ka al favoritului său Amenhotep, fiul lui Hapu. Fundaţia este pusă sub protecţia lui Amonrâsonter, atâta vreme cât va dăinui pe pământ. Cei care-i vor aduce vreo stricăciune vor fi expuşi mâniei lui Amon: „El îi va sorti focului în ziua mâniei sale. *Ureus*-ul său va vărsa flacără pe fruntea lor, le va distruge carnea şi le va devora trupul. Vor deveni ca Apopi în dimineaţa zilei de Anul nou. Nu vor mai putea înghiţi ofrandele morţilor. Nimeni nu le va vărsa apa fluviului. Fiii lor nu le vor ocupa locul. Femeile lor vor fi violate sub ochii lor... Ei vor fi sortiţi cuţitului în ziua masacrului. Trupurile lor vor pieri, căci lor le va fi foame şi nu vor avea ce să mănânce."[545]

Teama de zei şi oroarea de pedepsele postume au putut apăra templele şi mormintele

---

543 Inscripţia din templul de la Radeshich, *Bibl. aeg.,* IV.

544 Lefebvre, *op. cit.,* 213.

545 Stela 138 din *Br. Mus.,* în Robichon şi Varille, *Le temple du scribe royal Amenhotep, fils de Hapou,* 3–4.

atâta vreme cât o poliţie cinstită şi vigilentă veghea la vest de Teba. A venit însă o zi în care poliţia şi-a uitat datoria. În acea zi, inscripţiile înspăimântătoare şi-au pierdut puterea.

După câte ştim, cele dintâi acte de jaf au avut loc în anul XIV al domniei lui Ramses al IX-lea, dar fără îndoială că acestea n-au fost cele dintâi. Timp de ani de zile, mormintele au fost jefuite fără ca prinţul *Kher*-ului, adică al necropolei, de care depindeau poliţiştii, corpul Medjaiu şi un corp numeros de gardieni, să fi ridicat măcar degetul cel mic spre a pune capăt acestor jafuri. Deşi lucrurile nu-l priveau pe el, prinţul oraşului a fost acela care a denunţat scandalul, într-un raport către vizir şi către o comisie de mari funcţionari. Acest raport era foarte alarmant. Prinţul *Kher*-ului, Paurâ, acuzat direct, fu obligat să-i pună pe cei de la poliţie să facă o anchetă. S-a verificat un grup de morminte din cartierul nordic al necropolei, începând cu cel al regelui Amenhotep I, a cărui memorie era scumpă întregii populaţii de pe ţărmul stâng. Paser afirma în raportul său că mormântul fusese violat. Paser se înşelase. Mormântul regelui era intact. Era de asemenea intact un mormânt vecin cu templul aceluiaşi Amenhotep, foarte cunoscut, pentru că se vedea în faţa lui o statuie reprezentând pe regele Antef ţinându-şi câinele, Bahka, la picioare. Hoţii atacaseră aceste două morminte,

dar nu putuseră ajunge la camera funerară. În schimb reuşiseră să profaneze mormântul regelui Sekhemrê-Chedtaui, fiul soarelui Sobekemsaf. Sala unde se odihnea acest rege împreună cu soţia lui, regina Nubkhas, fusese golită de tot conţinutul ei. Cinci alte morminte regale erau intacte, dar, din patru morminte aparţinând cântăreţilor din casa de adoraţie a lui Amonrâsonter, două erau violate. Cât despre cimitirul vecin, unde se odihneau cântăreţii, strămoşii şi locuitorii regiunii, el oferea un spectacol lamentabil. Toate mormintele fuseseră violate. Bandiţii aruncaseră mumiile din sicriele lor de lemn sau de piatră şi le lăsaseră părăsite pe jos, după ce smulseseră aurul şi argintul şi furaseră tot mobilierul funerar. Unii din bandiţi fiind atunci arestaţi şi interogaţi, procesul verbal al interogatoriului fusese şi el trimis de prinţul Paurâ comisiei de anchetă.

Aceste importante personaje n-aveau cu ce să se mândrească. Ar fi trebuit să caute să pună mâna pe bandiţi, să destituie şi să pedepsească pe toţi cei care erau răspunzători de aceste orori, din cauza neglijenţei sau pentru că erau complicii hoţilor. Or, supărarea lor se întoarse înainte de toate împotriva prinţului oraşului, Paser, care-i obligase să iasă din inerţia lor şi acum îi ameninţa că va înainta un raport faraonului şi va cere să-i aresteze pe toţi. Pentru

a se debarasa de acest personaj supărător, i se trimite un martor fals, un oarecare Pakharu, lucrător în metal, care-i povesti cum se dusese cu banda lui să jefuiască marile locuinţe. Prinţul *kher*-ului, care ştia la ce să se aştepte de la această mărturie, întreprinse o anchetă, care stabilea minciuna. Apoi Comisia de anchetă se reuni sub preşedinţia vizirului. Aceasta convoacă pe muncitorul în chestiune şi pe pretinşii săi complici, ca şi pe acuzator. Vizirul rezumă problema şi făcu cunoscut rezultatele anchetei: „Am verificat locurile despre care prinţul oraşului pretindea că au fost violate de muncitorii castelului de la Usirmarê Miamun. Le-am găsit intacte. S-a constatat că tot ce spusese el era fals”. Muncitorii fură interogaţi şi confruntaţi cu Paser. Se constată că în adevăr ei nu cunoşteau niciuna din locuinţele faraonului care fuseseră violate. Muncitorii, care erau personaje dintre cele mai suspecte şi aparţineau primului profet al lui Amonrâsonter, fură puşi în libertate şi-şi reluată locurile dinainte.[546]

Oricât ar fi fost de dispuşi să închidă ochii asupra jafurilor bandiţilor, poliţiştii nu putură totuşi evita arestarea unora dintre cei care jefuiseră mormântul regelui Sobekensaf.

[546] Aceste întâmplări sunt cunoscute din *Papyrus Abbot*; Moller, *Hieratische Lesestücke,* III, 16 ssq şi din *Papyrus Amherst et Léopold,* editate de J. Carpat şi Alan-H. Gardiner, Bruxelles, 1939.

Mulţumită pieselor anchetei, care au ajuns până la noi, putem să ne închipuim cum operau. Un zidar, cu numele de Manpanofer, aparţinând marelui preot al lui Amonrâsonter, se asociase cu alţi şapte meşteşugari, zidari ca şi el sau dulgheri, cu un agricultor şi un barcagiu, tovarăş indispensabil, căci trebuiau să treacă Nilul încoace şi încolo cu prada, fără să deştepte atenţia curioşilor. Aceşti ticăloşi operau de vreo patru ani, când hotărâră să atace piramida lui Sobekensaf. „Ea nu semăna deloc cu piramidele şi mormintele nobililor pe care aveam obiceiul să le jefuim.” Îşi luară instrumentele de aramă şi săpară un coridor de trecere în masa piramidei. Acest lucru nu s-a făcut cu uşurinţă, dar sfârşiră prin a ajunge în încăperile subterane. Îşi aprinseră torţele, înlăturară ultimele obstacole şi se aflară în faţa a două sarcofage, al regelui şi al reginei. Dar ei nu veniseră să facă arheologie. Ridicară capacele sarcofagelor fără întârziere şi găsiră înlăuntru sicriele de lemn aurit, pe care de asemenea le deschiseră. Nobila mumie a regelui, întinsă în sicriul ei, era înarmată cu o spadă, care poate că era împodobită, ca şi cea a reginei, cu palmete şi scene de vânătoare. O mască de aur îi acoperea faţa. De gât erau atârnate coliere şi talismane. Toată mumia era acoperită cu aur. Bandiţii adunară tot aurul, argintul, bronzul, şi toate bijuteriile. Dădură foc sicrielor. Aurul

cântărea 160 de *debeni* (14 kilograme şi jumătate). Făcură opt părţi egale şi trecură înapoi Nilul. Fie că au flecărit, fie că n-au putut ascunde faţă de toată lumea expediţia lor, Amonpanofer fu arestat de gardienii oraşului, care-l închiseră în biroul prinţului Paser. Hoţul scoase cei douăzeci de *debeni* de aur şi-i dădu scribului cheiului, care-l eliberă fără altă formă de proces. Se duse apoi să-şi caute tovarăşii, care, foarte cinstiţi, făcură un nou partaj, de data asta de şaptesprezece *debeni* şi jumătate. Deoarece trebuiau să se despăgubească, banda îşi reîncepu operaţiile, până când autorităţile se hotărâră să-i aresteze. „Dar, adăugă hoţul, un mare număr de oameni din ţinut jefuiau mormintele ca şi noi şi sunt tot atât de vinovaţii îi ţinură închişi câtva timp. Magistraţii îi siliră să mărturisească şi-i duseră până la piramida pe care o violaseră, pentru a reconstitui crima. Hotărâră să-i dea pe cei opt hoţi pe mâna marelui preot al lui Amon, şeful lor, dar când să opereze acest transfer, din opt nu mai rămăseseră decât trei, cărora li se adăugase un individ dintr-o altă bandă de şaptesprezece. Ceilalţi îşi luaseră tălpăşiţa. Magistraţii lăsară marelui preot grija de a-i regăsi.

După trei luni, zidarul Amenpanofer, a cărui mamă fusese surghiunită în Nubia, fu regăsit şi adus în faţa unui tribunal. Împreună cu încă patru, el violase mormântul unui al treilea

profet al lui Amon. Scoseseră afară sarcofagul de lemn aurit, lăsând mumia într-un colţ al mormântului. Ducându-se cu toţii în insula Amenemopet, ei puseră aurul de-o parte, îl împărţiră şi arseră sicriul. Amonpanofer începu din nou, fu prins, eliberat, iar o luă de la capăt până la o nouă arestare, care-l aduse în faţa judecătorilor.[547]

Bandiţii ce jefuiau mormintele regilor şi ale particularilor se recrutau la început dintre tăietorii de piatră din cariere şi dintre zidarii şi meşteşugarii folosiţi în necropolă. Ceata lor se mări repede cu mici funcţionari care depindeau de templele din vest şi de *Kher* şi cu membri ai clerului. O bandă formată dintr-un preot, Pan-un-heb şi patru părinţi divini, Mery bătrânul, fiul său Paisem, Semdy şi Pakharu, îşi începură meseria despuind de colierul ei o statuie din Nefertum a regelui Usirmarê Sotepenrê, marele zeu. Această bijuterie, pe care o topiră, le aduse patru *debeni* şi şase *qites* de aur. În calitatea lui de decan de vârstă, Mery bătrânul împărţi prada.[548] O altă bandă, în care se asociaseră preoţi, scribi, păzitori de boi, exploata Casa de aur a regelui Usirmarê Sotepenrê. Nu ştim exact ce se înţelegea prin Casa de aur a regelui, nici unde se afla. Poarta exterioară, din granit din Abu, avea zăvoare de aramă. Uşile erau

[547] *Pap. Br. Mus..* 10054. R° 2, 7.
[548] *Pap. Tir. Mus..* 10054. R° III, 7–9.

acoperite cu aur. Acest monument trebuie să fi fost foarte prost păzit. Preotul Kauharoi, împreună cu patru confraţi, l-au vizitat de mai multe ori şi au luat de fiecare dată câte o grămadă de aur, pe care au schimbat-o în oraş pe grâu. Într-o zi, un păstor le căută ceartă: „De ce, le zise el, nu-mi mai daţi nimic?” Ei se reîntoarseră la nesecata lor rezervă şi plecară cu cinci *qites* de aur. Cumpărând cu aceste patruzeci şi cinci de grame de aur un bou, ei îl dăruiră păstorului. Dar scribul cărţilor regale, Setuimose îi auzise pe preoţi şi pe păstor certându-se. Prinzând ocazia, el declară: „Am să mă duc să fac un raport primului profet al lui Amon”. Preoţii nu aşteptară să le-o spună de două ori. În două expediţii ei îşi procurară patru *qites* şi jumătate de aur, cu care cumpărară tăcerea bibliotecarului. Preotul Tutuy, care era unul din credincioşii Casei de aur, voi să-şi întindă zona operaţiilor. Împreună cu preotul Nesiamon, el îşi puse ochii pe porţile cerului. După ce luă tot aurul de pe ele, le dădu foc.[549] în acelaşi timp, dispăru o mare parte din mobilele preţioase. Într-o zi, hoţii furară racla portativă a primului profet al lui Amon, Ramsesnekht, mort cu puţin înainte. În altă zi, o altă bandă sustrase racla portativă a lui Usirmarê Sotepenrê, marele zeu şi cele patruzeci de case de aur ale regelui Menmatrê Setui, care se aflau depuse în

[549] *Pap Br. Mus.,* 10053, V°, III, 6–16.

tezaurul castelului Usirmare.[550] Rapoartele şi interogatoriile în legătură cu aceste acte de jaf ar putea forma un volum gros. Totuşi, ele nu menţionează decât afaceri destul de neînsemnate, deoarece nu semnalează decât un singur mormânt regal violat. Or, aproape toate mormintele din valea regilor şi din valea reginelor au fost violate şi jefuite înainte de începutul dinastiei a XXI-a, adică în mai puţin de treizeci de ani. Pentru a salva mumiile faraonilor, vizirii şi marii preoţi ai lui Amon se resemnară să le scoată din sicriile lor şi să le depună, fără bijuteriile şi masca lor de aur, înfăşurate numai în fâşii de pânză, în sicrie de lemn, care fură îngropate în câteva ascunzători. Mormântul lui Tutankhamon a fost aproape singurul cruţat, împreună cu mormântul reginei Ah-hotep, care se afla în regiunea unde operaseră cei dintâi tâlhari. Mi se pare puţin probabil ca mormintele regilor (cu numele de) Amenhotep, Tutmes, Setui şi Ramses să fi fost toate jefuite de câţiva meşteri, chiar constituiţi în bandă, cărora în vremuri normale poliţia le-ar fi venit repede de hac. Sub ultimii Ramses, Egiptul a fost sfâşiat de un groaznic război civil, care a pus faţă-n faţă clerul şi partizanii lui Amon cu clerul şi partizanii lui Seth, răspândiţi în toată ţara, dar cu deosebire numeroşi şi activi

---

[550] *Pap. Br. Mus.,* 10403 I 6 ssq. T. Eric Peet, *The Mayer papyri, A and B.*

pe lângă Coptos, Oxyrrhinque, Tell Modam, Pi-Ramses. Îmi închipui că în timpul acestui război au fost jefuite mormintele, fie de către partizanii lui Amon, fie de către partizanii lui Seth, sau de amândoi pe rând, fiecare având scuza să nu lase adversarului asemenea bogăţie de metal preţios. Exemplul fiind dat de sus, oamenii săraci continuară să ia banii de unde-i găseau, mai ales că din cauza anarhiei viaţa devenise îngrozitor de scumpă. Mărfurile erau rare şi nu se schimbau decât pentru aur sau argint curat. Se dădeau patruzeci şi cinci de grame de aur pentru un bou.

Complicii unui anume Bukhâf mărturisesc că au cumpărat cu partea lor terenuri, grâne, stofă, sclavi. Cumpărarea unui sclav nu putea trece neobservată, deoarece el era înregistrat într-un birou oficial. Astfel încât, judecătorul, aflând că oameni de condiţie umilă şi-au procurat un sclav, îi întreabă despre veniturile lor. Scribul tribunalului întreabă pe o tebană anume Ary-nofer: „Ce zici despre banii pe care i-a adus Panehsy, bărbatul tău? – Nu l-am văzut!” Vizirul insistă: „Prin ce mijloace ai dobândit servitorii care erau cu el? – N-am văzut cu ce i-a plătit. Se afla în călătorie când era cu ei”. Magistraţii pun o ultimă întrebare: „De unde veneau banii cu care Panehsy. A pus să se lucreze la Sobekensaf? – I-am câştigat vânzând orz în anul

hienelor, când era foamete!”[551]

Tribunalul n-a simţit nevoia să ceară inculpatei să precizeze ce înţelegea ea prin anul hienelor. Era o expresie obişnuită, dar ea ne cam încurcă. Unii egiptologi au crezut că în acel an se arătaseră hiene la Teba, aşa cum s-au văzut câteodată la noi lupi dând târcoale la marginea marilor oraşe. Alţii au crezut că nu e decât o imagine. Anul hienelor a fost poate acela în care duşmanii lui Amon au pus stăpânire pe Teba, jefuind templele şi necropolele. Demoralizarea era mare. Un hoţ strigă tatălui unei femei care făcea parte din banda lui Bukhaf: „Bătrân ticălos, netrebnic, dacă eşti ucis şi aruncat în Nil, cine are să te caute?”[552] Ramses al III-lea avea dreptate când implora pe zei, cu o insistenţă atât de patetică, să acorde fiului său o domnie prosperă. Vedea apropiindu-se catastrofa, care s-a şi produs cam la trei sferturi de secol după moartea lui. După un sfert de secol sau mai mult, Egiptul a ieşit din această criză micşorat şi în timpul acesta s-a văzut ceea ce nu se mai întâmplase de pe vremea hicsoşilor, adică meşteşugari, scribi şi preoţi jefuind pe zei şi pe morţi.

La tribunal

[551] *Pap. Br. Mus.,* 10052. II, 14–30: XI, 4–9.
[552] *Ibid.,* III, 16–17.

După ce ordinea a fost restabilită, a început represiunea. Încă de pe vremea domniei lui Ramses al III-lea, o comisie de anchetă, prezidată de vizir, care era după faraon personajul cel mai important din regat, se informase despre întinderea pagubelor. Această comisie ni s-a părut mult mai dornică să nu afle adevărul, decât să-l descopere. Unii bandiţi sunt arestaţi, dar ei îşi cumpără libertatea cu puţin aur şi încep din nou. Profită de faptul că sunt transferaţi din închisoarea prinţului oraşului în închisoarea marelui preot, ca s-o şteargă. Dar după reînceperea jafurilor, care s-a produs în ultimii ani ai domniei lui Ramses al IX-lea, o altă comisie de anchetă, formată din vizir, funcţionari regali, un intendent al tezaurului, doi port-umbrelă, scribi şi crainici, se puse pe lucru, de data aceasta cu toată hotărârea. Se întâmpla uneori ca unii păgubaşi să consulte statuia unui rege sfânt, ca să obţină restituirea unui obiect furat, sau plata integrală a unei rente. De data aceasta, problema era prea serioasă, aşa încât regele sfânt e lăsat în colţul lui şi judecătorii recurseră la alte mijloace ca să afle adevărul.

La începutul unei şedinţe consacrate interogatoriului marilor bandiţi care jefuiseră mormintele, vizirul zise păstorului Bukhaf: „Tu erai în expediţie cu banda ta. Zeul te-a prins. El te-a adus aici. El te-a dat în puterea faraonului. Numeşte-i pe cei care erau cu tine în marile

locuinţe!” Inculpatul nu se lasă prea mult rugat şi numeşte şase dintre tovarăşii lui. Dar tribunalul nu se mulţumeşte cu atât. Bukhaf este bătut cu bastonul. Atunci el jură că va vorbi. E întrebat din nou: „Spune, cum ai reuşit să ajungi la marile locuinţe venerate?” El pretinde că mormântul unde a pătruns fusese deja deschis, ceea ce-i aduce o nouă ciomăgeală, căreia el îi pune capăt declarând: „Jur că voi vorbi”. I se storc astfel treisprezece nume, după care spune: „Iau martor pe Amon, iau martor pe suveran că dacă se află că am ascuns pe vreunul din cei care se aflau cu mine, să fiu pedepsit în locul lui!”[553] Atunci începe monotona defilare a complicilor, la care se adaugă alţi indivizi, ale căror nume sunt pronunţate în cursul instrucţiei. Inculpaţii jură că nu vor minţi, sub pedeapsa de a fi surghiuniţi în Nubia, de a fi mutilaţi sau a fi puşi pe lemn. Am mai întâlnit această expresie. Mai mulţi dintre cei care complotaseră împotriva lui Ramses al III-lea au fost condamnaţi să fie puşi pe lemn. Unii egiptologi au crezut că aceasta înseamnă a fi tras în ţeapă. Nu este sigur. Pe basoreliefurile siriene se văd oameni traşi în ţeapă. Însă pe basoreliefurile egiptene nu s-au văzut niciodată, dar adeseori se vede câte un individ legat de un stâlp, desigur ca să fie

[553] *Ibid.,* I, 6 ; II, 16.

ciomăgit cu bastonul.[554] Presupun deci că individul condamnat să fie pus pe lemn era legat de un stâlp, poate până ce murea.

Câteodată, la întrebarea judecătorului, inculpatul răspundea: „Nenorocire mie, nenorocire trupului meu!” Fără să se emoţioneze, judecătorul punea întrebarea şi dacă răspunsul nu-l satisfăcea, se trecea la ciomăgeală. Bătaia era de mai multe feluri, căci se întrebuinţează trei termeni diferiţi: *badjana, nadjana* şi *manini.* Unii le-au îndurat pe toate trei, dar n-am putea spune exact prin ce se deosebesc. Bătaia era aplicată pe spate, dar şi pe mâini şi pe picioare. Acest tratament energic dezleagă multe limbi, dar nu întotdeauna. Adeseori, grefierul constată că după două sau trei bastonade, acuzatul tot n-a mărturisit. După toate aparenţele, acesta rămânea la dispoziţia justiţiei. Adeseori judecătorul care n-a obţinut nici mărturii şi nici vreo informaţie lămuritoare, invită pe nenorocit să indice un martor care să-l susţină. Foarte rar se întâmplă ca un acuzat să fie pus în libertate. Fiind introdus un trompetist, numit Amonkhâu, vizirul îl întrebă: „Ce mijloace ai întrebuinţat împreună cu arzătorul de răşină Chedsukhonsu, când ai ajuns la marea locuinţă de unde ai furat banii, după expediţia hoţilor?” El zise: „Nenorocire mie, nenorocire trupului meu! Îi spuneam lui Perpatjau trompetistul,

---

[554] În mormântul lui Merreuka, A 4 sud.

tovarăşul meu cu care mă certam: «Au să te ucidă din cauza furturilor din *kher*...»” Fu iar interogat, bătut la tălpi şi la palme. El repeta: „N-am văzut nimic. Ce-am văzut, am spus”. Îl interogară din nou în luna a patra din vară, ziua a zecea. Fu găsit nevinovat în ce privea furturile şi eliberat.

Mulţumită acestei grămezi de documente, asistăm la numeroase interogatorii, dar nu ne-au parvenit judecăţile şi nu cunoaştem condamnările care s-au pronunţat. Poate că nenorociţii aceia au pierit în chinuri, sau şi-au sfârşit biata lor viaţă în mine şi în cariere.

Primirea tributarilor străini

Am văzut că funcţionarii statului erau ocupaţi mai ales cu valorificarea domeniului regal, cu reprimarea banditismului, cu împărţirea dreptăţii şi cu strângerea impozitelor, iar în vreme de foamete, cu aprovizionarea populaţiei. Aceasta era munca lor obişnuită. Câteodată, unii privilegiaţi aveau sarcini mai plăcute. Se pare că niciuna nu putea fi mai agreabilă decât aceea de a primi, la intrarea lor în Egipt, şi de a introduce la faraon, pe delegaţii ţărilor străine, care veneau fie ca să achite o contribuţie de război, fie ca să-şi exprime dorinţa de a fi în bune relaţii cu regele sau să aducă vestea că într-o ţară îndepărtată o

prinţesă bolnavă nu reuşea să se vindece şi că ştiinţa unui medic egiptean sau prezenţa unui zeu milostiv erau singurele mijloace de a-i reda sănătatea.

Delegaţii de la Retenu, de la Naharina sau din marginile Asiei puteau lua drumul pe uscat şi erau primiţi de grănicerii drumurilor lui Horus sau puteau veni pe mare. Corăbiile lor semănau cu ale egiptenilor, ceea ce nu trebuie să ne mire, pentru că egiptenii erau ucenicii meşterilor din Byblos, în ce priveşte construcţia navală.

Când sosesc în port, delegaţii sirieni ard tămâie şi-şi exprimă, prin gesturi largi, bucuria de a fi terminat cu bine această lungă călătorie. Ei îşi descarcă imediat mărfurile, în vreme ce egiptenii instalează pe chei restaurante şi bufete cu răcoritoare, şi apoi intră îndată în legătură cu un funcţionar egiptean, care-i va conduce la vizir. Alaiul lor era dintre cele mai distractive. Probabil că o mulţime de oameni venea să-i vadă trecând. Artiştii, care într-o zi trebuiau să-i reproducă în mormântul vizirului, îi examinau cu o deosebită atenţie. Bărbaţii erau îmbrăcaţi cu fuste brodate cu lină multicoloră, împodobite cu ciucuri, sau cu rochii lungi cu mâneci, care se încheiau în faţă cu un şnur şi cu nasturi sau erau drapaţi într-o eşarfă de lână. Unii purtau la gât medalioane. Femeile aveau rochii cu volane. Servitorii duceau cu ei cai, urşi,

elefanţi ceva mai mari decât un viţel şi purtau pe umeri ulcioare, care conţineau răşină de terebint, smoală, miere, untdelemn sau coşuri pline cu aur sau cu lapis-lazuli. Egiptenii apreciau şi mai mult produsele manufacturate, carele şi armele, obiectele de podoabă şi vasele de metal. Sirienii ajunseseră la o virtuozitate uluitoare în fabricarea lor. Ei nu se mai mulţumeau, ca la începutul dinastiei a XVIII-a, cu amfore cu minere florale, cu cratere împodobite cu un buchet de plante artificiale, ci făceau vase imense cu picior, ornate în întregime cu motive gravate sau încrustate, împodobite cu plante, capete de oameni sau de animale, care se grupau în jurul piciorului, al pântecelui sau al capacului. Unele din aceste vase aveau un corp triplu şi trei gâturi. Capacele erau de forma capului lui Bes sau a capului unui grifon. Unele vase cu două toarte formau baza, de unde ieşea un edificiu cu mai multe etaje sau care susţinea un sfinx cu cap de femeie. Câteodată, dimpotrivă, craterul era susţinut de doi bărbaţi, aşezaţi spate-n spate. Notăm şi vasele cu capul lui Bes sau cu cap de femeie, cu toarta făcută dintr-un colţ natural sau artificial de elefant, acoperită cu un decor bogat. Asemenea piese n-au nicio întrebuinţare practică. Sunt numai vase de ceremonie. Ele nu plăceau egiptenilor, care puneau să se copieze în atelierele lor modelele cele mai simple. Dar

se poate aprecia interesul pe care-l purtau acestor produse străine, când vedem cu ce grijă au fost ele reproduse, de exemplu în mormântul lui Amiseba.[555]

Alaiurile meridionalilor nu întrec pe cele ale asiaticilor în ce priveşte pitorescul. Împodobiţi cu coliere, cu cozi de pantere prinse de braţe, cu craniul ras şi cu trei smocuri de păr, ei înaintează dansând, în sunetul tamburinei. Femeile lor sunt îmbrăcate cu o fustă sau o rochie cu volane şi poartă până la patru copii, într-un coş prins de spate. Ei aduc scuturi de piele, de fildeş, pene şi ouă de struţ, piei de pantere, ulcioare şi baloturi. Trag de frânghie maimuţe, gheparzi, girafe cu gâtul lung. Însă niciunul din aceste cortegii nu se poate compara cu acela care i-a fost prezentat lui Tutankhamon de fiul regal din Kuch-Huy.[556] Viceregele, purtând încă la gât colierele de aur dăruite de suveranul său, primeşte pe colaboratorii săi egipteni care-l salută, îngenunchează şi-i ating picioarele sau rochia. Cea mai mare parte din nubieni au adoptat costumul egiptean, păstrând totuşi unele din podoabele lor naţionale. Părul lor lung formează

---

[555] Pentru alaiurile delegaţilor ţărilor nordice, vezi ale mele *Reliques de l'art syrien dans l'Égypte du Nouvel Empire,* Paris. 1937.

[556] *Th. T.S.,* IV., 23–30. A se compara *Wr. Atl.,* I, 35, 36, 224 (Amiseba); 247–248 (Horemheb; 265 (Anna); 270–284–285 (Amenmose); 292, 293, 336, 337 (Rekhmarâ); Maspero, *Histoire,* II, 269 (templul din Neit-Uely); *Medinet-Habu,* II.

un fel de calotă prinsă cu o diademă, pe care e fixată o pană de struţ. Inele groase le atârnă de urechi. Gâtul e strâns într-un colier de perle. La încheietura mâinii, strălucesc brăţări masive. Unii poartă pe spate o piele de panteră şi, pe deasupra, o centură, o curea şi în faţă un accesoriu triunghiular pe care se disting sori strălucitori. Prinţii poartă cu graţie rochia transparentă şi plisată, pectoralul egiptenilor şi sunt încălţaţi cu sandale. Copiii lor, ca şi cei ai egiptenilor, lasă să le atârne pe obrazul drept o buclă lată de păr împletit. De braţele lor sunt agăţate cozi de pantere. În vreme ce purtătorii de ofrande au în urechi inele simple, cerceii lor sunt nişte discuri de aur şi pandantive.

Trupa e formată din războinici, care pun genunchiul în pământ şi cer suflul vieţii, purtători de ofrande care prezintă pe platouri săculeţe şi inele de aur, piei de pantere, girafe, boi cu coarne imense, terminate cu nişte palme. Un grup de prinţi merge înaintea regelui ţării, care e aşezat într-un car destul de asemănător cu cel al egiptenilor şi asiaticilor, cu deosebirea că e prevăzut cu o imensă umbrelă de pene de struţ şi e tras de doi boi fără coarne. Câţiva prizonieri, cu cătuşe la mâini, cu laţul de gât, urmează carul. Negrese, purtându-şi sugarii într-un coş legat de spate şi târându-şi copiii tunşi după moda ţării, închid procesiunea. Ele sunt goale până la brâu. Ca şi bărbaţii, poartă

cercei, cozi de panteră şi brăţări masive.

Popoarele meridionale aveau meşteşugari foarte iscusiţi, chiar dacă nu erau aşa de ingenioşi ca fenicienii. Se pare că guvernatorii egipteni ai Nubiei, care erau numiţi „fiii regali din Kuch”, au făcut eforturi pentru a dezvolta arta indigenă. Nubienii confecţionau nu numai articole imitate după modele egiptene, scaune, paturi, perne de pus la căpătâi, care, dar şi arme, deosebite de cele ale egiptenilor. Scuturile lor de piele bordate cu o panglică de metal şi întărite cu cuie, erau câteodată împodobite cu scene luate din repertoriul oficial. Se vedeau pe ele un sfinx cu cap de berbec călcând în picioare pe duşmani, sau faraonul străpungând cu lancea un nubian. Dar egiptenii apreciau şi mai mult reproducerile în aur ale satelor de negri, puse în coşuri sau pe o măsuţă. O colibă în formă de piramidă foarte înaltă este umbrită de” palmieri. Copii şi maimuţe se urcă în copaci ca să culeagă fructele. Girafe şi păzitorii lor circulă prin sat. La periferie, negri care salută. Piciorul măsuţei este împodobit cu negri legaţi de un stâlp şi cu însemnele regale. De măsuţă sunt atârnate piei de pantere şi lanţuri de aur. Este minunea expoziţiei, capodopera orfevreriei nubiene de inspiraţie egipteană.

Îşi merita răsplata fiul regal din Kuch care aducea asemenea tezaure din ţările Sudului, la

care se adăugau lingourile de aur, de abanos şi de fildeş, şi care se putea lăuda că a făcut să domnească pacea în acea parte a lumii.

Capitolul XI
Activitatea în temple

Credinţa

Herodot a spus că egiptenii erau cei mai evlavioşi dintre oameni.[557] Ei credeau că totul în univers aparţine zeilor, că aceştia sunt izvorul oricărei bogăţii, că cunosc dorinţele noastre şi că pot interveni în orice moment în afacerile omeneşti. Dacă Ramses al II-lea, părăsit de soldaţii săi şi înconjurat de duşmani în preajma oraşului Qadech, a putut să treacă peste primejdie, aceasta s-a întâmplat, chipurile, pentru că glasul lui a răsunat până la Teba şi a fost auzit de Amon. Dacă o vreme splendidă a apărut în anotimpul rău şi a apărat călătoria logodnicii lui, prinţesa hitită, aceasta pentru că Sutekh nu-i refuza nimic. Dacă fântânarii găseau apă în deşertul Ikayta, era pentru că tatăl său Hapi îl iubea pe Ramses ai III-lea mai mult decât pe toţi regii care domniseră mai înainte. Ideea că zeii protejau pe unii oameni, încuraja câteodată dorinţe nebuneşti. Se zice că regele Amenhotep voia să-i vadă pe zei pe când

[557] Herodot, II, 37.

era încă în viaţă.[558] Prinţul Kornekht, fiul lui Osorkon al II-lea şi al reginei Karom, dorea ca vulturul divin să fie alături de el când va fi înconjurat de antilopele din deşert şi de păsările cerului,[559] desigur pentru a înţelege limbajul lor, rezervat unui mic număr de iniţiaţi şi mesajele importante pe care zeii binevoiesc să le încredinţeze. Mulţi erau gata să creadă că unii privilegiaţi puteau porunci naturii, cerului, pământului, nopţii, munţilor şi apelor, puteau suprima obstacolul timpului şi spaţiului.[560] Acestea erau nebunii trecătoare. Când Ramses al III-lea dictă papirusul Harris, de fapt el nu cerea zeilor Egiptului, celui mai mare, ca şi celor mai mici, decât lucruri simple şi rezonabile, pentru el însuşi o eternitate fericită, pentru fiul său să devină un rege puternic şi respectat, să-i fie acordată o domnie lungă şi un Nil generos în fiecare an. Credea că merită aceste daruri, căci zeii l-au aşezat în locul tatălui său, după cum puseseră pe Horus în locul lui Osiris. El n-a asuprit, n-a furat, n-a călcat poruncile zeilor. Dorinţele oamenilor obişnuiţi, bogaţi sau săraci, erau mult mai umile. Părinţii care nu aveau fii, cereau lui Imhotep să le dea unul. Când Bytau, cel din legendă, este urmărit de fratele lui,

---

[558] Josephe, *Contre Apion,* I, 232 şi 254–255.
[559] *Kêmi,* IX, 40.
[560] Ca preotul care propuse lui Nenoferkeptah să-i arate o carte scrisă de mina lui Thot, în romanul lui Setna (Maspero, *Contes populaires,* ed. 4-a, 131.

furios ca un nebun, el îşi aminteşte că Harakhte ştie să deosebească adevărul de minciună. De obicei, se ştie că zeului îi e milă de cei săraci. Când totul este împotriva lor, el rămâne singurul sprijin, judecătorul care nu primeşte daruri şi nu influenţează pe martori. La tribunal, săracul, care n-are nici bani, nici aur pentru scribi, nici haine pentru servitori, descoperă că Amon se preface în vizir, ca să facă să iasă la iveală adevărul şi să asigure izbânda celui slab împotriva celui puternic.[561] Un scrib contează pe Thot ca să reuşească în cariera lui. „Vino la mine, Thot, ibis sacru, tu zeul pe care-l iubeşte Chmum, secretarul celor nouă zei, vino la mine, ajută-mă, fă-mă priceput în meseria ta, căci meseria ta e cea mai frumoasă dintre toate. Iar cel care se pricepe e făcut prinţ."[562]

Această credinţă arzătoare şi în acelaşi timp raţională ne surprinde adeseori. Dorinţa de a înconjura pe zeu cu lux datează din toate timpurile şi din toate ţările. Dar bogăţia templului din vremea Noului Imperiu întrece orice imaginaţie. De la urcarea pe tron a lui Ahmose, tot prisosul şi toate economiile se îngrămădeau acolo. A clădi noi sanctuare, a mări şi înfrumuseţa pe cele existente, restaurând zidurile şi porţile, construind bărci sacre şi ridicând statui, înlocuind cărămida cu

---

[561] *Bibl. aeg.,* VII, 16–17.
[562] *Bibl. aeg.,* VII, 60.

piatră, lemnul local cu lemn exotic, acoperind cu plăci de aur vârful obeliscurilor şi pereţii marilor locuinţe, mobilând fiecare încăpere cu mobile încrustate cu aur şi pietre preţioase, ştim de mult că aceasta a fost grija principală a tuturor regilor. Fără îndoială că în vremea lui Akhenaton şi poate şi în anii puţin cunoscuţi care au precedat venirea pe tron a lui Sethnakht, s-a lucrat mai încet şi a fost ca un fel de repetiţie a ceea ce avea să se realizeze în mare sub ultimii Ramses, dar domnii glorioase şi înfloritoare încercară să îndrepte aceste neajunsuri.

Ca şi grecii şi romanii, suntem şi noi uimiţi de numărul şi formele ciudate ale divinităţilor. Vigneta unui papirus din muzeul din Cairo reprezintă o preoteasă, o fiică de rege, anume Isitemheb, care se apleacă, cu o mişcare plină de farmec, pe marginea unui bazin. În faţa unui crocodil lungit de cealaltă parte, la poalele unei sălcii.[563] Fără cea mai mică silă, această preoteasă bea apă din bazinul unde se zbenguie monstrul, care-o observă cu indiferenţă. Acest crocodil este zeul Sobek, unul din zeii cei mai răspândiţi. El avea două centre de cult, unul la Fayum, pe care grecii îl vor numi Crocodilopolis, celălalt la Sumenu, la sud de Teba şi sanctuare aproape peste tot.

---

[563] Kuentz. *Quelques monuments de culte de Sobok,* pl. II, *Bull. I.F.A.O.,* XXVIII, 113–172.

Locuitorii din Memfis şi On preferau taurul în locul crocodilului, care se numea Hapi la cei dintâi şi Mer-uer la ceilalţi. Taurul Hapi se recunoştea după semne care ne-au fost transmise de greci.[564] Când era identificat, se însemna cu grijă naşterea şi era introdus, cu ceremonie, în templul lui Ptah. Atâta vreme cât trăia, era îndopat cu dulciuri şi tratat cu onoruri. Când murea, poporul întreg se îmbrăca în doliu. Era mumificat, i se pregătea un mormânt şi era înmormântat cu un prinţ. La Chmunu erau veneraţi ibişii.[565] Un ibis privilegiat primea onoruri divine. Se aduceau din tot Egiptul ibişi morţi şi mumificaţi, care erau depuşi într-o peşteră imensă. Se găseau peste tot şoimi sacri, nu numai în oraşul Nekhen, pe care grecii îl vor numi Hierakonpolis, dar şi în faţa oraşului Nekhen, la Nakhen şi în toate locurile pe care egiptenii de azi le numesc Damanhur (oraşul lui Horus) sau Sanhur (sprijinul lui Horus), şi în altele, de exemplu la Hathirib, unde necropola lor a fost restaurată în întregime de Djer-her, salvatorul, la Tanis, unde misiunea noastră a găsit de curând schelete de şoimi în ulcioare mici. La Bast, o pisică primea omagiile populaţiei. La Amit, era redutabilul şarpe Uadjit. Ţăranii din Tebaida ofereau aceluiaşi şarpe, pe

[564] Herodot, III. 28–29 ; Strabon. XVII, 1, 31 : Plutarh, *Isis et Osiris,* 43 : Amianus Mareellinus, XXII, 14.
[565] Herodot, II, 67. Necropola ibişilor a fost descoperită de curând în deşert, lângă mormântul lui Petosiris, în faţă cu Chmunu.

care-l cunoşteau sub numele de Renutet, trufandalele recoltei lor.

Dar nu numai animalele se bucurau de aceste atenţii pioase. Plantele îşi aveau şi ele partea lor. Bărbaţi sau femei, perechi sau izolaţi, se apropiau cu respect de un sicomor, cu mâinile întinse, spre a primi apa vărsată de o zeiţă ascunsă în copac. Fiecare oraş avea arborele lui sacru, după cum îşi avea zeul local, dar zeul local nu era de ajuns spre a potoli ardoarea lor religioasă. În orice oraş, oricât de puţin important, se asociau zeului local alte divinităţi, venite dintr-un oraş mai apropiat sau mai îndepărtat. Când Ramses al II-lea şi-a întemeiat reşedinţa din Delta orientală, a reunit acolo o întreagă societate divină. Amon şedea alături de Seth, duşmanul său de ieri, Tum din On şi Ptah din Memfis, zei din Deltă şi cei ai sirienilor şi fenicienilor, căci egiptenii, ca şi când n-ar fi avut destui zei în ţara lor, au început să-i adopte şi pe cei din ţările vecine. Ucigaşul lui Osiris şi-a schimbat capul de ogar cu un cap omenesc. El a adoptat costumul şi atributele lui Baal, un coif ascuţit, pe care străluceşte discul solar, din care ies două coarne ascuţite şi din care cade, din vârf până jos, o panglică lungă, şi un fel de fustă brodată şi împodobită cu ciucuri. Zeul are ca tovarăşă, în loc de sora lui Isis, pe cananeana Anta.[566] Astartea, la venirea ei în Egipt, a fost

[566] Montet, *Drame d’Avaris,* 140–141 şi pl. VI.

onorată ca o regină, ca toate divinităţile.[567] Construind o cetate între Egipt şi Siria pentru a-şi aştepta logodnica, Ramses n-o putea lăsa fără protectori divini. El alese doi zei egipteni, Amon şi Uadjit şi doi asiatici, Sutekh şi Astartea.[568] Un zeu cananean, Hurun, care ca şi Horus avea forma unui şoim, părea că doreşte să ia locul acestui antic patron al monarhiei, pe vremea domniei lui Tutankhamon.[569] Memfis, unde un întreg cartier aparţinea tyrienilor, era ca un rezumat al tuturor cultelor egiptene şi străine.[570] Teba, oraşul cu o sută de porţi, ar fi meritat să fie numit oraşul cu o sută de zei.

Clerul

Ştim că orice templu era ca un orăşel, care adăpostea între zidurile sale funcţionari, poliţişti, meşteşugari şi cultivatori, şi aceştia trăiau acolo ca într-un oraş obişnuit. Deşi depindeau de templu, ei nu erau totuşi călugări. Această calitate era rezervată celor care se numeau *uâbu,* cei curaţi, *it neter,* părinţi divini, *hemneter,* omul cu ruloul, *kheryhebet,* care ţinea în mână programul ceremoniei însemnat pe un rulou de pergament, membrilor *unuyt*-

---

[567] Alan-H. Gardiner, *The Astarte papyrus,* în *Studies presented to F. LI Griffith*, 83.
[568] Montet, *Drame d'Avaris,* 134.
[569] *Ibid.,* 142–14.3.
[570] *Bibl. aeg.,* VII, 88–91.

ului, colegiu compus din cel puţin douăsprezece persoane, deoarece cuvântul *unut* înseamnă oră. Aceşti călugări se schimbau din oră în oră. Ca să asigure zi şi noapte o adoraţie continuă. În multe temple, un şef al misterelor se ocupa de reprezentaţiile sacre, despre care vom vorbi mai departe. Preotul *semn,* necunoscut în clerul lui Amon, juca un rol important la On şi la Memfis. La Teba, clerul lui Amon avea în fruntea sa patru *hemu neteru.* Primul servitor divin, cu toată simplitatea numelui său, era unul din cele mai însemnate personaje din Egipt. La On, şeful clerului din Tum se numea mare vizionar, *ur ma,* cel al lui Ptah din Memfis, şeful artiştilor; la Chmunu, mai marele celor cinci era şeful templului lui Thot. În multe temple, principalul personaj era, ca şi la Amon. Un servitor divin. Noi am luat de la greci obiceiul să-i numim pe aceşti *hemu neteru* profeţi, pentru că aveau câteodată datoria de a interpreta voinţa zeului, dar aceasta nu era singura lor funcţie şi nu suntem siguri că le era rezervată lor. Oricare ar fi numele lor, în vremea Noului Imperiu, profeţii tind să se deosebească de mulţimea cetăţenilor. Ei dispreţuiesc rochia plisată, cu mâneci, şi adoptă o fustă lungă. Torsul lor e gol. Îşi rad complet barba, mustăţile şi părul.

După cum templul dădea adesea ospitalitate mai multor zei, de asemenea membrii clerului nu rămâneau în mod obligatoriu toată viaţa în

serviciul aceluiaşi zeu. Setui, mare preot al lui Seth, era în acelaşi timp conducătorul serbărilor lui Banebded şi însărcinat cu programul lui Uadjit, care judeca cele două ţări. Nebufen, care a fost numit de Ramses al II-lea mare preot al lui Amon, nu aparţinuse niciodată clerului acestui zeu. El era mare preot al lui Anhur la Tjiny şi al lui Hathor la Denderah. Un al doilea preot al lui Amon, care nu se ridica la cel mai înalt grad, s-a consolat când s-a văzut numit mare peste vizionari şi *sein* la On din Mentu, oraş din noma tebană.

Un mare număr de femei participau şi ele la cult. Orice templu avea un corp de cântăreţe, a căror datorie era să cânte agitând sistrele sau crotalele în timpul ceremoniei. Aceste femei nu locuiau în templu, ci cu familia lor, căci slujba aceasta nu cerea prezenţa lor decât în anumite zile, pentru câteva ore. Dimpotrivă, femeile care alcătuiau *Kenerit*-ul trebuiau să locuiască în templu, căci cuvântul *khener* indică tot aşa de bine o închisoare, ca şi părţile cele mai ferite ale unui templu sau palat. Superioara lor se numea soţia divină sau divina adoratoare. S-a presupus adeseori că femeile din acest harem divin constituiau un colegiu de curtezane sacre, ca acela care exista la Byblos, oraş impregnat cu totul de civilizaţia egipteană. Nu s-a dovedit că a existat o asemenea instituţie în Egipt. În adevăr, cântăreţele lui Amon aveau câteodată

moravuri uşoare şi frecventau locuri suspecte. Dar ar fi fără îndoială greşit să le judecăm, după singurul exemplu conservat pe un papirus de la Torino[571], pe toate muzicantele lui Amon. De altfel, aceasta n-ar dovedi că femeile ataşate templului trebuiau, ca şi femeile din Byblos în timpul serbărilor, să se ofere străinilor şi să verse în tezaurul templului micile venituri pe care le scoteau din această meserie.

După cum funcţionarii erau recrutaţi mai ales din familiile de funcţionari, tot aşa şi preoţii erau aproape totdeauna fii de preoţi.[572] Astfel, Bakenlionsu, fiul unui ai doilea profet al lui Amon, a fost trimis la şcoală de la vârsta de cinci ani, cu scopul de a intra mai târziu în cler. Fiii şi nepoţii marelui preot Rome-Roy făceau cu toţii parte din cler. Fiul lui cel mai mare servea pe lângă el ca al doilea mare preot. Fiul cel mai mic oficia într-un templu la vest de Teba. Nepotul era părinte divin. Totuşi, se putea întâmpla ca intenţiile familiilor să fie în contradicţie cu înclinaţiile copiilor. O scrisoare administrativă ne informează că vizirul prezentase trei tineri ca să fie preoţi în castelul Merenptah, aflat în templul din Ptah. Un funcţionar, căruia puţin îi păsa de dreptul clericilor, ca şi de cei pe care-i proteja decretul

---

[571] Peyte şi Rossi, *Les papyrus hiératiques de Turin.*

[572] Hapi-Djefai din Siut adresându-se membrilor Consiliului templului declară : „Eu sunt fiu de preot ca fiecare din voi“ (Siut, I, 288).

lui Setui, de care am vorbit mai înainte, puse mâna pe ei şi-i trimise în nord, ca să devină ofiţeri. Era un abuz de putere. Un scrib scrie imediat ca să semnaleze faptul şi cere întoarcerea acestor tineri.[573]

Şcolarii care se consacrau serviciului religios învăţau, ca toţi copiii, gramatica şi scrierea, dar şi alte lucruri. Trebuiau să cunoască imaginile zeilor, titlurile, epitetele, atributele, legendele lor, ceea ce nu era puţin lucru.[574] La sfârşitul studiilor, susţineau un examen. Cel care fusese considerat demn de a intra în corporaţie îşi scotea veşmintele, era îmbăiat, ras, parfumat cu uleiuri, apoi se îmbrăca cu veşmintele sacerdotale, înainte de a fi introdus în orizontul cerului. Pătruns de teamă la ideea puterii divine, el putea, în sfârşit, să se apropie de zeu în sanctuarul său.[575]

Cultul

Cultul oficiat în toate templele din Egipt, în numele şi pe cheltuiala regelui, era un act secret, care se săvârşea fără participarea publicului, în obscuritatea sfintei-sfintelor. Preotul calificat se purifica mai întâi în Casa dimineţii. El lua cădelniţa, o aprindea şi înainta

---

[573] *Bibl. aeg.* VII, 5.
[574] Min-mose, care trăit sub Ramses al II-lea, era mare cunoscător al secretelor cerului, pământului şi împărăţiei subterane (Luvru C 218).
[575] Erman, *La religion des égyptiens*, 223.

spre sanctuar, purificând aerul cu miros de terebint. Naosul în care se afla statuia de lemn aurit a zeului sau a zeiţei era închis. Preotul rupea sigiliul de argilă, trăgea zăvorul şi deschizând cele două uşi, lăsa să apară imaginea divină. El se prosterna, împrăştia uleiuri peste statuie, o tămâia şi recita imnuri de adorare. Până în acel moment, statuia nu era decât un obiect neînsufleţit. Preotul îi va da viaţă prezentându-i pe rând ochiul scos lui Horus de duşmanul său, Seth, şi regăsit de zei şi o statuetă a lui Maat, Adevărul, fiica lui Ra. Zeul era apoi scos afară din naos. Preotul proceda la toaleta lui, ca şi cum ar fi făcut toaleta regelui. Îl spăla, îl tămâia, îl îmbrăca, îl parfuma, îl aşeza la loc în naos şi punea în faţa lui mâncăruri, care apoi erau arse în întregime. După ultima purificare cu natron, cu apă şi terebint, slujba era sfârşită. Nu mai rămânea decât să închidă naosul, să tragă zăvorul, să sigileze. Preotul se retrăgea cu spatele şi ştergea urma paşilor săi.[576]

În schimbul acestor îngrijiri, zeul dăruia regelui viaţa, nu numai cea trupească, ci şi viaţa sufletească şi un viitor de bucurii fără sfârşit pentru toată veşnicia. Poporul, care nu lua deloc parte la acest cult zilnic, se mulţumea să ştie că

---

[576] Ritualul e cunoscut după trei papirusuri din muzeul din Berlin şi după basoreliefurile templului din Abydos. Moret, *Le rituel du culte divin journalier en Égypte,* Paris, 1902.

faraonul, fiind iubit de părinţii săi zeii, tot felul de binecuvântări aveau să se răspândească asupra Egiptului. El îşi lua revanşa cu ocazia procesiunilor zeului, despre care vom vorbi mai departe, dar, aşteptând aceste zile de petrecere, desigur că era permis oricui voia, poate în schimbul unei mici ofrande, să străbată curţile, să se apropie de parc, să intre în locuinţa zeului, unde se zbenguia liber berbecul sau taurul care avea privilegiul să-l încarneze pe zeu, sau de bazinul unde se scălda crocodilul lui Sobek. Nimic nu împiedica pe un egiptean din popor să depună la picioarele unei statui a lui Amon, dacă era teban, sau a lui Ptah, dacă se afla la Memfis, o mică stelă de calcar pe care era gravată, alături de imaginea zeului, o ureche, de obicei mai multe urechi, trei sau nouă, câteodată chiar foarte multe, până la patruzeci şi opt sau trei sute şaptezeci şi opt de urechi şi ochi. Era un mijloc ingenios de a-l constrânge pe zeu să asculte şi să-l observe pe cel care-l roagă şi care putea cere tot felul de lucruri.[577] În toate templele se aflau de asemenea statui şi stele numite tămăduitoare.[578] Pe faţa lor principală, stelele erau decorate cu copilul Horus gol, în picioare

---

[577] H.-P. Blok, Observaţii asupra câtorva stele zise „cu urechi”, *Kêmi,* II, 123–135.

[578] Lacau, *Les statues „guérisseuses” dans l’ancienne Égipte. Monuments Piot,* XXV (1922); Erman, *La religion des égyptiens,* 355; Lefebvre, *La statue guérisseuse du Louvre, Mélanges Loret,* 89, ssp.

pe un crocodil şi ţinând în mâini şerpi, iar deasupra micului zeu, un Bes strâmbându-se. Pe cealaltă parte sau în josul stelei se povestea cum copilul divin fusese muşcat, în lipsa mamei sale, de un şarpe în mlaştinile de la Akhbit. Stăpânul zeilor, auzind ţipetele mamei, poruncise lui Thot să vindece copilul. Sau se povestea cum a fost vindecat Bastit de către Ra de muşcătura unui scorpion sau se amintea că Osiris, aruncat în Nil de fratele lui, a fost apărat de dinţii crocodililor în mod miraculos. Statuile reprezentau şi personaje sfinte, care în viaţa lor s-au ilustrat ca îmblânzitori de şerpi. Statuia sau stela era pusă pe un soclu. Un bazin plin cu apă o înconjura şi comunica printr-o rigolă cu un al doilea bazin, săpat pe *treapta de jos a soclului.* Când un *om fusese muşcat,* se stropea cu apă statuia sau stela. Ea se impregna de puterea formulelor şi a recitărilor. Apa se strângea jos şi rănitul bea din ea: „Veninul nu intră în inima lui, nu arde în pieptul lui, căci Horus e numele lui, Osiris numele tatălui său, Neith plângătoare numele mamei sale”. Odată vindecat, rănitului îi rămânea să mulţumească, printr-o rugăciune, sfântului care-l vindecase, ceea ce nu-l scutea, desigur, să dea un mic obol şi părintelui, pur şi divin, care împrăştiase apa.

Totuşi, autorii acestor umile cereri nu se simţeau la largul lor în somptuoasele locuinţe divine din Teba, din Memfis şi din marile oraşe.

Ei aveau încredere în Amon sau în Ptah, dar preferau să-i vadă pe aceşti zei departe de oficialităţi, în sanctuare pe măsura lor. Muncitorii din necropolă adoptaseră ca patroană o zeiţă-şarpe pe care o numeau Merseger, Prietena liniştii. Ea locuia de preferinţă pe vârful muntelui care domina satul şi când se vorbea despre munte, nu se ştia bine dacă era vorba de zeiţă sau de sălaşul ei. Un funcţionar din necropolă, numit Neferâbu, luă într-o zi ca martor pentru ce spunea, pe Ptali şi Vârful. Din cauză că minţea, după puţin timp orbi. Se căi de păcatul lui faţă de Ptah, care-l făcuse să vadă întunericul în plină zi. Ceru iertare acestui zeu, care nu lasă nicio faptă fără plată. Cu toate acestea, nu se vindeca. Atunci, se umili în faţa Culmii de Vest, marea şi puternica. Această suverană veni la el sub forma unei brize plăcute şi-l făcu să-şi uite nenorocirea. „Căci Culmea de Vest e miloasă atunci când e rugată.”[579] Micul sanctuar de la Merseger cunoştea o faimă care se putea măsura după marele număr de stele şi ex-voturi găsite acolo. Dar zeiţa se împăca foarte bine cu vecinătatea altor mari zei care-şi aveau sanctuarele alături de al ei. Un muncitor decorator căzând grav bolnav, tatăl şi fratele lui se adresară lui Amon, care-l ajuta chiar şi pe cel

[579] Stela 589 din Br. Mus., şi stela 102 de la Torino în Erman, *Denksteine aus der thebanischen Gräberstadt, (Sitz. Beri. Ak.,* 1911, p. 1100.

de pe lumea cealaltă, Stăpânul zeilor veni ca vântul de nord, ca o briză proaspătă să-l salveze pe acest nefericit, căci el nu putea sta mânios nicio zi întreagă. Supărarea lui nu ţinea decât o clipă şi nu rămânea nicio urmă din ea.[580]

Aceşti muncitori, care-şi aleseseră ca patroană pe Prietena liniştii, adoptară şi un patron, pe cel dintâi dintre suveranii Noului Imperiu, Amenhotep I, care pusese să i se construiască mormântul în Valea regilor.[581] El fusese cel dintâi binefăcător al populaţiei care se strânsese la Deir el Medineh. Cultul lui deveni repede aşa de popular, încât i se înălţară mai multe sanctuare la Teba, pe ţărmul stâng. S-au găsit ruinele unui templu al lui Amenhotep al grădinii; se cunosc numele altor trei care se numesc Amenhotep al pieţei, Amenhotep navigând pe apă, Amenhotep favoritul lui Hathor. Sărbătoarea acestui bun patron ţinea patru zile, în timpul cărora muncitorii, soţiile şi copiii lor se cinsteau şi cântau într-una. Preoţii care purtau statuia în timpul procesiunii, o apărau de soare, îi făceau vânt cu evantaiul, o tămâiau. Aveau aşa de mare încredere în el, încât îi cereau să le rezolve neînţelegerile. Era o justiţie de pace, mai expeditivă şi mai puţin apăsătoare decât cea a vizirului şi a scribilor. O

---

[580] Stela 23 177 din muzeul din Berlin. Erman, *op. cit.* p. 1033–1097.

[581] Cerny, *Le culte d'Amenophis I chez les ouvriers de la necropole thébaine, Bull. I.F.A.O.,* XXVII, 159 ssq.

reclamantă se exprimă astfel: „Vino la mine, stăpânul meu! Mama şi fraţii mei îmi caută ceartă”. Tatăl defunct lăsase reclamantei două bucăţi de aramă şi o rentă de şapte măsuri de grâne. Mama luase arama şi nu-i dădea decât patru măsuri. Un muncitor lucrase un sicriu cu lemnul lui. Munca şi furniturile fuseseră evaluate la treizeci şi unu de *debeni* şi jumătate. Stăpânul nu voia să plătească decât douăzeci şi patru de *debeni.* Se furaseră hainele unui gravor. Păgubaşul depuse plângerea în faţa statuii regelui sfânt: „Stăpânul meu, vino azi; cele două haine ale mele au fost furate!” Un scrib citeşte o listă de case. Când ajunge la casa scribului Amonneknt, reclamantul afirmă că acesta se afla la fiica sa. Zeul e întrebat şi răspunde afirmativ. Se contestă unui muncitor, anume Khaemuas, proprietatea unei case. Cei din jur se adresează tot statuii, care răspunde da, printr-o adâncă înclinare.

Poate pentru a imita bunătatea regelui, cele mai mari divinităţi binevoiau să dea simplilor muritori un sfat util sau să rezolve o neînţelegere spinoasă. Un şef al poliţiei asista la o procesiune în onoarea zeiţei Isis. Imaginea divină se aplecă spre el din înălţimea bărcii sale. Mai pe urmă, acest bărbat fu repede avansat. În capitală era consultat mai ales marele zeu teban. Un intendent al lui Amon fiind acuzat de delapidare, se ceru sfatul zeului. El fu

aşezat în barca sa şi purtat într-un loc special din templu. Se redactară două scrisori contradictorii:

1. „O, Amonrâsonter, se spune despre acest Tutmes că tăinuieşte lucruri care au dispărut”.

2. „O Amonrâsonter, se spune despre acest Tutmes că nu posedă niciunul din lucrurile care au dispărut”. Zeul e întrebat dacă vrea să judece. El răspunde „da”. Cele două scrisori fiind puse în faţa lui, Amon indică de două ori pe cea care-l declara nevinovat pe cel acuzat. Tutmes fu reintegrat îndată în funcţia lui şi i se mai încredinţară şi alte sarcini. În timpul unei procesiuni, marele preot întrebă pe Amon dacă se putea scurta exilul condamnaţi lor deportaţi în marea oază. El făcu „da” din cap.[582]

Dacă regele zeilor nu voia totdeauna să răspundă unor simpli particulari, în schimb el se ocupa cu plăcere de marile interese ale statului. Când Ramses al II-lea, la începutul domniei lui. A vrut să numească un mare preot al lui Amon, zeul asista la adunarea Consiliului, în faţa căruia au fost chemaţi unul după altul toţi candidaţii şi toţi cei care se credeau în stare să ocupe acest post. El nu fu mulţumit decât la rostirea numelui lui Nebunnef. Marele preot Herihor îl consulta pe Chonsu în numeroase privinţe. În Etiopia tronul fiind vacant, prinţii defilară prin faţa lui Amon, care-l indică pe cel pe care voia să-l instaleze pe

---

[582] Naville, *Inscriptions historique Pinedjem,* III.

tron.[583]

Documentele de care dispunem nu descriu cu toată claritatea felul cum îşi manifesta zeul voinţa. Câţiva egiptologi, amintindu-şi poate de un capitol din *Don Quijotte,* cred că statuile erau articulate şi manevrate şi că, fără să dea răspunsuri vorbite, puteau să-şi ridice sau să-şi coboare braţele, să-şi mişte capul, să deschidă sau să închidă gura. Luvrul posedă poate singurul exemplar al unei statui vorbitoare. E un cap de şacal cu falca de jos mobilă. De obicei, acest Anubis avea gura deschisă. Dacă se trăgea de o sfoară, el închidea gura.[584] În alte cazuri, zeul consultat venea purtat de preoţii lui. Dacă se înclina, însemna că aprobă. Dacă se trăgea înapoi, dezaproba.[585] Urmarea acestor consultaţii nu ne apare totdeauna clară. Când zeul indica un candidat, se poate admite că problema fusese aranjată definitiv dinainte. Când zeul dezvinovăţea pe un acuzat, afacerea nu mai avea urmări. Hoţii n-aveau decât să-şi caute norocul aiurea. Dar ce se întâmpla dacă zeul descoperea un vinovat? Tot ce avea omul mai bun de făcut, era să restituie obiectele furate sau să plătească ceea ce i se cerea. Dacă

---

[583] *Urk.,* III, 94–95 (stela întronării, I, 18–19).

[584] Boreux, *Catalogue guide* (Luvru, Antichităţi egiptene, 534–535 cf. Loukianoff, *Une statua parlante ou oracle du dieu Rê-Harmakhis, Ann. S.A.E.,* XXXVI, 187.

[585] Cérny, *Questions adresses aux oracles, Bull. I.F.A.O.,* XXXV, 41 ; cf. *J.E.A.*, XI, 249–255 ; XII, 176–185.

se încăpăţâna să fie considerat hoţ şi mincinos, risca să se aleagă cu o porţie dublă de lovituri. Când se judeca o neînţelegere, credem că ambele părţi promiseseră să accepte hotărârea oracolului, oricare ar fi fost ea. În templul lui Amon se aflau poliţişti şi o închisoare. Pe malul stâng, Medjaiu-ii se aflau fără îndoială la dispoziţia zeului, ca să-i execute sentinţele.

Procesiunile zeului

Astfel, credincioşii puteau intra oricând în legătură cu zeul, ca să-şi expună greutăţile, suferinţa sau recunoştinţa. Cel puţin o dată pe an, stăpânul oricărui sanctuar ieşea cu mare pompă din locuinţa lui şi vizita oraşul şi împrejurimile. Aceste ieşiri ale zeului, aşteptate cu nerăbdare, ţineau tot oraşul cu sufletul la gură. Unele aveau chiar privilegiul de a atrage populaţia unei întregi regiuni. Herodot a văzut bărci încărcate cu bărbaţi şi cu femei, care se duceau la Bast ca să asiste la serbările lui Bastit. Femeile îşi agitau într-una crotalele. Bărbaţii cântau din flaut. Ceilalţi cântau şi băteau din palme. Animaţia se înteţea la traversarea oraşului. Pelerinii strigau glume tari la adresa orăşenilor şi aceştia răspundeau la fel. Mulţi părăseau oraşul şi afacerile ca să se ducă la serbare. În adevăr, merita să fie văzută, căci cei şapte sute de mii de pelerini se dedau la

petreceri îndată ce se sfârşeau sacrificiile. Ei petreceau zgomotos şi cam grosolan, căci la Bast se bea mai mult vin într-o săptămână de sărbătoare, spune Herodot, care poate cam exagerează, decât în tot Egiptul în restul anului.[586]

Procesiunea lui Min

Prezenţa regelui şi a curţii dădea unora din aceste procesiuni divine strălucirea unei sărbători naţionale. Sub Ramses al III-lea, aniversarea încoronării coincidea cu sărbătoarea lui Min, stăpânul Coptos-ului şi al deşertului şi zeul fecundităţii, sărbătoare prăznuită în prima lună a anotimpului *chemu,* când începea seceratul.[587] Ca şi zeul, regele va fi deci eroul serbării. Strălucitor ca soarele când răsare, Ramses al III-lea iese din palatul său numit Viaţă, Sănătate, Forţă. El se va duce cu litiera, din palatul său la locuinţa tatălui său, Min, ca să-i contemple frumuseţea. Această litieră consta dintr-un fotoliu larg, aşezat sub un baldachin cu cornişă şi prevăzut cu patru braţe lungi. Era nevoie de cel puţin doisprezece oameni ca să-l poarte. Părţile laterale ale fotoliului erau decorate cu un leu în mişcare şi

---

[586] Herodot II, 59–60.

[587] După basoreliefurile de la Medinet-Habu şi Karnak, cf. H. Gauthier, *Les fêtes du dieu Min,* Cairo, 1931.

cu un sfinx. Două zeiţe înaripate îi apărau spatele. Un taburet pe care se afla o perină era fixat în faţa fotoliului. Fiii regali şi cei mai mari funcţionari îşi disputau onoarea de a purta scaunul regal. Ei fac umbră stăpânului cu umbrele de pene de struţ şi-l răcoresc cu evantaie. Un grup impunător, compus din alţi fii regali şi din alţi demnitari, deschide drumul. Şi-au împărţit între ei însemnele faraonice, sceptrul, biciul, un baston, o secure. Printre membrii clerului, se distinge omul cu ruloul care, având în mână programul serbării, va avea grijă de toate amănuntele. În timpul traseului, un preot va întoarce mereu cădelniţa către rege, căci el trebuie să sărbătorească milioane de aniversări şi sute de milioane de ani de veşnicie pe tronul său. Înaintea acestora merge fiul mai mare al regelui, moştenitorul prezumtiv. A doua jumătate a cortegiului cuprinde servitori şi ostaşi. Regăsim aceiaşi oameni pe care-i remarcasem în anturajul regelui, când acesta se afla în fruntea armatei, când se arunca în luptă sau se avânta în urmărirea taurilor sălbatici. Unul dintre ei poartă scăunelul de care se va folosi majestatea sa când va pune piciorul pe pământ. Ostaşii sunt înarmaţi cu măciuci, scut şi lance.

Când cortegiul ajunge la locuinţa lui Min, faraonul coboară şi, aşezându-se în faţa capelei care adăposteşte statuia, îndeplineşte ritualul

parfumării cu răşină şi al libaţiei. Apoi prezintă tatălui său ofrande şi acesta răspunde prin darul vieţii. Uşile sunt deschise. Se poate admira frumuseţea zeului care stă în picioare în faţa sanctuarului său. Corpul şi picioarele sale, pe care Isis nu le separase încă, sunt strânse într-un fel de corset şi pe cap poartă o tocă din care ies două pene ţepene, de unde atârnă până la pământ o panglică. O barbă falsă îi este agăţată de bărbie, iar la gât are un grumăjer. Sanctuarul lui Min e compus din mai multe camere: o încăpere conică în formă de stup, care seamănă mult cu locuinţele indigenilor din ţara Punt, legată de o coloană subţire, în vârful căreia se află o pereche de coarne, un catarg susţinut de opt cordaje pe care se caţără negri şi în sfârşit, un strat de lăptuci. Min este un zeu foarte vechi, care a efectuat o lungă migraţie înainte de a ajunge la Coptos, unde a sosit cu un bagaj cam amestecat.

Se recită un imn dansant, în vreme ce statuia, scoasă din naos, e pusă pe o litieră şi purtată de douăzeci şi doi de preoţi. Nu i se văd decât capul şi picioarele, căci restul e mascat de draperii decorate cu ornamente în formă de stea. Alţi preoţi, pe de lături şi în urma statuii, agită buchete, evantaie cu mâner şi flutură umbrele. Alţii poartă lăzile în cave se află simbolurile canonice ale zeului. Un grup ridică pe o targă stratul cu lăptuci.

Acum regele ia conducerea procesiunii. El a schimbat coiful pe care-l avea pe cap la plecarea din palat cu coroana Egiptului de Jos; în mâini ţine un baston lung şi o măciucă. Se remarcă prezenţa reginei. O nouă creatură s-a alăturat cortegiului: este taurul alb, care poartă între coarne discul solar, deasupra căruia se află două pene înalte. Acest taur este o încarnaţie a zeului, care este numit în mod obişnuit Taurul mamei sale. Un preot, cu capul ras şi trunchiul gol, tămâiază în acelaşi timp pe rege, taurul şi statuia zeului.

În urma acestui grup, distingem mai întâi pe purtătorii de ofrande şi pe cei care poartă steaguri. Sunt flamurile zeilor care-l întovărăşiseră pe Min în perioada migraţiei sale şi care acum iau parte la toate serbările sale, şacali, şoimi, ibişi, un bou culcat, nome şi printre ele o a doua nomă din Egiptul de Jos, Khem, unde Min era acasă la el, apoi un bici, o măciucă. Alături de vechii tovarăşi ai lui Min, vin regii străbuni, ale căror statui de lemn aurit sunt purtate pe umeri de tot atâţia preoţi. Cea dintâi e a regelui domnitor, a doua a fondatorului monarhiei, Meni, urmate de restauratorul unităţii, Nebkherure şi cea mai mare parte din regii dinastiei a XVIII-a şi a XIX-a. În această adunare, n-a fost admisă regina Hatchepsiut, pe care nepotul ei Tutmes al III-lea avusese motive serioase s-o urască. Akhenaton, succesorii săi şi

câţiva suverani puţin glorioşi, au fost de asemenea lăsaţi la o parte.

Procesiunea se pune în mişcare, dar ea se va opri de câteva ori înainte de a ajunge la altarul fixat dinainte. În cursul acestor opriri, se va asculta un al doilea imn dansant, din care nu înţelegem mare lucru, dar textul era în cea mai mare parte confuz chiar şi pentru cei mai savanţi preoţi din epoca ramessidă. Din cauza aceasta era şi mai sacru. Reţinem numai că zeii dansau pentru Min şi că printre ei se afla şi un negru, negrul din Punt. În adevăr, Min este numit câteodată Tatăl negrilor şi e reprezentat cu faţa neagră, pentru că supuşii lui primitivi erau mai mult sau mai puţin amestecaţi eu negrii.

Statuia şi cortegiul ajung în sfârşit în piaţa unde a fost ridicat altarul. Acolo e instalat Min. Doi preoţi, care poartă simbolurile geniilor din Est, stau în faţa lui, în vreme ce faraonul prezintă o nouă ofrandă bogată. Ceea ce avea loc în acest moment capital este explicat de un pasaj dintr-un imn, care era rostit mai târziu: „Salut, Min, care fecundezi pe mama ta! Cât este de tainic ceea ce i-ai făcut tu în întuneric!” şi, de un pasaj din alt imn care spune că Min, Taurul mamei sale, a fecundat-o şi i-a consacrat inima sa, atunci când coapsa lui era alături de

coapsa ei.[588] În realitate, zeul n-a fecundat-o pe adevărata lui mamă, ci pe Isis, care va da naştere lui Horus, cel care va fi încoronat rege al Egiptului de Sus şi de Jos.

În memoria acestui eveniment însemnat, regele are acum pe cap dubla coroană. Vulturul lui Nekhabit s-a substituit *ureus*-ului lui Uadjit, ca să-l apere. El va arunca săgeţi în direcţia celor patru puncte cardinale, ca să-şi doboare duşmanii, apoi va da drumul celor patru păsări numite Copiii lui Horus, Amset, Hapi, Duanmutef şi Qebehsenuf, care vor anunţa întreg pământul că regele, reînnoind faptele dintâi ale lui Horus, şi-a pus pe cap coroana albă şi coroana roşie. Aceste păsări sunt dumbrăvencele, care soseau din nord în fiecare toamnă şi plecau iar primăvara.

Urcarea pe tron a unui rege credincios şi iubit de zei prilejuia Egiptului tot felul de binefaceri, pentru care trebuiau să le mulţumească şi mai ales să le mulţumească pentru rodnicia pământului. Statuile au fost puse jos. Asistenţii fac cerc în jurul regelui şi reginei. Un funcţionar remite regelui o seceră de aramă încrustată cu aur şi un mănunchi din cerealele *bôti,* cu

---

[588] Gauthier, *op. cit.,* 230–231, 239–240. Lefebvre, Moret şi Gauthier au presupus că taurul era sacrificat, dar acest sacrificiu nu-i reprezentat nicăieri. Adevăratul rol al taurului a fost recunoscut de Jacobsohn, *Die Dogmatische Stellung das Königs in der Theologie der alten Aeg. Gluckstadt;* să ne amintim ceea ce au spus Pindar (Strabon, XVII, 1, 19) şi Herodot (II, 46) despre berbecul lui Mendes, Banibded.

pământ cu tot, ca un simbol al câmpiilor care se întindeau cât vezi cu ochii, de la mare până la cataractă. Regele taie spicele foarte de sus, cum făceau secerătorii din Tebaida, în vreme ce un preot recită un nou imn lui Min-care-e-pe-câmpia-cultivată. Într-adevăr, fostul stăpân al deşertului s-a instalat, înainte de a cuceri Coptos, în regiunea odinioară roditoare care duce din acest oraş în valea Rohanu. El a creat păşunile care fac să trăiască animalele. Snopul de *bôti* e prezentat zeului şi regelui care va păstra un spic. Se recită un ultim imn, în care mama lui Min laudă puterea fiului ei, învingătorul duşmanilor lui.

Ceremonia ia sfârşit odată cu această dublă recitare. Regele îşi ia rămas bun de la zeu prezentându-i cădelniţa, vărsând libaţia şi aruncându-i noi ofrande. Min mulţumeşte scurt. Apoi regele îşi pune din nou coiful cel albastru, pe care-l avea la început şi se întoarce la palat.

După câte ştim, zeul şi regele, membrii familiei regale, preoţii şi înalţii funcţionari sunt singurii actori şi singurii figuranţi ai marii procesiuni a lui Min. Poporul a fost uitat de artiştii care au reprezentat pe zidurile de la Karnak şi de la Medinet-Habu principalele episoade. De altfel, în această epocă a anului, agricultorii aveau foarte mult de lucru pe câmp, dar, oricum, în oraş era destulă lume fără ocupaţie care putea să se înşire pe două rânduri

la trecerea lui Min şi a taurului său alb.

Frumoasa serbare de la Opet

Mai mult decât sărbătoarea lui Min, frumoasa sărbătoare a lui Amon de la Opet era sărbătoarea întregului popor. Ea avea loc în timpul lunii a doua şi a treia de inundaţie, adică atunci când apele atingeau nivelul cel mai înalt, când agricultorii nu mai aveau nimic de făcut şi când corăbiile pluteau uşor nu numai pe Nilul cel mare, dar şi pe canale, deoarece tot pământul era sub apă.[589] Nu se mai circula pe digurile dărâmate de apa care urca, ci pe bărcile şi plutele, care fuseseră puse pe apă.

Locul de plecare era templul din Opet.[590] Lângă pilonul imens, se instalau scări portative. Personalul templului oferea trecătorilor pepeni verzi, şi struguri, smochine din Barbaria, păsări pregătite pentru a fi fripte sau gata fripte, pâini. Înlăuntrul templului, tot personalul era în picioare. Cel dintâi lucru pe care-l făceau era să aducă bărcile portative ale zeilor din camerele unde stăteau pe soclurile lor. Barca lui Amon era cea mai mare. Se recunoştea după cele două capete de berbec ce împodobeau prora şi

---

[589] Inscripţia publicată de Daressy, *Recueil de travaux* XVIII, 181 ssq.

[590] Tutankhamon a pus să se reprezinte, în basorelief, pe zidurile templului de la Luxor, cele mai importante episoade ale serbării; *Wr. Atl.,* II, 189-202. Acelaşi subiect a fost tratat în templul lui Ramses al III-lea, la Karnak *(Ramses III, temples,* 85–92).

pupa. Barca lui Mut era împodobită cu două capete de femeie, care aveau pe cap o piele de vultur cu pene, căci numele soaţei lui Amon se scria cu ajutorul unui vultur. A treia barcă, având două capete de şoim, aparţinea lui Khonsu. Hamalii cărau bărcile în spinare; ei străbăteau curţile şi porneau pe aleea mărginită de sfincşi cu cap de berbec, care prelungea imensul edificiu. Erau îmbrăcaţi cu o fustă largă, susţinută de bretele, erau raşi şi cu capul gol. Un tamburinist mergea în frunte. Preoţi, cu o piele de panteră aruncată pe umeri, ardeau în cădelniţe cu mâner răşină de terebint, aruncau nisip, fluturau umbrele şi evantaie.

O flotă importantă era ancorată de-a lungul cheiului. Barca lui Amon, cea a zeiţei şi a lui Khonsu n-au nicio asemănare cu bărcile portative scoase din ascunzătorile lor. Ele sunt nişte adevărate temple plutitoare, lungi de 120 sau 130 de coţi, prin urmare mai lungi decât cea mai mare parte din corăbiile care pluteau pe Nil şi mai ales erau împodobite cu un lux uimitor. Se construiau din brad adevărat, din Liban şi erau făcute să plutească cu toată enorma greutate de aur, argint şi aramă, turcoaze şi lapis-lazuli (patru tone şi jumătate de aur). Carcasa era decorată ca şi pereţii templelor, cu basoreliefuri care-l înfăţişau pe rege săvârşindu-şi riturile cuvenite în onoarea lui Amon. La mijlocul punţii se înălţa casa cea

mare, acoperită cu un baldachin, în care se aflau bărcile portative, statuile şi alte lucruri necesare, care fuseseră scoase cu fast din templu. În faţa acestei case mari se aflau, ca la un adevărat templu, o pereche de obeliscuri şi patru stâlpi cu flamuri. Peste tot, numai sfincşi şi statui. De proră şi de pupă erau agăţaţi doi berbeci uriaşi. Corăbiile lui Mut şi Khonsu, ca şi vasul regal, erau cam la fel. Acesta din urmă abia dacă era ceva mai mic.

Aceste corăbii grele nu se puteau mişca singure. Mai întâi ele trebuiau remorcate, fapt care cerea mobilizarea unei întregi armate, alcătuită din soldaţi în uniformă, cu fustă militară, înarmaţi cu suliţe, cu topoare scurte, cu scuturi, încadraţi de stegari şi de marinari. Înainte de a începe remorcarea, se recita un imn adresat lui Amon, apoi oamenii indicaţi pentru această operaţie apucau cablurile, înconjuraţi de mulţimea strânsă pe chei. Femeile îşi agitau sistrele şi crotalele. Bărbaţii băteau din palme, sau cântau din tamburină ca să acompanieze cântecele libienilor şi ale soldaţilor. Negri dansau învârtindu-se. În mulţime se vedeau agitându-se trompete şi soldaţi cu o pană ascuţită în păr.

În sfârşit, clipa grea a trecut. Vasele sacre au fost remorcate până la Nilul cel mare. Ele sunt legate de corăbii-remorchere, care merg cu pânze sau cu vâsle, sub conducerea unui şef ce

pocneşte din bici. Bărci de toate formele şi de toate dimensiunile escortează acest cortegiu impunător. Se remarcă o corăbioară frumoasă, de forma unei păsări, cu o cârmă împodobită cu un cap de om, încărcată până la refuz cu provizii. Un om potriveşte mărfurile. Un altul aşază o piramidă de fructe şi legume.

Orăşeni veniţi din toată regiunea contemplă de pe ambele maluri ale Nilului spectacolul şi iau parte la sărbătoare în felul lor. Peste tot sunt instalate corturi şi bufete cu răcoritoare. Proviziile sosesc fără încetare. Se aduc turme de boi şi de vaci, gazele, mufloni, păsări, antilope. Se aduc coşuri cu flori şi terebint pentru a purifica aerul. Se căsăpesc boi. Sunt tăiaţi repede şi hamalii nu fac decât un pas de la aceste abatoare în aer liber până la micile barăci, unde bucătarii s-au şi pus pe treabă. Soldaţii libieni bat fără încetare în tamburinele lor. Dansatoare cu torsul gol se învârtesc şi-n jurul lor se agită sistre şi crotale.

Scopul acestei călătorii era Opet-ul meridional. Amon din Karnak avea să fie pentru câteva zile oaspetele Luxorului, dar nu ştim nimic ce făcea acolo. Amon nu-i decât un parvenit în mulţimea zeilor egipteni. El se instalează la Teba în plină perioadă istorică. Egiptenii i-au dat ca tovarăşă pe Mut, şi ca fiu pe Khonsu, pentru ca cel mai puternic dintre zei să aibă o familie, dar nu-i cunoaştem niciun mit. După cum Amon a

moştenit câteva atribute de la Min, tot atât de bine a putut împrumuta şi câteva elemente din legenda lui. Deci, se poate ca în timpul acestor serbări, care erau neîntrerupte, să se fi reprezentat, vreun episod amonian mai mult sau mai puţin original şi poate că s-a evocat, în prezenţa regelui, ajutorul atât de eficace pe care i l-a dat Amon lui Ramses al II-lea, când fusese înconjurat de josnicii soldaţi ai lui Khatti.

Oricum ar fi, întoarcerea flotei sacre era ultimul episod al serbării. Se scoteau de pe corăbii bărcile portative şi se aşezau din nou în sipetele de unde fuseseră luate cu douăzeci şi patru de zile mai înainte. Acelaşi cortegiu, precedat de tamburinişti, parcurgea Aleea berbecilor în sens invers. Regele putea fi mai sigur ca oricând că stăpâneşte toate bunurile care se pot aştepta de la zei: „durata lui Ra, funcţiunea lui Turn, anii de veşnicie pe tronul lui Horus în bucurie şi victoria asupra tuturor ţărilor, forţa tatălui său Amon în fiecare zi, regalitatea celor două ţări, tinereţea trupului, monumente trainice ca cerul pentru veşnicie, circuitul discului sub faţa sa”.

Cât despre popor, el băuse şi mâncase, strigase şi se agitase aproape o lună de zile. Îşi desfătase ochii cu un spectacol măreţ şi simţea că prosperitatea, libertatea, chiar viaţă lui depindea de acest om asemenea zeilor, care escortase pe tatăl său Amon între cele două

mari sanctuare ale sale.

Sărbătoarea Văii

Vasul sacru al lui Amon îşi părăsea golful şi pentru o altă sărbătoare, numită Sărbătoarea Văii[591]. El traversa Nilul, remorcat de zei. Unii interpreţi au presupus că vasul era tras de figuranţi împopoţonaţi cu măşti, ca vrăjitorii din Africa ecuatorială. Această interpretare e mult prea comodă. E ca şi cum ne-am închipui că doctorii, moaşele, surorile şi doicile care îngrijesc pe regină şi pe noul ei născut ar lua înfăţişarea divinităţilor care se văd pe zidurile de la Deir el Bahari. Aceste reprezentări n-au decât o valoare ideală şi dovedesc numai cu câtă grijă urmăreau zeii toate acţiunile faraonului şi cât de recunoscători îi erau pentru toată osteneala ce şi-o dădea ca să înfrumuseţeze cetatea lui Amon.

Sărbătoarea Văii, mai puţin lungă decât cea de la Opet, dura numai zece zile. Regele ieşea din palat în ţinută obişnuită, însoţit de purtători de umbrele şi de servitorii săi. Înainte de a intra în templu, *el* îmbrăca o fustă de lux şi-şi punea pe cap podoaba cea mai bogată, un disc solar combinat cu pene, *ureus*-uri, coarne de bou şi coarne de berbec. El va invita pe Amon să viziteze edificiile de pe ţărmul stâng. Sala

[591] Foucart, *La belle fête de la Vallée*, *Bull. I.F.A.O.*, XIV, 1924.

hipostilă din Ramesseum va fi principalul său loc de odihnă. Regele zeilor va primi acolo vizita zeilor protectori ai morţilor. Astfel, o statuie a sfântului rege Amenhotep I îşi părăseşte templul, purtată în litieră de preoţi, înconjurată de credincioşi, care agită evantaie cu mâner şi umbrele. O barcă sacră. Îl aşteaptă într-un canal vecin şi se va întâlni cu Usirhat.[592] Ceremoniile care au loc după întâlnirea acestor zei sunt făcute în folosul morţilor care se odihnesc în mormintele din munţii occidentali.

Misterele

Procesiunile zeilor nu s-ar fi prelungit atâtea zile şi n-ar fi atras atâta lume, dacă organizatorul nu s-ar fi priceput să varieze spectacolele, căci la urma urmei, lumea oboseşte, chiar dansând în sunetul tamburinei, să tot contemple o corabie aurită. Pentru a menţine interesul publicului, se obişnuia, chiar din vechime, să se reprezinte pe scenă evenimentele cele mai frământate din viaţa zeilor, actorii fiind câteodată pelerinii înşişi. Toţi egiptenii ştiau că Osiris fusese un rege bun, că Seth îl asasinase şi-l aruncase în Nil, că leşul i se oprise la Byblos, că acolo înviase şi se întorsese repede. Toţi se interesau de o dramă atât de mişcătoare şi mulţi puteau chiar să joace rolul

[592] *Ibid.,* pl. 14 ; *Wr. Atl.,* I, 118–119.

de figuranţi, lăsând profesioniştilor rolurile principale. Reprezentaţiile siriene aveau mult succes la Abydos şi la Busiri. Costumele, decorurile, accesoriile, erau pregătite cu o grijă amănunţită.[593] Reprezentaţia cuprindea o mare procesiune, condusă de zeul Up-Uayt, deschizătorul de drumuri. Duşmanii încercau să se împotrivească înaintării zeului, dar procesiunea victorioasă intra în sanctuar. În cursul unei a doua serbări, adică al unui al doilea act, asasinarea, zeului era fie reprezentată, fie numai povestită. Asistenţii se lamentau cu mare durere. Apoi, o mare procesiune se îndrepta spre mormânt. Într-o altă şedinţă, lumea asista la masacrarea duşmanilor lui Osiris şi întregul popor jubila când îl vedea pe zeul înviat întorcându-se la Abydos în barca *nechmet* şi intrând în palat. La Busiri, se ridica înalta coloană osiriană, în jurul căreia mulţimea dansa şi ţopăia în cinstea lui Osiris. Grupuri care închipuiau pe locuitorii celor două oraşe învecinate, Pe şi Dep, se băteau cu pumnii şi cu picioarele, pregătind venirea lui Horus. La Sais, unde Herodot a văzut reprezentaţii nocturne pe lacul circular, probabil că se mima toată drama, în care era cuprinsă şi călătoria miraculoasă la Byblos şi

---

[593] Stela 1204 din muzeul din Berlin, Schaefer, *Die Osiris mysterien in Abydos,* 11 904 ; scenă din mormăitul lui Khereuef la Teba, în Moret, *Mystères égyptiens,* Paris, 1912, p. 11 ; stela lui Ramses al IV-lea, Mariette, *Abydos,* II, 54–55.

metamorfozarea zeului în coloană.

În nordul Egiptului, Herodot a avut ocazia să viziteze Papremis, oraş consacrat lui Seth, ucigaşul lui Osiris. El a fost acolo martorul unei scene de luptă de acelaşi fel. Statuia zeului era transportată din naosul său dincolo de domeniul divin şi păzită de preoţi. Când venea vremea să fie dusă îndărăt, era instalată pe un car cu patru roţi. Mai bine de o mie de oameni cu bâte se năpusteau asupra micului grup care apăra statuia. Aceştia primeau ajutoare. Încăierarea devenea crâncenă. La sfârşit, nu mai puteau număra ochii învineţiţi, nici capetele sparte, deşi oamenii din partea locului pretindeau că totul nu era decât un joc, care amintea faptul că Seth voise să intre la mama lui fără voia servitorilor, care nu-l recunoscuseră. Alungat, Seth plecase să caute ajutor şi-i înlăturase pe cei ce-i stăteau în cale.[594]

La Ombos, în Egiptul de Sus, Juvenal a fost martorul unei reprezentaţii similare, dar, mai puţin clarvăzător decât Herodot şi orbit de dispreţul pe care i-l inspirau egiptenii, a crezut că asistă la o adevărată luptă între două clanuri duşmane. O veche ură zicea el, separă Ombos de Tentyra, căci fiecare din aceste oraşe detestă zeii celuilalt. Pe când unul din aceste oraşe era în sărbătoare, şi se pregătea să petreacă şapte zile, ceilalţi năvăliră peste ei.

[594] Herodot, II, 63.

Îndată începu lupta cu pumnii, apoi cu pietre şi până la urmă cu săgeţi. Tentyriţii fugiră lăsând pe unul din ei pe teren. Ombiţii îl luară, îl tăiară în bucăţi şi-l devorară[595]. Ombos, pe care egiptenii îl numeau Nubit, era un oraş al lui Seth, iar Tentyra era domeniul lui Hathor. Multe locuri din vecinătate văzuseră lupte dintre mama lui Horus şi zeul desfrânat şi bătăios.[596] Era una din acele bătălii care se mai reprezenta şi în epoca mai nouă, mai mult cu ţipete decât cu lovituri.

În toate provinciile şi în toate oraşele, legendele locale furnizau ample subiecte dramatice. Când vedem luxul templelor, numărul preoţilor şi oficialităţilor care participau la ceremonii, putem să ne închipuim cât de tradiţionalişti erau egiptenii. Poveştile îl arată pe faraon, acest zeu de care nimeni nu se apropia decât tremurând, pedepsit cu cinci sute de lovituri,[597] înşelat de soţiile lui, incapabil să ia singur o hotărâre, sclavul consilierilor şi al vrăjitorilor, furat de arhitecţii lui. Ca şi el, zeii au toate defectele, toate viciile, tot ce are mai ridicol biata noastră omenire.

Adunarea acestor zei trebuie să hotărască

---

[595] Juvenal, XV.

[596] Lângă Denderat se afla „locul măcelului lui Seth în faţa acestei zeiţe”. Brugsch, *Dict. Geogr.,* 38 şi Gauthier, *Dictionnaire des noms géographiques,* V, 84–85.

[597] Faraonul Menkheperrê Siamon, în povestea veridică a lui Setna (Maspero, *Contes populaires,* ed. 4-a, 163–171).

cine dintre cei doi, Horus şi Seth, să preia îndatoririle lui Osiris. Trecuseră optzeci de ani de când se pusese problema, şi cei doi candidaţi tot mai aşteptau hotărârea. Desfrânarea lui Seth nu era egalată decât de prostia şi de credulitatea lui. Horus plânge ca un copil când e bătut. Neith, chemată de stăpânul universului, nu găseşte nimic mai bun de făcut ca să arate ce caz face ea de hotărârile lui, decât să-şi ridice fusta.[598] Zeul Chu, tot guvernând lumea, s-a simţit într-o zi obosit şi a părăsit-o zburând, în cer. Geb, care-i urmează, se gândeşte să-şi pună pe cap *ureus*-ul care-l ajutase pe Chu să câştige atâtea victorii. Vanitosul! Întinde mâna să apuce sipetul care ascundea *ureus*-ul. Şarpele, fiul pământului, se repede deodată şi-şi împroşcă veninul împotriva zeului care, ars groaznic, aleargă în toate părţile să afle un leac.[599] În dramele populare, care se jucau în temple, fie în incintă, fie în faţa pilonilor, fie deasupra bazinelor sacre, nu ne îndoim că zeii erau trataţi tot aşa de familiar. Se mimau episoade din legendele divine, dar uneori eroii şi zeii erau puşi să vorbească. Niciuna din aceste drame egiptene n-a ajuns până la noi. Trebuie să ne mulţumim cu câteva texte, cum sunt papirusul dramatic din Ramesseum, recopiat de

[598] Cearta dintre Seth şi Horus povestită in *Pap. Chester Beatty,* I.
[599] G. Goyon, *Les travaux de Chou et les tribulations de Geb, Kêmi,* VI, 1–42.

Sabacon după un original antic, care dă numai titlul câtorva scene şi câteva replici, sau fragmente de conversaţie transcrise deasupra scenelor de viaţă particulară din morminte, mai ales din mormintele din Vechiul Imperiu. Dar existenţa acestui teatru poate fi considerată ca sigură, mai ales de când Institutul francez a găsit la Edfu stela unui comediant de meserie care se exprimă astfel: „L-am întovărăşit pe stăpânul meu în turneele sale şi am declamat. I-am dat stăpânului meu replica în toate declamaţiile sale. Dacă el era zeu, eu eram suveran. Dacă el ucidea, eu înviam”.[600]

Aceste reprezentaţii teatrale erau fără doar şi poate, principala atracţie a serbărilor, care, deşi se lungeau atâtea zile, nu puneau la încercare răbdarea poporului egiptean.

Casa vieţii

Cele mai multe din temple cuprindeau, în incinta lor, şcoli, dar nu numai şcoli unde micii egipteni învăţau să citească şi să scrie, ci şi şcoli de ucenicie, unde se formau desenatorii, gravorii, sculptorii, care-şi vor utiliza talentul pentru a-i ridica în slavă pe faraon şi pe zei. Templele adăposteau de asemenea o bibliotecă,

---

[600] Stela din Edfu încă inedită, dar semnalată de Drioton, *Ce que l'on sait du théatre égyptien* (ediţiile revistei din Cairo, 1938). Se. crede că s-au găsit ruinele tribunelor unde se instalau spectatorii.

unde se păstrau arhivele şi textele de tot felul redactate de scribi, dar şi lucrări de morală şi de literatură, de care aveau nevoie şcolarii, precum şi lucrări tehnice. Regele Neferhotep doreşte să consulte cărţile lui Tum. Curtenii îi spun: „Majestatea ta să intre în biblioteci ca să poată vedea toate cuvintele sacre”. În adevăr, regele găseşte Cartea casei lui Osiris Khentiamentiu, stăpânul din Abydos.[601] Unele temple posedau însă şi aşezări mai însemnate, care erau numite Casa vieţii.[602]

Regele Ramses al IV-lea ne spune că era un zelos cercetător al Casei vieţii de la Abydos. Cercetând *Analele lui Thot,* care se aflau acolo, el a putut afla că „Osiris este cel mai misterios dintre zei. El este luna. El este Nilul. El este cel care domneşte în lumea cealaltă. În toate serile, zeul soarelui coboară la el şi formează sufletul unit care guvernează lumea şi Thot scrie poruncile lui”. Cercetând aceste anale, pe care le cunoştea ca şi cum le-ar fi scris el însuşi, îşi dăduse seama de varietatea subiectelor tratate acolo şi de informaţiile care se puteau găsi. Dorind pentru el însuşi un sarcofag din piatră de *bekhen,* din valea Rohanu, el găsi în anale povestirea expediţiilor anterioare care aduseseră atâtea sarcofage şi atâtea statui

[601] Stelă din anul 2 al lui Neferhotep (Mariette, *Abydos,* II, 28–30).
[602] Gardiner, *The house of life,* XXIV, 1938, 157–179, a adunat vreo şaizeci de texte relative la Casa vieţii.

pentru Piaţa adevărului şi pentru templu. Când alese prinţii, ostaşii şi înalţii funcţionari care trebuiau să alcătuiască statul-major al expediţiei sale, nu uită să le dea ca însoţitor un scrib din Casa vieţii. Când Ramses a primit pe ambasadorul prinţului din Bakhtan, înainte de a-i da răspunsul, a socotit că trebuie să-i consulte pe scribii din Casa vieţii.

Sub Ptolemeu Filadelful s-a descoperit un alt berbec sacru. Mendesienii trimiseră regelui o petiţie, cerând să-l supună examinării scribilor din Casa vieţii. Decretul din Canope ne informează că aceşti scribi se ocupau şi de astronomie. Dar tot ei se ocupau şi de politică. Astfel, doi scribi din Casa vieţii intrară în conspiraţia împotriva lui Ramses al III-lea. Din aceste mărturii şi din câteva altele, se poate trage concluzia că această Casă a vieţii era o adunare de savanţi, de teologi şi de erudiţi, care păstrau tradiţiile religioase. Se redactau analele regilor şi templelor. Se înregistrau descoperirile ştiinţifice şi progresele tehnice. Aici s-a inventat cartografia. După toate aparenţele, aici luau naştere toate descoperirile şi progresele.

Templul ne apare acum ca centrul vieţii egiptene. Înainte de toate, este casa zeului, unde se oficiază cultul pe care-l merită binefacerile lui. Este de asemenea un centru economic şi intelectual. Clerul a creat aici ateliere şi antrepozite, şcoli, biblioteci. În

templu şi numai în templu puteai avea norocul pe care l-a avut Platon, de a întâlni savanţi şi filosofi. În sfârşit, în templu s-au născut şi s-au dezvoltat reprezentaţiile cu subiecte luate din legende şi care au ţinut egiptenilor loc de dramă şi de comedie.

Capitolul XII
Funeraliile

Bătrâneţea

Înţeleptul Ptah-Hotep şi Sinuhit ne-au vorbit despre bătrâneţe fără iluzii. Este vârsta urâţeniei, a debilităţii fizice şi morale. Omul vede rău, nu mai aude, nu-şi mai aduce aminte de nimic. Nu poate face nimic fără să fie copleşit de oboseală. Ceea ce mănâncă, nu-i mai foloseşte.[603] Cu toate acestea, egiptenii doreau, cum doresc toţi oamenii, să atingă această vârstă vrednică de plâns. Bătrânul care, datorită îngrijirilor, îşi păstrează aspectul unui tânăr şi ale cărui facultăţi rămân intacte, stârnea o admiraţie universală. Marele preot Rome-Roy mărturiseşte că a ajuns la bătrâneţe în slujba lui Amon, încărcat de onoruri: „Membrele mele sunt pline de sănătate. Ochii mei văd. Alimentele din templul său rămân în

[603] *Maximes de Ptah-hotep,* prolog, *Sinouhit,* B, 168–170.

gura mea.”[604] S-a vorbit la curte de un târgoveţ de o sută zece ani care mânca voiniceşte cinci sute de pâini, o pulpă de bou şi bea o sută de ulcioare de bere, fără să se precizeze însă dacă într-o zi, într-o lună, într-un anotimp sau într-un an. De altfel, acest bătrân era un vrăjitor savant şi puternic. Faraonul încercă deci să-l aducă la el, unde va fi hrănit cu lucruri bune din casa regelui, cu provizii destinate celor din suita sa, până ce-şi va întâlni părinţii în necropolă. Propriul fiu al faraonului, însărcinat să-l aducă, străbătu distanţa în corabie, apoi în litieră, căci carele nu se cunoşteau încă. Îl găsi pe cel căutat întins pe o rogojină în faţa uşii sale. Un servitor îi răcorea fruntea cu evantaiul. Altul îi freca picioarele. La salutul prinţului, bătrânul răspunse amabil: „Pace ţie, Didifhor, fiu regal iubit de tatăl său! Tatăl tău Khufu, cu vorba dreaptă, să te laude, să te ridice în rang ca pe un bărbat în vârstă. Al tău *ka* să zădărnicească încercările duşmanilor săi, al tău *ba* să cunoască drumul care duce la poartă!” Prinţul îi întinse braţele, îl ridică, îl conduse de mână până la chei. Cu trei corăbii, ei ajunseră la palat şi fură primiţi de îndată. Regele îşi exprimă mirarea că nu-l cunoaşte încă pe cel mai bătrân dintre supuşii săi. Cu o nobilă simplitate, lipsită de linguşire, invitatul răspunse: „Cel care vine este cel care a fost chemat, suverane, stăpânul meu!

[604] Lefebvre, *Grands prêtres d’Amon,* 148.

Sunt chemat, iată-mă. Am venit!”[605]

Bătrâneţea fericită nu însemna numai lipsa de infirmităţi. Mai era nevoie şi de bogăţie, sau cel puţin de belşug. Cel care ajunsese în stare de *amakhu,* avea asigurată nu numai pâinea zilelor bătrâneţii, dar putea conta şi pe un mormânt foarte bun. La în toarcerea sa din exil, Sinuhit primeşte o casă proprie, demnă de un curtean. La zidirea ei lucrează mulţi oameni. Lemnăria e făcută din lemn nou şi nu din lemn luat din dărâmături. „Mi se aducea hrană de la palat, de trei, de patru ori pe zi, în afară de ceea ce-mi dădeau mereu copiii regali”. Apoi Sinuhit, căruia i s-a promis ofranda regală funerară, supraveghează acum construcţia casei sale veşnice. El o mobilează. Hotărăşte cu grijă tot ceea ce trebuie pentru întreţinerea mormântului şi a cultului său funerar.[606] Aceasta e o plăcere de bătrân, cel puţin a unui bătrân prieten cu regele. Regele acorda sau refuza, după voia lui, acest frumos titlu de *amakhu.* Dar, după cum spun panegiriştii săi, era aşa de bun şi de drept, pe cât era de atotputernic şi atoateştiutor şi oamenii erau siguri că nu va refuza acest titlu nici unuia din cei care-l slujiseră bine.[607] Regele era modelul după care fiecare mare personaj îşi regla purtarea. Guvernatorii oraşelor şi ai

---

[605] Maspero, *Contes populaires,* ed. 3-a, 30–34.

[606] *Sinouhit,* B, 295–310.

[607] Kuentz, *Deux versions d’un panegyrique royal, Studies presented to F. Ll. Griffith,* 39–110.

provinciilor, şefii profeţilor, comandanţii soldaţilor aveau pe lângă ei un personal numeros. Pe măsură ce servitorii şi funcţionarii îmbătrâneau, un stăpân milos le asigura un serviciu potrivit cu puterile lor diminuate, masa şi casa, în aşteptarea morţii. Pentru a nu-l lipsi pe Sinuhit de aceste lucruri esenţiale, faraonul, care nu-i iertase fuga atâta vreme cât fusese în puterea vârstei, îl autorizează să se întoarcă atunci când îl ştie în pragul bătrâneţii. Egiptul nu-şi sacrifica bătrânii. N-aş putea jura că pe acest pământ binecuvântat, vreun moştenitor grăbit n-a scurtat niciodată zilele unui strămoş care-şi proclama cu prea multă insistenţă intenţia de a ajunge la o sută zece ani. Au existat şi regi detronaţi. Dar se va observa că Amenemhat I, lăsând după douăzeci de ani de domnie conducerea ţării fiului său, trăi în linişte vreo zece ani, în timpul cărora avu răgazul să redacteze învăţături pline de dezamăgiri. Apries, învins şi detronat, şi-ar fi păstrat viaţa dacă nu i-ar fi dus la desperare pe egipteni prin cruzimi inutile. În general, Egiptul era o ţară în care era bine să fii bătrân.

Cântărirea faptelor

Ne-am înşela foarte tare dacă am crede că egiptenii părăseau cu plăcere pământul celor vii. Ei ştiau că moartea nu ţine seama de niciun

vaiet, că nu se lasă înduplecată de nicio rugăminte. Nu foloseşte la nimic să protestezi că eşti încă tânăr, căci „ea apucă şi copilul de la sânul mamei sale, ca şi pe bătrân.”[608] De altfel, „ce înseamnă anii, oricât ar fi de mulţi, petrecuţi pe pământ? Occidentul e un loc al somnului şi al întunericului profund, locul unde sălăşluiesc cei care se află acolo. Dormind în feşele lor, ei nu se deşteaptă decât ca să-i vadă pe fraţii lor. Nu-i mai zăresc nici pe tatăl, nici pe mama lor. Inima lor îşi uită şi soţia şi copiii. Apa vie, pe care pământul o are pentru cei care locuiesc pe el, este apă stătută pentru mine. Ea vine lângă cel care e pe pământ, dar e stătută pentru mine apa care este lângă mine”.[609]

Ceea ce găseşte un credincios să spună bun despre lumea cealaltă, este că acolo a scăpat de rivalii şi de duşmanii lui şi că în sfârşit şi-a găsit odihna. Unii sceptici remarcau însă că „nimeni nu se întoarce ca să spună ce fac cei morţi, ce le lipseşte, ca să ne liniştească inima până în clipa când vom ajunge şi noi în locul unde s-au dus ei”. Acest înţelept mai spunea că toate mormintele cad în ruină şi că chiar cele ale vechilor înţelepţi sunt ca şi când n-ar fi existat niciodată.[610] Totuşi, el nu trăgea concluzia că e inutil să-ţi pregăteşti mormântul

---

[608] *Pap. moral de Boulaq,* III, 16.

[609] Stela 1027 din Br. Mus., (Maspero, *Études égyytiennes,* p. 197–186).

[610] Erman, *La religion des Egyptiens,* 277.

cu grijă şi să te gândeşti la moarte dinainte. Chiar dacă ar fi spus-o, tot nu şi-ar fi convins contemporanii, care, în vremea lui Ramses, ca şi în epoca piramidelor, îşi pregăteau amănunţit trecerea din lumea aceasta în cealaltă.

O încercare îngrozitoare îi aştepta pe toţi de funcţii la intrarea lor în cealaltă lume. Era cântărirea faptelor. Bătrânul rege care a redactat instrucţiunile pentru Merikarê, face, atent pe fiul său asupra judecătorilor care asupresc pe cel nenorocit. Acest subiect îl face să vorbească de ceilalţi judecători: „Nu trebuie să crezi că totul va fi uitat în ziua judecăţii. Nu te încrede în durata anilor. Ei consideră viaţa ea o oră. După moarte, omul supravieţuieşte şi faptele lui stau alături de el. Cel care se va prezenta fără păcate în faţa judecătorilor celor morţi, va fi acolo ca un zeu. El va umbla liber ca stăpânii veşniciei.”[611] Fiul regelui Usimarî, Setna, avu norocul să pătrundă viu în Amentit. El zări acolo „pe Osiris, marele zeu, aşezat pe tronul său de aur şi încoronat cu diadema cu două pene, la stânga lui pe Anup, marele zeu, pe marele zeu Thot la dreapta lui, pe zeii adunării lumii din Amentit la stânga şi la dreapta lui, în mijloc, aşezată în faţa lor, balanţa cu care măsurau faptele rele şi bune, în vreme ce Thot, marele zeu îndeplinea rolul de scrib, iar Anup le adresa cuvântul”. Acuzaţii erau împărţiţi în trei

[611] *Papyrus hiératique 1116 A,* din Muzeul Ermitaj, I, 52–57.

grupe. Cei ale căror fapte rele erau mai numeroase decât cele bune, erau daţi pradă căţelei Amait. Cei ale căror merite întreceau faptele rele, erau aşezaţi printre zeii consiliului. Cei ale căror fapte bune erau egale cu cele rele, trebuiau să-l servească pe Sokar-Osiri, cel acoperit cu talismane.[612]

Egiptenii ştiau foarte bine că numai un număr infim dintre ei se vor prezenta fără păcate înaintea judecătorului suprem. Trebuia deci să obţină de la zei ca faptele rele să fie anulate şi păcatele iertate. Această speranţă era foarte răspândită şi adeseori exprimată în literatura funerară.

„Păcatele mele sunt şterse. Greşelile mele sunt risipite, nelegiuirile mele sunt uitate.[613] Tu dai păcatele tale lui Nennisut.[614]

Marea vrăjitoare te purifică. Tu îţi spui păcatul, care va fi risipit pentru tine, pentru a face după cum ai spus tu.[615] Slavă ţie, Osiris de la Dedu... Tu auzi cuvântul lui. Tu îi ştergi păcatul. Tu faci glasul lui drept împotriva duşmanilor şi el e puternic în tribunalul său de pe pământ.[616]

Tu eşti puternic şi duşmanii tăi cad. Ceea ce se spune rău despre tine nu există. Tu intri în

---

[612] Maspero, *Contes populaires,* ed. III-a, 133–138.
[613] *AZ.* XLVII, 165.
[614] De Buck, *The egyptian coffin texts,* 1 şi 13.
[615] *Coffin texts,* I, 146 (cap. 37).
[616] *Coffin texts,* I, 151 (cap. 37).

faţa Enneadei zeilor şi ieşi cu inima dreaptă."[617]

Capitolul CXXV din *Cartea Morţilor* a fost compus în întregime pentru a ierta pe păcătoşi de nelegiuirile lor. Egiptenii îl copiau pe un papirus pe care-l puneau în sicriu, între picioarele mumiei. Ţi se pare că citeşti o dare de seamă anticipată a judecăţii, dar a unei judecăţi unde totul s-ar petrece cât se poate de bine. Sala tribunalului se numeşte, nu ştim pentru ce, sala celor două adevăruri. Osiris tronează într-o capelă. Cele două surori ale lui, Isis şi Nephtys, stau în picioare, în spatele lui. În fund, sunt aliniaţi paisprezece asesori. În mijloc, se află o balanţă mare, al cărei suport e împodobit când cu capul Adevărului, când cu capul lui Anubis sau al lui Thot. Un monstru stă de pază lângă balanţă. Thot, Anubis, câteodată şi Horus şi cele două adevăruri îşi fac de lucru în mijlocul sălii. Defunctul, îmbrăcat într-o rochie de in, e introdus de Anubis. El salută pe judecătorul său şi pe toţi zeii prezenţi: „Slavă ţie, mare zeu, stăpân al celor două adevăruri. Am venit alături de tine. Fiind adus, am văzut perfecţiunea ta.

Eu te cunosc, cunosc numele tău şi cunosc numele celor patruzeci şi doi de zei care sunt cu tine în această sală a celor două adevăruri, care trăiesc ca nişte păzitori ai celor răi, care se adapă din sângele lor în această zi în care vor fi

[617] *Bibl., aeg.,* VII, 38.

cântărite sufletele în faţa Fiinţei celei bune”. Apoi el rosteşte o lungă declaraţie, alcătuită din fraze negative: „N-am păcătuit împotriva oamenilor... Nu mi-am maltratat oamenii... Nu i-am pus să muncească peste puterile lor... N-am defăimat pe dumnezeul meu... N-am alungat pe cel sărac... N-am lăsat pe nimeni înfometat... N-am dat cu măsură mică... N-am scurtat măsura... N-am furat din măsurile grânelor... N-am luat nimic din greutatea balanţei... N-am înşelat la balanţă... N-am luat laptele din gura pruncilor... N-am oprit apa la vremea ei... N-am oprit pe zeu în procesiunea lui.” După ce nega de treizeci şi şase de ori că ar fi făcut ceva rău, în ochii credincioşilor, recitatorul încheia că era curat pentru că el era nasul stăpânului respiraţiei care-i făcea pe toţi egiptenii să trăiască. Apoi, ca şi când se temea că nu va fi crezut, îşi reîncepea declaraţia de nevinovăţie, adresându-se pe rând celor patruzeci şi doi de zei pe care-i salutase la intrare şi care purtau nume înfricoşătoare: Larg în pas, Înghiţitor de umbră, Spărgător de oase, Mâncător de sânge, Ţipător, Anunţător de luptă şi, după fiecare nume, nega câte un păcat. El adăuga că nu se temea că o să cadă sub cuţitul judecătorilor, nu numai pentru că nu l-a hulit pe zeu, şi nu l-a ofensat pe rege, dar pentru că a făcut ceea ce zic oamenii şi ceea ce aprobă zeii: „El l-a mulţumit pe zeu cu ceea ce-i place. A dat pâine

flămândului, apă celor cărora le era sete, veşminte celui gol, a împrumutat luntrea sa celui care voia să treacă fluviul. El este dintre cei cărora li se spune: «Bun venit, bun venit» îndată ce e zărit.” A mai făcut încă multe alte fapte milostive şi lăudabile, de exemplu, a auzit dialogul dintre măgar şi pisică pe care regretăm mult că nu-l cunoaştem. Nu mai rămânea decât să se tragă concluzia practică din această probă. Pe un talger al balanţei era pusă inima mortului, pe cealaltă o statuie a Adevărului. Dar dacă inima avea să vorbească şi să-şi dezmintă stăpânul? Împotriva acestei primejdii a fost alcătuită invocaţia care se citeşte în capitolul XXX din *Cartea Morţilor:* „O, inima mea, inima mamei mele, inima diferitelor mele vârste, nu te ridica împotriva mea ca martor la tribunal, nu face să se plece balanţa în paguba mea în faţa păzitorului ei, căci tu eşti parte din trupul meu, zeul Khnum care-mi păstrează întregi membrele. Nu îngădui ca numele meu să miroasă urât. Nu spune minciuni împotriva mea în faţa zeului!” Inima, astfel implorată, asculta deci în tăcere cele două mărturisiri. Astfel rezultatul era perfect. Anubis oprea oscilaţiile. Constata că cele două talere s-au echilibrat şi Thot n-avea decât să înregistreze greutatea, declarând că acuzatul a triumfat, că este curat, *maa kheru.* Regatul lui Osiris număra deci un supus mai mult. Monstrul, care spera să se

ospăteze cu noul sosit, va aştepta degeaba.

Oare credeau egiptenii în adevăr că era de ajuns să-şi tăgăduiască păcatele pe un document, pentru a le şterge din amintirea oamenilor şi a zeilor? Citim în câteva lucrări recente despre religia egipteană, că acel capitol CXXV din *Cartea Morţilor* este un text magic şi cuvântul magic are multă trecere. Egiptenii nu uitau niciodată că tratatul pentru transformarea unui bătrân în tânăr a fost calificat drept text magic. Dar când ţi-ai dat osteneala să-l studiezi,[618] descoperi că acest tratat nu era decât o reţetă pentru îndepărtarea ridurilor, a coşurilor, a petelor roşii şi a neplăcerilor bătrâneţii. Mi se pare că autorul instrucţiunilor pentru Merikarê n-a făcut altceva, declarând că nimeni nu-l putea înşela pe judecătorul suprem, decât să afirme părerea comună. S-ar putea susţine că dacă egipteanul se declară fără păcate, dacă pretinde cu atâta insistenţă că n-a făcut niciun rău, înseamnă că s-a lepădat de povara păcatelor fiind încă în viaţă. Această convingere îl elibera de teama lumii celeilalte.

Fiecare dorea să fie proclamat *maa kheru.* Or, nimeni nu putea merita acest titlu decât dacă şi-a pledat prin viu grai cauza în faţa unui tribunal. Numeroşi egipteni, ale căror nume le Citim pe stele, pe sarcofage, pe pereţii

---

[618] V. Loret, *Pour transformer un veillard en jeune homme,* în *Mélanges Maspero,* 853 ssq.

mormintelor, sunt calificaţi *maa kheru.* S-a presupus că e o urare pioasă, fie pentru ei înşişi, fie pentru rude şi prieteni, dar că această urare nu avea să fie realizată decât în lumea cealaltă, aşa încât *maa kheru* e considerat un cuvânt sinonim cu defunct.[619] Totuşi, noi cunoaştem egipteni care au purtat acest epitet în timpul vieţii. Aşa a fost Khufu, pe care grecii l-au acuzat de nelegiuire şi care era *maa kheru* când îl asculta pe fiul său povestind, una după alta, poveşti cu vrăjitori. Aşa a fost Pa-Ramses, când a fost însărcinat de Horemheb să conducă marile lucrări ale templului de la Opet, înainte de a deveni regele Ramses I.[620] Aşa a fost marele Mă Che-chanq, care încă nu ajunsese regele Chechanq I.[621] Marele preot al lui Amon, Bakenkhonsu era cu cugetul curat când a obţinut de la Ramses al III-lea favoarea de a-şi expune statuile în templu, unde se amestecară cu ceata celor lăudaţi.[622] Era atunci în vârstă de nouăzeci şi unu de ani şi a mai trăit câţiva. Unul din urmaşii lui, Ramsesnekht, este şi el calificat om drept în inscripţia lui Hammamât, care povesteşte despre marea expediţie trimisă de Ramses al IV-lea la muntele de Bekhen, în anul III. Or, el trăia încă în anul IV al unui rege care

[619] Erman, *Religion égyptienne,* 262.
[620] Vezi cele două statui ale lui Paramses găsite la Karnak de Legrain, *Ann. S.A.E.,* XIV, 29–40.
[621] Gauthier, *Livre des rois,* III, 318.
[622] Lefebvre, *Grands prêtres d'Amon,* 133–134.

nu putea fi decât Ramses al IV-lea sau Ramses al V-lea.[623] Aceste exemple mi se par suficiente pentru a dovedi că egiptenii puteau deveni *maa kheru* încă din viaţă. Dar cum obţineau ei acest frumos titlu? Osiris fusese cel dintâi *maa kheru.* După ce soţia lui îi redase viaţa şi-l făcuse din nou întreg, el urmărise pe ucigaşul său Seth în faţa tribunalului prezidat de zeul Ra şi obţinuse condamnarea lui.[624] Isis nu voise ca lupta şi devotamentul ei să fie învăluite în uitare. Ea instituise deci mistere sfinte, care să servească drept exemple şi consolare pentru oameni. În aceste mistere, se reprezenta, chiar şi pe vremea lui Herodot, suferinţele îndurate de Osiris. În temple mult mai vechi, se reprezenta lupta partizanilor lui Osiris pentru a elibera trupul stăpânului lor şi reîntoarcerea triumfală în templul din Abydos. Se reprezenta apoi misterul judecăţii. Capitolul XVIII din *Cartea Morţilor* ne dă chiar şi lista oraşelor privilegiate unde era jucat acest mister: On, Didu, Imit, Khem, Pe şi Deb, Rekhti în Deltă, Ro-setau, care e un cartier din Memfis, Naref, la intrarea în Fayum, şi Abydos în Egiptul de Sus. După toate aparenţele, egipteanul credincios putea să-şi asigure mântuirea numai imitându-l pe Osiris. Citim la sfârşitul capitolului CXXV un sfat care nu putea să se adreseze decât celor vii: „Recită

---

[623] *Hammamât.* 12; Lefrebvre, *op. cit.,* 264.
[624] Erman, *Religion égyptienne,* 101.

acest capitol curat şi drept, îmbrăcat în veşminte de ceremonie, încălţat cu sandale albe, cu ochii fardaţi cu pudră neagră, uns cu tămâie de prima calitate, după ce ai adus o ofrandă foarte bogată, boi şi păsări, terebint, pâine, bere şi legume”. Şi textul sacru adaugă: „Cel care va fi făcut aceasta pentru el, va fi verde, copiii săi vor fi verzi. El va fi bine văzut de rege şi de cei mari. Nu-i va lipsi niciodată nimic şi va intra în suita lui Osiris”.

Acum putem să ne închipuim acest mister al judecăţii, prin care egiptenii erau spălaţi de păcatele lor. Acei dintre ei care socoteau că zilele le sunt numărate, fie pentru că erau bătrâni şi bolnavi, fie pentru că primiseră o înştiinţare secretă, pe care Osiris o trimitea câteodată celor care aveau să ajungă curând în regatul lui[625], se duceau cu grămada într-unul din aceste oraşe pe care le-am numit mai sus. Ei luau toate măsurile indicate şi mai ales nu uitau să aducă o ofrandă foarte bogată.

Lectura capitolului CXXV sugerează că misterul judecăţii cuprindea două acte. Mai întâi, i se recunoştea nevinovăţia lui Osiris. Adresându-se zeului Ra, el dovedea, prin treizeci şi şase de fraze. Că în nicio clipă a anului n-a comis o faptă rea. Credincioşii erau fericiţi de această declaraţie şi se simţeau încurajaţi de judecata care-l declara pe zeu

---

[625] V. Scrisoarea lui Osiris către Ra în *Pap. Chester Beatty,* I, pl. XV.

nevinovat. Osiris părăsea banca acuzaţilor, pentru a se aşeza pe scaunul judecătorului. Credincioşii recitau a doua mărturisire negativă, apoi se apropiau rând pe rând de balanţă. O inimă de lapis-lazuli, pe care era gravat numele lor, era pusă pe un taler, imaginea Adevărului pe celălalt şi fiecare putea constata că balanţa stătea în echilibru. Persoana era recunoscută solemn fără păcate şi înregistrată. Putea să se întoarcă acasă, sigură că porţile lumii viitoare nu-i vor fi închise.

Pregătirea mormântului

Având acum conştiinţa liniştită, fiecare egiptean putea să se îngrijească de locuinţa veşnică.

Regii s-au îngrijit foarte devreme de mormintele lor. Construirea unei piramide, chiar de mărime mijlocie, nu era un lucru uşor. Se trimiteau adevărate expediţii pentru a aduce blocurile de granit şi de alabastru din podişul Gizeh sau de la Saqqarah. De la începutul Noului Imperiu, necropola regală a fost transportată în Valea regilor, la vest de Teba. Urmaşii lui Ramses I, deşi originari din Deltă, au imitat pe cei cărora le luaseră locul şi-au continuat să sape în muntele teban acele hipogee, lungi câteodată de o sută de metri, pe pereţii şi culoarele cărora s-au executat

decoraţii stranii. Urmărim acolo călătoria nocturnă a lui Ra în cele douăsprezece regiuni ale lumii subpământene, lupta sa împotriva duşmanilor luminii, dar nimic nu aminteşte ce a săvârşit regele în viaţa lui. Nicăieri scenele nu se adresează vizitatorului. Căci mormântul regal nu era făcut să primească vizitatori. Era un loc închis şi însăşi intrarea trebuia ţinută secretă.[626]

Altceva se întâmpla cu mormintele particularilor, care în mod obişnuit cuprindeau două părţi distincte. Cavoul, săpat în fundul unui puţ, era destinat defunctului. Odată ce acesta era culcat în sarcofag şi ultima ceremonie îndeplinită, intrarea cavoului era zidită, puţul umplut şi în principiu nimeni nu trebuia să-i tulbure singurătatea. Deasupra cavoului însă, se ridica un adevărat edificiu, care era deschis supravieţuitorilor. Faţada acestui edificiu se înălţa în fundul unei curţi plină de stele, care arătau generaţiilor viitoare virtuţile şi faptele defunctului. Câteodată se afla în curte şi un bazin, în jurul căruia creşteau câţiva palmieri şi sicomori.[627] Se intra într-o sală, de obicei mai mult largă decât lungă, a cărei decoraţie era încântătoare. Plafonul era împodobit cu ornamente vegetale sau cu motive

---

[626] Anna, care a trăit sub primii trei Tutmes, povesteşte că a condus lucrările mormântului regal, în singurătate, fără să fie văzut, nici auzit *(Urk.,* IV, 57).
[627] V. Vigneta publicată de Maspero, *Histoire,* II, 516, după o stelă din N.E., la Muzeul din Cairo.

geometrice în culori vii. Pe pereţi şi pe stâlpi, picturile reprezentau viaţa defunctului în momentele ei cele mai caracteristice. Mare proprietar, el asista la muncile câmpului, vâna antilope în deşert, arunca bumerangul în păsările din baltă, harponul în hipopotami, lua parte la pescuit. Ca şef al atelierelor lui Amon. Supraveghea pe sculptori, giuvaergii, ebenişti. Ca magistrat, centraliza veniturile coroanei. Soldat, instruia pe recruţi. Îl vedeai primit de rege în audienţă, introducând în palat şirul lung de delegaţi care veniseră din ţări ce nu cunoşteau Egiptul, aplecaţi sub greutatea tributului, să implore suflul vieţii. După ce făcea înconjurul sălii, vizitatorul pătrundea într-un culoar larg. Într-o parte, îl vedea pe defunct mergând cu barca la Abydos, în cealaltă, episoadele unei înmormântări după toate regulile. Culoarul ducea într-o ultimă sală, unde nu mai era vorba decât despre pietatea defunctului. El adora pe zei, făcea libaţia cu apă în cinstea lor, prezenta o candelă aprinsă, recita imnuri. Ca răsplată, consuma proviziile mereu împrospătate pe care le datora credinţei şi prevederii sale.[628]

Sarcofagul era, desigur, piesa cea mai importantă din mobilierul funerar. Pe când trăia, Neferhotep a vizitat de nenumărate ori atelierul unde se lucra sarcofagul. Şi-a văzut locuinţa

---

[628] Pentru mai multe detalii vezi introducerea la *Th. T.S.,* tom. I.

viitoare pusă pe două suporturi şi pe meşteşugari stând jos sau în picioare, ocupaţi s-o şlefuiască şi s-o picteze. L-a văzut pe preot stropind-o cu apă sfinţită.[629]

Regele şi oamenii foarte bogaţi nu se mulţumeau cu un singur sicriu. Mumia lui Psusennes, protejată întâi de o mască de aur, era închisă într-un sarcofag de argint în formă de mumie, care încăpea exact într-un alt sarcofag mumiform, de granit negru. Acesta era aşezat într-o cutie largă, dreptunghiulară, decorată pe dinăuntru şi pe dinafară cu divinităţi care trebuiau să păzească mumia. Pe capacul bombat era pictată imaginea defunctului, reprezentat cu atributele lui Osiris, iar sub capac era zugrăvită Nut, zeiţa cerului, înconjurată de bărcile constelaţiilor. Corpul său subţire şi graţios se întindea la câţiva centimetri deasupra sarcofagului de granit negru. Prin ochii săi de nestemate, regele se bucura la infinit de frumuseţea zeiţei, care-i dădea o sărutare eternă. Astfel se realiza una din dorinţele pe care le avea orice egiptean pentru veşnicia lui, să devină un locuitor al cerului, să călătorească printre stelele care nu cunosc odihna şi planetele care ignorează nimicirea. De altfel, pe laturile sarcofagului se sculptaseră ochi, mulţumită cărora el vedea tot aşa de bine ca şi Ra sau Osiris, şi uşi prin care trecea ca să

---

[629] Davies, *Neferhotep,* 27; *Wr. Atl.,* I, 124.

iasă din palatul său şi să se întoarcă oricând dorea.

Desigur că bogăţia şi varietatea mobilierului depindeau de posibilităţile fiecăruia. Cel al lui Tutankhamon desfide orice imaginaţie: paturi de ceremonie, paturi de odihnă, care şi bărci, dulapuri şi sipete, fotolii, scaune şi taburete, tot felul de arme, toate bastoanele cunoscute în vremea lui, obiecte de podoabă, jocuri, veselă, obiecte liturgice. Ca membru al regatului osirian, regele va repeta actele pioase pe care le făcea când era viu. Ca şef de familie, ca suveran, va continua să-şi primească copiii, rudele, prietenii, supuşii şi va trebui să-i trateze cu ceva. De aceea i se punea în mormânt o veselă bogată. Se aşezau în acest mormânt piese din bufetul regal, păsări pregătite, bucăţi de carne, fructe, grâne, lichide, tot ce se mănâncă şi tot ce se bea.

Sarcofagul era însoţit de un sipet de lemn sau de piatră şi de patru vase pe care le numim, de altfel greşit, vase funerare. Ele erau destinate organelor scoase din trup în timpul mumifierii şi puse sub protecţia a patru zei şi a patru zeiţe. Unul din aceşti zei, Amset, avea cap de om, Hapi cap de cinocefal, Duamutef cap de şacal şi Qebehsenuf, de şoim. Capacul primului vas prezenta deci un cap de om şi celelalte trei un cap de cinocefal, de şacal, de şoim. Unii mai rafinaţi socoteau că acestea nu erau de ajuns.

Ei fabricau mici sicrie de aur sau de argint, aidoma celor adevărate. Aici se puneau mici pachete mumificate şi aceste patru sicrie erau depuse în vase de alabastru.

Câmpiile Ialu, peste care domnea Osiris, erau, ca şi grădina lui Candide, cel mai frumos loc din lume, dar trebuiau cultivate aşa cum se cultiva o proprietate regală, arate, semănate, plivite şi secerate, canalele de irigaţie întreţinute şi chiar executate lucrări a căror utilitate nu ne apare clar, de exemplu să se transporte nisip de pe un mal pe altul. Aceste lucrări, pe care un proprietar de pământ le găsea fireşti, păreau, dimpotrivă, insuportabile celor care-şi petrecuseră viaţa în trândăvie sau exercitaseră o altă meserie decât aceea de agricultor. Niciun popor n-a crezut, ca egiptenii, că imaginea unui lucru sau a unei fiinţe poseda, în oarecare măsură, însuşirile ei. De aceea se confecţionau statuete care puteau să muncească în locul celui decedat. Aceste statuete de faianţă lustruită, câteodată de bronz, aveau forma unei mumii. Uneori, figura e foarte individualizată. Suntem îndreptăţiţi să credem că e un portret. Dacă nu se urmărise asemănarea, scopul era în orice caz atins, căci inscripţia indică cel puţin numele şi titlul personajului căruia îi ţinea locul: „Osiris, primul profet al lui Amonrâsonter Hornekhiti”.

Adeseori, un text mai amplu defineşte muncile

de care trebuia să se ocupe statueta: „Osiris zice: «Această statuetă *(uchebti)* indică să facă toate muncile care trebuiesc făcute acolo, în necropolă, cum le-ar face un om pentru propriile lui interese, adică să facă să rodească bine câmpiile, să irigheze taluzurile, să transporte nisipul de la est la vest şi invers, să smulgă buruienile, întocmai ca un om pentru propriile lui interese.»” Odată lansaţi în această direcţie, egiptenii au multiplicat aceste statuete spre a evita pentru totdeauna corvezile istovitoare. Au pus în mâinile lor sau le-au desenat pe spate unelte şi saci. Pe lângă muncitori, ei au adăugat scribi şi supraveghetori, pentru că în spatele oricărei echipe de plugari se profila nelipsitul funcţionar. În sfârşit, au început să confecţioneze un întreg arsenal de obiecte mici şi de unelte în miniatură, ca să fie la îndemâna statuetelor: cobiliţe pentru cei care cară apă sau nisip, coşuri, hârleţe şi ciocane de lemn sau de bronz, ori de faianţă. Pentru a nu risca să fie furat sau utilizat în alt scop decât cel dorit de client, acest material e înscris pe acelaşi nume ca şi statuetele.[630]

Aceeaşi idee a sugerat confecţionarea câtorva statuete de femei goale pentru cel mort. Regii şi prinţii aveau concubine şi nu voiau să piardă acest bun obicei pe lumea cealaltă. Am găsit

---

[630] Speleers, *Les figurines funéraires égyptiennes,* Bruxelles, 1923, *Kêmi,* IX, 82–83.

astfel de statuete în anticamera lui Psusennes. Dar am fi ispitiţi să-l plângem pe acest rege dacă în viaţă îşi alegea concubinele aşa cum şi-a ales păpuşile.[631]

Mumiilor le plăceau podoabele tot atât de mult ca şi celor vii. De obicei, mumia se împodobea cu bijuteriile pe care defunctul le purtase în viaţă, dar de cele mai multe ori se confecţionau altele noi. Iată lista obiectelor necesare mumiei unui rege sau unui înalt personaj[632]:

Masa, de aur pentru rege şi prinţii de sânge, de ghips pictat pentru particulari.

Un guler format din două plăci tari de aur cloazonat, reprezentând un vultur cu aripile desfăcute.

Unul sau mai multe coliere de aur, de pietre scumpe, de perle, de faianţă, formate din mai multe şiruri de perle sau de monede mici, cu unul sau două fermoare, câteodată împodobit cu un pandantiv de aur sau de pietre scumpe, câteodată de faianţă. Unul sau mai multe grumăjere cu lanţul lor. Motivul ce-l mai obişnuit era scarabeul înaripat, însoţit de Isis şi Neftys. Pe reversul scarabeului se grava celebra invocaţie către inimă: „O, inima mea, inima mamei mele, inima diferitelor mele vârste, nu te

[631] *Kêmi,* IX, 78–79.

[632] După cele ce am constatat în mormântul lui Psusennes, Montet, *Tanis,* 145–157.

ridica împotriva mea ca martor, la tribunal, nu face să se plece balanţa în paguba mea în faţa păzitorului ei, căci tu eşti *ka* din trupul meu, zeul Khnum care-mi păstrează întregi membrele. Nu îngădui ca numele meu să miroase urât... Nu spune minciuni împotriva mea în faţa zeului...”

Alţi scarabei, înaripaţi sau nu, gravaţi, dar fără cadru, inimi de lapis-lazuli prevăzute cu lănţişoare şi gravate cu numele defunctului.

Brăţări flexibile sau rigide, ajurate sau masive, pentru încheietura mâinii, pentru braţe, coapse, glezne.

Degetare pentru degetele de la mâini şi de la picioare.

Inele pentru fiecare deget.

Sandale.

Amulete şi statuete ale divinităţilor, care vor fi atârnate de gât sau agăţate de grumăjer.

Divinităţile însărcinate să protejeze pe mort erau mai ales Anup şi Thot, din cauza rolului pe care-l aveau în timp ce se cântăreau faptele, dar alegerea nu era limitată. Nu erau dispreţuiţi şoimii, vulturii cu aripile desfăcute, nici capetele de şarpe, căci şarpele este păzitorul zăvorului care ţine încuiate porţile diferitelor secţiuni din lumea cealaltă, nici fetişurile lui Osiris şi Isis, nici ochiul *udja.*

Pe lângă toate aceste podoabe, se mai adăugau şi reproduceri în miniatură, ale unei

mulţimi de obiecte ca: bastoane, sceptre, arme, simboluri regale sau divine, pe care era bine să le ai totdeauna la îndemână.

Nu era uşor să alegi, să comanzi un material aşa de complicat, şi de costisitor şi să supraveghezi buna execuţie. Căci viitorul defunctului depindea în bună parte de grija pe care o avusese de casa veşnică, de mobilierul şi de podoabele sale. Departe de a fi un loc de odihnă şi linişte, lumea cealaltă era plină de curse din care nu scăpai dacă nu-ţi luai toate precauţiile ce se pot închipui.

Datoriile preotului dublului

Deci bătrânul nostru egiptean şi-a văzut clădindu-i-se viitoarea locuinţă eternă. El a împodobit-o după gusturile şi posibilităţile sale. I-a pus pe ebenist şi pe carosier să-i lucreze un mobilier frumos. Şi-a procurat podoabele de la giuvaergiu, o întreagă colecţie de talismane şi amulete. Se pare că nu-i mai lipseşte niciunul din articolele necesare în lumea cealaltă. Totuşi, încă nu-i mulţumit. E nevoie ca urmaşii lui să se ocupe de el cu pietate, nu numai să-şi îndeplinească ultimele îndatoriri şi să-l instaleze satisfăcător în noua sa locuinţă, ci să se ocupe şi în viitor, din generaţie în generaţie: „Am transmis funcţiile mele fiului meu, spune un nobil egiptean, pe când eram încă în viaţă. Am

făcut pentru el un testament, în afară de cel pe care tatăl meu îl făcuse pentru mine. Casa mea e bine pusă pe temelii, câmpul meu e la locul lui. Toate lucrurile mele sunt la locul lor. Fiul meu este acela care va face ca inima mea să trăiască pe această stelă. El este pentru mine un bun moştenitor.” Ideea că fiul face să trăiască numele tatălui şi chiar cel al strămoşilor, este frecvent exprimată pe stelele funerare. Hapi-Djefai, guvernator în Siut, a desemnat pe fiul său ca „preot al dublului său”, am putea spune ca executorul său testamentar. Bunurile pe care fiul le va primi pentru aceasta sunt bunuri privilegiate, care nu trebuiesc împărţite cu ceilalţi copii. Fiul, la rândul său, nu le va împărţi copiilor săi. El le va da în întregime aceluia dintre fiii săi pe care-l va alege să se ocupe de mormântul bunicului şi să supravegheze, participând personal, ceremoniile săvârşite în amintirea sa.[633]

Aceste ceremonii au loc mai ales cu ocazia zilei Anului nou şi a marii sărbători *uaga,* care era celebrată optsprezece zile mai târziu, la mormânt, în templul lui Up-Uayt, stăpânul Siutului şi în cel al lui Anup, stăpânul necropolei.

Cu cinci zile înainte de Anul nou, preoţii din Up-Uayt se duceau în templul lui Anup şi depuneau o pâine pentru statuia care se afla în templu.

[633] După inscripţia contractelor din Siut, *Kêmi,* III, 52–69.

În ajunul Anului nou, un slujbaş din templul lui Up-Uayt, dădea preotului dublului o candelă care mai fusese utilizată în templu. Marele preot al lui Anup făcea la fel şi dădea şi el o candelă, pe care o folosise la iluminarea templului lui Anup, unui personaj numit şeful personalului necropolei, acesta trebuia să se ducă la mormânt împreună cu paznicii muntelui. Acolo îl întâlneau pe preotul dublului căruia îi înmânau o candelă.

În ziua de Anul nou, fiecare din preoţii lui Up-Uayt trebuia să dea o pâine pentru statuia lui Hapi-Djefai, după ce se sfârşea iluminarea templului. Pe urmă, alcătuiau un cortegiu în urma preotului dublului şi sărbătoreau amintirea zeului. Şeful necropolei şi gardienii dădeau şi ei pâine şi bere şi făceau o slujbă asemănătoare.

În seara Anului nou, funcţionarii din templul lui Up-Uayt, care în ajun dăduseră o candelă, mai dădeau una. Marele preot al lui Anup făcea la fel şi statuile defunctului erau iluminate ca şi în ajun cu candelele sfinţite prin folosirea lor anterioară.

Aproape aceleaşi ceremonii vor începe din nou pentru sărbătoarea *uaga.* În templul lui Up-Uayt, preoţii dau fiecare câte o pâine albă şi formează un cortegiu, în urma preotului dublului, pentru a-l slăvi pe Hapi-Djefai. O a treia candelă va arde în timpul nopţii în faţa statuii. Preoţii lui Anup vor merge în cortegiu, slăvindu-l, până la

scara monumentală care duce la mormântul lui. Fiecare din ei va depune o pâine în faţa statuii care se află acolo şi care va fi din nou luminată.

Când preotul de serviciu va face slujba în templu, va da din nou statuii pâine şi bere. Un alt personaj, şeful muntelui, va depune de asemenea pâini şi ulcioare cu bere pentru statuie, în mâinile preotului dublului.

Hapi-Djefai pretinde să nu fie uitat la serbările de la începutul anotimpurilor, care deşi sunt mai puţin solemne decât sărbătoarea Anului nou, îşi au şi ele importanţa lor. Şefii necropolei şi paznicii muntelui se vor aduna lângă grădina sa funerară, vor lua statuia care se află acolo şi o vor duce în templul lui Anup. Iată, în sfârşit, ultima sa pretenţie. De pe vremea când era şeful clerului lui Up-Uayt, Hapi-Djefai primea în toate zilele de sărbătoare, care erau numeroase, carne şi bere. El porunceşte ca această carne şi bere să fie duse, după moarte, statuii sale, sub controlul preotului dublului.

Aceste servicii nu vor fi gratuite. Pentru a le retribui, Hapi-Djefai renunţă la avantajele în natură de care se bucura ca guvernator şi ca şef al clerului lui Up-Uayt. Cu un admirabil egoism, el angajează deci viitorul acestor funcţionari. Îşi micşorează veniturile, deoarece moştenitorul său va trebui să le verse în fiecare an timp de douăzeci şi şapte de zile templului. O zi a templului nu e altceva decât a trei suta şaizecea

parte din tot ce intră în templu într-un an. Templul lui Up-Uayt nu era decât un templu de provincie, totuşi veniturile lui erau importante şi moştenitorii, obligaţi să renunţe în folosul oamenilor din templu la *a treisprezecea* parte din veniturile lui Up-Uayt, îşi vor vedea veniturile diminuate, cu atât mai mult cu cât capitalul însuşi era micşorat prin donaţia a numeroase terenuri. Astfel, întreţinerea mormântului risca să fie mai împovărătoare decât mormântul însuşi şi întreg Egiptul risca să fie copleşit de povara pe care singur şi-o pusese pe umeri. Nepăsător la toate acestea, Hapi-Djefai menţionează că părinţii viitori n-au dreptul să modifice aranjamentele pe care un prinţ ca el le-a făcut cu preoţii din vremea lui. De fapt, ctitoriile cele mai bine garantate cădeau în uitare după două sau trei generaţii sau veniturile lor erau virate în beneficiul morţilor recenţi.[634] Am văzut că unii regi şi particulari credeau că îndeplinesc o operă de pietate restaurând monumente funerare şi alimentând mesele lor cu ofrande. Dar multe din aceste ctitorii s-au ruinat definitiv în cursul Războiului celor impuri. În urma acestui război şi a anarhiei care a urmat, Egiptul s-a găsit, dacă nu de tot ruinat, cel puţin foarte sărăcit şi absolut incapabil să se mai ocupe de vechii

---

[634] V. istoria unui templu funerar în Robichon şi Varille, *Le temple du scribe royal Ammenhotep fils de Hapou,* Cairo, 1936.

morţi.

Mumificarea

Nimic nu mai reţine pe acest pământ pe egipteanul care, înştiinţat de Osiris, a avut vreme să termine construcţia şi amenajarea casei sale de veci şi care şi-a luat toate măsurile pe care credinţa şi respectul său pentru obiceiuri i le-au inspirat. În ziua în care ajungeau pe ţărmul celălalt, după expresia egiptenilor, cărora nu le plăcea să întrebuinţeze cuvântul a muri, rudele sale ţineau doliul cel puţin şaptezeci de zile. Renunţau la orice ocupaţie activă şi şedeau acasă abătuţi şi tăcuţi. Dacă trebuiau să plece undeva, îşi mânjeau obrazul cu mâl, cum a făcut Anupu când i s-a părut că fratele lui cel mai mic era pierdut pentru el, şi se loveau într-una, în creştetul capului, cu amândouă mâinile.[635] Dar o datorie urgentă îi zorea, aceea de a preda cadavrul îmbălsămătorilor şi de a alege felul îmbălsămării. Aceasta era de trei feluri, după cum spun Herodot şi Diodor. Îmbălsămarea de clasa întâi cerea mult timp. Se scotea creierul, şi, cu excepţia inimii, toate organele interne, care trebuiau pregătite deosebit şi împărţite în patru grupuri, pentru cele patru vase funerare.

---

[635] *Pap. d'Obiney,* VIII, 6–7 şi Comentariul lui V. Loret în *Kêmi,* IX, 105–106 ; cf. Diodor, I, 72.

Organele scoase erau, după o dublă curăţire, înlocuite cu aromate. Se săra apoi corpul cu natron, produs care se găsea din belşug în oaza Natron, poiana cu sare, la vest de Fayum, ca şi în regiunea Nekheb şi pe care egiptenii îl întrebuinţau, la diverse nevoi şi mai ales pentru curăţirea casei. După şaptezeci de zile, corpul era spălat, apoi înfăşurat în benzi tăiate dintr-o pânză de in şi unse cu gumă. Era nevoie de cel puţin vreo cincisprezecece produse pentru a desăvârşi acest lucru: ceară de albine pentru a astupa urechile, ochii, nasul, gura şi tăietura operatorului, aromate, ulei de cedru, care în realitate era de ienupăr, gumă, arbust din orient, boabe de ienupăr, ceapă, vin de palmier şi mai multe feluri de răşină, rumeguş de lemn, smoală şi gudron şi, bineînţeles, natron, care era agentul principal. Cele mai multe din aceste produse veneau din străinătate. Aşa încât, îndată ce călătoriile pe mare, spre Byblos, erau întrerupte, îmbălsămătorii şi bogata lor clientelă erau desperaţi la ideea că vor fi nevoiţi să caute alte produse care să le înlocuiască.[636]

Când lucrul era terminat, trupul nu mai era decât un schelet învelit într-o piele gălbuie, dar faţa nu era cu totul de nerecunoscut, deşi obrajii erau supţi şi buzele subţiate. După atâtea secole, mumia lui Setui I ne lasă să ne

[636] Herodot, II, 85 ; Diodor, I, 91 ; Lucas, *Ancient egyptian materials and industries,* ed. II, cap. VIII.

închipuim trăsăturile şi expresia acestui mare rege. Nu se poate spune acelaşi lucru despre multe alte mumii.

Apoi venea momentul să se împodobească şi să se îmbrace mumia. Se atârnau colierele, pectoralele, talismanele. Se puneau brăţările, degetarele, inelele şi sandalele. Pe rana făcută de cel care scosese organele, se punea o foaie groasă de aur, pe care se grava sau se încrusta ochiul *udja* (care avea puterea să vindece rănile) şi cele patru genii care apărau vasele funerare. Un exemplar din *Cartea Morţilor,* ghid indispensabil, era pus între picioare. Apoi corpul şi membrele erau înfăşurate în întregime în fâşii de in. Se aplica pe faţă masca. Pentru particulari, această mască era de pânză şi de ghips. Pentru regi şi pentru unele personaje foarte însemnate, era de aur şi legată uneori prin fire de un veşmânt de perle.[637] Un ultim giulgiu, fixat, de benzi paralele, acoperea totul, în locul acestui giulgiu, mumia lui Chechanq, găsită la Tanis, în anticamera mormântului lui Psusennes, era apărată de un cartonaj, pe care se reproducea, mai bine sau mai rău, cu frunze de aur şi plăci foarte subţiri de faianţă albastră, decorul gravat sau sculptat pe sarcofagul de argint.[638] Dacă ebeniştii, carosierii, armurierii şi

---

[637] Masca de aur a lui Chechanq al II-lea este o remarcabilă operă de artă, *Kêmi*, XI, pl. 14–15.
[638] *Kêmi,* IX, p. 62–64 şi pl. XIII.

toţi specialiştii care-şi împărţiseră comanda mobilierului funerar se grăbiseră, după două luni şi jumătate de la deces se putea, în sfârşit, proceda la punerea în sicriu şi la înmormântare.

Înmormântarea. Formarea cortegiului

O înmormântare egipteană era în acelaşi timp lugubră şi pitorească.[639] Membrii familiei nu se jenau să se dea în spectacol hohotind şi gesticulând pe tot parcursul. Închiriau bocitori şi bocitoare, de teamă că singuri nu şi-ar putea exterioriza destul durerea. Acestea din urmă, mai ales, erau neobosite. Cu faţa mânjită cu nămol, cu pieptul descoperit, cu rochia ruptă, bocitoarele nu încetau să geamă lovindu-se în cap. Oamenii serioşi, care făceau parte din cortegiu, nu se dedau la gesturi exagerate, dar, mergând, aminteau calităţile defunctului: „Ce frumos este ceea ce i se întâmplă… Umplea inima lui Khonsu în Teba în aşa fel, încât acesta i-a permis să ajungă în occident întovărăşit de generaţii şi de generaţii de servitori."[640] De aici înainte, convoiul funerar semăna mult cu o mutare.[641] Un prim grup de servitori purta prăjituri şi flori, ulcioare de lut, vase de piatră, cutii agăţate de cele două capete ale unei

---

[639] Maspero, *Études sur quelques peintures et sur quelques textes relatifs aux funérailles, Études égyptiennes,* I, 81–194.
[640] Ibid., 134.
[641] Maspero, *Histoire,* II, 512–513 ; *Wr. Atl.,* I, 388–421.

cobiliţe conţinând figurine şi alte materiale. Un grup mai numeros căra mobilierul uzual, scaune, paturi, sipete şi dulapuri, fără a uita carul. Lucrurile personale, vasele funerare, bastoanele, sceptrele, statuile, umbrelele erau încredinţate unei a treia echipe. Bijuterii, coliere, şoimi sau vulturi cu aripile desfăcute, păsări cu cap de om şi alte obiecte de preţ erau expuse pe tăvi sau purtate ostentativ, ca şi când n-aveau a se teme de numeroşii gură-cască ce se uitau cum trece convoiul. Sarcofagul dispărea într-un catafalc tras de o pereche de vaci şi de câţiva oameni. Acest catafalc era format din panouri mobile de lemn şi dintr-un schelet tot de lemn, pe care atârnau perdele de stofă brodată sau de piele. El era aşezat pe o barcă, încadrat de statuile lui Isis şi Neftys şi barca însăşi era aşezată pe o sanie.

Trecerea Nilului

Cortegiul ajungea încet pe malurile Nilului, unde era aşteptat de o întreagă flotilă.[642] Barca principală, ale cărei proră şi pupă erau curbate graţios spre interior şi se terminau prin inflorescenţe de papirus, era prevăzută cu o cabină largă, tapiţată înăuntru cu stofe brodate şi cu benzi de piele. Acolo era instalat catafalcul, împreună cu Isis şi Neftis. Un preot,

[642] Davies, *Neferhotep,* 22–23 ; *Mem. Tyt.,* IV, 19, 29, 25.

cu umerii acoperiţi cu o piele de panteră, ardea răşină. Bocitoarele se loveau mereu în cap. Echipajul era redus la un singur marinar, care sonda fundul apei cu o cange lungă, căci barca cu sarcofagul era remorcată de o altă barcă, cu echipaj numeros, comandat de un căpitan aşezat în faţă, în vreme ce un pilot, la spate, ţinea cârma. Această barcă poseda o cabină mare. Bocitoarele se aşezau pe acoperiş şi, întoarse spre catafalc, cu pieptul dezgolit, continuau să strige şi să gesticuleze. Iată unul din cântecele lor de jale: „Să mergem repede spre vest, în ţara Adevărului. Femeile din barca giblită plâng mult, mult. În pace, în pace spre occident, o, lăudatule, mergi în pace! Dacă va binevoi zeul, când ziua se schimbă în veşnicie, te vom vedea, pe tine care mergi spre această ţară, unde oamenii se amestecă.” Ce caută aici barca giblită, *kebenit,* care e o corabie construită pentru navigaţie pe mare, pe când barca cu catafalcul nu e destinată decât pentru traversarea Nilului? Între ele există totuşi o analogie. Când Isis a reuşit să obţină arborele sacru care conţinea trupul soţului ei Osiris, ea îl duse pe corabia care pleca spre Egipt şi-l ţinu îmbrăţişat, udându-l cu lacrimi. Tot astfel femeile din familie îşi exprimau durerea, în barcă, în timpul traversării Nilului.

Pe alte bărci, se îmbarcau persoanele care se hotărâseră să-l întovărăşească pe defunct până

la capăt, şi de asemenea tot mobilierul funerar. Cei care nu voiau să meargă mai departe, rămâneau pe mal şi adresau prietenului lor o ultimă urare: „Să ajungi în pace la apus de Teba” sau: „Spre apus, spre apus, în locul celor drepţi! Locul pe care-l iubeai, geme şi suferă!” Este clipa când se aude glasul îndurerat al văduvei: „O, fratele meu, soţul meu, prietenul meu, rămâi în locul tău, nu te depărta de locul unde locuieşti. Vai! Te duci să treci Nilul! O, marinari, nu vă grăbiţi, lăsaţi-l! Voi vă veţi întoarce la casele voastre, dar el se duce în locul cel veşnic!”

Urcarea spre mormânt

Convoiul este aşteptat pe malul celălalt.[643] Oamenii merg în grupuri. Între timp s-au înjghebat mici tarabe care sunt prevăzute din belşug cu obiecte religioase pentru cei care n-au adus destule din oraş. Un. Om apucă de prima barcă şi se grăbeşte să debarce pasagerii, catafalcul şi tot mobilierul. Cortegiul se reface, mai puţin numeros decât la plecarea din casa mortuară, dar cam în aceeaşi ordine. O pereche de vaci este înjugată la o sanie care duce o barcă de formă arhaică. Isis şi Neftis îşi reiau locurile. Conducătorii poartă în mână un bici. Cu ei merge omul cu ruloul. Femeile din

[643] Davies, *Neferhotep,* 20–21 ; *Mem. Tyt.,* IV, 32.

familie, copiii, bocitoarele, se aşază unde pot. Câteodată, o femeie cântă din crotal. Copiii defunctului, mereu serioşi, cu bastonul în mână, merg în ordine, urmaţi de hamali. Aceştia continuă să vorbească despre prietenul lor, despre gusturile lui, amestecând amintirile cu reflecţii asupra loviturilor soartei, nesiguranţei şi duratei scurte a vieţii omeneşti. Trec prin faţa unor construcţii din materiale uşoare, unde o mulţime de oameni flutură facle aprinse. Străbat astfel zona terenurilor cultivate şi ajung la poalele muntelui Iibic. Drumul începe să urce şi devine greu. Vacile sunt dejugate. Acum oamenii trag şi la nevoie poartă catafalcul, precedaţi de un preot, care-l stropeşte neîncetat cu ibricul şi întoarce spre el cădelniţa aprinsă. Zeiţa Hathor, ieşea atunci din munte, sub forma unei vaci, dădea la o parte un desiş de papirus care crescuse pe stâncile aride şi-i primea pe noii veniţi.

Rămas bun de la mumie

Cu greu cortegiul soseşte în faţa mormântului.[644] Şi aici sunt mici prăvălii, unde oamenii pregătesc fierturi şi pun apa să se răcească în ulcioare mari. Lângă stelă, zeiţa occidentului, invizibilă, e prezentă, sub forma

---

[644] Davies. *Neferhotep,* 24 : *Mem. Tyt.,* IV, 19, 21 ; *Wr. Atl.,* I, 131, 166, 217.

unui şoim stând în picioare pe o prăjină. Sarcofagul, scos de pe catafalc, este aşezat lângă stelă. O femeie, ghemuită lângă el, îl ţine strâns în braţe. Un om îi confecţionează pe cap un con parfumat, asemănător cu cele care se puneau în zilele de recepţie pe capul invitaţilor. Bocitoarele, copiii şi membrii familiei se lovesc în cap mai tare ca la începutul ceremoniei. Dar preoţii au de îndeplinit un serviciu important. Ei au şi aşezat pe o masă nu numai cele necesare pentru un ospăţ, pâine şi căni cu bere, dar şi nişte instrumente ciudate, o teslă, un cuţit mare, care are forma unei pene de struţ, o imitaţie de picior de bou, o paletă terminată cu două volute. Aceste instrumente vor servi preotului ca să anuleze efectele îmbălsămării şi să redea defunctului posibilitatea folosirii membrelor şi organelor sale. Acesta va vedea din nou. Va deschide iar gura ca să vorbească şi să mănânce. Va putea să-şi mişte braţele şi picioarele.

Momentul despărţirii se apropie. Manifestările de durere se înteţesc. Soţia începe: „Eu sunt soţia ta Merit-Re, o puternice, nu mă lăsa Vrei să mă îndepărtez de tine? Dacă plec, tu vei rămâne singur. Cine va rămâne cu tine, în tovărăşia ta? Tu, căruia îţi plăcea să glumeşti cu mine, taci, nu mai vorbeşti!” Femeile îi ţin hangul, zicând: „Nenorocire, nenorocire! Plângeţi, plângeţi, plângeţi fără încetare. Bunul

păstor a plecat în lumea veşnică. Mulţimea oamenilor s-a îndepărtat de tine. Tu eşti acum în ţara căreia îi place singurătatea. Tu, care erai fericit să mergi, iată-te acum întemniţat, înfăşurat strâns. Tu, care aveai atâtea stofe fine, acum dormi în hainele astea!”

Nu mai rămâne decât să se coboare şi să se instaleze sarcofagul în cavou împreună cu tot mobilierul funerar.[645] De acum înainte, catafalcul rămâne gol. Preoţii care l-au închiriat pentru ceremonie îl aduc din nou în oraş, căci alţi clienţi l-au şi căutat. Sicriul mumiform se instalează în cada dreptunghiulară de piatră, care fusese tăiată cu mult timp înainte, sculptată şi aşezată la locul ei. Un număr oarecare de obiecte, bastoane şi arme, poate că şi talismane, sunt aşezate împrejur, apoi capacul greu de piatră este coborât peste cadă. Lângă sarcofag se aşază lada cu vasele funerare, sipetele cu sertare şi tot restul mobilierului. Mai ales nu trebuie uitat ceea ce e mai necesar mortului, proviziile de mâncare şi ceea ce numim „Osiris vegetal”. Acestea erau nişte rame de lemn, prevăzute cu un fund de stofă grosolană, care aveau forma unui Osiris mumificat. Erau umplute cu un amestec de nisip şi de orz. Amestecul se uda regulat timp de mai multe zile. Orzul încolţea, apoi creştea des ca peria. Când ajungea la 12 sau 15 cm., era lăsat

[645] Davies, *Neferhotep,* 25–26.

să se usuce şi, la sfârşit, era înfăşurat cu totul într-o pânză. Astfel sperau să încurajeze învierea defunctului, căci şi Osiris vegetase la fel până în clipa învierii lui. În vremurile mai vechi, se obţineau acelaşi rezultat depunându-se în mormânt ulcioare formate din două părţi. Partea din fund conţinea apă, iar partea superioară avea un fund găurit. Acolo se punea un tubercul de nufăr. El făcea rădăcini, care, trecând prin găuri ajungeau la apă, şi tulpini care ieşeau afară printr-un gât unic sau triplu şi ajungeau să înflorească. Acest obicei, foarte răspândit în Imperiul de Mijloc, a fost părăsit când s-au adoptat Osirişii vegetali. Lotusul era planta lui Ra. Deci o nouă victorie a religiei osiriene asupra vechii religii solare.[646]

Ospăţul funerar

Cavoul fiind complet aranjat, preotul şi asistenţii săi se retrăgeau. Zidarul zidea uşa. Rudele şi prietenii, care-l întovărăşiseră pe defunct până la locul de veci, nu se despărţeau imediat. După atâtea emoţii, le era foame. Hamalii care se împovăraseră cu atâtea lucruri pentru nevoile mortului, avuseseră grijă să păstreze provizii şi pentru cei vii. Aceştia se adunau fie în mormânt, fie în curtea de alături, sau la oarecare depărtare, în chioşcurile clădite

---

[646] J.-G. Fraser, *Atys et Osiris,* Paris. 1926. 112–113; *Kêmi,* IV, 161–168.

din materiale uşoare.[647] Un harpist se întorcea spre locul unde odihnea mumia. El improviza un cântec în care amintea că tot ceea ce făcuse mortul fusese bine făcut: „Tu chemi în ajutor pe Ra, Kheper aude şi Turn îţi răspunde. Stăpânul universului face ceea Ce-ţi place ţie... Vântul din vest vine drept spre tine, la nasul tău. Vântul de sud se schimbă pentru tine în vânt de nord. Gura ta se îndreaptă spre ugerul vacii Hesat. Devii pur, pentru a privi soarele. Te speli în bazinul divin. Toate membrele tale sunt în perfectă stare. Eşti drept în faţa lui Ra. Eşti veşnic pe lângă Osiris. Primeşti ofranda în bune condiţii. Te hrăneşti ca şi pe pământ. Inima ta se simte bine în necropolă. Ajungi în locuinţa ta, în pace. Zeii din Duat îţi spun: «Vino la al tău *ka* în toată liniştea». Toţi oamenii care se află în lumea cealaltă sunt la dispoziţia ta. Tu eşti chemat să rosteşti plângerile în faţa celui mare. Tu faci legea, Osiris Tja-nefer, cel drept."[648]

În onoarea tatălui divin Neferhotep, un alt harpist scoate accente şi mai melancolice.[649] Nu se uită că mortul e în adevăr un privilegiat. Atâtea morminte sunt ruinate. Ofrandele lor nu mai există, pâinile lor sunt pline de praf, dar

---

[647] Maspero, *Histoire,* II, 523. Scenele de banchet sunt frecvente în mormintele tebane, dar trebuiesc deosebite de cele de petrecere. Asupra acestui subiect, Gardiner, în *Th. T.S..* I, p. 36–41.

[648] Varille, *Trois nouveaux chants de harpistes, Bull. I.F.A.O.,* XXV, 155–157.

[649] Maspero, *Études égyptiennes,* I, 172–177.

„zidurile mormântului tău sunt puternice, tu ai plantat arbori în jurul lacului tău. *Ba* al tău stă sub ei şi bea apa lor”. Ocazia i se pare mai ales potrivită ca să filosofeze puţin: „Trupurile se duc acolo de pe vremea zeului şi tânăra generaţie le ia locul. Atâta vreme cât Ra se va scula dimineaţa şi Turn se va culca la apus, bărbaţii vor zămisli, femeile vor concepe şi toate nasurile vor respira. Iar ceea ce s-a născut îşi va găsi într-o zi locul”. În consecinţă, trebuie să ne bucurăm de viaţă şi, lucru ciudat, harpistul adresează acest sfat celui culcat în sarcofag, dar asistenţii îl iau pentru ei. Ei onorau mâncarea şi băutura şi se întorceau acasă mai zgomotoşi, şi mai ales, mai veseli decât la plecare.

Iată cum se celebrau funeraliile unui egiptean bogat. Aproape nici nu mai e nevoie să spunem că nimeni nu-şi dădea atâta osteneală pentru cei săraci. Îmbălsămătorul nu se ostenea să deschidă trupul şi să scoată organele. El se mulţumea să injecteze prin anus un lichid gras, care se scotea din ienupăr şi să săreze corpul cu natron. Pentru cei mai săraci, uleiul de ienupăr era înlocuit cu un dezinfectant şi mai ordinar. Mumia, preparată astfel, era pusă într-un sicriu, care erau dus într-un vechi mormânt părăsit, ce servea de groapă comună. Sicriele erau îngrămădite unul peste altui până în tavan. Mumia nu era totuşi lipsită chiar de tot ce-i era

necesar pe lumea cealaltă. I se puneau în sicriu câteva unelte, sandale de papirus împletite, inele de bronz sau de faianţă, brăţări, amulete, scarabei, *udja,* figurine de divinităţi, tot de faianţă. Erau unii oameni şi mai săraci. Pe aceştia îi aştepta groapa comună. Exista la Teba un cimitir al săracilor, în mijlocul bogatului cartier funerar Assassif. Mumiile erau aruncate aici înfăşurate într-o pânză grosolană. Le acopereau cu puţin nisip şi-şi vedeau de treabă.[650] Fericit acela dintre săraci care era reprezentat în mormântul unui vizir sau al unui fiu regal din Kuch. Acela va continua să-şi servească stăpânul şi pe lumea cealaltă cum îl servise în viaţă, deoarece orice muncă merita să fie răsplătită. El va profita deci de avantajele promise favoriţilor soartei, care erau în acelaşi timp şi oameni drepţi.

Legăturile celor vii cu morţii

Cei care socoteau Amentit-ul ca loc de odihnă şi de pace îşi făceau despre el o idee prea simplă şi prea frumoasă. În realitate, mortul era o fiinţă bănuitoare şi răzbunătoare. El se temea de hoţii atraşi de aurul şi argintul depus în cavou. Se temea de reaua voinţă sau chiar de indiferenţa nenumăraţilor călători care se

---

[650] Herodot, II, 37–83; Erman, *La religion des Égyptiens,* 316–317; Maspero, *Histoire,* II, 252–526.

aventurau în imensa cetate din vest. Suspecta pe funcţionarii însărcinaţi cu întreţinerea necropolei. Ameninţa cu pedepse teribile pe cei care nu luau în serios aceste sarcini: „Îi va preda focului regelui în ziua mâniei sale... Se vor scufunda în mare, care le va înghiţi cadavrele. Ei nu vor primi cinstea cuvenită oamenilor virtuoşi. Nu vor putea înghiţi ofrandele celor morţi. Nu li se vor face libaţii în apa din fluviu. Fiii lor nu le vor lua locul. Femeile le vor fi violate sub ochii lor... Ei nu vor auzi cuvintele regelui în ziua în care el se bucură... Dar dacă, dimpotrivă, ei veghează peste ctitoria funerară [...] să li se facă tot binele posibil. Amonrâsonter vă va dărui o viaţă lungă... Regele, care va domni în vremea voastră, vă va răsplăti cum ştie el să răsplătească. Pentru voi vor fi înmulţite slujbe peste slujbe, pe care le veţi primi din fiu în fiu şi din moştenitor în moştenitor. Ei vor fi înmormântaţi în necropolă, după ce vor atinge vârsta de o sută zece ani şi se vor înmulţi pentru ei ofrandele.”[651]

Pe de altă parte, erau şi morţi răi, unii poate pentru că erau părăsiţi de urmaşii lor, alţii fără niciun motiv, pentru că le plăcea să facă rău. Zeii ar fi trebuit să-i împiedice de a vătăma, dar ei înşelau paza, părăseau mormântul şi-i persecutau pe cei vii.[652] Acestor morţi li se atribuiau cele mai multe boli. Mama se temea

[651] Robichon şi Varille, *Amenhotep fils de Hapou,* 4–7.

de ei pentru copil: „dacă ai venit să-l îmbrăţişezi pe acest copil, eu nu-ţi dau voie să-l îmbrăţişezi. Dacă ai venit să-l amăgeşti, eu nu-ţi dau voie să-l amăgeşti. Dacă ai venit să-l iei, eu nu-ţi dau voie să-l iei.”[653]

Fie de teamă, fie din pietate, egiptenii vizitau deseori locurile de veci. Rude, copii, văduvi, urcau colina, aducând cu ei câteva provizii şi puţină apă pe care o depuneau pe o masă de ofrandă, în faţa stelei sau între palmierii care umbreau curtea de la intrare şi, răspunzând dorinţei celor morţi, pronunţau; „Mii de pâini şi de căni cu bere, boi şi păsări, grăsime şi terebint, rufe şi frânghii, din toate lucrurile pure şi bune pe care le aduce Nilul, pe care le creează pământul şi din care trăieşte zeul, pentru *ka* al cutăruia...”

Adeseori, cel care se ruga pe mormântul unei fiinţe scumpe era apăsat de griji. Am citat mai sus mărturisirea unui soţ ireproşabil şi a unui văduv credincios. Nimic nu-i mai reuşea de când îşi pierduse soţia. El se gândi deci să-i scrie lunga scrisoare care a ajuns până la noi. Punând lucrurile la punct, amintind tot ce făcuse pentru răposată înainte şi după moartea ei, el îşi exprima durerea de a fi rău tratat: „Ce rău am

---

[652] Deja din epoca piramidelor regele se teme de mânia morţilor (pyr. 63). Această credinţă persistă în Noul Imperiu : *Pap. Hiér de Turin,* 124, 13 *; Livre des Morts,* cap. *92.*

[653] Erman, *Zaubersprüche für Mutter und Kind,* I, 9, 2, 6. Altă formulă de acelaşi fel: *Ibid.,* II, 7, 12, 3.

făcut ca să cad în starea în care mă aflu? Ce-am făcut împotriva ta ca să ridici mâna asupra mea, când eu nu ţi-am făcut niciun rău? Fac apel la zeii din Apus prin vorbele gurii mele, ca să judece între tine şi această scrisoare."[654]

Autorul acestei scrisori, care a trăit sub primii Ramses, asculta de un vechi obicei, care e atestat de exemple mai vechi, şi care constituie o dovadă că oamenii tot mai credeau în eficacitatea lui. În Imperiul de Mijloc, ei preferau să scrie mortului pe recipientul care conţinea bucatele ce-i erau destinate, ca să fie siguri că scrisoarea va fi observată. De exemplu, un strămoş este informat că s-a alcătuit un complot pentru ca nepotul său să fie lipsit de moştenire. Mortul are tot interesul să se opună acestor maşinaţii. El trebuie deci să cheme pe membrii familiei şi pe prietenii săi în ajutorul celui pe care vor să-l jefuiască. Fiindcă fiul, întemeindu-şi casa, întemeiază casa părinţilor săi şi face să trăiască numele lor. Dacă el e ruinat, produce nenorocirea înaintaşilor, ca şi a urmaşilor săi.

Dar oricât era de mare pietatea egiptenilor pentru morţii lor, ea nu era suficientă ca să întreţină mulţimea celor ce se odihneau în necropole. Ceea ce putea face un particular pentru părinţii sau bunicii lui, nicio ameninţare, niciun blestem nu-l putea hotărî să facă pentru

---

[654] *Pap. 371 din Leyda* în Gardiner şi Sethe, *Egyptian lettre to the dead.*

strămoşii mai îndepărtaţi. Într-o bună zi se întâmpla ceea ce prezisese harpistul, ceea ce prevăzuse un înţelept din vremuri vechi: „Cei care-au clădit cu granit, care au zidit o sală într-o piramidă... mesele lor de ofrandă sunt tot aşa de goale ca cele ale nenorociţilor care mor pe mal fără niciun urmaş.”[655] Atunci, necropola tindea să devină locul de întâlnire al curioşilor care treceau prin faţa mormintelor şi citeau cu indiferenţă inscripţiile. Unii dintre ei au simţit nevoia, cum vor face şi turiştii moderni, să lase o urmă despre trecerea lor, notând totuşi că aveau o intenţie pioasă. Nişte scribi au venit să viziteze mormântul lui Antefoker. Ei s-au rugat mult, mult. Alţii au fost fericiţi să constate că mormântul e în bună stare: „Ei l-au găsit ca cerul înlăuntrul lui”. Un scrib, cu degete îndemânatice, un scrib care n-are asemănare în tot oraşul Memfis, spune cu modestie un oarecare Amenemhat, a vizitat monumentul funerar al bătrânului rege Djusir. El s-a mirat văzând acolo inscripţii mediocre şi pline de greşeli, al căror autor trebuie să fi fost o femeie fără minte şi nu un scrib inspirat de Thot. Ne grăbim să spunem că el nu vorbise de inscripţiile originale, executate admirabil de artişti, care erau şi savanţi, ci de altele, făcute în vremea lui, de vreun vizitator ignorant sau grăbit. Sub Ramses al II-lea, scribul tezaurului,

[655] Erman, *Gespräch eines Legensmüden mit Seiner Seele,* 60 ssq.

Hadnakhti, veni să facă o excursie şi să se distreze la vest de Memfis, împreună cu fratele său, Panekhti, scribul vizirului. „O, toţi zeii de la vest de Memfis şi toţi zeii care domnesc peste pământul sacru, Osiris, Isis şi marile spirite care sunteţi la vest de Onkhtani, daţi-mi o viaţă lungă ca să-l pot servi pe *ka* al vostru. Să primesc un mormânt bogat după o bătrâneţe frumoasă, să contemplu vestul Memfisului ca un scrib foarte onorat şi ca voi înşivă.” Eroul unui roman din epoca veche, dar care se presupune că a trăit în vremea lui Ramses, Nenoferkaptah, părea că nu trăieşte decât că să se plimbe prin necropola din Memfis, citind inscripţiile aflate în mormintele faraonilor şi stelele scribilor din Casa Vieţii, ca şi scrierile care sunt acolo, căci el se interesa «foarte mult de ele.[656] Acest Nenoferkaptah avea un rival tot aşa de savant, tot aşa de interesat de antichităţi ca şi el, Setna-Khamuas, fiul lui Usirmarê, adică al lui Ramses al II-lea, care descoperise la Memfis, sub capul unei mumii, formulele magice Alan-H. Gardiner, *The house of Life,* XXIV, 175.

Cuprinse în papirusul 3248 de la Luvru.[657] Or, o inscripţie descoperită de curând pe faţada meridională a piramidei lui Unois, la Saqqarah, ne informează că Ramses al II-lea încredinţase fiului regal Khamuasit, mare preot la On, sarcina

[656] Alan-H. Gardiner, *The house of Life,* XXIV, 175.
[657] Maspero, *Contes populaires,* ed. III, 102, nota. 2.

de a restabili numele regelui din sud şi din nord, Unas, care nu se mai afla pe piramida sa, căci fiului regal Khamuasit îi plăcea mult să restaureze mormintele regilor din sud şi din nord, care erau ameninţate cu ruina.[658]

Acest înţelept, acest precursor al lui Mariette şi al savanţiilor din Serviciul Antichităţilor din Egipt, se gândea oare că, după secole de uitare, urmaşii barbarilor, „care nu cunoşteau deloc Egiptul”, vor explora la rândul lor necropolele din sud şi din nord, ca să facă să trăiască din nou numele strămoşilor şi contemporanilor lui şi ca să le cunoască mai bine? Sperăm că cei care au avut răbdare să ne citească până la capăt îşi vor face până la urmă o idee favorabilă despre felul lor de viaţă. Poporul egiptean n-a fost, aşa cum credea Renan, o turmă de sclavi minată de un faraon nepăsător şi de preoţi lacomi şi fanatici. Fără îndoială că numărul celor dezmoşteniţi era destul de mare sub domnia Ramessizilor. Se abuza de bătaie. Totuşi, faraonul şi funcţionarii săi apar adeseori ca nişte stăpâni omenoşi. Şi apoi, religia îi consola pe oameni. Consider că în viaţa oamenilor simpli, momentele bune erau mai numeroase decât cele rele.

---

[658] Drioton şi Lauer, *Une inscription de Khamouas sur la face sud de la pyramide d’Ounas à Saqqarah, Am. S.A.E.,* XXXVII, 201 ssq.